Ε.Κ.Ε.Ι.Δ.Δ.
39
Παράρτ. VII

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
Τόμος 39. Παράρτημα 7

Λυδία ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ

Στοιχεία ελληνικών επιδράσεων στα λατινικά κείμενα του *Corpus Juris Civilis*.

Αποσπάσματα από την αρχαιοελληνική γραμματεία.

Ακαδημία Αθηνών
Αθήνα 2006

Στοιχεία ελληνικών επιδράσεων στα λατινικά κείμενα του *Corpus Juris Civilis*
ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ
Λυδία
ΑΘΗΝΑ
2006

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens
ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

The Research Centre for the History of Greek Law (: Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου) of the Academy of Athens was founded in 1929 under the name Archives of the History of Greek Law (: Αρχείον της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου), due to the initiative of Demetrios Pappoulias. Since 1948, the Centre has been publishing the *Yearbook of the Archives of the History of Greek Law*. Since vol. 10/11 (1963-64) the Yearbook has appeared under the title *Yearbook of the Research Centre for the History of Greek Law* (: *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*: *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*). In the so-far published volumes, the Yearbook includes articles and studies concerning all the periods of the Greek legal history. From volume 34 onwards a series of Supplements has been published, including monographs relating to the history of Greek law, in Greek and in other foreign languages.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Στοιχεία ελληνικών επιδράσεων στα λατινικά κείμενα του *Corpus Juris Civilis*.

Αποσπάσματα από την αρχαιοελληνική γραμματεία.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΤΟΜΟΣ 39
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 7

*

ACADEMIE OF ATHENS

YEARBOOK OF THE RESEARCH CENTRE
FOR THE HISTORY OF GREEK LAW
VOLUME 39
SUPPLEMENT nº 7

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ

Στοιχεία ελληνικών επιδράσεων στα λατινικά κείμενα του *Corpus Juris Civilis*.

Αποσπάσματα από την αρχαιοελληνική γραμματεία.

Ακαδημία Αθηνών
Αθήνα 2006

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ὑπεύθυνος ἔκδοσης: Εὐάγγελος ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ

© Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Κέντρο Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας
τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου.
Ἀναγνωστοπούλου 14 – 10673 Ἀθήνα.
Τηλ. 210-3664607, 210-3664627-629.
Fax 210-3664628.

Académie d' Athènes.

Research Centre for the History
of Greek Law.
14, Anagnostopoulou str. - 106 73 Athens.
Tél. 210-3664607, 210-3664627-629.
Fax 210-3664628.

e-mail: keied@academyofathens.gr

ISSN 1790-1006 • ISBN 960-404-081-2

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στον Καθηγητή

Μενέλαο Τουρτόγλου

honoris gratia

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

I. *Νομικές πηγές* XI
II. *Επιγραφές–πάπυροι* XIII
III. *Λεξικά, εγκυκλοπαιδείες* XIII
IV. *Περιοδικά, συλλογικοί τόμοι* XIV
V. *Αυτοτελείς πραγματείες, μελέτες, άρθρα.* XIX

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 1

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. Ελληνική φιλοσοφία και ρητορική ως συντελεστές της δόμησης του ιουστινιάνειου δικαίου 5
II. Τα ελληνικά αποσπάσματα στα λατινικά κείμενα του *CJC*: Το ιστορικό της αποκαταστάσεως των κειμένων 35

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΟ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΕΙΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Ελληνικά αποσπάσματα που συμβάλλουν στη διαμόρφωση των δικαϊκών θεσμών

I. *Προλεγόμενα* 55
II. *Κείμενα* 60

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Ελληνικά αποσπάσματα που συμβάλλουν στην αποσαφήνιση των εννοιών του δικαίου

I. *Προλεγόμενα* 143
II. *Κείμενα* 159

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΧΡΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΣΤΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΝΟΜΙΚΗ ΠΡΑΚΤΙΚΗ

I. *Προλεγόμενα* 173
II. *Κείμενα (Νομοθεσία–συναλλαγές–δικαστηριακή πρακτική)* 181

ΕΠΙΛΟΓΟΣ 203

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΠΗΓΩΝ 207
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΝΟΜΙΚΩΝ ΟΡΩΝ 217

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ι. ΝΟΜΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ.

Ἀρμεν. = Κ. Πιτσάκη (ἐκδ.), *Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἑξάβιβλος*, [*Βυζαντινὰ καὶ Νεοελληνικά Κείμενα*, 1], Ἀθήνα 1971.

Ἀτταλ., Ποίημα νομικόν = *Μιχαήλ ἀνθυπάτου και κριτοῦ τοῦ Ἀτταλειώτου. Ποίημα Νομικόν ἤτοι πραγματικὴ πονηθεῖσα κατὰ κέλευσιν τοῦ βασιλέως Μιχαὴλ τοῦ Δούκα (ἐκ τῆς ἔκδ. Λ. Σγούτα)*, *JGR*, VII, 408 επ.

B. = H. J. Scheltema–N. van der Wal–D. Holwerda (eds.), *Basilicorum Libri LX*, *Series A, Textus*, Groningen 1955-1988.

B. (σχ.) = H. J. Scheltema–N. van der Wal–D. Holwerda (eds.), *Basilicorum Libri LX*, *Series B, Scholia*, Groningen 1953-1985.

C.J. = P. Krüger (ed.), *Corpus Juris Civilis, II. Codex Iustinianus*, Hildesheim 1997.

C.Th. = Th. Mommsen–P. M. Meyer (eds.), *Codicis Theodosianis Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges Novellae ad Theodosianum pertinentes*, I-II, Dublin–Zürich 1970- 71.

Collatio = S. Riccobono, J. Baviera, C. Ferrini, J. Furlani, V. Arangio–Ruiz (eds.), *Mosaicarum et Romanarum Legum Collatio*, *FIRA*, II, 541 επ.

Δωδεκάδελτος = *Lex XII Tabularum*, *FIRA* I, 23- 75.

D. = Th. Mommsen–P. Krueger (eds.), *Corpus Juris Civilis, I. Iustiniani Digesta*, Hildesheim 2000.

E.= H. L. Burgmann (ed.), *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V. (Ἐκλογὴ τῶν νόμων..)*, [*Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte*, 10], Frankfurt am Main 1983.

Ἐπαναγωγή (Εἰσαγωγή) = *Ἐπαναγωγή τοῦ Νόμου ὑπὸ Βασιλείου καὶ Λέοντος καὶ Ἀλεξάνδρου (Epanagoge Legis Basilii et Leonis et Alexandri, ex ed. C. E. Zachariae A Lingenthal)*, *JGR*, II, 229-368.

Ἐπιτομή Νόμων = *Ἐκλογή Νόμων τῶν ἐν Ἐπιτόμῳ ἐκτεθειμένων (Ecloga legum in Epitome Expositarum, ex ed. C.E. Zachariae A Lingenthal)*, *JGR*, IV, 261-585.

FIRA = *Fontes Juris Romani anteiustiniani*, I (Leges, ed. S. Riccobono, 1941), II (Auctores, eds. I. Baviera–I. Furlani, 1940), III (Negotia, ed. V. Arangio–Ruiz, 1943).

FM = *Fontes Minores*, Frankfurt am Main I (1976), II(1977), III (1979), IV (1981), V (1982), VI (1984), VII (1986), VIII (1990), IX (1993).

Gai. (Inst.) = *Gai Institutionum Commentarii IV*, *FIRA*, II, 3-192.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Gai. Epit.= *Gai Institutionum Epitome*, *FIRA*, II, 229-257.

Ηὐξημένη Ἐκλογή = *Ηὐξημένη Ἐκλογή* (*Ecloga privata aucta, ex ed. C. E. Zachariae A. Lingenthal*), *JGR*, VI, 9-47.

Ηὐξημένη Ἐπαναγωγή = *Ηὐξημένη Ἐπαναγωγή* (*Epanagoge Aucta, ex ed. C. E. Zachariae A. Lingenthal*), *JGR*, VI, 51-216.

Ηὐξημένον Πρόχειρον =*Ηὐξημένον Πρόχειρον* (*Prochiron Auctum*), *JGR*, VII, 3-361.

Θεοφίλου Ἰνστ. = *Θεοφίλου Ἀντικήνσορος τὰ Ἰνστιτοῦτα* (*Theophili Antecessoris Institutiones, ex ed. E. C. Ferrini*), *JGR*, III, 1-271.

Inst. (Iust.) = Th. Mommsen–P. Krueger (eds.), *Corpus Juris Civilis, I. Iustiniani Institutiones*, Hildesheim 2000.

JGR = Ἰω. καὶ Π. Ζέπων, *Jus Graecoromanum* (*ex ed. C. E. Zachariae A Lingenthal*), I-VIII, Ἀθῆναι 1931 (Aalen 1962).

Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν = *Σύνοψις τῶν Βασιλικῶν* (*Synopsis Basilicorum, ex ed. C. E. Zachariae A Lingenthal*), *JGR*, V, 1-599.

Μικρά Σύνοψις Βασιλικῶν = *Νόμιμον κατὰ στοιχεῖον ἢ Μικρὰ Σύνοψις* (*Liber Juridicus Alphabeticus sive Synopsis Minor, ex ed. C. E. Zachariae A Lingenthal*), *JGR*, VI, 321-547.

Νεαρά Μ. Κομνηνοῦ (*1166 μ.Χ.*) = *Νεαρὰ τοῦ βασιλέως κυροῦ Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ περιέχουσα πολλῶν ἀμφιβολιῶν λύσεις* (*Nov. LXVI Imp. Manuelis Comneni de diversis causis. A. 1166*), *JGR*, I. *Νεαραὶ καὶ Χρυσόβουλλα τῶν μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων*, 389 επ.

Νομοκ. Τίτλ. ΙΔ΄ (σχ. Βαλσαμῶνος) = Ρ.–Π., τ. Α΄, *Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Νομοκάνων μετά τῶν σχολίων Θεοδώρου τοῦ Βαλσαμῶνος*, Ἀθῆναι 1852.

Nov. (Iust.) = R. Schoell–G. Kroll (eds.), *Corpus Juris Civilis, III. Novellae*, Berolini 1895 (Hildesheim 1993).

Πεῖρα = *Πεῖρα ἤγουν διδασκαλία ἐκ τῶν πράξεων τοῦ Μεγάλου Κυροῦ Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου* (*Practica ex actis Eustathii Romani, ex ed. C. E. Zachariae A Lingenthal*), *JGR*, IV, 7-260.

Πρόχειρος Νόμος = *Πρόχειρος Νόμος* (*Prochiron Basilii, Constantini et Leonis aaa., ex ed. C. E. Zachariae A Lingenthal*), *JGR*, II, 107-228.

Ρ.–Π. = Γ. Ράλλης–Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν τε ἁγίων καὶ πανευφήμων Ἀποστόλων καὶ τῶν ἱερῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν Συνόδων καὶ τῶν κατὰ μέρος ἁγίων Πατέρων ἐκδοθὲν σὺν πλείσταις ἄλλαις τὴν ἐκκλησιαστικὴν κατάστασιν διεπούσαις διατάξεσι μετὰ τῶν ἀρχαίων ἐξηγητῶν καὶ διαφόρων ἀναγνωσμάτων*, Α΄–ΣΤ΄, Ἀθήνησι 1852-1859 (1966).

Paul. (Sent.) = *Sententiarum receptarum libri V qui vulgo julio Paulo ad huc tribuuntur*, *FIRA*, II, 317-417.

Σύνταγμα Βλαστάρεως = Ρ.–Π., τ. ΣΤ΄, *Ματθαίου τοῦ Βλαστάρεως Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον των ἐμπεριειλημμένων ἁπασῶν ὑποθέσεων τοῖς θείοις καὶ ἱεροῖς κανόσι* (*μετὰ διαφόρων ἀναγνωσμάτων καὶ ἀναλυτικοῦ πίνακος*), Ἀθῆναι 1859.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

II. ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ–ΠΑΠΥΡΟΙ.

CIG = A. Boeck, *Corpus Inscriptionum Graecarum*, 1828-1877.

Ditt. Syll.^{3} = W. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum*^{3}, I-IV, Leipzig 1915-1924.

IG = *Inscriptiones Graecae consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae*, Berlin 1873-.

Κῶδιξ Γόρτυνος = R. Willets (ed.), *The Law Code of Gortyn*, [*Kadmos. Zeitschrift für vor–und frühgriechische Epigraphik*, Suppl. 1], Berlin 1967.

Meyer, *Jur. Pap.* = P. M. Meyer, *Juristische Papyri: Erklärung von Urkunden zur Einführung in die juristische Papyruskunde*, Berlin 1920.

OGIS = W. Dittenberger (ed.), *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*, I-II, Leipzig 1903-1905.

P. Eleph. = O. Rubensohn (ed.), *Elephantine Papyri*, [*Ägyptische Urkunden aus den Klg. Museen zu Berlin: Griechische Urkunden*], Berlin 1907.

P. Lond. = F. G. Kenyon et. al.(eds.), *Greek Papyri in the British Museum*, 1-5, London 1893-.

P. Oxy.= B. P. Grenfell–A. S. Hunt et. al. (eds.), *The Oxyrhynchus Papyri*, [*The Egypt Exploration Society*], 1898-.

P. Hal. = *Dikaiomata: Auszüge aus alexandrinischen Gesetzen und Verordnungen in einem Papyrus des philologischen Seminars der Universität Halle mit einem Anhang weiterer Papyri derselben Sammlung*, Berlin 1913.

RIJG = R. Dareste, B. Haussoulier, Th. Reinach (eds.), *Recueil des inscriptions juridiques grecques*, I-II, Paris 1894-1904 (Roma 1965).

SB = F. Preisigke–F. Bilabel–E. Kiessling (eds.), *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten*, 1913-.

SEG = *Supplementum Epigraphicum Graecum*, 1-, Amsterdam.

III. ΛΕΞΙΚΑ, ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ.

Ambrosino, *Vocabularium Institutionum Iustiniani Augusti* = R. Ambrosino, *Vocabularium Institutionum Iustiniani Augusti*, [*Fondazione G. Castelli*, 20], Mediolani 1942.

Ἁρποκρατίων = G. Dindorf, *Harpocrationis. Lexicon in decem oratores atticos*, I-II, Oxford, 1853 (Groningen 1969).

Bortolucci, *Index Verborum Graecorum* = I. Bortolucci, *Index Verborum Graecorum quae in institutionibus et Digestis occurunt*, *AG* 66 (1906), 353-306.

DAGR = Ch. Daremberg–E. Salio (eds.), *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d' aprés les textes et les monuments, (contenant l' explication des termes...)*, I-V, Paris 1877-1919 (Graz 1969).

Δημητράκος = Δ. Δημητράκου, *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης*, 1-9, Ἀθῆναι 1964.

Du Cange, *Glossarium* = Du Cange, *Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Graecitatis duos in tomos Digestum (acc. Appendix ad glossarium Mediae et Infimae latinitatis), I, Lugduni 1688 (Paris 1943).

Gr. Encycl. = *La Grande Encyclopédie. Inventaire raisonné des sciences, des lettres et des arts (sous la dir. Mh. Bethelot, H. Derenbourg, A. Giry, E. Glasson, L. Hahn et. al.)*, 1-31, Paris.

Heumann–Seckel, *Handlexicon* = H. Heumann–E. Seckel, *Handlexicon zu den Quellen des römischen Rechts*, Iena 1879.

Ἡσύχιος = K. Latte, *Hesychii Alexandrini Lexicon*, I-II, Hauniae 1966.

Lexicon Μαγχίπιουν = B. H. Stolte, *The Lexicon Μαγχίπιουν*, [*FM*, VIII Lexica Juridica Byzantina (eds. L. Burgmann, M.Th. Fögen, R. Meijering, B.H. Stolte)], Frankfurt am Main 1990, 339-380 (*Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, her. D. Simon*, 17).

Lexicon zur Hexabiblos aucta = M. Th. Fögen, "Das Lexicon zur Hexabiblos aucta" (*Αἱ καταγραφεῖσαι λέξεις λατινικαὶ ἐν τοῖς νόμοις*), *FM*, VIII. Lexica Juridica Byzantina (eds. L. Burgmann, M. Th. Fögen, R. Meijering, B. H. Stolte), Frankfurt am Main 1990, 153-214 (*Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, her. D. Simon*, 17).

LSJ = H. E. Lidell–R. Scott, & H. S. Jones (eds.), *A Greek English Lexicon with a Suppl. 1968* (revis. –augm. by H. S. Jones with the assistance of R. McKenzie et al.), Oxford 1843 (1973).

Mayr, *Vocabularium Codicis Justiniani* = R. Mayr, *Vocabularium Codicis Justiniani, I. Pars Latina, II. Pars Graeca*, Praga 1923-1925 (Hildesheim 1965).

NDI = *Nuovo Digesto Italiano (Torino 1937-1956).*

NNDI = *Novissimo Digesto Italiano (Torino 1957-1975).*

Πολυδεύκης = E. Bethe (ed.), *Pollucis Onomasticon e codicibus ab ipso collatis*, [*Sammlung wissenschaftlicher Commentare. Lexicographi Graeci, 9*], I-III, Stutgardiae 1966-1967.

RE = G. Wissowa–W. Kroll–K. Mittelhaus–K. Ziegler et al. (eds.), *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart 1893-.

Ῥωμαϊκαὶ ἀγωγαί = R. Meijering, "*Ῥωμαϊκαὶ ἀγωγαί*. Two Byzantine Treatises on Legal Actions", *FM*, VIII. Lexica Juridica Byzantina (eds. L. Burgmann, M. Th. Fögen, R. Meijering, B. H. Stolte), Frankfurt am Main 1990, 1 επ. (*Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, her. D. Simon*, 17).

Σοῦδα = A. Adler (ed.), *Suidae Lexicon*, [*Sammlung wissenschaftlicher Commentare. Lexicographi Graeci*, I], I-V, Stutgardt 1967-1971.

Φώτιος = *Photii Patriarchae Lexicon* (recensuit, adnotationibus instruxit et prolegomena addidit A. Naber), I-II, Amsterdam 1965.

IV. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ, ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΙ ΤΟΜΟΙ.

ACIR = *Atti del Congresso Internationale di diritto romano*, I-II, Roma 1933 (Pavia 1934).

AÉ = *Année épigraphique*.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Aegyptus = *Aegyptus. Rivista italiana di egittologia e di papirologia.*
AG = *Archivio Giuridico.*
AHDE = *Annuario de historia del derecho espanol.*
AHDO (– RIDA) = *Archives d' histoire de droit oriental /Revue internationale des droits de l' antiquité (1952-).*
AHR = *The American Historical Review.*
ΑΙΔ = *Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου.*
AION (arch.) = *Annali di archeologia e storia antica.*
AJ = *The Archaeological Journal. London. Royal Archaeological Institute.*
AJPh = *American Journal of Philology.*
ANap = *Atti dal vol. LVII degli Atti dell' Accademia di Scienze Morali e Politiche della Società Reali di Napoli*, Napoli 1935.
AncW= *The Ancient World: A Scholarly Journal of the Study of Antiquity.*
APal = *Annali del Seminario Giuridico dell' Università di Palermo.*
Arch. civ. Praxis = *Archiv für die civilistiche Praxis.*
Arch. Pap. = *Archiv für Papyrusforshung.*
Ἀρμενόπουλος = *Ἀρμενόπουλος. Ἐπιστημονική Ἐπετηρίδα. Ἔκδοση Δικηγορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης.*
Atene e Roma = *Atene e Roma. Rassegna trimestrale dell' Associazone italiana di cultura classica.*
Athenaeum = *Athenaeum. Studi periodici di letteratura e storia dell' Antichità.*
BIDR = *Bulletino dell' Istituto di diritto romano «Vittorio Scialoja».*
Cam. L. J. = *Cambridge Law Journal.*
CJ = *The Classical Journal.*
CPh = *Classical Philology.*
CQ = *The Classical Quaterly.*
Δικαιοσύνη = *Δεκαπενθήμερος νομική ἐπιθεώρησις τῆς Ἀνωνύμου Ἑταιρείας Νομικῶν Ἐκδόσεων.*
EEN = *Ἐφημερίς τῶν Ἑλλήνων Νομικῶν.*
Égypte contemporaine = *L' Égypte contemporaine. Revue de la Société Royale d' économie politique, de statistique et de législation.*
ΕΚΕΙΕΔ = *Ἐπετηρίς Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν).*
Eos = *Eos. Commentarii Societatis Philologae Polonorum.*
Ét. Ankum = *Collatio Juris Romani, Études dédiées à H. Ankum à l' occasion de son 65e anniversaire*, I-II, Amsterdam 1995 *(Studia Amstelodamensia ad Epigraphicam, Jus antiquum et papyrologicam pertinentia, 35 A–B)* .
ZPE= *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.*
Fs. Zepos, I = *Ξένιον . Festschrift für P. Zepos*, I, Athen–Freiburg–Köln 1973.
Fs. Güterbock= *Festgabe für K. Güterbock zur achtzigsten Wiederkehr seines Geburtstages dargebracht*, Berlin 1910.
Fs. Kaser = *Juris professio. Festgabe M. Kaser*, Wien 1986.
Fs. Koschaker = *Festschrift P. Koschaker zum 60. Geburtstag überreicht*, I-III, Weimar 1939.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Fs. Kränzlein = Festschrift für A. Kränzlein. Beiträge zur Antiken Rechtsgeschichte, Leykam–Verlag–Graz 1986.

Fs. Lange = Festschrift für R. Lange zum 70. Geburtstag am 24. Januar. 1992], Stuttgart–Köln–Berlin 1976 .

Fs. Lenel = Festschrift für O. Lenel zum fünfzigjährigen Doctorjubiläum am 16.Dezember 1921. Überreicht von der Rechts–und Staatswissenschaftlichen Facultät der Universität Freiburg i.Br., Leipzig 1921.

Fs. Lewald = Festschrift H. Lewald. Bei Vollendung des vierzigsten Amtsjahres als ordentlicher Professor im Oktober überreicht, Basel 1953.

Fs. Lübtow = Sein und Werden im Recht. Festgabe für Ul. von Lübtow zum 70. Geburtstag am 21. August 1970 (hrs. W.G.Becker–L. Chnorr von Carolsfeld), Berlin 1970.

Fs. Rabel II=Festschrift für E. Rabel, II, Tübingen 1954.

Fs. Schulz = Festschrift F. Schulz, I-II, Weimar 1951.

Fs. Steinwenter = Festschrift A. Steinwenter: zum 70. Geburtstag, [= *Grazer Rechts–und Staatswissenschaftliche Studien hrsg. von H. Baltl*, 3], Graz–Köln 1958.

Fs. Wenger = Festschrift für Leopold Wenger: Zu seinem 70. Geburtstag dargebracht von Freunden, Fachgenossen und Schülern, I-II, München 1944/45.

Fs. Wieacker = Festschrift F.Wieacker, Göttingen 1978.

G & R = Greece and Rome.

Glotta = Glotta. Zetischrift für griechische und lateinische Sprache.

Gnomon = Gnomon. Kritische Zeitschrift für die gesamte klassische Altertumswissenschaft.

Gs. Kunkel = Gedächtnisschrift für W. Kunkel, Frankfurt am Main 1984.

Hermes = Zeitschrift für klassische Philologie.

Hesperia = Hesperia. The Journal of the American School of Classical Studies at Athens.

HThR = Harvard Theological Review.

Humanitas = Humanitas. Revista do Instituto de Estudos Classicos.

INDEX = Index. Quaderni camerti di studi romanistici.

Ir. Jur. = The Irist Jurist.

JHS = Journal of Hellenic Studies.

JJP = The Journal of Juristic Papyrology.

JÖByz. = Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik.

JRS = Journal of Roman Studies.

JURA = IVRA. Rivista internazionale di diritto romano e antico.

Ktèma = Ktèma. Civilisations de l' Orient, de la Grèce et de la Rome antiques.

La critica del testo = La critica del testo. Atti del II Congresso Internazionale della Società Italiana di Storia del Diritto, Venezia, 18-22 Settembre 1967], I–II, Firenze 1971.

LABEO = Labeo. Rassegna di diritto romano.

LATOMUS = Latomus. Revue des études latines.

LQR = The Law Quaterly Review.

Mél. Appleton = Mélanges Ch. Appleton, Lyon 1903.

Mél. Cornil, II = *Mélanges de droit romain dediés à G. Cornil*, II, Paris 1926.

Mél. de Visscher = Mélanges F. de Visscher (=RIDA 2-5), Bruxelles 1949/50.

Mél. Fitting, II = *Mélanges Fitting*, II, Aalen 1969.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Mél. Girard = *Mélanges P. F. Girard, Études de droit romain dédiées à Mr. P F. Girard, Professeur de droit romain à l' Université de Paris à l' occasion du 60e anniversaire de sa naissance (26 octobre 1912)*, I-II, Paris 1912.

Mél. Glotz, II = *Mélanges G. Glotz*, II, Paris 1932.

Mél. Huvelin = *Mélanges à la mémoire de P. Huvelin*, Paris 1938.

Mél. Lévy–Bruhl = *Mélanges H. Lévy –Bruhl. Droits de l' antiquité et sociologie juridique*, [*Publ. de l' Inst. de Droit romain de l' Univerisité de Paris*, 17], Paris 1959.

Mél. Meylan = *Mélanges Ph. Meylan*, I-II, Lausanne 1963.

Mnemosyne = *Mnemosyne. Bibliotheca Classica Batava.*

Μνημ. Παππούλια = *Μνημόσυνα Παππούλια* (ἐπιμ. Π. Γ. Βάλληνδα), Ἀθῆναι 1934.

Μνήμη Πετροπούλου = *Μνήμη Γ. Α. Πετροπούλου (1897-1964)*, I–II, Ἀθήνα 1984.

Nomos = *Nomos. Essays in Athenian Law, Politics and society*, Cambridge 1990.

NRH = *Nouvelle Revue Historique de Droit Français et Étranger.*

Parola del Passato = *La parola del Passato. Rivista di studi autichi.*

Per il XIV cent. = *Per il XIV centenario della Codificazione Giustinianeae*, (*Studi di diritto pubblicati dalla Facoltà di Giurisprudenza della Università di Pavia)*, Pavia 1934.

Philologus = *Philologus. Zeitschrift für das klassische Altertum.*

RDN = *Rivista del Diritto della Navigazione.*

Rec. Lambert, I = *Introduction à l' étude du droit comparé: Recueil d' études en l' honneur d' Éd. Lambert*, I, Paris 1938.

Rec. Soc. J. Bodin, 3 = *Recueils de la Société Jean Bodin pour l' histoire comparative des Institutions, III. La tenure*, Paris 1983.

Rec. Soc. J. Bodin, 51 = *Recueils de la Société J. Bodin pour l' Histoire Comparative des Institutions, 51. La coutume, I. Antiquité, Afrique Noire, Amerique, Australie*, Bruxelles 1990.

REG = *Revue des Études Grecques.*

REL = *Revue des Études Latines.*

RFIC = *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica.*

RHD = *Revue Historique de Droit Français et Étranger.*

RIDA = *Revue internationale des droits de l' antiquité.* Βλ. και *AHDO.*

RJ = *Rechtshistorisches Journal.*

Romanitas =*Romanitas. Revista de cultura romana.*

Scr. Bonfiglio = *Scritti in ricordo di B. Bonfiglio*, Milano 2004 (*Università degli Studi di Milano. Pubblicazioni dell' Istituto di diritto romano*, 39).

Scr. Ferrini = *Scritti di diritto romano in onore di C. Ferrini pubblicati in occasione della sua beatificazione (Pubblicazioni dell' Università Cattolica del Sacro Cuore, nuov. ser. XIX)*, Milano 1947-49.

Scr. Guarino, IV = *Sodalitas. Scritti in onore di A. Guarino*, IV, Napoli 1984.

Scr. Montevecchi = *Scritti in onore di O. Montevecchi*, Bologna 1981.

Scr. Volterra, II = E. Volterra, *Scritti giuridici. Famiglia e successioni*, II (*con una nota di M. Talamanca)*, Napoli 1991 (*Antiqua*, 57-58).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

SDHJ = *Studia et Documenta Historiae et Juris.*
SG = *Subseciva Groningana.*
SZ RA = *Zeitschrift der Savigny–Stiftung für Rechtsgechichte, Romanistische Abteilung.*
St. Albertario = *Studi in memoria di E. Albertario*, I-II, Milano 1953.
St. Albertoni = *Studi in memoria di A. Albertoni*, I-III, Padova 1934-1938.
St. Arangio–Ruiz = *Studi in onore di V. Arangio–Ruiz nel XLV anno del suo insegnamento*, I-IV, Napoli 1953 .
St. Bonfante = *Studi in onore di P. Bonfante nel XL anno d' insegnamento*, I-IV, Milano 1929-1930.
St. Brugi = *Studi in onore di B. Brugi nel XXX anno del suo insegnamento*, Palermo 1910.
St. De Francisci = *Studi in onore di P. De Francisci*, I-IV, Milano 1956.
St. Donatuti, III = *Studi in memoria di G. Donatuti, III*, Milano 1973.
St. Zulueta = *Studies in the Roman Law of Sale Dedicated to the Memory of F. de Zulueta*, Oxford 1959.
St. Grosso = *Studi in onore di G. Grosso*, I-VI, Torino (1968-1972).
St. Koschaker = *Studi in memoria di P. Koschaker, L' Europa et il diritto romano*, I-II, Milano 1954.
St. Paoli = *Studi in onore di U. E. Paoli*, Firenze 1956.
St. Perozzi = *Studi in onore di S. Perozzi nel XL anno del suo insegnamento*, Palermo 1925.
St. Ratti = *Studi in memoria di U. Ratti*, Milano 1934.
St. Riccobono = *Studi in onore di S. Riccobono nel XL anno del suo insegnamento*, I-IV, Palermo 1936.
St. Scherillo, II = *Studi in onore di G. Scherillo*, II, Milano 1972.
St. Schiller = W. V. Harris–R. Bagnall (eds.), *Studies in Roman Law in Memory of A. A. Schiller*, Leiden 1986.
St. Senesi = *Studi Senesi.*
St. Solazzi = *Studi in onore di S. Solazzi nel cinquantesimo anniversario del suo insegnamento universitario (1899-1948)*, Napoli 1948.
St. Virgilii = *Studi in onore di F. Virgilii nel XL anno d' insegnamento*, Roma 1935.
St. Volterra = *Studi in onore di E. Volterra*, I-VI, *Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza dell' Università di Roma*, Milano 1969-1971.
Symb. Lenel = *Symbolae Friburgenses in honorem O. Lenel*, Leipzig 1935.
Symb. Taubenschlag = *Symbolae R. Taubenschlag dedicatae: Eos (Commentarii Societatis Philologei Polonorum)* XLVIII, 1-3, Varsaviae 1956-1957.
Symp. 1971 = H.J.Wolff (ed.), *Symposion 1971. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte*, [*Akten der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte*, 1], Böhlau–Verlag–Köln–Weimar–Wien 1975.
Symp. 1977 = J. ModrzejewskI-D. Liebs (eds.), *Symposion 1977. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte (Chantilly, 1-4 Juni 1977)*, [*Akten der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte*, 3], Böhlau–Verlag–Köln–Weimar–Wien 1981-1982.
Symp. 1990 = M. Cagarin (ed.), *Symposion 1990*. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte (Pasific Grove, California, 24-26 Sept. 1990),

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

[*Akten der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte*, 8], Böhlau–Verlag–Köln–Weimar–Wien 1991.

Symp. 1993 = G. Thür (ed.), *Symposion 1993. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte (Graz–Andritz, 12-16 September 1993)*, [*Akten der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte*, 10], Böhlau–Verlag–Köln–Weimar–Wien 1994.

Symp. 1995 = G. Thür–J. Vélissaropoulos–Karakostas (eds.), *Symposion 1995. Vorträge zur grieschischen und helllenistischen Rechtsgeschichte (Korfu, 1-5 September 1995)*, [*Akten der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte*, 11], Böhlau–Verlag–Köln–Weimar–Wien 1997.

TAPhA = *Transactions of the American Philological Association.*

TR = *Tijdschrift voor Rechtsgechiedenis/Revue d' histoire du droit/Legal History Review.*

Traditio = *Traditio. Studies in Ancient and Medieval History, Thought and Religion.*

Wiener Studien = *Wiener Studien: Zeitschrift für Klassische Philologie, Patristik und lateinische Tradition.*

V. ΑΥΤΟΤΕΛΕΙΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΕΣ, ΜΕΛΕΤΕΣ, ΑΡΘΡΑ.

Albertario, Crisi del metodo interpolazionistico = Albertario, "La crisi del metodo interpolazionistico", [*St. Bonfante*, II], 612-671.

—, *Introduzione storica* = E. Albertario, *Introduzione storica allo studio del diritto romano Giustinianeo*, Milano 1935 .

—, *Studi di diritto romano* = E. Albertario, *Studi di diritto romano*, I–VI, Milano 1933-1953.

Arangio–Ruiz, *Responsabilità contrattuale* = V. Arangio–Ruiz, *Responsabilità contrattuale in diritto romano* : Corso di Pandette svolto nella R. Università di Napoli (1926-27), Napoli 1927.

Avotins, On the Greek Vocabulary of the Digest = I. Avotins, "On the Greek Vocabulary of the Digest ", *Glotta* 60 (1982), 247-280.

Beauchet, *Histoire du droit privé de la République Athénienne* = L. Beauchet, *Histoire du droit privé de la République Athénienne*, I–IV, Paris 1897 (Amsterdam 1969).

Bellomo, *Common Legal Past of Europe* = M. Bellomo, *The Common Legal Past of Europe (1000-1800)*(tr. L. G. Cochrane), USA 1995.

Berman, *Law and Revolution* = H. J. Berman, *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*, Cambridge 1983.

Berriat Saint–Prix, *Histoire du droit romain* = M. Berriat Saint–Prix, *Histoire du droit romain suivie de l' histoire de Cujas*, Paris 1821.

Bonfante, *Scritti* = P. Bonfante, *Scritti giuridici varii*, I-III, Torino 1926.

—, *Histoire* = P. Bonfante, *Histoire du droit romain* (tr. J. Carrere–Fr. Fournier), I-II, Paris 1928.

—, *Corso di diritto romano* = P. Bonfante, *Corso di diritto romano*, I–V, Milano 1963-1974.

Bowersock, *Augustus and the Greek World* = G. W. Bowersock, *Augustus and the Greek World*, Oxford 1965.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

—, *Greek Sophists in the Roman Empire* = G. W. Bowersock, *Greek Sophists in the Roman Empire*, Oxford 1969.

Buckland, *A Text-Book of Roman Law* = W. W. Buckland, *A Text-Book of Roman Law from Augustus to Justinian*², Cambridge 1932.

Calhoun, *Greek Legal Science* = G. M. Calhoun, *Introduction to Greek Legal Science* (ed. F. De Zulueta), Oxford 1944.

Cantarella, Omicidio legittimo = E. Cantarella, "L' omicidio legittimo e l' uccisione del moichos nel diritto attico", *Studi sull' omicidio in diritto Greco e Romano*, Milano 1976, 129-159.

—, *Pandora's Daughters* = E. Cantarella, *Pandora's Daughters* (tr. M. B. Fant), Baltimore–London 1989.

—, Moicheia = E. Cantarella, "Moicheia. Reconsidering a Problem", [*Symp. 1990*], 289-303.

Casavola, Cultura e scienza giuridica = F. Casavola, Cultura e scienza giuridica nel secondo secolo D. C.: Il senso del passato", *ANRW*, *Principat*, II.15 (1976), 132-175.

Clarke, *Rhetoric at Rome* = M. L. Clarke, *Rhetoric at Rome. An Historical Survey*, London 1953 (1962).

Coing, Einfluß der Philosophie des Aristoteles = H. Coing, "Zum Einfluß der Philosophie des Aristoteles und die Entwicklung des römischen Rechts", *SZ RA* 69 (1952), 24-59.

—, Methodik der republikanischen Jurisprudenz = H. Coing, "Zur Methodik der republikanischen Jurisprudenz: Zur Entstehung der grammatisch–logischen Auslegung", [*St. Arangio–Ruiz*, I], 365-388.

Collinet, *Nature des actions, des interdits et des exceptions* = P. Collinet, L*a nature des actions, des interdits et des exceptions dans l' oeuvre de Justinien*, Paris 1907 .

—, *Études Historiques*, I = P. Collinet, *Études Historiques sur le droit de Justinien*, I. Le caractére oriental de l' oeuvre legislative de Justinien et les destinées des institutions classiques en Occident, Paris 1912.

—, *Histoire de l' École de droit de Beyrouth* = P. Collinet, *Histoire de l' École de droit de Beyrouth*, [*Études Historiques sur le droit d' Justinien*, II], Paris 1925.

—, Preuves directes = P. Collinet, "Les preuves directes de l' influence de l' enseignement de Beyrouth sur la codification de Justinien", [*Mél. Huvelin*], 75-92.

—, *Genèse* = P. Collinet, *La Genèse du Digeste, du Code et des Institutes de Justinien*, [*Études Historiques sur le droit de Justinien*, III], Paris 1952.

Collinet–Giffard, *Précis de droit romain (avec une préface de P. Collinet–A. Giffard)*, I-II, Paris 1926-1927.

Corbett, *Roman Law of Marriage* = P. E. Corbett, *The Roman Law of Marriage*, Oxford 1930.

Corcoran, *Empire of the Tetrarchs* = S. Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs. Imperial Pronouncements and Government AD 284-324. Oxford Classical Monographs*, Oxford 1996 (2000).

Crawford, *Roman Statutes* = M. H. Crawford, *Roman Statutes*, I-II (with contributions by J. D. Cloud, R. G. Coleman, J. A. Crook, S. Demougin,

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

J.–L. Ferrary et al.), [*Bulletin of the Institute of Classical Studies*, Suppl. 64], University of London 1996.

Cuq, *Manuel des institutions juridiques* = É. Cuq, *Manuel des institutions juridiques des Romains*, Paris 1917.

Dareste, *Science du droit en Grèce* = R. Dareste, *La science du droit en Grèce. Platon, Aristote, Thèophraste*, Paris 1893.

De Zulueta, *Roman Law of Sale* = F. De Zulueta, *The Roman Law of Sale. Introduction and Select Texts*, Oxford 1945.

—, *Institutes of Gaius*, II = F. De Zulueta, *The Institutes of Gaius, Part II. Commentary*, Oxford 1953 (1963).

De Francisci, *Συνάλλαγμα* = P. De Francisci, *Συνάλλαγμα. Storia e dottrina dei cosiddetti contratti innominati*, I, Pavia 1913/II, Pavia 1916.

Ducos, *Influence grecque sur la Loi des Douze Tables* = M. Ducos, *L' Influence grecque sur la Loi des Douze Tables*, [*Travaux et Recherches de l' Université de droit, d' économie et de sciences sociales de Paris, Ser. Sciences Historiques*, 14], Paris 1978.

Erdmann, *Ehe im alten Griechenland* = W. Erdmann, *Die Ehe im alten Griechenland*, [*Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte*, 20], München 1934.

Esmein, Délit d' adultère = A. Esmein, "Le délit d' adultère à Rome et la loi Julia de adulteriis", [*Mélanges d' histoire du droit et de critique. Droit Romain*], Paris 1886.

Zilliacus, *Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich* = H. Zilliacus, *Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich*, Helsingfors 1935 (ανατ. Amsterdam 1965).

Ferrini, III = *Opere di C. Ferrini, III. Studi varii di dritto romano e moderno*, Milano 1929.

Fine, *Horoi* = V. A. Fine, *"Horoi. Studies in Mortgage, Real Security, and Land Tenure in Ancient Athens", The American Excavations in the Athenian Agora–Hesperia Suppl. 9* (1951), USA 1951.

Finley, *Studies in Land and Credit* = M. I. Finley, *Studies in Land and Credit in Ancient Athens, 500-200 B.C. The Horos–Inscriptions*, New Brunswich–New Jersey 1952.

Frezza, Ulpiano = P. Frezza, "Notae. La cultura di Ulpiano", *SDHJ* 34 (1968), 362-375.

Garnsey–Saller, *Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία* = P. Garnsey–R. Saller, *Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Οικονομία, κοινωνία και πολιτισμός* (μετ. Β. Αναστασιάδη), Ηράκλειο 1995.

Gernet, Note sur la notion de délit privé = L. Gernet, "Note sur la notion de délit privé en droit grec", [*Mél. Lévy –Bruhl*], 393-405.

Gide, *Étude sur la condition privée de la femme* = M. P. Gide, *Étude sur la condition privée de la femme dans le droit ancien et moderne et en particulier sur le senatus-consulte velleien*[2], Paris 1885.

Girard, *Manuel élémentaire de droit romain* = P. F. Girard, *Manuel élémentaire de droit romain*[8] (rev. et mise à jour par F. Senn), Paris 1929.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Glotz, *Solidarité* = G. Glotz, *La solidarité de la famille dans le droit criminel en Grèce*, Paris 1904.

Gordley, *Philosophical Origins of Modern Contract Doctrin* = J. Gordley, *The Philosophical Origins of Modern Contract Doctrine*, Oxford 1991.

Grifò, Ulpiano = G. Grifò, "Ulpiano. Esperienze e responsabilità del giurista", *ANWR* II.15 (1976), 708-789.

Guiraud, *Proprieté foncière* = P. Guiraud, *La propriété foncière en Grèce jusqu' à la conquête romaine*, Paris 1893.

Hansen, *Apagoge, Endeixis and Ephegesis* = H. Hansen, *Apagoge, Endeixis and Ephegesis Against Kakourgoi, Atimoi and Pheugontes. A Study in the Athenian Administration of Justice in the Fourth Century B.C.*, Odense 1976.

Harris, "In the Act" or "Red Handed? = E. M. Harris, «"In the Act" or "Red Handed?". Apagoge to the Eleven and Furtum Manifestum», [*Symp. 1993*], 169-184.

Harrison, *Law of Athens* = A. R. W. Harrison, *The Law of Athens*, I. The Family and Property. II Procedure, Oxford 1968-1971 (1998).

Himmelschein, Studien = J. Himmelschein, "Studien zu der antiken Hermeneutica juris", [*Symb. Lenel*], 373-424.

Hitzig, Zum griechisch–attischen Rechte = H. F. Hitzig, "Zum griechisch–attischen Rechte", *ZS RA* 18 (1897), 146-196.

Honoré, *Gaius* = T. Honoré, *Gaius*, Oxford 1962 .

—, *Tribonian* = T. Honoré, *Tribonian*, Great Britain 1978.

—, Suggestions = T. Honoré, "Some Suggestions for the Study of Interpolations", *TR* 49 (1981), 225 επ.

—, *Ulpian* = T. Honoré, Ulpian, Oxford 1982.

—, *Emperors and Lawyers* = T. Honoré, *Emperors and Lawyers. With a Palingenesia of Third–Century Imperial Rescripts 193-305 AD*², Oxford 1994.

—, *Law in the Crisis of Empire* = T. Honoré, *Law in the Crisis of Empire, (379-455 A.D.). The Theodosian Dynasty and its Quaestors with a Palingenesia of the Constitutions of the Theodosian Age*, Oxford 1998.

Huvelin, *Études sur le furtum* = P. Huvelin, *Études sur le furtum dans le très ancien droit romain, I. Les sources*, [*Annales de l' Université de Lyon*. N.S. II, Fasc. 29], Lyon–Paris 1915.

Jolowicz, *Historical Introduction* = H. F. Jolowicz, *Historical Introduction to the Study of Roman Law*, Cambridge 1952.

Jones, *Law and Legal Theory* = W. Jones, *The Law and Legal Theory of the Greeks. An Introduction*, Oxford 1956 (Aalen 1977).

Kaden, *Études sur l' origine du contrat d' entreprise* = E.–A. Kaden, *Études sur l' origine du contrat d' entreprise dans le droit romain. Revue critique des théories traditionelles et essai d' une nouvelle solution du problème*, [*Rec. de Travaux. publ. par la Fac. de droit de Univ. de Genève*], Genève 1938, 1-31.

Kaimio, *The Romans and the Greek Language* = J. Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, [*Commentationes Humanarum Litterarum*, 64], Helsinki 1979.

Kantorowicz, *Glossators* = H. Kantorowicz, *Studies in the Glossators of the Roman Law*, Cambridge 1938.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Karlowa, *RR* = O. Karlowa, *Römische Rechtsgeschichte, I. Staatsrecht und Rechtsquellen/*II. *Privatrecht und Civilprozess*, Leipzig 1885-1901.

Kaser, *Methode* = M. Kaser, *Zur Methode der römischen Rechtsfindung*, Göttingen 1962 .

—, *RPR* = M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, I-II, München 1971-1975.

—, Glaubwürdigkeit der römischen Rechtsquellen = M. Kaser, "Zur Glaubwürdigkeit der römischen Rechtsquellen (Über die Grenzen der Interpolationenkritik)", [*La critica del testo*, I], 291-370.

Kränzlein, *Eingentum und Besitz* = A. Kränzlein, *Eingentum und Besitz im griechishen Recht des fünften und vierten Jahrhunderts v. Chr.*, [*Berliner Juristische Abhandlungen*, 8], Berlin 1963.

Krueger, *Histoire des sources* = P. Krueger, *Histoire des sources du droit romain* (tr. M. Brissaud), Paris 1894.

Kuebler, Griechische Einflüsse = B. Kuebler, "Griechische Einflüsse auf die Entwicklung der römischen Rechtswissenschaft gegen Ende der republikanischen Zeit", [*ACIR*, I], Pavia 1934, 81-98.

—, Degrés de faute = B. Kuebler, "Degrés de faute dans les systèmes juridiques de l' antiquité", [*Rec. Lambert*, I], 174-184.

—, Ἑλληνικὴ ἐπίδρασις= B. Kuebler, Ἡ ἐπὶ τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον ἑλληνικὴ ἐπίδρασις (μετ. Π. Βιζουκίδου), Θεσσαλονίκη 1940, 1-18.

Kunkel–Jörs, *Römisches Privatrecht* = W. Kunkel, *Römisches Privatrecht*[2] (auf Grund des Werkes von P. Jörs in zweiter Auflage neu bearbeitet von Dr. W. Kunkel), Berlin 1935.

Kunkel, *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen* = Kunkel, *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*, [*Forschungen zum römischen Recht*, 4], Weimar 1952.

Lanfranchi, *Diritto nei retori romani* = E. Lanfranchi, *Il diritto nei retori romani. Contributo alla storia dello sviluppo del diritto romano*, [*R. Università di Roma. Pubblicazioni dell' Istituto di dir. rom. dei diritti dell' Oriente Mediterraneo e di storia del diritto*, IV], Milano 1938.

Levy, Natural Law = E. Levy, *"Natural Law in Roman Thought"*, [*Schriften*, I], 3-19 (=*SDHJ* 15 (1949), 18 επ.).

—, *Schriften* = E. Levy, *Gesammelte Schriften*, I-II, Bohlaü–Verlag–Köln–Graz 1963.

—, *West Roman Vulgar Law* = E. Levy, *West Roman Vulgar Law: The Law of Property*, [*Memoires of the American Philosophical Society*, 29], Philadelphia 1951.

Lipsius, *AR* = J. H. Lipsius, *Das Attische Recht und Rechtsverfahren unter Benutzung des Attischen Prozesses*, I-III, Leipzig 1905-1915.

Lokin, Epilegomena = J. H. A. Lokin, " The End of an Epoch. Epilegomena to a Century of Interpolation Criticism", [*Ἐ. Ankum*, I], 261-273.

MacDowell, *Athenian Homicide Law* = D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law in the Age of the Orators*, Manchester 1963 (1966).

Μαριδάκη, Ὁ Δημοσθένης θεωρητικός τοῦ δικαίου = Γ. Μαριδάκη, "Ὁ Δημοσθένης θεωρητικός τοῦ δικαίου", *Μελέται*, Ἀθήνα–Κομοτηνή 1979, 101-130.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Marrou, *Histoire de l' education dans l' antiquité* = H. Marrou, *Histoire de l' education dans l' antiquité* (tr. G. Lamb), Paris 1950 (London 1956).

Marton, Essai de reconstuction du développement du système classique romain de responsabilité civile = G. Marton, "Un essai de reconstuction du développement du système classique romain de responsabilité civile", [*St. Albertario*, I], 177-191.

Maschke, *Willenslehre* = Maschke, *Die Willenslehre im griechischen Recht*, 1926.

Meyer, *Konkubinat* = P. Meyer, *Das römische Konkubinat nach den Rechtsquellen und den Inschriften*, Leipzig 1895.

Michel, *Gratuité* = J. Michel, *Gratuité en droit romain*, Bruxelles 1962.

Miquel, Stoische Logik = J. Miquel, "Stoische Logik und römische Jurisprudenz", *SZ RA* 87 (1970), 85-122.

Mitteis, *Grundzüge* = L. Mitteis–U. Wilcken, *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde*, II. Jurstischer Teil. 1. Grundzüge, Hildesheim 1963.

—, *Chrest.* = L. Mitteis–U. Wilcken, *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde*, II. Jurstischer Teil. 2. Chrestomathie, Hildesheim 1963.

—, *RV* = L. Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs: mit Beiträgen zur Kenntnis des griechischen Rechts und der spatrömischen Rechtsentwicklung*, Hildesheim 1963.

Mommsen, *Droit pénal* = Th. Mommsen, *Le droit pénal romain* (tr. J. Duquesne), [*Manuel des Antiquités Romaines*, 17-18], Paris 1907.

Monier, *Manuel élémentaire* = R.Monier, *Manuel élémentaire de droit romain*, I-II, Paris 1947-1954.

Monier–Cardascia–Imbert, *Histoire des institutions* = R. Monier–G. Cardascia–J. Imbert, *Histoire des institutions et des faits sociaux des origines à l' aube du moyen–âge*, Paris 1955.

Montevecchi, *Papirologia* = O. Montevecchi, *La papirologia*, [*Manuali Universitari : Per lo studio delle scienze dell' antichità*, 1], Torino 1973.

Osler, Homer Dethroned = D.J. Osler, "Homer Dethroned", *RJ* 13 (1994), 19-218.

Παππούλια, *Ἐμπράγματος ἀσφάλεια* = Δ. Παππούλια, *Ἡ ἐμπράγματος ἀσφάλεια κατά τό ἑλληνικόν καὶ τὸ ῥωμαϊκόν δίκαιον*, I, Leipzig 1909.

Πετροπούλου, *Εἰσηγήσεις* = Γ. Α. Πετροπούλου, *Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου. Ὡς εἰσαγωγὴ εἰς τὸν Ἀστικὸν Κώδικα καὶ εἰς τὸ προϊσχῦσαν αὐτοῦ Ἀστικὸν Δίκαιον* (ἐπιμ. Μ. Α. Τουρτόγλου), I–II, Ἀθῆναι 1963.

Paoli, Adulterio = U. Paoli, "Il reato di adulterio in diritto attico"', *SDHJ* 16 (1950), 123-182 (= Paoli, *Altri studi di diritto greco e romano*, 252-307 *ὅπου καὶ παραπέμπεται*).

—, *Altri studi di diritto greco e romano* = U. E. Paoli, *Altri studi di diritto greco e romano*, [*Università degli studi di Urbino. Facoltà di giurisprudenza*], Milano 1976.

—, *Studi di diritto attico* = U. E. Paoli, *Studi di diritto attico, III. Lo stato della cittadinanza in Atene*, [*Pubblicazioni della R. Università degli Studi di Firenze. Facoltà di lettere e di filosofia*, IX], Firenze 1930.

Partch, Die alexandrinischen Dikaiomata = J. Partch, "Die alexandrinischen Dikaiomata", *Arch. Pap.* 6, τευχ. 1-2 (1913), 36- 76.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Pieler, *Νομική Φιλολογία* = P. E. Pieler, "Νομική Φιλολογία", στον τόμο *H. Hunger. Βυζαντινή λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμική γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*² (μετ. Ἐλ. Παπαγιάννη–Σπ. Τρωϊάνου), Γ΄, Ἀθήνα 2000, 183-379.

Plassard, *Concubinat romain* = J. Plassard, *Le concubinat romain sous le Haut–Empire*, Toulouse–Paris 1921.

Pohlenz, *Stoa* = M. Pohlenz, *La Stoa. Storia di un movimento spirituale*, I-II, Firenze 1959 (1967).

Pringsheim, Beryt und Bologna = F. Pringsheim, "Beryt und Bologna", [*Fs. Lenel*], 204 επ.

—, Jus aequum und jus strictum = F. Pringsheim, "Jus aequum und jus strictum", *SZ RA* 42 (1921), 643 επ.

—, Archaistische Tendenz Justinians = F. Pringsheim, "Die archaistische Tendenz Justinians", [*St. Bonfante*, I], Milano 1929, 551-587.

—, Bonum et aequum = Pringsheim, "Bonum et aequum", *ZS RA* 52 (1932), 78-155.

—, Animus= F. Pringsheim, "Animus in Roman Law", *LQR* CXCIII (1933) και *LQR* CXCV (1933), 43-412.

—, *GLS* = F. Pringsheim, *The Greek Law of Sale*, Weimar 1950.

—, Justinian' s Prohibition = F. Pringsheim, "Justinian's Prohibition of Commentaries to the Digest", *RIDA* 5 (1950) [=*Mél. de Visscher*, IV], 383-415.

—, Ἑλληνική ἐπίδρασις = F. Pringsheim, "Η ἑλληνική ἐπίδρασις ἐπί τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου" (μετ. Δ. Γκόφα), *EEN* 26 (1959), 601 επ. (= "Griechischer Einfluss auf das römische Recht", *BIDR* 3 ser., 2 (1960), 1-17).

Regelsberger, *Γενικαί Ἀρχαί τοῦ δικαίου τῶν Πανδεκτῶν* = F. Regelsberger, *Γενικαί Ἀρχαί τοῦ δικαίου τῶν Πανδεκτῶν*² (μετ. μετά προσθηκών Γ. Σ. Μαριδάκη), I, Αθήναι 1935.

Roby, *Introduction to the Study of Justinian's Digest* = H. J. Roby, *An Introduction to the Study of Justinian's Digest: Containing an Account of its Composition and of the Jurists Used or Referred to therein*, Cambridge 1886.

Σόντη, Τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως τῶν ἰουστινιάνειων Εἰσηγήσεων = Ι. Μ. Σόντη, Τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως τῶν ἰουστινιάνειων Εἰσηγήσεων καὶ ἡ Παράφρασις τοῦ Θεοφίλου", *Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης. Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ ἑξακοσιετηρίδι τῆς Ἐξαβίβλου αὐτοῦ (1345-1945)*, Θεσσαλονίκη 1951, 397-476.

Scheltema, *Antécesseurs* = H. J. Sheltema, *L' enseignement de droit des Antécesseurs*, [*Byzantina Neerlandica Ser. B. Studia*, fasc. I], Leiden 1970.

Schnorr von Carolsfeld, *Geschichte der juristischen Person* = L. Schnorr von Carolsfeld, *Geschichte der juristischen Person. I. Universitas, Corpus, Collegium im klassischen römischen Recht*, München 1933.

Schulz, *Classical Roman Law* = Schulz, *Classical Roman Law*, Oxford 1951.

—, *HRLS* = F. Schulz, *History of Roman Legal Science*, Oxford 1946 .

—, *Principles* = F. Schulz, *Principles of Roman Law (transl. from a text revised and enlarged by the author by M. Wolff)*, Oxford 1936.

Schiller, *Mechanisms* = A. Schiller, *Ronan Law. Mechanisms of Development*, Hague–Paris–New York 1978.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Senn, *Origines de la notion de jurisprudence* = F. Senn, *Les origines de la notion de jurisprudence*, Paris 1926.

—, Influence grecque = F. Senn, "De l' influence grecque sur le droit romain de la fin de la République (Les principes du droit)", [*ACIR*, I], 101-110.

Simon, Methode = D. Simon, "Aus dem Kodexunterricht des Thalelaios, A. Methode", *SZ RA* 86 (1969), 334-383.

—, Heroen = D. Simon, "Aus dem Codexunterricht des Thalelaios, B. Die Heroen", *ZS RA* 87 (1970), 315-394.

Sinogowitz, *Studien zum Strafrecht der Ekloge* = B. Sinogowitz, *Studien zum Strafrecht der Ekloge*, *Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 21 (1956),–127.

Sokolowski, *Philosophie im Privatrecht* = P. Sokolowski, *Die Philosophie im Privatrecht*, *1. Sachbegriff und Körper in der klassischen Jurisprudenz und der modernen Gesetzgebung*, Halle 1902.

Spagnesi, *Pandette di Giustiniano* = Spagnesi, *Le Pandette di Giustiniano. Storia e Fortuna della «Littera Florentina»*, [*Biblioteca Medicea Laurenziana. Accademia Toscana di Scienze e Lettere "La Colombaria". Facoltà di Giurisprudenza dell' Università degli Studi di Firenze*], Firenze 1983.

Stein, *Regulae juris* = P. Stein, *Regulae juris. From Juristic Rules to Legal Maxims*, Edinburgh 1966.

Stella Maranca, Omero nelle Pandette = F. Stella Maranca, "Omero nelle Pandette", *BIDR* anno 35 (1927),1-53.

Stroux, Griechische Einflüsse = J. Stroux, "Griechische Einflüsse auf die Entwicklung der römischen Rechtswissenschaft gegen Ende der republikanischen Zeit", [*ACIR*, I], 113-132.

Taubenschlag, *Law* = R. Taubenschlag, *The Law of Greco–Roman Egypt in the Light of the Papyri (332 B.C–640 A. D)*, Warszawa 1955 .

Thonissen, *Droit pénal de la République Athénienne* = Thonissen, *Le droit pénal de la République Athénienne*, Bruxelles–Paris 1875.

Todd, *Shape of Athenian Law* = S. C. Todd, *The Shape of Athenian Law*, Oxford 1993.

Τριανταφυλλοπούλου, Ἑλληνικαὶ νομικαὶ ἰδέαι = Κ. Δ. Τριανταφυλλοπούλου, Ἑλληνικαὶ νομικαὶ ἰδέαι ἐν τῷ βυζαντινῷ ποινικῷ δικαίῳ", *ΑΙΔ* 16 (1953) [=ἑορταστικὸς τόμος πρὸς τιμὴν τοῦ Φρ. Pringsheim], 151-188.

Triantaphyllopoulos, Rechtsphilosophie und positives Recht = J. Triantaphyllopoulos, "Rechtsphilosophie und positives Recht in Griechenland", [*Fs. Zepos*, I], Athen–Freiburg–Köln 1973.

Troje, *Graeca leguntur* = H. E. Troje, *Graeca leguntur. Die Aneignung des byzantinischen Rechts und die Entstehung eines humanistischen Corpus juris civilis in der Jurisprudenz des 16. Jahrhunderts*, [*Forschungen zur neueren Privatrechtsgeschichte*, 18], Böhlau–Verlag–Köln–Wien 1971.

Verbeke, Stocisme = G. Verbeke, "Le stocisme, une philosophie sans frontières, *ANRW* I.4 (1973), 3-42.

Viard, *André Alciat* = P. Viard, *André Alciat (1492-1550)*, Paris 1926.

Villey, *Recherches* = M. Villey, *Recherches sur la littérature didactique de droit romain (A propos d' un texte de Cicéron, De oratore, I, 188-190)*, Paris 1945.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Vinogradoff, *HJ* = P. Vinogradoff, *Outlines of Historical Jurisprudence*, II. The Jurisprudence of the Greek City, Oxford 1920-1922.

Volterra, *Diritto romano e diritti orientali* = E. Volterra, *Diritto Romano e diritti orientali*, [*R. Accademia delle Scienze dell' Istituto di Bologna. Classe di scienza morali*], Bologna 1937.

—, Il problema del testo delle costituzioni imperiali = E. Volterra, "Il problema del testo delle costituzioni imperiali ", [*La critica del testo*, II], 821-1097.

Vonglis, *La lettre et l' ésprit* = B. Vonglis, *La lettre et l' ésprit de la loi dans la jurisprudence classique et la rhétorique*, [*Publications de l' Institut de Droit Romain de l' Univesité de Paris*, 24], Paris 1968.

Watson, *The Law of Obligations* = A. Watson, *The Law of Obligations in the Later Roman Republic*, Oxford 1965.

Weiss, *GP* = E. Weiss, *Griechisches Privatrecht auf rechtsvergleichender Grundlage, I: Allgemeine Lehren*, Leipzig 1923 .

Wenger, *Institutes* = L. Wenger, *Institutes of the Roman Law of Civil Procedure* (tr. O. H. Fisk, intr. P. Pound), New York 1940.

—, *Quellen* = L. Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts*, Wien 1953.

Wesel, *Rhetorische Statuslehre* = U. Wesel, *Rhetorische Statuslehre und Gesetzesauslegüng der römischen Juristen*, [*Annales Universitatis Saraviensis, Rechts–und Wirtschafts-wissenchaftliche–Abteilung*, 29], Köln–Berlin–Bonn–München 1967.

Wieacker, *Textstufen* = F. Wieacker, *Textstufen klassischer Juristen*, Göttingen 1960.

Wolf, *Griechisches Rechtsdenken* = E. Wolf, *Griechisches Rechtsdenken*, II. *Rechtsphilosophie und Rechtsdichtung im Zeitalter der Sophistik*, Frankfurt am Main 1952/ III.1. *Rechtsphilosophie der Sokratik und Rechtsdichtung der alten Komödie*, Frankfurt am Main 1953.

Wolff, *Written and Unwritten Marriages* = H. J. Wolff, *Written and Unwritten Marriages in Hellenistic and Postclassical Roman Law*, [*American Philological Association. Philological Monographs*, 9], Lancaster 1939.

—, Marriage Law and Family Organization = H. J. Wolff, "Marriage Law and Family Organization in Ancient Athens. A Study on the Interrelation of Public and Private Law in the Greek City ", *Traditio* 2 (1944), 43-95.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ιουστινιάνεια κωδικοποίηση, το κορυφαίο αυτό δημιούργημα της αρχαίας επιστήμης του δικαίου, υπήρξε για τον δυτικό ευρωπαϊκό χώρο, ο *«μέγας διαμεσολαβητής μεταξύ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου τῆς ἀρχαιότητας καί τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου τῆς ἀναγεννήσεως στή Δύση»* και μάλιστα, όπως έχει χαρακτηριστικά ειπωθεί, *«κατά παράδοξο ἱστορικά τρόπο»*[1]. Για το βυζαντινό δίκαιο η σημασία της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης δεν έπαυσε ποτέ να έχει βαρύνουσα αξία. Κι' αυτό γιατί οι διατάξεις της απετέλεσαν στη συνέχεια τον οδηγό και τη *«σπονδυλική στήλη τῶν νομοθετικῶν κειμένων πού ἐπακολούθησαν»*[2]. Αλλά η διαχρονικά πρακτική αξία του νομοθετικού επιτεύγματος του Ιουστινιανού θα αποδειχθεί πληρέστερα στους μεσαιωνικούς και νεώτερους χρόνους όπου καθοριστική θεωρείται η επενέργειά του στην επιστημονική προαγωγή των ευρωπαϊκών δικαίων μέσω της υιοθέτησης της μεθοδολογίας του δικαίου που δεν έπαυσε να ισχύει και πέραν των ρωμαϊκών πηγών[3]. Κατά τον Ernst Levy η αριστοτεχνική λογι-

---

1. Ι. Μ. Σόντη, "Ρωμαϊκόν Δίκαιον καί Ἑλληνικόν Πνεῦμα," *Νομικό Βῆμα*, ἔτος 29ο, 6 (1981), 645, 648 (*εἰσιτήριος λόγος εἰς τήν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν κατά τήν ἔκτακτον συνεδρίαν τῆς 14ης/4/1981*). Τούτο οφείλεται στην αναγέννηση της σπουδής του ρωμαϊκού δικαίου στη Δύση που θεωρείται άρρηκτα συνδεδεμένη με την ιστορικά απροσδιόριστη επανεμφάνιση του βασικού κορμού της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης, του *Πανδέκτη* (κατά μία εκδοχή ήδη από το τέλος του 9ου αι.) και την επακολουθήσασα σχολαστική επεξεργασία των κειμένων από τους σχολιαστές της Bologna. Πρβλ. και T. Wallinga, " The Continuing Story of the Date and Origin of the Codex Florentinus", *SG* 5 (1992), 13 επ.

2. Μ. Τουρτόγλου, "Ἐπιεικεῖς καὶ φιλάνθρωπες διατάξεις τοῦ βυζαντινοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀμβλύνουσες τὴν τραχύτητα τοῦ ποινικοῦ κολασμοῦ", *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 76 (2001), 142-168· πρβλ. ομοίως Γ. Μαριδάκη, *Τὸ Ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς Νεαραῖς τῶν Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων*, Ἀθῆναι 1922, πρόλογος· P. Noiailles-A. Dain, *Les Novelles de Léon VI Le Sage*, Paris 1944, xxii, xx. Κατά τον Pieler (Νομική Φιλολογία, 196) *«στή διατήρηση τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου στηρίχθηκε ἡ αὐτοσυνείδηση τοῦ Βυζαντίου ὡς τοῦ μοναδικοῦ καὶ ἀληθινοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους»*.

3. Πρβλ. ενδεικτικώς Regelsberger, *Γενικαὶ Ἀρχαὶ τοῦ Δικαίου τῶν Πανδεκτῶν*, §§1-3· P. Vinogradoff (επιμ. F. de Zulueta - μετ. S. Riccobono), *Diritto romano nell' Europa medioevale*[2], Milano 1950· G. S. Maridakis, "La tradition européenne et le code civil hellénique", *[St. Koschaker, II. L' Europa et il diritto romano]*, 159-179· A. V. Soloviev, "Einfluß des Byzantinischen Rechts auf die Völker Osteuropas", *SZ RA* 76 (1959), 432-472· Koschaker, *L' Europa e il diritto romano* (μετ. A. Biscardi), I-II, Milano 1962· Georgesco, "La

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κή δομή που διέκρινε τη ρωμαϊκή νομική επιστήμη της κλασσικής περιόδου, ο πλούτος και η ευλυγισία των λύσεων, αλλά και η ιδεο-πολιτική σύνδεσή του με το *imperium romanum*, είναι οι θεμελιώδεις εκείνες αρετές που ανήγαγαν το ρωμαϊκό σύστημα δικαίου σε "υπέρτερο", αλλά και διαχρονικό δικαϊκό δόγμα, που καλείται να εξυπηρετήσει δικαιοπολιτειακές ανάγκες ακόμα και σε περιόδους κατά τις οποίες οι τρέχουσες συνθήκες έχουν πλήρως διαφοροποιηθεί από εκείνες της ρωμαϊκής εποχής[4].

Η αποφασιστική συμβολή του *Corpus Juris Civilis* στη διάδοση και ενσωμάτωση στις σύγχρονες έννομες τάξεις των διδαγμάτων της ρωμαϊκής νομικής επιστήμης αποδίδεται, όχι μόνο στις πολύπλευρες αναπροσαρμογές του κατά τους μεσαιωνικούς και νεώτερους χρόνους, αλλά και στην ιδιότυπη νομοθετική μορφή που προσέλαβε η ιουστινιάνεια κωδικοποίηση. Κυρίως ο ιουστινιάνειος *Πανδέκτης*, σειρά αποσπασμάτων επιλεγμένων κατά κριτικό τρόπο από τα ερμηνευτικά συγγράμματα των επιφανεστέρων ρωμαίων νομικών, κατά το σύστημα των *catenae*, κατόρθωσε να αναδείξει κατά τρόπο μοναδικό τη νομική παράδοση των προκλασσικών και κλασσικών χρόνων[5]. Η κορυφαία όμως αυτή ανθολόγηση της πρακτικής αλλά και θεωρητικής προσέγγισης μιας ανεξάντλητης σχεδόν περιπτωσιολογίας νομικών ζητημάτων, η οποία αποτελεί και την *«τελευταία μεγάλη σύνθεση του ρωμαϊκού δικαίου»*[6], δεν θα είχε επιτευχθεί χωρίς την

---

recéption du droit romain de Justinien en Occident et celle du droit romano-byzantin en Orient", [*Atti del Convegno Internazionale di Studi Accursiani, Bologna, 21-26 Ottobre 1963*], Mailand 1968, 1165 επ.· B. Paradisi, *Storia del diritto italiano*, I-IV, 1965-1977· C. Cannata, *Lineamenti di storia della giurisprudenza europea*[2], Torino 1976· F. Wieacker, *A History of Private Law in Europe: With Particular Reference to Germany* (μετ. Tony Weir–με προσθήκες R. Zimmermann), Oxford 1995.

4. Reflections on the First "Reception" of Roman Law in Germanic States", [*Schriften* I], κυρίως 218 (=*AHR* 48 (1942), 20 επ.).

5. Ποικίλες είναι οι απόψεις οι οποίες κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί σχετικά με την άκρως αμφιλεγόμενη έννοια του "κλασσικισμού" (*reverentia antiquitatis*), ως διακριτικού στοιχείου ή κατευθυντήριας αρχής της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης. Από την εκτενέστατη επί του θέματος βιβλιογραφία βλ. προχείρως Pringsheim, Archaistische Tendenz Justinians, 551 επ. (πρβλ. ωστόσο και τις μερικώς διαφοροποιηθείσες απόψεις του στη μελέτη του "The Character of Justinian's Legislation"', *LQR* 1940, 229 επ.)· F. Wieacker, *Vom römischen Recht: Zehn Versuche*[2], Stuttgart 1944 (ανατ. 1961), 242-243· Του Ιδίου, *Vulgarismus und Klassizismus im Rechte der Spätantike*, [*Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philos.-hist. Kl., 3*], Heidelberg 1955, 49, 60-61· Schulz, *HRLS*, 283-285, 343· Levy, *West Roman Vulgar Law*, 8-9, 13-14, 193· G. Archi, "Le classisme de Justinien", *RHD* 46e (1968), 579-601· Kaser, *RPR*, I §1· A. M. Honoré, "Some Constitutions Composed by Justinian", *JRS* 65 (1975), 121-123· Honoré, *Tribonian*, 252-254· Lokin, Epilegomena, 263 επ.· A. Watson, "Prolegomena to Establishing Pre-Justinianic Texts", *TR* 62 (1994), 122 επ.

6. Kaser, *RPR*, I §1.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

προεργασία των ελλήνων σχολιαστών. Στις παρεμβάσεις τους, που διατήρησαν κατά κανόνα αναλλοίωτη την ουσία και τη μορφή των κλασσικών πηγών, δύναται κανείς να διακρίνει την επενέργεια της ελληνικής ρητορικής και της φιλοσοφικής σκέψης που έθεσε τις μεθοδολογικές βάσεις για την επιστημονική επεξεργασία του ρωμαϊκού δικαίου[7]. Και εδώ ακριβώς έγκειται η αξία αλλά και η διαχρονικότητα της συμβολής της ελληνικής διανόησης η οποία, χωρίς να αναιρέσει τη "ρωμαϊκότητα" του ιουστινιάνειου δικαίου, προσέφερε τα απαραίτητα θεωρητικά εργαλεία, τόσο κατά την πρώτη (προκλασσική) μορφοποίηση γενικών όρων και κανόνων, όσο και κατά την όψιμη (μετακλασσική) συστηματοποίηση των κλασσικών εννοιών και τη διατύπωση δογμάτων. Με τα δεδομένα αυτά ο συνδετικός ιστός ανάμεσα στον «σιωπηλό» 5ο αι. μ.Χ. και την εποχή των μεσαιωνικών γλωσσογράφων είχε ήδη υφανθεί[8].

---

7. F. Pringsheim, Ἑλληνική ἐπίδρασις, 607-608· Του Ιδίου, "Geltunsbereich und Wirkung des altgriechischen Rechtes", *[Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse, 1 Abh.]*, Heidelberg 1952, 1-19· Του Ιδίου, "Some Causes of Codification", *RIDA* 4 (1957), 301 επ. (= "Cause, fonti e effeti della codificazione", *Jus* 8 (1957), 546 επ.)· Kaser, *RPR*, I, § 46 σημ. 23/II, § 192 2b όπου και σχετική βιβλιογραφία.

8. Πρβλ. Pringsheim, Beryt und Bologna, κυρίως 209, 251, 284-285.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. *Ελληνική φιλοσοφία και ρητορική ως συντελεστές της δόμησης του ιουστινιάνειου δικαίου*

Α. Προκλασσικοί–κλασσικοί χρόνοι. Η ενσωμάτωση ελληνικών ή ελληνιστικών στοιχείων στο κωδικοποιητικό έργο του Ιουστινιανού απηχεί μια μακραίωνη ιστορία πολιτισμικών επαφών μεταξύ Ρώμης και Ελλάδας. Οι επαφές αυτές χρονολογούνται ήδη από τα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ.[9], θα γίνουν όμως ιδιαίτερα αντιληπτές από τον 4ο αι. π.Χ. έως τα μέσα του 6ου αι. μ.Χ. σε αντιτιθέμενα ή αλληλοτροφοδοτούμενα ιδεολογικά ρεύματα, όπως αυτά του σκεπτικισμού, του στωϊκισμού, –υπό τη μορφή των διδαγμάτων της Μέσης και Ύστερης Στοάς–, του επικουρισμού, του νεοπυθαγορισμού, του κυνισμού, του "μεσοπλατωνισμού" και "νεοπλατωνισμού", και της "δευτέρας σοφιστικής"[10]. Ως πρωταρχική αιτία των ελληνικών επιδράσεων θα πρέπει να θεωρηθεί καταρχήν το υψηλό επίπεδο του ελληνικού πολιτισμού που ήταν ευρύτερα αντιληπτό μέσω των ποικίλων εμπορικών, διοικητικών, διπλωματικών και παιδαγωγικών επαφών. Αλλά και η χαρακτηριστική ανεκτικότητα-δεκτικότητα που επεδείκνυε γενικότερα η Ρώμη, ιδιαίτερα από την περίοδο του Μ. Κων/νου και εξής, συνετέλεσε στην ενσωμάτωση των πολιτιστικών και δικαϊκών στοιχείων των επαρχιών, κατ' εξοχήν δε του ελληνικού πολιτισμικού προτύπου, προκειμένου να προωθηθεί αποτελεσματικότε-

---

9. Πρβλ. Senn, Influence grecque, 103-104· P. Grimal, *Le siècle des Scipions. Rome et l' hellénisme au temps des guerres pyniques*, Paris 1957, 18-23· Pringsheim, Ἑλληνική ἐπίδρασις, 607· Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, 41 σημ. 110 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές.

10. Πρβλ. F. Copleston, *A History of Rhilosophy. I. Greece and Rome*[7], London 1946 (ανατ. 1976), 379 επ.· Bowersock, *Greek Sophists in the Roman Empire*, 4 επ. Clarke, *Rhetoric at Rome*, 130 επ.· J. Dillon, *The Middle Platonists: A Study of Platonism 80 B.C. to A.D. 220*, London 1977· C. Castner, *Prosopography of Roman Epicureans: From the Second Century B.C. to the Second Century A.D.*, Frankfurt am Main 1988· G. Anderson, *The Second Sophistic*, London 1993· S. Gersh, *Middle Platonism and Neoplatonism: The Latin Tradition*, Notre Dame 1986.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ρα η διεργασία εκρωμαΐκευσης των ανατολικών επαρχιών[11]. Εξάλλου τα στοιχεία αυτά πυροδότησαν τη συνεχή και συνειδητή προσπάθεια της ρωμαϊκής αριστοκρατίας να δημιουργήσει, για λόγους κυρίως εθνικιστικούς, ρωμαϊκή πολιτιστική παράδοση που θα ήταν εφάμιλλη της ελληνικής[12]. Επί του σημείου αυτού αποφασιστική υπήρξε και η συμβολή συγκεκριμένων ρωμαίων αυτοκρατόρων και πολιτικών προσώπων ["κύκλος" των Σκιπιώνων (Scipio Africanus, Scipio Aemilianus, T. Flamininus, l. Aemilius Paulus), Augustus, Tiberius, Claudius, Nero, Nerva, Trajanus, Hadrianus, Marcus Aurelius, Septimius Severus–Julia Domna] οι οποίοι αφειδώς χρησιμοποίησαν ελληνικές φιλοσοφικές αντιλήψεις (όπως αυτή της στωϊκής "κοσμοπόλεως") για τη χάραξη πολιτισμικής αλλά ενίοτε και κυβερνητικής πολιτικής που απέβλεπε στην πολιτική ενοποίηση της Μεσογείου[13].

Εξαίρεση στη γενική αυτή προσπάθεια δεν απετέλεσε και το δίκαιο. Οι δίαυλοι δε μέσω των οποίων η ελληνική επιστημονική σκέψη διοχετεύθηκε στα έργα των ρωμαίων νομικών και συνέβαλε στη δόμηση αφηρημένων νομικών εννοιών και ενός λογικά ταξινομημένου συστήματος δικαίου ήσαν κυρίως η ελληνική φιλοσοφία και η ρητορική.

Μεταξύ των ποικίλων ρευμάτων της ελληνιστικής φιλοσοφίας κυρίως ο στωϊκισμός[14], επέδρασε ουσιαστικά στη θεμελίωση και στον αναπροσδιο-

---

11. Πρβλ. προχείρως L. Wenger, "Sur le droit romain, le droit comparé et l' histoire des droits antiques", [*Rec. Lambert*, I], 139-141, 144· Bowersock, *Augustus and the Greek World*, 30-41, 73-84· Kaser, *RPR*, II, § 46, 179 /III, § 192, 192 II.2c· Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, 32, 36, 46 σημ 143· P. Veuve, *"L' identité grecque devant Rome et l' Empereur"*, *REG* 112 (1999), κυρίως 531 επ. όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές.

12. Clarke, *Rhetoric at Rome*, 12· A. Rostagni, *Storia della letteratura latina*[14], Torino 1946, III, 273 επ.· Coarelli, "Classe dirigente romano e arti figurative", *Dialoghi di Archaeologia* 4-5 (1970-1971), 241-265· Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, 47, 58, 269-270. Ειδικότερα περί της διαμορφώσεως ευρύτερης ηθικο-κοινωνικής συνειδήσεως που προέβαλε το πρότυπο του φιλοσόφου, ως *homo spiritualis*, κατά τη δημοκρατική και ηγεμονική περίοδο βλ. Grifò, Ulpiano, 775-776 σημ. 425 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

13. Bowersock, *Greek Sophists in the Roman Empire*, 59-75· Του Ιδίου, *Augustus and the Greek World*, 122 επ.· A. Michel, *La philosophie politique à Rome d' Auguste à Marc Auréle*, Paris 1969, 7-117, κυρίως 115· Schulz, *Principles*, 113-114· Grifò, Ulpiano, 734-736, κυρίως 735 σημ 170, 775· Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, 43-57, 130-143· Verbeke, Stocisme, 27-29· Casavola, Cultura e scienza giuridica, 164-166· G. Lanata, *Legislazione e natura nella Novelle Giustinianee*, Napoli 1984, 214-215· M. Schofield, *Ἡ Στωϊκή ἰδέα τῆς πόλης* (μετ. Χ. Μπάλλα), Ἀθήνα 1997, 85 επ., 117 επ, 130.

14. Για την επίδραση του ελληνικού στωϊκισμού στη Ρώμη βλ. ενδεικτικώς Kuebler, Griechische Einflüsse, 79 επ. όπου και η παλαιότερη επί του θέματος βιβλιογραφία στη

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ρισμό της ρωμαϊκής νομικής επιστήμης και της συναφούς αποστολής των νομικών[15], ήδη από το τέλος της δημοκρατικής περιόδου. Διακεκριμένοι νομομαθείς της περιόδου αυτής, όπως οι M. Manilius και M. Iunius Brutus (θεωρούμενοι ως «θεμελιωτές του *jus civile*»)[16], Q. Aelius Tubero (ο «στωϊκός» ακροατής του Παναίτιου)[17], P. Rutilius Rufus, Q. Mucius Scaevola και S. Sulpicius Rufus[18], καθώς και της περιόδου της ηγεμονίας, όπως ο M. Antistius Labeo, Proculus, P. Juventius Celsus, P. Salvius Iulianus, Γάϊος αλλά και ο «σοφώτατος» Domitius Ulpianus, είναι αναμφισβήτητα εμβριθείς γνώστες της ελληνικής φιλοσοφίας καθώς και των έργων της αρχαιοελληνικής γραμματείας[19]. Για τον λόγο αυτό δεν είναι απορίας άξιον ότι θεμελιώδεις αντιλήψεις που διατρέχουν το νομοθετικό

σημ. 4· Pohlenz, *Stoa*, I, 331 επ., 566 επ.· P. Boyancé, "Le Stoicisme à Rome", [*Association G. Budé, VIIe Congès Aix-en-Provence*], Paris 1964, 218-255· G. W. Bowersock, *Greek Sophists in the Roman Empire*, Oxford 1969, -140· L. Gracco Ruggini, "Sofisti greci nell' impero romano (a proposito di un libro recente)", *Athenaeum* 49 (1971), 402-425· Verbeke, Stocisme, 35 επ.· Garnsey-Saller, *Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία*, 248-249· Casavola, Cultura e scienza giuridica, 166 επ.

15. Villey, *Recherches*, 25-26, 29-30· F. Wieacker, "Über das Verhältnis der römischen Fachjurisprudenz zur griechisch-hellenistischen Theorie", *JURA* 20 (1969), 476· Του Ιδίου, "Le droit romain de la mort d' Alexandre Sévère à l' avènement de Dioclétien (235-284 apr. J. C.)", *RHD* 49 (1971), 201-223, κυρίως 219· Grifò, Ulpiano, 781 επ.· Kaser, *RPR*, I § 46 V σημ. 44· Miquel, Stoische Logik, 85-122. Βλ. επίσης Honoré, *Emperors and Lawyers*, 137-138, 170-176, 180 (περί της επιδράσεως της ελληνικής φιλοσοφίας και ρητορικής στο έργο των "επικλασσικών" ρωμαίων νομομαθών και της αυτοκρατορικής γραμματείας του 2ου-3ου αι. μ.Χ.).

16. *D*.1.2.2,39.

17. *D*.1.2.12,40.

18. Πρβλ. Cic., *Brutus*, 41.152· Gell., *Noct. Att.*, I. 22.7. Ειδικώς περί των επιδράσεων της ελληνικής φιλοσοφίας στο έργο των νομικών της δημοκρατικής περιόδου βλ. Kuebler, Griechische Einflüsse, 83 σημ. 5, 8, 86· Roby, *Introduction to the Study of Justinian's Digest*, ci, ciii, cx, cxii· Schulz, *HRLS*, 51 σημ. 9, 202· Kuebler, *s.v.* Sulpicius (Rufus), *RE* 4.A.1 (1931), 850-860· Villey, "Logique d' Aristote et droit romain", *RHD* 29 (1951), 309-328· Miquel, Stoische Logik, 101-103· Verbeke, Stoicisme, 37 σημ. 161, 163-164.

19. Πρβλ. Roby, *Introduction to the Study of Justinian's Digest*, cxxv, cxxix· Schanz, "Die Analogisten und Anomalisten im römischen Recht", *Philologus* 42 (884), 309-318· Reggi, "L' interpretazione analogica in S. Giuliano", *St. Parmensi* 2(1952), 103-159/3(1953), 465-502· F. Wieacker, "Griechische Wurzeln des Institutionensystems", *SZ RA* 70 (1953), 93-126, κυρίως 112 επ.· Stein, *Regulae juris*, 61-63· Miquel, Stoische Logik, 90-100, 103-118· Bund, *Untersuchungen zur Methode Julians*, 1965· Hausmaninger, "Celsus und die regula Catoniana", *TR* 36 (1968), 469-488· Krampe, *Proculi Epistulae. Eine frühklassische Juristenschrift*, 1970, 17-27, 96· Ankum, "Julians eleganter ait", [*Flores Legum Scheltema*], 1971, 1-19· Frezza, Ulpiano, 363-375· Grifò, Ulpiano, κυρίως 725 επ.· Honoré, *Ulpian*, 29-30· Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, 118 σημ. 98α· Casavola, Cultura e scienza giuridica, 166 επ.· Lanata, *Legislazione e natura nella Novelle Giustinianee*, *όπ.π. (σημ.13)*, 217.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

έργο του Ιουστινιανού, φέρουν τη σφραγίδα της ελληνικής φιλοσοφικής σκέψης, αν και έχουν εμβαπτισθεί κατά τους προκλασσικούς και κλασσικούς χρόνους στον "απέριττο πραγματισμό" (schlichte Sachlichkeit) των ρωμαίων νομομαθών που επιδεικνύει ιδιαίτερη επιλεκτικότητα ως προς την εισροή ηθικών προτύπων στο δίκαιο[20]. Ειδικότερα η διείσδυση φιλοσοφικών παραμέτρων παρατηρείται:

α) Σε επίπεδο διαμόρφωσης γενικών εννοιών περί δικαίου που αρχικά επενεργούν στην κοινωνικοπολιτική ηθική της αυτοκρατορίας για να μορφοποιήσουν στη συνέχεια τους νομικούς θεσμούς. Εδώ δύνανται να εντοπισθούν οι φιλοσοφικής προελεύσεως έννοιες της *δικαιοσύνης* (*justitia*) και της επιστήμης του δικαίου (*juris prudentia*)[21], του δικαίου «*κατὰ φύσιν*» (*jus naturale*)[22], της *προαιρέσεως ή διαθέσεως* (*ὁρμῆς*) *πρὸς τὸ πράττειν* (*animus, affectatio, affectus*)[23], της *ἐπιεικείας* (*aequitas*)[24], καθώς και η στωϊκή

20. Kaser, *RPR*, I, §§ 46.2, 48 I, 91 II.2.

21. *D*.1.1.10. F. Senn, *De la justice et du droit. Les origines de la notion de jurisprudence*, Paris 1926, passim· Του Ιδίου, Influence grecque, 105 επ.· Kaser, *RPR*, I, § 48 I σημ. 3, 8 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία. Πρβλ. όμως και τις παρατηρήσεις του Ul. Manthe, "Beiträge zur Entwicklung des antiken Gerechtigkeitsbegriffes II: Stoische Würdigkeit und die juris praecepta Ulpians", *SZ RA* 114 (1997), 1-26, κυρίως 12 επ.

22. Η αριστοτελικής-στωϊκής προελεύσεως έννοια του φυσικού δικαίου άλλοτε συνέβαλε στη διάκριση επιμέρους νομικών θεσμών σε *naturalis-civilis*, όπως η συγγένεια (*cognatio*), η νομή (*possessio*) ή η ενοχή (*obligatio*) και άλλοτε αναπροσδιόρισε γενικές έννοιες δικαίου μέσω της αναγωγής τους στη *naturalis ratio*, όπως μαρτυρεί η φιλοσοφική έννοια του *jus gentium* [*Gai (Inst.)* 1.1] ή η *naturalis aequitas*. Πρβλ. ενδεικτικώς M. Voigt, *Das jus naturale aequum et bonum und das ius gentium der Römer*, I-IV, Leipzig 1856-1875· Cuq, *Manuel des institutions juridiques*, 12-13· G. Castelli, "Intorno a une fonte greca del fr. 1§3 D.1, 1", *Scritti giuridici*, Milano 1923, 199 επ.· C. Maschi, *La consezione naturalistica del diritto e degli instituti giuridici romani*, [*Pubblicazioni della Università del Sacro Cuore: Serie: Scienze Giuridiche*, 3], Milano 1937, 211 επ.· Του Ιδίου, "Il diritto naturale come ordinamento giuridico inferore?", [*St. Koschaker*, II], 425-437· M. Villey, "Deux conceptions du droit naturel dans l' antiquité», *RHD* 31 (1953), 493 επ.· Του Ιδίου, "Logique d' Aristote et droit romain", *όπ. π.*, 321 επ, κυρίως 323 σημ. 3· Schulz, *HRLS*, 73· Kaser, *RPR*, I, § 51 II· W. Waldstein, "Enscheidungsgrundlagen der klassischen römischen Juristen", *ANRW* II.15 (1976), 79 επ. όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία. Πρβλ. όμως και Levy, *Natural Law*, κυρίως 11 επ.· G. Noccera, *Jus naturale nella esperienza giuridica romana*, Milano 1962, 79-124.

23. Πρβλ. Στοβαίου, *Ἐκλογαί*, II, VII (*Περὶ τοῦ ἠθικοῦ εἴδους τῆς φιλοσοφίας. 1. Ἐκ τῆς Διδύμου ἐπιτομῆς*), 86.9 [=C. Wachsmyth (ed.), I. Stobaei, *Anthologium (Ἐκλογαί, Ἀποφθέγματα, Ὑποθῆκαι)* II, Berolini 1958]: « *... τὴν δὲ ὁρμὴν εἶναι φορὰν ψυχῆς ἐπί τι κατὰ τὸ γένος... Τὴν δὲ λογικὴν ὁρμὴν δεόντως ἄν τις ἀφορίζοιτο, λέγων εἶναι φορὰν διανοίας ἐπί τι τῶν ἐν τῷ πράττειν*»· Cic., *Top.*, 62· *D*.2.14.1.3· *D*.7.1.12.4· *D*.41.2.1.3,21· Kuebler, Griechische Einflüsse, 90 επ. Υπέρ της κλασσικής προελεύσεως του *animus donandi, negot. gerendi, novandi* βλ. Kaser, *RPR*, I, §58 I.4 όπου και ειδικότερες βιβλιογραφικές παραπομπές.

24. Ἀριστ., *Ἠθ. Νικ.*, 5.14, 1137b· Ἀριστ., *Ῥητ.*, 1.13.1374b· *C.J*.1.14.5. Υπέρ της

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

έννοια της *πρόνοιας* (*providentia, pietas, humanitas*)[25]. Οι γενικές αυτές έννοιες, ήδη από τους κλασσικούς χρόνους, επιδρούν στην ερμηνευτική του γραπτού δικαίου, στη μείωση του νομικού φορμαλισμού του *jus civile*, στην άμβλυνση της αυστηρότητας του ποινικού κολασμού και στην αναδιάρθρωση της ποινικής διαδικασίας. Επίσης στην περαιτέρω διαμόρφωση και γενίκευση της εφαρμογής άλλων δικαϊκών αρχών, όπως η αρχή της καλής πίστεως (*bona fides*), η αρχή της εφαρμογής του *bonum et aequum*, η αρχή της αναγκαιότητας της αντιπαροχής και του αδικαιολογήτου πλουτισμού.

β) στη διαμόρφωση επιμέρους διακρίσεων[26] ή ειδικοτέρων παραμέ-

---

συμβολής της φιλοσοφικής έννοιας της "ἐπιεικείας" στη διαμόρφωση της ρωμαϊκής *aequitas* (*bonum et aequum*) και, δι' αυτής, στη διάπλαση βασικών θεσμών του ρωμαϊκού δικαίου (αδικαιολόγητος πλουτισμός, υποκειμενική ευθύνη, εισαγωγή της *bonorum possessio*), αλλά και στην ανανέωση της ερμηνευτικής προσέγγισης του δικαίου βλ. Himmelschein, *Studien*, 373 επ· J. Stroux, *Summum jus summa injuria. Ein Kapitel aus der Geschichte der interpretatio juris*, Leipzig-Berlin 1926, 9 επ.· Του Ιδίου, "Griechische Einflüsse auf die Entwicklung der römischen Rechtswissenschaft gegen Ende der republikanischen Zeit", [*ACIR*, I], 130· S. Riccobono, *Corso di diritto romano*, II. Formazione e sviluppo del diritto romano dalle XII Tavole à Giustiniano, 1933-1934, 318-386· Pringsheim, Jus aequum und jus strictum, 643 επ.· Του Ιδίου, Bonum et aequum, 78 επ.· Kuebler, Griechische Einflüsse, 94 επ.· Senn, *Influence grecque*, 105 επ.· Schulz, *HRLS*, 74-75· Του Ιδίου, *Principles*, 128 επ.· E. C. Clark, *Practical Jurisprudence: A Comment on Austin*, Cambridge 1883, 365 επ.· Πετροπούλου, *Εἰσηγήσεις*, 163 επ.· Biondo Biondi, *Il diritto romano cristiano*, I, Milano 1952, 98 επ./II, Milano 1952, 154 επ.· Kaser, *RPR*, I §46 IV.6/II, §192 II.3 σημ. 36, 197 I. σημ. 7, 10. Βλ. όμως αντιθέτως Schiller, *Mechanisms*, 551 επ., 571 όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

25. Πρβλ. Γοργίου, *Ἐπιτάφιος*, 6, 14 [= H. Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, II, 82. Gorgias. B. Fragmente, Zürich 1996]: *«οὗτοι γὰρ ἐκέκτηντο ἔνθεον μὲν τὴν ἀρετήν, ἀνθρώπινον δὲ τὸ θνητόν, πολλὰ μὲν δὴ τὸ πρᾶον ἐπιεικὲς τοῦ αὐθάδους δικαίου προκρίνοντες, πολλὰ δὲ νόμου ἀκριβείας λόγων ὀρθότητα, τοῦτον νομίζοντες θειότατον καὶ κοινότατον νόμον, τὸ δέον ἐν τῷ δέοντι καὶ λέγειν καὶ σιγᾶν καὶ ποιεῖν καὶ ἐᾶν, καὶ δισσὰ ἀσκήσαντες μάλιστα ὧν δεῖ, γνώμην «καὶ ῥώμην», τὴν μὲν βουλεύοντες τὴν δ' ἀποτελοῦντες, θεράποντες μὲν τῶν ἀδίκως δυστυχούντων, κολασταὶ δὲ τῶν ἀδίκως εὐτυχούντων...»* Cic., *De natura deorum*, 1.8.18: *«.. nec anum fatidicam Stoicorum Proneam, quam Latine licet Providentiam dicere ...»* *D*. 50.17.56 (=*B*.2.3.56). Πρβλ. P. Frezza, "Jus gentium", *RIDA* 2 (1949), 303 επ.· Pohlenz, *Stoa*, II, 236 επ.· Μαριδάκη, Ο Δημοσθένης θεωρητικός τοῦ δικαίου, 114-118, κυρίως σημ. 47· Schulz, *Principles*, 189 σημ. 5, 190 σημ 5· Biondo Biondi, *Diritto Romano Cristiano*, I, *όπ.π.*, 100 επ.· E. Albertario, *Studi di diritto romano*, VI. Saggi critica e studi varii, Milano 1953, 163 επ.· Kaser, *RPR*, I, § 67 σημ. 6/II, § 192 σημ. 36, 197 I σημ. 21· Του Ιδίου, Claubwürdigkeit der römischen Rechtsquellen, 360.

26. Πρβλ. τη διάκριση των πραγμάτων σε ενσώματα και ασώματα [*Gai. (Inst.)* 2.12-14· *Inst.(Iust.)* 2.2·*D*.1.8.1.1] ή *ήνωμένα-συνημμένα* (*D*.41.3.30 pr.). Περί της επιδράσεως της ελληνικής γραμματολογίας και φιλοσοφίας στη διάκριση ενσωμάτων-ασωμάτων πραγμάτων βλ. Stroux, Griechische Einflüsse, *όπ.π.*, 122 επ.· G. La Pira, "La

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τρων νομικών θεσμών στα πλαίσια μιας πλέον διδακτικής προσέγγισης του δικαίου. Έτσι λ.χ. η διάσταση των απόψεων περιπατητικών και στωϊκών φιλοσόφων περί της ουσίας και συστάσεως των πραγμάτων απεικονίζεται στις αντίστοιχες διχογνωμίες *Προκουλιανῶν* και *Σαβινιανῶν* νομικών[27] που αφορούν στη σχέση κυρίου και παρεπομένου πράγματος σε περίπτωση ενώσεως κινητών πραγμάτων[28] ή στο είδος του νέου πράγματος σε περίπτωση ειδοποιίας, δηλ. μετατροπής πρώτης ύλης (*specie facere ex aliena materia*)[29], ή στο ζήτημα της ουσιώδους πλάνης περί την ύλη (*error in substantia*) δυναμένης να επιφέρει ακυρότητα ενός *bonae fidei contractus*[30]. Αλλά και η διδακτικού τύπου διάκριση του Γαΐου μεταξύ προσώπων (*personae*) και πραγμάτων (*res*), παρά τις δογματικές ατέλειες που παρουσιάζει, θα έχει σαφή επίδραση στη μετέπειτα ταξινόμηση των επιμέρους κλάδων του ιδιωτικού δικαίου[31].

Ως η ουσιαστικότερη πάντως επίδραση της ελληνικής φιλοσοφίας στο ρωμαϊκό δίκαιο θεωρείται η υιοθέτηση, από τους ρωμαίους νομομαθείς του τέλους της δημοκρατικής περιόδου (*veteres*)[32], των διδαγμάτων της πλατωνικής και αριστοτελικής διαλεκτικής μεθόδου[33] που προωθείται μέ-

---

genesi del sistema nella giurisprudenza. Il concetto di scienza e gli strumenti della construzione scientifica", *BIDR* 44 (1936-1937), 147 επ.· F. Wieacker, Griechische Wurzeln des Institutionensystems, *όπ.π.*, 111 επ.

27. Πρβλ. Roby, *Introduction to the Study of Justinian's Digest*, cxxvii-cxli.

28. *Inst. (Iust.)* 2.1.33-34· *D.*6.1.23,2-3· *D.*41.1.26 pr.· *D.*41.1.27,2· *D.*41.1.28· Sokolowski, *Philosophie im Privatrecht*, 114 επ.

29. *Gai (Inst.)* 2.79· *Inst.(Iust.)* 2.1.25,34· *D.*41.1.7,7 (διαμάχη μεταξύ Nerva-Proculus (Προκουλιανοί) και Sabinus-Cassius (Σαβινιανοί)· Sokolowski, "Die Lehre von Specification", *SZ RA* 17 (1896), 242 επ.· Του Ιδίου, *Philosophie im Privatrecht*, I, 69-111· Kaser, *RPR*, I, § 102 III.6, σημ. 57 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

30. Βλ. τη σχετική διχογνωμία του Marcellus (άποψη περιπατητικών) και Ulpianus (στωϊκή άποψη) στη *D.*18.1.9,2. Πρβλ. Sokolowski, *Philosophie im Privatrecht*, 238· Πετροπούλου, *Εἰσηγήσεις*, 551-552 σημ. 30 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

31. Kaser, *RPR*, I, § 46 V.

32. Υπέρ της επιδράσεως της ελληνικής διαλεκτικής στη διαμόρφωση της "'maxim-jurisprudence" βλ. Pringsheim, Beryt und Bologna, 204, 244 επ., 251 επ.· Stein, *Regulae juris*, 33 επ., 95, 105 επ.· G. La Pira, "La genesi del sistema nella giursprudenza romana. L' arte sistematrice", *BIDR* 42 (1934), 336-355· Του Ιδίου, "La genesi del sistema nella giursprudenza romana. Il metodo", *SDHJ* 1 (1935), 319-348· Schulz, *HRLS*, 62-69. Τις απόψεις των ανωτέρω αμφσβήτησαν οι A. Carcaterra, *Le definizioni dei giuristi romani. Metodo mezzi e fini*, Napoli 1966, κυρίως 40 επ. και R. Martini, *Le definizioni dei giuristi romani*, Milano 1966.

33. Ἀριστ., *Τοπ.*, I.1/I.12· Του Ιδίου, *Ἀναλυτικὰ Ὕστερα*, I.VI/II.XIII, 96b· Του Ιδίου, *όπ.π.*, 1.XVIII, 81b. Πρβλ. και Cicero (*Brutus*, 41.152) όπου η διαλεκτική χαρακτηρίζεται ως *"artem omnium artium maximam"*. Κατά τον Villey (*Recherches*, 25-26, 29-30) τις αρχές της ελληνικής διαλεκτικής μεθόδου ακολούθησε η ειδική εκείνη κατηγορία

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σω της ρητορικής και των ιδεών που διαχέουν ποικίλα ρεύματα της ελληνιστικής φιλοσοφίας διακρινόμενα για τον φιλοσοφικό τους εκλεκτικισμό[34].

Ειδικότερα από το β΄ ήμισυ του 2ου αι. π.Χ. οι ήδη εφαρμοσθείσες σε ποικίλες άλλες «τέχνες» (γραμματική, ρητορική, μαθηματικά)[35] διαλεκτικές «διαιρέσεις» (*divisio, distinctio, differentia*)[36] και «συνθέσεις» ή «συναγωγαί»[37] και οι εξ αυτών συναγομένες γενικές αρχές μεταφέρονται και στο δίκαιο[38]. Η συστηματική σπουδή των *genera* των νομικών φαινομένων και των μεμονωμένων τύπων τους (*species*)[39], που συνιστούν τον πυρήνα της διαλεκτικής μεθόδου, θα οδηγήσει σταδιακά στην απομάκρυνση από την αυστηρή τυπολατρία του αρχαίου *jus civile* και στη διαμόρφωση ενός πλέον ευέλικτου συστήματος δικαίου. Στα πλαίσια αυτά η περιπτωσιο-

---

της ρωμαϊκής επιστήμης του δικαίου που δύναται να χαρακτηρισθεί ως "ars dicendi" ή "sciendi" λόγω του προσανατολισμού της σε διδακτικούς σκοπούς. Σύμφωνος και ο Kaser ο οποίος θεωρεί ότι τα δύο διακεκριμένα ρεύματα της ρωμαϊκής νομικής επιστήμης ("ars dicendi" και "ars respondendi" ή "agendi") συνενώθησαν στο τέλος της κλασσικής περιόδου, όπως γίνεται αντιληπτό στα έργα του Ulpianus και Paulus (*RPR*, I, §44 σημ. 44).

34. Coing, Einfluß der Philosophie des Aristoteles, 24 επ.· Pohlenz, *Stoa*, II, 194 επ., 208 επ.· B. Schmidlin, "Horoi, pithana und regulae. Zum Eihfluß der Rhetorik und Dialektik auf die juristische Regelbildung", *ANRW*, *Principat* II.15 (1976), 124 επ.

35. Ἀριστ., *Μετὰ τὰ Φυσικά*, I.1.6, 10· Του Ιδίου, *Ἀναλυτικὰ Ὕστερα*, I.X,77a/I.XIV, 79a· Cic, *De oratore*, 1.187· H. D. P. Lee, "Geometrical Method and Aristotle's Account of First Principles", *CQ* 29 (1935), 113 επ.· Stein, *Regulae juris*, 31, 41· Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, 47-50, 195 κυρίως σημ. 6, 8, 196, 200 όπου και σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

36. Πλάτ., *Σοφιστής (ἢ περὶ τοῦ ὄντος·λογικός)*, 253D.

37. Ἀριστ., *Μετὰ τὰ Φυσικά*, VI. III, 1027 b14-16.

38. Πρβλ. Cic., *De orat.*, I.186, 188-190· Του Ιδίου, *De leg.*, II.47. Την άποψη ότι η ρωμαϊκή νομική επιστήμη είχε διαφοροποιηθεί σε κανονιστική (*Regularjurisprudenz*) και περιπτωσιολογική (*Cautelarjurisprudenz*) ήδη από την εποχή του ρωμαίου νομικού M. Porcius Cato υπεστήριξε ο Jörs με βάση το χωρίο *D*.45.1.4.1 (*Römische Rechtswissenschaft zur Zeit der Republik, 1: Bis auf die Catonen*, 1888, 295 επ.)· πρβλ. όμως και τη διαφορετική εν προκειμένω άποψη του Stein (*Regulae juris*, 33). Πλέον μετριοπαθής ο Kaser θεωρεί ότι, αν και η πρώτη εμφάνιση στοιχείων της *Regularjurisprudenz* θα πρέπει να τοποθετηθεί αναμφισβήτητα στις αρχές της δημοκρατικής περιόδου, τα ελληνικά πρότυπα του *Δωδεκαδέλτου* είχαν ήδη ευνοήσει τη διαμόρφωση των *regulae juris* (*Methode*, 61 σημ. 57, 69 σημ. 87· βλ. ομοίως και Villey, Logique d' Aristote et droit romain, *όπ.π.*, 316). Πρβλ. και Lauria (*Jus romanorum*, I.1, Naples 1963, 66- 70) κατά τον οποίο η κατάταξη της ύλης της πρώτης συστηματικής πραγματείας επί του *jus civile* του Q. Mucius Scaevola ακολούθησε εκείνη του *Δωδεκαδέλτου*.

39. Πρβλ. Villey, *Recherches*, 48 επ.· Kaser, *Methode*, 60 επ.· M. Talamanca, «Lo schema "genus-species" nelle sistematiche dei giuristi romani», [*Colloquio Italo-Franceze. La Filosofia greca e il diritto romano (Roma, 14-17 Aprile 1973)*], *Accadèmia Nazionale dei Lincei*, Roma 1977, 3-290· Schmidlin, Horoi, pithana und regulae, *όπ.π.*, 106 επ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λογία των νομικών ζητημάτων εξετάζεται κατά κριτικό τρόπο μέσω της υπαγωγής τους σε γενικές αρχές (*ratio*)[40]. Οι προσπάθειες ωστόσο των νομομαθών της δημοκρατικής περιόδου για πλέον συστηματική προσέγγιση του νομικού υλικού θα περιορισθούν στη διαμόρφωση μεμονωμένων μόνο νομικών «*ὅρων*» (*definitionum*) και «*κανόνων*» δικαίου (*regulae juris*)[41], όπως τα *genera tutelarum*, *possesionum*, και ενδεχομένως μια πρώτη τυποποίηση των *obligationum* και *actionum*[42].

Η πρώτη ουσιαστική εφαρμογή της διαλεκτικής μεθόδου εντοπίζεται στη συστηματική πραγματεία επί του *jus civile* του pontifex maximus Q. Mucius Scaevola, ο οποίος περιλαμβάνεται ανάμεσα στα πλέον επιφανή μέλη του κύκλου των στωϊκών Σκιπίωνα του νεώτερου και Παναίτιου[43]. Παρά το γεγονός ότι ορισμένες μόνον και τιμητικού κυρίως χαρακτήρα αναφορές[44] στο απωλεσθέν αυτό έργο συμπεριελήφθησαν στον ιουστινιάνειο *Πανδέκτη*[45], η διαχρονική αξία του προκύπτει από την επενέργειά του σε μεταγενέστερα σημαντικά έργα της νομικής γραμματείας (*Libri tres juris civilis* του Masurius Sabinus[46], *Institutiones* του Γαΐου[47]), τα οποία τηρούν, με ήσσονος σημασίας διαφοροποιήσεις, τη βασική διαλεκτική δομή της πρότυπης αυτής για την επιστημονική επεξεργασία του ιδιωτικού δικαίου πραγματείας. Επίσης ευκρινώς διαμορφωμένα «γένη» νομικών θεσμών, πιθανότατα αναγόμενα σε αναλόγου περιεχομένου έργα

---

40. Cic., *De leg.*, 1.5.15. Πρβλ. και P. Boyancé, *Études sur l' humanisme cicéronien*, [*Collection Latomus*, 121], Bruxelles 1970.

41. Κατά τους Krueger (*Histoire des sources*, 173 σημ 2) και Schulz (*Principles*, 40 σημ. 1) *definitio* και *regula* είναι συνώνυμοι όροι. Βλ. αντιθέτως D. Behrens, "D.50.17.1", *ZS RA* 75 (1978), 356· Martini, *Le definizioni dei giuristi romani*, *όπ.π.*, 95 επ. καθώς και τις παρατηρήσεις των Stein (*Regulae juris*, 66 επ., 73) και Kaser (*RPR*, I, § 46 σημ. 20-21) όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

42. Kaser, *Methode*, 69 επ.· Του Ιδίου, *RPR*, I, § 1· Schulz, *HRLS*, 56-58, 69.

43. B. Kuebler, s. v. Mucius, *RE* 16 (1933), 442-443· Schulz, *HRLS*, 65 σημ. 4.

44. Πρβλ. ενδεικτικώς *D*.33.9.3 pr.· *D*.34.2.27.

45. Πρβλ. O. Lenel, *Palingenesia Juris Civilis*, I, Lipsiae 1859, 757-762. Την ανασυγκροτηθείσα δομή του έργου αυτού, η οποία αποκαλύπτει τη συστηματική εφαρμογή της διαλεκτικής μεθόδου βλ. στον Schulz, *HRLS*, 94-95 όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές ενδείξεις (σημ. 11).

46. Η κατά μέγα μέρος ταύτιση της δομής των δύο αυτών έργων προκύπτει από την ανασυγκρότηση των *Libri tres juris civilis* του Masurius Sabinus βάσει των εκτεταμένων σχολίων *ad Sabinum* του Ulpianus, Pomponius, Paulus που περιλαμβάνονται στον *Πανδέκτη* (Krueger, *Histoire des sources*, 79 σημ. 2· Schulz, *HRLS*, 157 σημ. 9, 210 επ.· Του Ιδίου, *Principles*, 53 σημ. 5 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές).

47. Villey, *Recherches*, 48-49, 53 επ. G. La Pira, "La genesi del sistema nella giurisprudenza romana. Il metodo", *όπ.π.*, 28-29· Stein, *Regulae juris*, 31, 36 επ., 94 επ.· Schulz, *HRLS*, 63, 64, 94, 159· Του Ιδίου, *Principles*, 53-55, 69· Honoré, *Gaius*, 97, 106· Schiller, *Mechanisms*, 313, 347.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ελλήνων στωϊκών (Χρύσιππος, Αντίπατρος), εντοπίζονται στο "*ὅρων βιβλίον ἕν*" του Q. Mucius[48] αποσπάσματα του οποίου συμπεριέλαβαν οι ερανιστές της κωδικοποίησης στον *Πανδέκτη*[49]. Το έργο αυτό, του οποίου η ελληνική ονομασία προδίδει, κατά μία εκδοχή, τον χαρακτήρα του ως πρωτοποριακού έργου της λατινικής νομικής γραμματείας, θεωρήθηκε πρόδρομος των μετέπειτα καταρτισθεισών *Regulae* διαπρεπών νομομαθών της κλασσικής περιόδου και ως επί το πλείστον μελών του αυτοκρατορικού consilium (Neratius Priscus, Proculus, Q. Cervidius Scaevola, Paulus, Ulpianus και Licinius Rufinus) αλλά και άλλων επιφανών νομικών των μέσων του 2ου αι., όπως του Γαΐου και του Pomponius, καθώς και του 3ου αι., όπως δεικνύουν τα *Libri regularum* του Marcianus και του Modestinus. Εξάλλου τα ιδιαιτέρως ενδιαφέροντα *genera* και *species* ενοχικών συμφώνων και νομικών θεσμών (*tutela, possessio, furtum, contractum*), που εντοπίζονται στις *Institutiones* του Γαΐου [*Gai (Inst.)*. 3.88-89, *Gai (Inst.)* 1.186-188, *Gai (Inst.)* 3.183, *Gai (Inst.)* 4.1] και ακολούθως σε διατάξεις του ιουστινιάνειου *Πανδέκτη* (*D*.41.2.3, 21-24), ανάγονται στον θεωρούμενο ως θεμελιωτή της επιστήμης του ρωμαϊκού δικαίου Q. Mucius[50]. Επιπλέον συχνές είναι οι παραπομπές των ιουστινιάνειων *Institutionum* σε regulae που απαντώνται υπό την τυποποιημένη έκφραση «*hoc est quod vulgo dicitur*»[51]. Σημαντικότατη για την επιστημονική εξέλιξη του ρωμαϊ-

---

48. Πρβλ. Kuebler, Griechische Einflüsse, 86-87· Schulz, *Principles*, 53-55· Του Ιδίου, *HRLS*, 94-95· Stein, *Regulae juris*, 36-39 σημ. 1· Schmidlin, Horoi, pithana und regulae, όπ. π., 106-107. Σχετικά με την αμφισβητηθείσα αυθεντικότητα του έργου αυτού (από τους Sanio, Lenel, Krueger, Schulz) βλ. Schiller, *Mechanisms*, 314 όπου και σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές· πρβλ. όμως και τις αντίθετες απόψεις των Stein (*Regulae juris*, 36-39) και Scherillo ("Note critische su opere della giurisprudenza romana", *JURA* 3 (1952), 180-190). Περί της περαιτέρω τελειοποιήσεως του επιστημονικού συστήματος του Q. Mucius Scaevola από τον Servius Sulpicius Rufus βλ. Stein, *Regulae juris*, 42-45· Schiller, *Mechanisms*, 316.

49. Πρβλ. *D*.41.64· *D*.43.20.8· *D*.50.16.241· *D*.50.17.73. Lenel, *Palingenesia Juris Civilis*, I, *όπ.π.*, 762-763. Κατά μία εκδοχή το έργο αυτό, αμφιβόλου αυθεντικότητος, απετέλεσε συλλογή αποσπασμάτων προερχομένων από το απωλεσθέν *jus civile* του ιδίου συγγραφέα (Schulz, *HRLS*, 94).

50. Πρβλ. και *D*.1.2.2.41· *D*.41.2.3.23. Stein, *Regulae juris*, 39. Ειδικώς περί της απώτερης προελεύσεως της γαϊανής τετραμερούς διαιρέσεως των *contractum* [*Gai (Inst.)* 3.89] από τον Q. Mucius (πρβλ. την *D*.46.3.80, lib. 4 ad Quint. Muc.) βλ. P. Voci, *La dottrina romana del contratto*, [*Pubblicazioni dell' Istituto di Diritto Romano dei Diritti dell' Oriente Mediterraneo e di Storia del Diritto dell' Università di Roma*, 23], Milano 1946, 79 επ.· Του Ιδίου, "La dottrina del contratto nei giuristi romani del' età classica", [*Scritti di diritto romano in onore di C. Ferrini*], Milano 1946, 392-393 σημ. 1· C. A. Cannata, "La 'distinctio' re-verbis- litteris-consensu et les problèmes de la pratique", [*Fs. Lübtow*], 439 επ.

51. Για τη χρήση της συγκεκριμένης εκφράσεως ως ενδεικτικής της γνώσης των *regulae* από τους ειδήμονες ρωμαίους νομομαθείς της κλασσικής περιόδου βλ. Stein, *Regulae juris*, 107 σημ. 2 όπου και σχετικά παραδείγματα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κού δικαίου έχει επίσης θεωρηθεί η εισαγωγή των πρώτων κανόνων δικαίου από τον Labeo, κατ' εφαρμογή των διδαγμάτων των *ἀναλογιστῶν*[52], καθώς και η συμβολή των *regulae* που διετύπωσε ο P. Salvius Iulianus στην αναλογική ερμηνεία του δικαίου[53]. Τέλος κατά την ύστερη κλασσική περίοδο και κυρίως στο έργο του Paulus, εντοπίζεται διεύρυνση της εννοίας των *regulae* καθώς εμφανίζονται τα πρώτα νομικά αξιώματα, γενικότερες δηλαδή αρχές με ευρύτερο πεδίο εφαρμογής που διεισδύουν σε ποικίλους τομείς του δικαίου[54].

Αλλά και η ελληνική ρητορική, "*παραφυὲς τῆς διαλεκτικῆς*" κατά τον Αριστοτέλη[55], πέραν της συμβολής της στη θεμελίωση και στην περαιτέρω διαμόρφωση της λατινικής ρητορικής τέχνης[56], στη διαπαιδαγώγηση των δημοσίων ανδρών της Ρώμης[57], ή στη διαμόρφωση της αυτοκρατορικής προπαγάνδας[58], άσκησε θεμελιώδεις επιδράσεις στην τελειοποίηση

---

52. Stein, *Regulae juris*, 63 επ.

53. R. Reggi, "L' interpretazione analogica in Salvio Giuliano", *Studi Parmensi* II (1952),103-159/III(1953), 465-502. Πρβλ. και Stein, " The Relations between Grammar and Law in the Early Principate. The Beginning of Analogy ", [*La critica del Testo*, II], 757-769.

54. Stein, *Regulae juris*, 107-108.

55. Ἀριστ., *Ῥητ.*, 1.2.1356a, 20-33. Πρβλ. και Quint., *Inst. orat.*, 3.1.12-16.

56. Quint., *Inst. orat.*, 2.4.41: « *Nam fictas ad imitationem fori consiliorumque materias apud Graecos dicere circa Demetrium Phalarea institutum fere* constat». Πρβλ. προχείρως Clarke, *Rhetoric at Rome*, 10, 130, 141· U. Paoli, "Droit attique et droit romain dans les rhéteurs latins", *RHD* 31 (1953), 176-177, 182· Wesel, *Rhetorische Statuslehre*, 1-30· G. Kennedy, *The Art of Rhetoric in the Roman World 300 B. C-A. D. 300*, Princeton, New Jersey, 1972, 114 επ.· Cl. Moussy, "Signum et les noms latins de la preuve: L' héritage des divers termes grecs", *Ktèma* 13 (1988), 167-177.

57. Πρβλ. Clarke, *Rhetoric at Rome*, 109, 114, 143· Του Ιδίου, *Higher Education in the Ancient World*, London 1971, 28 επ.· Atkinson, " The Education of the Lawyer in Ancient Rome", *South African Law Journal* 87 (1970), 32 επ.· Honoré, *Tribonian*, 244· πρβλ. όμως και τις παρατηρήσεις του G. Dagron, "Aux origines de la civilisation byzantine. Langue de culture et langue d' État", *RHD* 24 (1969), 40. Ειδικότερα σχετικά με τους λόγους που ισχυροποίησαν τη θέση της ελληνικής ρητορίας στο ρωμαϊκό εκπαιδευτικό σύστημα, με εξαίρεση την ιδιαιτέρως αρνητική τοποθέτηση των Cato και Marius που πιθανότατα υποκίνησε την έκδοση του συγκλητικού διατάγματος του έτους 161 π.Χ. βλ. ενδεικτικώς Marrou, *Histoire de l' education dans l' antiquité*, 288 επ.· Clarke, *Rhetoric at Rome*, 10-11, 109, 114, 143· Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, 30, 201-207· Garnsey-Saller, *Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία*, 251 σημ. 3.

58. Πρβλ. Clarke, *Rhetoric at Rome*, 143· H. Bardon, "La notion d' intellectuel à Rome", *Studi Clasice*, 13 (1971), 99-100· W. E. Voss, *Recht und Rhetorik in den Kaisegesetzen der Spätantike*, [*Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte*, 9], Frankfurt a. M. 1982, 77-81· Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs*, 92-94 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία. Για τη βυζαντινή περίοδο βλ. H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, [*Wiener Byzantinistische Studien. Österreichische Akademie der Wissenschaften / Institut fur Byzantinistik der Universität Wien, 1*], Wien 1964, 39 επ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

της δικανικής επιχειρηματολογίας κατά την εκπροσώπηση των διαδίκων μερών και στην παροχή νομικής βοήθειας από τους *oratores, patroni, advocati* και "*πραγματικούς*"[59]. Αλλά όχι μόνον. Η διάδοση της δικανικής τεχνικής στους αριστοκρατικούς πνευματικούς κύκλους της Ρώμης, και κατ' επέκταση στους ρωμαίους νομομαθείς, είχε ως φυσική συνέπεια την εισαγωγή νομικών εννοιών ή επιταγών ηθικής-φιλοσοφικής προελεύσεως που παραδοσιακά καλλιεργούσε ο δικανικός ρητορικός λόγος, όπως η τριμερής διαβάθμιση της υπαιτιότητας (*ἀδίκημα-ἁμάρτημα-ἀτύχημα*)[60] ή η αρχή της επιεικείας[61].

Πλέον σημαντική θεωρείται η επίδραση της ρητορικής θεωρίας της βουλήσεως στην περαιτέρω προώθηση της ερμηνευτικής του δικαίου (*intepretatio juris*) και κατ' επέκταση στην αναθεώρηση του τρόπου της ερμηνευτικής προσέγγισης ορισμένων κατηγοριών τυπικών δικαιοπραξιών (*testamentum, stipulatio*) με άμεση συνέπεια τη λείανση του λεκτικού φορμαλισμού[62]. Συγκεκριμένες κατηγορίες του ρητορικού *γένους νομικοῦ* (*genus judiciale*)[63], οι οποίες αρχικά μορφοποιήθηκαν από τον Έλληνα ρήτορα Ερμαγόρα[64] και

---

59. Πρβλ. Lanfranchi, *Diritto nei retori romani*, Milano, 1938, 29 επ.· Wenger, *Institutes*, §9 σημ. 26, § 32· Kennedy, *The Art of Rhetoric in the Roman World*, *όπ.π.*, passim· Του Ιδίου, "Rhetoric and Advocacy", *AJPh* 89 (1968), 426-436· E. Bund, "Zur Argumentation der römischen Juristen", [*St. Volterra*, I], 571-587 ενώ περί των "αρετών" και "στυλιστικών" ιδιαιτεροτήτων του δικανικού αλλά και του επιδεικτικού ρητορικού λόγου βλ. C. Atherton, "Hand over Fist. The Failure of Stoic Rhetoric", *CQ* 38 (1988), 394-396 όπου και σχετική παράθεση πηγών και βιβλιογραφίας επί του θέματος· πρβλ. επίσης Kaser, *RPR*, I §46 σημ. 5, § 58 I 3 σημ. 10 /II, § 192 σημ. 18 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

60. Kuebler, Degrés de faute, κυρίως 177-179· Του Ιδίου, "Der Einfluß der griechischen Philosophie auf die Entwicklung der Lehre von den Verschuldensgraden im römischen Recht", [*Rechtsidee und Staatsgedanke: Beiträge zur Rechtsphilosophie und zur politischen Ideengeschichte. Festschrift für Julius Binder*] Milano 1930, 63 επ.

61. Lanfranchi, *Diritto nei retori romani*, 1938, 95 επ.· J. Stroux, *Römische Rechtswissenschaft und Rhetorik*, Potsdam 1949, 9 επ.· Pringsheim, Jus aequum und jus strictum, 643 επ.· Coing, Methodik der republikanischen Jurisprudenz, 377 επ.· Kuebler, Degrés de faute, 179 (κατά τον οποίο η αριστοτελική αυτή αρχή, αντίστοιχη με τη ρωμαϊκή aequitas, εισήχθη από τον Servius Sulpicius Rufus).

62. Stroux, *Summum ius summa iniuria*, *όπ.π.*, 33-46· Coing, Methodik der republikanischen Jurisprudenz, 365-369· J. Santa Kruz, "Der Einfluß der rhetorischen Theorie der Status auf die römische Jurisprudenz insbesondere auf die Auslegung der Gesetze und Rechtsgeschäfte", *SZ RA* 75 (1958), 91-115· Vonglis, *La lettre et l' ésprit*, 126· A. M. Honoré, Some Constitutions Composed by Justinian, *όπ.π.(σημ.5)*, 113· Kaser, *RPR*, I, §§, 52 σημ. 22, 58 I.3 σημ. 10 /II, §201 II όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

63. *Rhet. Ad Herennium* I.2. Πρβλ. και Clarke, *Rhetoric at Rome*, 17, Κεφ. III, 24 σημ. 3, 31.

64. «*Augustinus*», *Rhet.*, 11, 143, 18 [= D. Matthes, *Hermagoras Temnitae Testimonia et Fragmenta*, *Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*, Lipsiae 1962]:

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αναδιαμορφώθηκαν από τους λατίνους ρήτορες (τον άγνωστο συγγραφέα του έργου *De ratione dicendi ad C. Herennium*, τον Cicero, τον Quintilianus), χρησιμοποιούνται ευρέως από τους ρωμαίους νομοδιδασκάλους, όταν η ανομοιότητα της επίδικης περιπτώσεως με εκείνην που προβλέπεται σε έναν αφηρημένο κανόνα δικαίου[65] επιτρέπει την προσφυγή στη *sententia legis*. Συνεπώς καθιστά δυνατή την παρέκκλιση από μία αυστηρά γραμματική (γλωσσολογική) ερμηνεία της διατάξεως. Όπως μάλιστα προκύπτει από τη διερεύνηση της ερμηνευτικής τεχνικής που ακολουθείται σε πληθώρα διατάξεων του ιουστινιάνειου *Πανδέκτη*, ιδιαίτερα εκτεταμένη υπήρξε η χρήση της *quaestio legalis κατὰ ρητὸν καὶ ὑπεξαίρεσιν* του Ερμαγόρα[66], αλλά και του ερμαγόρειου *συλλογισμοῦ* (*ratiocinatio*)[67] ως ερμηνευτικών "εργαλείων" που επέτρεπαν, κατά περίπτωση, την υιοθέτηση

«Sunt item aliae quaestiones quattuor, quas inventores νομικάς, nos legales appellamus. in his [nomima] sunt scriptum et volunta ambiguitas, quod illi ῥητὸν καὶ διάνοιαν appellant, ἀντινομία, quam nos contentionem legum contrariarum vocamus, ambiguitas, quam illi ἀμφιβολίαν, conlectio, quam illi συλλογισμόν»· Quint., *Inst. orat.*, 3.6.60-61: *«...Nos ad Hermagoran. Translationem hic primus omnius tradidit, quanquam semina eius quaedam citra nomen ipsum apud Aristotelen reperiuntur* (Αριστ., *Ρητ.*, 1.15.1375b, 8 επ.). *Legales autem quaestiones has fecit, scripti et voluntatis (quam ipse vocat κατὰ ῥητὸν καὶ ὑπεξαίρεσιν, id est dictum et exceptionem, quorum prius ei cum omnibus commune est, exceptionis nomen minus usitatum), ratiocinativum, ambiguitatis, legum contrariarum»·* Isidori, *Originum. II. De Rhetorica et Dialectica*, 2.1 [= W. M. Lindsay (ed.), *Isidori Hispalensis Episcopi. Etymologiarum sive Originum*, I, Oxonii 1911 (ανατ. 1962)]. Πρβλ. Santa Kruz, Der Einfluß der rhetorischen Theorie der Status, *όπ.π.*, 91-96· Vonglis, *La lettre et l' ésprit*, 18 σημ. 3· Wesel, *Rhetorische Statuslehre*, 28 επ.

65. Η γραμματική ερμηνεία δεν περιοριζόταν στην απόδοση του νοηματικού περιεχομένου που υποκρύπτουν οι λέξεις του νόμου αλλά περιελάμβανε και περιπτώσεις οι οποίες στη σύγχρονη ερμηνευτική του δικαίου συναριθμούνται στην *ἀναλογία*, εφόσον η ομοιότητα του πραγματικού των περιπτώσεων οδηγεί στη συναγωγή των αυτών δικαϊκών συμπερασμάτων (Kaser, *RPR*, I §52 III.2 σημ. 28 όπου και σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές). Ειδικώς περί της εφαρμογής της αναλογικής μεθόδου από τον S. Julianus βλ. Reggi, "L' interpretazione analogica in Salvio Giuliano", *St. Parmensi*, II (1952), 103-159 /III (1953), 465-502· Bund, "Untersuchungen zur Methode Julians", [*Forschungen zum römischen Recht*, 20], Köln-Graz 1965, 101-106.

66. Η ρήση αυτή μετονομάζεται σε *dictum et exceptio* στον Quintilianus (*Inst. orat.*, 3.6.61) και σε *scriptum et sententia* στη *Rhet. ad Herennium* 1.11.19. Πρβλ. Himmelschein, *Studien*, 398-409· Wesel, *Rhetorische Statuslehre*, 30-40, κυρίως σημ. 45· Vonglis, *La lettre et l' ésprit*, 149-156.

67. *Rhet. Ad Herennium*, 1.13.23· Quint., *Inst. orat.*, 3.6.82. Ενδεικτική είναι εν προκειμένω η ερμηνευτική μέθοδος που χρησιμοποιεί τον ειδικό συλλογιστικό τύπο της *ratiocinatio a minore ad majus* (Vonglis, *La lettre et l' ésprit*, 135, 159 σημ. 4 όπου και συναφείς διατάξεις του *Πανδέκτη*). Περί της ευρύτατης εφαρμογής της *ratiocinatio* (*syllogismus*) από τους ρωμαίους νομομαθείς βλ. και Wesel, *Rhetorische Statuslehre*, 28-30· Vonglis, *La lettre et l' ésprit*, 133 επ., κυρίως 148, 156-163.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

της ενδεικνυόμενης συσταλτικής, διασταλτικής ή αναλογικής ερμηνείας στα πλαίσια των εκάστοτε αντιλήψεων περί του *bonum et aequum*[68]. Στο δικονομικό πεδίο καθοριστική θεωρείται η επίδραση της ρητορικής μεθόδου στη δόμηση των *formulae*, ήδη από τις απαρχές της ύστερης δημοκρατικής περιόδου (1ος μ.Χ.)[69], καθώς και στην ανάπτυξη της δικανικής επιχειρηματολογίας στα πλαίσια της αποδεικτικής διαδικασίας των ποινικών *quaestionum*[70]. Κατά την ύστερη πλέον κλασσική περίοδο, οι παραδοσιακές επιφυλάξεις των νομικών έναντι της ρητορικής προσέγγισης του δικαίου[71] υποχωρούν αισθητά. Και τούτο διότι μέσω των αυτοκρατορικών νομοθετικών κειμένων αλλά και συγκεκριμένων ειδών της αυτοκρατορικής νομικής γραμματείας που φέρουν ευδιάκριτα ρητορικά μορφολογικά χαρακτηριστικά[72] θα προωθηθεί, όχι μόνον η ερμηνεία, αλλά και η εναρμόνιση του *jus strictum* με ηθικές επιταγές στωϊκής και χριστιανικής προελεύσεως, όπως η *aequitas* και η *humanitas*[73]. Τέλος εκτεταμένη χρήση των ρητορικών εκφραστικών μέσων παρατηρείται και κατά την ιουστινιάνεια και βυζαντινή περίοδο, τόσο σε αυτοκρατορικά νομοθετικά κείμενα (*Νεα-*

68. Vonglis, *La lettre et l' ésprit*, 165, 196.

69. Πρβλ. G. La Pira, "La genesi del sistema nella giursprudenza romana. L' arte sistematrice", *όπ.π.*, 336-355· Του Ιδίου, "La genesi del sistema nella giursprudenza romana. Il metodo", *όπ.π.*, 319-348· Wenger, *Institutes*, §§ 13 σημ. 18α, 14· E. Meyer, "Die Quaestionen der Rhetorik und die Anfänge juristischer Methodenlehre", *ZS RA* 68 (1951), 30-73.

70. *Rhet. Ad Herennium* 2.2.3 επ./2.3.4· Seneca, *Contr.*, 1.5.9. Πρβλ. Mommsen, *Droit pénal*, II, 108· Coing, Einfluß der Philosophie des Aristoteles, 31· Lanfranchi, *Diritto nei retori romani*, 32· Schulz, *HRLS*, 82.

71. Σχετικά με τον υποκρυπτόμενο ανταγωνισμό μεταξύ νομομαθών και ρητόρων σε όλη τη διάρκεια της κλασσικής περιόδου βλ. Schulz, *HRLS*, 108-109· Paoli, Droit attique et droit romain dans les rhéteurs latins, *όπ.π.*, 194-199.

72. Οι τάσεις αυτές εκδηλώνουν την παρουσία τους ακόμα και πριν την περίοδο του Μ. Κωνσταντίνου. Πρβλ. P. Collinet, "Un programme d' étude sur l' emploi du cursus rythmique par la chancellerie impériale romaine", *REL* 1927· E. Vernay, "Notes sur le changement de style dans les constitutions impériales de Dioclétien à Constantin", [*Études d' histoire juridique offertes à P. Girard par ses éleves*, II], Paris 1913, 263 επ.· E. Volterra, "Quelques remarques sur le style des constitutions de Constantin," [*Mél. Lévy-Bruhl*], 1959, 325 επ., κυρίως 325-328· Του Ιδίου, Il problema del testo delle costituzioni imperiali, 821-1097· W. E. Voss, *Recht und Rhetorik in den Kaisergesetzen der Spätantike*, *όπ.π.*, 51-52, 83 επ.· T. Honoré, "The Making of the Theodosian Code", *SZ RA* 103 (1986), 139 επ.· Του Ιδίου, *Law in the Crisis of Empire*, 20 σημ. 190, 127 σημ. 57· Pieler, Νομική φιλολογία, 199-200.

73. Ἀριστ., *Ἠθ. Νικ.*, 5.10, 1137b· Του Ιδίου, *Ῥητ.*, I.13, 1374a. Πρβλ. Schulz, *HRLS*, 328· Του Ιδίου, *Principles*, 82· Biondi, *Diritto Romano Cristiano*, II, *όπ.π.*, 31 επ.· Kaser, *RPR*, II, §§ 192 II.b, 197 I σημ. 8· R. M. Honig, *Humanitas und Rhetorik in spätrömischen Kaisergesetzen. Studien zur Gesinnungsgrundlage des Dominats*, Göttingen 1960, 39 επ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ρές του Ιουστινιανού, εισαγωγικές *constitutiones* στα λοιπά τμήματα του *Corpus Juris*, Νεαρές του Λέοντος ΣΤ)[74], όσο και σε έργα της επιστημονικής νομικής φιλολογίας που προέρχονται από τις νομικές σχολές της ανατολής ή αποτελούν περαιτέρω επεξεργασία-σχολιασμό νομικών έργων της κλασσικής περιόδου[75].

Β. *Μετακλασσικοί-βυζαντινοί-μεσαιωνικοί χρόνοι.* Επίσης σθεναρά ερείσματα επί των πηγών διαθέτουν οι υποστηριχθείσες απόψεις που αναδεικνύουν ως κύριες αιτίες της ελληνίζουσας ή ανατολίζουσας τάσης που διακρίνει το νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού, το γεωγραφικό πεδίο εφαρμογής της νομοθεσίας και τη συναφή προέλευση και ιδεολογική τοποθέτηση του νομοπαρασκευαστικού περιβάλλοντος της κωδικοποίησης ειδικότερα δε την όψιμη άνθηση των νομικών σχολών της ανατολής και κυρίως της Βηρυτού[76], κατά τα μέσα του 4ου και τον 5ο αι. μ.Χ.[77]. Μάλιστα λόγω της εκτάσεως που έλαβε, στα πλαίσια του σχολιαστικού διδακτικού έργου των νομικών σχολών της ανατολής, η συστηματική ερμηνεία των κειμένων, κυρίως δε των έργων των ύστερων κλασσικών νομομαθών όπου πλέον είχε αποκρυσταλλωθεί το ιδιωτικό δίκαιο[78], αλλά

74. Pieler, Νομική φιλολογία, 205-209 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

75. Λ. χ. στα σχόλια επί του *Πανδέκτη* του Στεφάνου, στις πραγματείες του 11ου αι. *Περὶ φιλῶν συμφώνων*, *Περί πεκουλίων*, *Περὶ δανείου πλατύτερον* και στην *Πεῖρα* του Ευσταθίου [D. Simon, *Ἡ εὕρεση τοῦ δικαίου στὸ ἀνώτατο βυζαντινό δικαστήριο* (μετ. Ι. Μ. Κονιδάρη), Ἀθήνα 1983, 13 επ.· Pieler, Νομική φιλολογία, 214].

76. Της περίφημης κατά τον Ιουστινιανό *«τροφοῦ τῶν νόμων»*. *Const. Omnem*, 7: *«Haec autem tria volumina a nobis composita tradi eis tam in regiis urbibus quam in Berytiensium pulcherrima civitate, quam et legum nutricem bene quis appellet..»*.

77. Libanius, *Oratio LXII*, *Πρὸς τοὺς εἰς τὴν παιδείαν αὐτὸν ἀποσκώψαντας*, 21-23 [= R. Foerster (ed.), *Libanii opera*, *IV*, *Orationes LI-LXIV*, Hildesheim 1963]· *Const. Δέδωκεν* (*Tanta*), 9 επ.: *«... καὶ ΔΩΡΟΘΕΟΥ τοῦ μεγαλοπρεπεστάτου κυαιστωρίου καὶ διδασκάλου ἐν τῇ τῶν νόμων ἀναδεδειγμένου πόλει (φαμὲν δὲ τὴν ἀοίδιμόν τε καὶ περιφανῆ τῶν Βηρυτίων μητρόπολιν)... καὶ ΑΝΑΤΟΛΙΟΥ τε τοῦ μεγαλοπρεπεστάτου μαγίστρου, ὃς δὴ καὶ αὐτὸς παρὰ Βηρυτίοις τὰ ἐκ νόμων παιδεύει καλῶς. Ἀνὴρ ἐκ τριγονίας σεμνῆς τῆς παρὰ Φοίνιξιν τῶν νόμων διδασκαλίας καταβαίνων (ἀναφέρει γοῦν εἰς Λεόντιόν τε καὶ Εὐδόξιον, ἄνδρας ἐπὶ νόμοις μετὰ Πατρίκιον τὸν τῆς εὐκλεοῦς μνήμης...»*. Βλ. ενδεικτικώς Cuq, *Manuel des institutions juridiques*, 66 σημ. 8· Collinet, *Études Historiques*, I, 13-14, 192-195, 207 επ.· Του Ιδίου, *Genèse*, 33· Του Ιδίου, Preuves directes, 2-10· Albertario, *Introduzione storica*, 109-128· Kaser, *RPR*, II, §§192 κυρίως σημ. 26-2, 194 I, 201, 258· Monier, *Manuel élémentaire*, I, 106, σημ. 5· Pringsheim, Justinian's Prohibition, 414, σημ. 97· Honoré, *Gaius*, 85-96· Του Ιδίου, *Law in the Crisis of Empire*, 7· Του Ιδίου, *Tribonian*, 39, 44, 240, 252· Scheltema, *Antécesseurs*, 1· Simon, Heroen, 315 επ.· Pieler, Νομική φιλολογία, 223 επ.

78. Κυρίως στους *Libri ad Sabinum* του Upianus ή στους *Libri ad edictum* των Ulpianus-Paulus σε χωρία των οποίων παραπέμπουν έργα ανατολικής προελεύσεως, όπως οι

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

και λόγω της αδυναμίας της μετακλασσικής δύσης να ανταποκριθεί στη διαφύλαξη και επεξεργασία του θησαυρού της ρωμαϊκής νομικής επιστήμης[79], έχει θεωρηθεί ότι ο νομικός άθλος της κωδικοποίησης πραγματοποιήθηκε κατά μέγα μέρος χάρις στον "νομικό κλασσικισμό" των σχολών της ανατολής[80].

Ειδικότερα, απόρροια του συνδυασμού της κλασσικής νομικής αλλά και της ευρύτατης φιλοσοφικής-ρητορικής-γραμματικής παιδείας των περίφημων νομοδιδασκάλων της εξελληνισμένης ανατολής[81] και κυρίως των *ήρώων* της προϊουστινιάνειας περιόδου[82], καθώς και των επιρροών της ελληνιστικής νομικής πρακτικής[83], θεωρείται η περαιτέρω επιστημονι-

---

παραγραφαί των *Σιναϊτικῶν Σχολίων*, η *Collectio definitionum* ή οι ειδικές εκδόσεις σχολίων *ad edictum*, όπως τα σχόλια του Γαΐου και του Paulus *af formulam hypothecariam* (Pieler, Νομική φιλολογία, 232-233 όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

79. E. Levy, "Vulgarisation of Roman Law in the Early Middle Ages as Illustrated by Succesive Versions of Pauli Sententiae", [*Schriften*, I], 1963, 220-221· Του Ιδίου, *West Roman Vulgar Law*, 9· Schulz, *HRLS*, 291· Kaser, *RPR*, II § 258 IV I.

80. Albertario, *Introduzione storica*, 109 επ.· Pringsheim, Justinian' s Prohibition, 386-387, 414· Levy, *West Roman Vulgar Law*, 8· Schulz, *HRLS*, 290. Πρβλ. και Watson, Prolegomena to Establishing pre-Justinianic Texts, *όπ.π.* (*σημ.* 5), 120 επ., ο οποίος ως ενδείξεις του σαφούς κλασσικισμού των ιουστινιάνειων συμπιλητών θεωρεί τις επιμελείς παρεμβολές αποσπασμάτων διαφόρων νομομαθών κατά το σύστημα των *catenae*, τη μη απάλειψη νομικών αντιφάσεων και διχογνωμιών της κλασσικής και προκλασσικής περιόδου από τα κείμενα που ανθολογήθηκαν για να συγκροτήσουν την ύλη του *Πανδέκτη* ή την ένταξη εκφράσεων που χαρακτηρίζουν μία νομική ρύθμιση ως υπερβολική ή αυστηρή.

81. Κατά τον Collinet (Preuves directes, 1-15), πρόκειται για επίδραση κυρίως των νεο-πλατωνικών ιδεών του Πλωτίνου (204/5-270 μ.Χ.) που κυριάρχησαν μεταξύ των φιλοσοφικών ρευμάτων της ύστερης αρχαιότητας (3ος-6ος αι. μ.Χ.). Πρβλ. και Albertario, *Introduzione storica*, 111 σημ. 94· Wieacker, *Textstufen*, 166 σημ. 211 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία· Simon, Methode, 382.

82. Simon, Heroen, 392-393.

83. Το εύρος της συμβολής των ελληνικών δικαίων των ανατολικών επαρχιών στην εξέλιξη των θεσμών του ρωμαϊκού δικαίου κατέδειξε κυρίως το μνημειώδες έργο του L. Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs: mit Beiträgen zur Kenntnis des griechischen Rechts und der spatrömischen Rechtsentwicklung*, Hildesheim 1963· πρβλ. επίσης, Taubenschlag, *Law*, passim. Η ευρύτατη καθιέρωση του εγγράφου τύπου κατά τους μετακλασσικούς χρόνους επί των ουσιωδέστερων από οικονομική άποψη μεταβιβαστικών δικαιοπραξιών, η αποδοχή από το ρωμαϊκό δίκαιο αρκετών θεσμών, οικογενειακού, εμπορικού ή ναυτιλιακού χαρακτήρα, που είχαν ήδη εδραιωθεί στη συναλλακτική πρακτική των ελληνικών ή ελληνιστικών χρόνων (πρόγαμος δωρεά, μητρικής προελεύσεως *peculium* του υπεξουσίου τέκνου, επιτροπεία της μητέρας επί των τέκνων και των εγγόνων της, αρραβών μεταμελείας (*arra poenitentialis*), υιοθέτηση ελληνικών κανόνων περί της τύχης της προικός μετά τον θάνατο της συζύγου, επιμήκυνση του χρόνου της *longi temporis praescriptio* και απαλλαγή της από άλλες νομικές προϋποθέσεις πέραν της νομής, ανώμαλη παρακαταθήκη

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κή επεξεργασία και εμβάθυνση του κλασσικού ρωμαϊκού δικαίου[84], η γενίκευση των περιπτωσιολογικών λύσεων που είχαν δοθεί αλλά και η αντικατάσταση άχρηστων στην πρακτική θεσμών από νέους που είχαν απτή εφαρμογή. Ανάμεσα στα ποικίλα και ρηξικέλευθα επιτεύγματα της πλέον δογματικής προσέγγισης του δικαίου που υπαγόρευε η "κλασσικίζουσα" σχολιαστική διδακτική μέθοδος των σχολών και έχουν σαφή επίδραση στη μεταγενέστερη εξέλιξη του δικαίου κατά τους μεσαιωνικούς και νεώτερους χρόνους. μπορούν να αναφερθούν:

1. Κατά τη μετακλασσική περίοδο το φιλοσοφικής και ρητορικής προελεύσεως ελληνιστικό δόγμα της βουλήσεως[85], επικουρούμενο από τις ηθικές επιταγές του χριστιανισμού, κυριαρχεί στη διδασκαλία των ανατολικών σχολών. Χάρις σ' αυτό θα ολοκληρωθεί η σταδιακή μετάβαση από την αντικειμενική στην υποκειμενική ερμηνεία των δικαιοπραξιών που είχε ήδη προωθηθεί (κυρίως κατά την ύστερη δημοκρατική περίοδο) μέσω της ρητορικής ερμηνευτικής θεωρίας. Ανάμεσα στις κυριότερες ενδείξεις της επενέργειας του δόγματος της βουλήσεως στο δίκαιο δύνανται να συμπεριληφθούν: i) Η θεωρητική εμβάθυνση της εννοίας του *animus* (*affectus, διάθεσις, ψυχή δεσπόζοντος*) και η γενίκευση της εφαρμογής του σε όλους τους τομείς του ιδιωτικού δικαίου[86]. ii) Η δογματική διατύπω-

(*depositum irregulare*) ως είδος συμβάσεως διακεκριμένο του δανείου (*mutuum*), εφαρμογή των διατάξεων του Νόμου των Ροδίων περί ναυτικής εκβολής, κ. ά.), η έστω και μερική εφαρμογή της αρχής της υποκαταστάσεως ή αντικαταλλάγματος αποτελούν μερικά μόνον δείγματα της ενσωμάτωσης στην ιουστινιάνειο κωδικοποίηση ελληνικών θεσμών που είχαν ήδη επικρατήσει στο δημώδες δίκαιο των ανατολικών επαρχιών.

84. Μάλιστα, όπως αποδεικνύεται από τα *παράτιτλα* των *Σιναϊτικῶν Σχολίων*, η συστηματική ερμηνεία των νομικών σχολών της ανατολής δεν είχε ως αντικείμενο μόνον τα έργα των ρωμαίων νομικών που περιλαμβάνονται στον *Νόμο περὶ παραπομπῶν* (*Lex de Citationis*) του Θεοδοσίου Β΄ και Βαλεντινιανού Γ΄ (*C.Th.*1.4.3) αλλά και έργα άλλων ρωμαίων νομομαθών (όπως λ.χ. ο Marcianus ή ο Florentinus) τα οποία δεν είχαν καθιερωθεί ως άμεσα ισχύον δίκαιο με τον Νόμο αυτό (Krueger, *Histoire des sources*, 428· Σόντη, Τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως τῶν ἰουστινιάνειων Εἰσηγήσεων, 409, 412 σημ. 37, 421 με αναφορά στα *Σιναϊτικά σχόλια ad formulam hypothecariam* του Marcianus και επί των *Institutionum* του Florentinus). Η ιστορική μαρτυρία ότι στις βιβλιοθήκες της Βηρυτού και της Κων/πόλεως φυλάσσονταν αντίγραφα κειμένων κλασσικών ρωμαίων νομικών, πέραν αυτών των *juris auctores* της ύστερης κλασσικής περιόδου, αλλά και η επιβίωση πολλών έργων της κλασσικής γραμματείας της προβληματολογίας στο διδακτικό πρόγραμμα των σχολών της ανατολής (Pieler, Νομική φιλολογία, 223, 236 σημ. 104), ενισχύει τη θέση αυτή.

85. De Francisci, *Συνάλλαγμα*, II, 498 επ.· Coing, Einfluß der Philosophie des Aristoteles, 32, 55· Kaser, *RPR*, II, § 261 II.1b, κυρίως σημ. 28-29.

86. Πρβλ. F. Pringsheim, "Animus donandi", *ZS RA* 42 (1921), 273 επ.· Του Ιδίου, Animus, 43-60· Του Ιδίου, "Zur Geschichte des animus novandi", [*St. Arangio-Ruiz*, I],

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ση της κλασσικής περιπτωσιολογίας περί απολύτου ή σχετικής ακυρότητος των εικονικών δικαιοπραξιών[87]. iii) Η γενίκευση του κανόνος «*errantis nulla voluntas est*»[88]. iv) Η αναγωγή της συμπτώσεως των βουλήσεων των συμβαλλομένων μερών (*συναίνεσις, conventio, consensus*) σε θεμελιώδες στοιχείο όλων των ενοχικών συμφώνων έναντι του οποίου άλλες προϋποθέσεις εγκυρότητας, όπως η παράδοση του πράγματος (*re contrahi*) ή η *verborum solemnitas*[89], υποβαθμίζονται σε απλούς τύπους. Επίσης εύλογη συνέπεια της ενδυνάμωσης του υποκειμενικού στοιχείου της ενοχής αποτελεί η εξατομίκευση των ενοχών σύμφωνα με την *causa* της ενοχικής δέσμευσης[90] που ορίζει πλέον τη φύση του συναλλάγματος (*natura contractus*) και κατ' επέκταση τη φύση της αγωγής (*natura actionis*). Ακριβώς δε επειδή η σύμπτωση των βουλήσεων των δικαιοπρακτούντων αποτελεί πλέον το κυρίαρχο στοιχείο της συμβάσεως, οι ενοχές που δε φέρουν το στοιχείο αυτό αλλά προέρχονται από αιτίες «ἐκ διαφόρων θεμάτων» (*obligationes ex variis causiarum figuris, D.*44.7.1 pr.)[91] θα ενταχθούν στις συστηματικά πλέον διαμορφούμενες κατηγορίες των οιονεί δικαιοπραξιών (*quasi ex contractu*). Εδώ θα υπαχθούν μη αγώγιμες κατά το *jus civile* δίκαιο ενοχές, όπως η διοίκησις αλλοτρίων (*negotiorum gestio*), η επιτροπεία (*tutela*), η κοινοπραξία (*communio*), η ενοχή εκ του αχρεωστήτου (*condictio indebiti*) κ.ά.

2. Το αριστοτελικό *φυσικὸν δίκαιον* (*jus naturale*) ανάγεται σε δεσμευτικό δικαϊκό σύστημα στα πλαίσια του οποίου η έννοια της δικαιοσύνης αναπροσδιορίζεται (*aequitas, justitia*) και ενίοτε αντιτίθεται προς το *jus civi-*

509-519· Collinet, *Études Historiques*, I, 195 επ.· Collinet-Giffard, *Précis de droit romain*, II 211· Schulz, *Principles*, 131 σημ. 1-4· Monier, *Manuel élémentaire*, II, 205, 209, 285· Kaser, *RPR*, II, § 201 IV όπου και σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές. Μία ειδικότερη εκδήλωση της γενίκευσης του δόγματος του *animus* αποτελεί η γενίκευση της απαγόρευσης της καταχρηστικής ασκήσεως των δικαιωμάτων (*D.*6.1.38· *D.*39.3.1.12. M. Rotondi, *L'abuso di diritto. Aemulatio*, Padova 1979, 24 επ.· Kaser, *RPR*, II, §198 I).

87. *C.J.* 5.16.20· *B.* 23.1.50. J. Partsch, "Die Lehre von Scheingeschäfte im römischen Rechte", *SZ RA* 42 (1921), 227 επ.· Kaser, *RPR*, II §201 VI σημ. 40-41.

88. *D.*39.3.19. Kaser, *RPR*, II, §201 III.1 σημ. 21.

89. Πρβλ. την τετραμερή ταξινόμηση του Γαΐου σε *obligationes re, verbis, litteris, consensu contractae*: *Gai (Inst.)* 3.89. Την υπόθεση περί της απώτερης καταγωγής της τετραμερούς διαιρέσεως των *contractum* αναπτύσσει ο C. A. Cannata στη μελέτη του La "distinctio" re-verbis-litteris-consensu et les problèmes de la pratique, *όπ.π. (σημ. 50)*, 431-455, κυρίως 437 επ. όπου και η σχετική βιβλιογραφία επί του θέματος.

90. Ως *causa* θεωρείται η υποχρέωση που αναλαμβάνει ο αντισυμβαλλόμενος και η οποία ωθεί τον έτερο συμβαλλόμενο στη σύναψη της συμβάσεως (V. Arangio-Ruiz, *Istitutioni di diritto romano*[6], Napoli 1937, 297).

91. Για τη ρητορική προέλευσή τους βλ. A. Steinwenter, "Rhetorik und römischer Zivilprozeß", *SZ RA* 65 (1947), 94 σημ. 89.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

le[92]. Μία ειδικότερη εκδήλωση της υπαγωγής του θετικού δικαίου στα στωϊκά ιδεώδη της φυσικής δικαιοσύνης και του ανθρωπισμού, αποτελεί η διεύρυνση της εννοίας της κλασσικής *naturalis obligatio* ώστε να αναγνωρισθούν, ως υποχρεωτικές και εξαναγκαστές, συγκεκριμένες υποχρεώσεις (ή καθήκοντα) καθαρά ηθικής φύσεως [επιστροφή των δωρηθέντων, απόδοση νομίμου μοίρας, παροχή μη υπεσχημένων υπηρεσιών απελευθέρων (*operae libertorum*)[93]].

3. Η υπαγωγή του δικαίου σε ηθικά πρότυπα εκδηλώνεται πληρέστερα στην προσπάθεια της διδασκαλίας των ανατολικών σχολών να θεμελιώσουν τη δικαιοπρακτική ευθύνη στην αρχή της υπαιτιότητας. Τα κλασσικά πρότυπα του δόλου και της αμελείας θα μετασχηματισθούν με βάση αφηρημένα κριτήρια που έχουν την απώτερη προέλευσή τους στην ελληνική φιλοσοφία και ρητορική[94] και, ενισχυόμενα από τη χριστιανική διδασκαλία, προωθούνται μέσω του σχολιασμού των κλασσικών ρωμαϊκών κειμένων. Το στοιχείο της ηθικής αποδοκιμασίας του δράστη ενδυναμώνεται και τοποθετείται πλέον στο επίκεντρο της δικαιοπρακτικής και οιονεί δικαιοπρακτικής ευθύνης[95]. Στα πλαίσια αυτά οι υποκειμενικές προϋ-

92. Pringsheim, Jus aequum und jus strictum, 643 επ.· Coing, Einfluß der Philosophie des Aristoteles, 44 επ.· Schulz, *HRLS*, 74· Wieacker, *Textstufen*, 247· Πετροπούλου, *Εἰσηγήσεις*, 206 σημ. 16-17· Kaser, *RPR*, *II*, § 197 II.

93. *D*.5.3.25, 11· *C.J.* 3.28.36, 2· *D*.12.6.26,12. Πρβλ. Cornioley, *Naturalis obligatio. Essai sur l' origine et l' évolution de la notion en droit romain*, Genève 1964, 256 επ., 280 επ.· Kaser, *RPR*, II, §255 III σημ. 26-28.

94. Πρβλ.· Ἀναξιμένους (;), *Ῥητ. πρὸς Ἀλέξανδρον*, 4, 8-10· Ἀντιφῶντος, *Τετραλογία Α'*, *Ἀπολογία εἰς τὸ αὐτὸ πρᾶγμα*, 4/*Τετραλογία Β*, 2. *Ἀπολογία φόνου ἀκουσίου*, 6· Ἀριστ., *Ῥητ.* 1.13,1374b· Του Ιδίου, *Ἠθ. Νικ.*, 5.10,1135b· *Θεμίστιου, Λόγοι Πολιτικοί*, 1. *Περὶ φιλανθρωπίας ἢ Κωνστάντιος*, 15c-d (Did. 17) και Του Ιδίου, *όπ.π.*, 9. *Προτρεπτικὸς Οὐαλεντινιανῷ νέῳ*, 124a (Did.148) [= H. Schenkl, G. Downey, A. F. Norman (eds.), *Themistii orationes quae supersunt*, I-III, [*Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*], Lipsiae 1965-1974]. Πρβλ. O. Lenel, "Culpa lata und culpa levis", *SZ RA* 38 (1917) 263 επ.· Maschke, *Willenslehre*, 71 επ., 170· Kuebler, Einflüsse der griechischen Philosophie, *όπ.π. (σημ. 60)*, 63 επ.· Του Ιδίου, Degrés de faute, 174 επ.· Coing, Einfluß der Philosophie des Aristoteles, 51 επ.· Μαριδάκη, Ὁ Δημοσθένης θεωρητικός τοῦ δικαίου, 127· Τριανταφυλλοπούλου, Ἑλληνικαί νομικαί ἰδέαι, κυρίως 159 σημ. 14, 179 σημ. 36.

95. Kaser, *RPR*, II, § 258 I. Για τον λόγο αυτό αδικήματα τα οποία δεν έφεραν το στοιχείο του δόλου και ως εκ τούτου ήσαν μη αγώγιμα κατά το πραιτωρικό δίκαιο, εντάσσονται στη διακεκριμένη κατηγορία των οιονεί αδικοπραξιών, εφόσον δύνανται να αποδοθούν σε αμέλεια του αδικοπραγήσαντος. Εδώ εντάσσονται οι παράνομες πράξεις του *judex qui litem suam fecit*, των ναυκλήρων, ξενοδόχων και σταβλιτών (*nautae, caupones, stabularii*) για ζημίες ή κλοπές προερχόμενες από πράξεις των βοηθητικών προσώπων που χρησιμοποιούν κατά τη φύλαξη πραγμάτων των πελατών τους, των ιδιοκτητών ακινήτων για ζημίες προελθούσες από ρίψη υγρών ή στερεών πραγμάτων (*deiectum vel effusum*) κ.ά. Πρβλ. E. Albertario, *Studi di diritto romano*, III. Obbligazioni, Milano 1936, 131 επ.· Kaser, *RPR*, II, §§ 260 II σημ. 5-6, 271 II.2 σημ. 24-29 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ποθέσεις της ευθύνης που ανακύπτουν από την περιπτωσιολογία των κλασσικών ρωμαίων νομομαθών (*dolus-culpa*), οριοθετούνται εννοιολογικά, τυποποιούνται σε πλέον διακεκριμένες μορφές (*culpa in decreto, lata*) και υπάγονται σε διδακτικές εύχρηστες «definitiones» που ομογενοποιούν και καθιστούν προσβάσιμες τις λύσεις του ρωμαϊκού δικαίου[96]. Επιπροσθέτως επίδραση της ελληνικής κοινωνικής ηθικής (που ενδυναμώνεται από χριστιανικά ηθικά πρότυπα) παρατηρείται και στη διατύπωση του γενικού καθήκοντος επιμελείας του *diligens paterfamilias*. Τούτο θα χρησιμοποιηθεί από τη διδασκαλία των ανατολικών σχολών ως κριτήριο για μία πλέον αντικειμενική διατύπωση της αμελείας (*culpa* ως ταυτόσημη της *neglegentia*)[97].

4. Η ταξινόμηση των ενοχικών συμφώνων σύμφωνα με τη *natura contractus* διαμορφώνει την αφηρημένη μορφή του ενοχικού συμφώνου. Τούτο πλέον δομείται επί της δικαιοπρακτικής βουλήσεως των συμβαλλομένων μερών και όχι επί των δεσμευτικών προτύπων των *actionum* της κλασσικής περιόδου. Με τα δεδομένα αυτά το κλασσικό-διαδικαστικό πρότυπο της *actio* διευρύνεται και η αγωγή εξατομικεύεται σύμφωνα με τη *natura actionis*, που εναρμονίζεται με τις προθέσεις των συμβαλλομένων μερών, τη *natura contractus*[98]. Συναφείς είναι οι παρεμβάσεις στους θεσμούς των πραιτωρικών *actionum in factum* της κλασσικής περιόδου που διαμορφώνονται πλέον σε αυτόνομο θεσμό εντασσόμενο στα *bonae fidei judicia* (διεύρυνση του πεδίου εφαρμογής της *actio praescriptis verbis*). Επίσης η θεμελίωση της θεωρίας περί ανωνύμων συναλλαγμάτων, τα οποία αποτελούν μία νέα ευρεία κατηγορία αγώγιμων ενοχικών συμφώνων με κυρίαρχο το στοιχείο της ανταλλαγής και αλληλεξαρτήσεως των παροχών,

---

96. Kaser, *RPR*, II, § 258 IV I.

97. Partch, Die Lehre vom Scheingeschäfte im römischen Rechte, *όπ. π. (σημ. 87)*, 261 επ. W. Kunkel, "Diligentia," *ZS RA* 45 (1925), 344 επ.· Kunkel-Jörs, *Römisches Privatrecht*, 179-180· F. Ebrand, "Beamtenpflicht und Sorgfaltspflicht im Ausdruck dare operam", *ZS RA* 46 (1926), 144· Arangio-Ruiz, *Responsabilità contrattuale*, 257 επ.· Του Ιδίου, "Ancora sulle res cottidianae. Studio di giurisprudenza classica", [*St. Bonfante*, I], 498-499· E. Levy, "Westen und Osten in der nachklassischen Entwicklung des römischen Rechts", *ZS RA* 49 (1929), 256 σημ. 2· F. Wieacker, "Haftungsformen des römischen Gesellschaftsrechts", *ZS RA* 54 (1934), 35· Coing, Einfluß der Philosophie des Aristoteles, 53 επ.· Kaser, *RPR*, II, §258 IV. 3a, σημ. 30. Βλ. όμως αντιθέτως W. Buckland, "Diligens paterfamilias", [*St. Bonfante*, II], 87 επ.· Kuebler, Degrés de faute, 174· K. Visky, "La responsabilité dans le droit romain à la fin de la République", [*Mél. de Visscher*], 437-484· Marton, Essai de reconstuction du développement du système classique romain de responsabilité civile, 190.

98. C. Longo, "Il criterio giustinianeo della natura actionis", [*St. Scialoja*, I], 607-641· Collinet, *Études Historiques*, I, 195, 198-199· Του Ιδίου, *Nature des actions, des interdits et des exceptions*, 181 επ.· Kaser, *RPR*, II, § 199 I.3, 255 I.3, 261 II.1.b.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

υπό το σχήμα *do ut des* (δικαιοπραξίες από μη χαριστική αιτία, μικτού τύπου δικαιοπραξίες κ.ά)[99].

5. Η ρωμαϊκή αρχή του αδικαιολογήτου πλουτισμού *(datio sine causa)* θεμελιώνεται δογματικά και γενικεύεται ως ειδικότερη εκδήλωση της γενικής δικαϊκής αρχής *neminem cum alterius detrimento fieri locupletionem*[100], την οποία η διδασκαλία των σχολών της ανατολής αντλεί από ηθικές - φιλοσοφικές και χριστιανικές αντιλήψεις[101]. Η ενοποιημένη κλασσική *condictio*, τυπική αγωγή *in personam* του *jus civile* που είχε ενταχθεί στο δικονομικό σύστημα των *formulae*, θα διασπασθεί σε πλείονες *condictiones* αντιστοιχούσες σε συγκεκριμένες αυθύπαρκτες μη δικαιολογημένες αιτίες (*causae*) πλουτισμού (*condictio indebiti, ob turpam ad injustam causam, ob causam datorum, sine causa*). Κατά την ιουστινιάνεια περίοδο το πεδίο εφαρμογής του θεσμού θα διευρυνθεί με την προσθήκη νέων τύπων (*condictio generalis, ex lege*)[102] καθώς και με την επέκταση της *condictio* στον τομέα των οιονεί δικαιοπραξιών[103].

Με τα δεδομένα αυτά γίνεται αντιληπτό ότι η συμβολή των *ήρώων* στη διαμόρφωση της νομικής υποδομής επί της οποίας βασίσθηκε η ιουστινιάνεια κωδικοποίηση υπήρξε θεμελιώδης. Κατά μία μάλιστα εκδοχή[104] οι *ἀντικήνσορες* υπήρξαν ουσιαστικά οι συνεχιστές του έργου αυτού που είχε ήδη συντελεσθεί κατά τη διάρκεια του 5ου αι. μέσω της αναπτύξεως θεωριών που έθεσαν στη συνέχεια τις βάσεις της βυζαντινής επιστήμης του δικαίου. Ωστόσο η συνολική έκταση της συμβολής των νομικών σχολών της ανατολής στη διερεύνηση του κλασσικού ρωμαϊκού δικαίου δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί με ακρίβεια καθώς, όπως έχει σχετικά υποστηριχθεί, ο αριθμός των διασωθέντων διδακτικών και σχολιαστικών έργων υπολείπεται σημαντικά του συνολικού όγκου των έργων που

---

99. *D.*19.5.5 pr-5. P. De Francisci, *Συνάλλαγμα*, I-II, Pavia 1913-1916· Collinet, *Histoire de l' école de Beyrouth*, 284 επ.· Του Ιδίου, *Rôle de la doctrine et de la développement du droit romain privé au Bas-Empire*, Paris 1929, 62 επ.· Του Ιδίου, *Nature des actions, des interdits et des exceptions*, 343 επ.· Του Ιδίου, "Le fr. 5, D.19, 5", [*Fs. Koschaker*, I], 70-83· Monier, *Manuel élémentaire*, II, 89, 184 επ.· Kaser, *RPR*, I, § 135 II.1 σημ. 19 /II, §§ 199 I.3 σημ. 23, 24, 25, 268 σημ. 24, 269, 270, 273 σημ. 8-11 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

100. *D.*12.6.14· *D.*50.17.206.

101. Coing, Einfluß der Philosophie des Aristoteles, 39 επ.· Kaser, *RPR*, II, § 270 II.1 σημ. 4-8.

102. *D.*12.1.9 pr.· *D.*13.2. Collinet, *Études Historiques*, I, 200-209· Του Ιδίου, *Nature des actions, des interdits et des exceptions*, 280 επ.· Kaser, *RPR*, II, § 270.

103. *Inst. (Iust.)* 3.27.6. F. Schwarz, Die Grundlage der condictio, 1952, 304· Kaser, *RPR*, II, §§ 271III.2 σημ. 22.

104. Simon, Heroen, 392-394.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

παρήχθησαν κατά την περίοδο αυτή[105]. Εξάλλου, στα πλαίσια μιας ευρύτερης προβληματικής σχετικά με την τόσο αποτελεσματική μέθοδο εργασίας που ακολουθήθηκε για τη σύνταξη του ιουστινιάνειου *Πανδέκτη*[106], υποστηρίχθηκε ότι οι ιουστινιάνειοι ερανιστές είχαν ως κύρια βάση του έργου τους, όχι τόσο αυτούσια συγγράμματα των κλασσικών ρωμαίων νομομαθών, όσο προϊουστινιάνεια έργα-καρπούς της ακαδημαϊκής δραστηριότητας των σχολών της ανατολής που έφεραν τη μορφή ανθολογίου ή σειράς (*catenae*)[107] ή χρηστομαθείας[108] και περιελάμβαναν αποσπάσματα έργων των ρωμαίων νομικών συχνά αναφερόμενα στη διαπραγμάτευση συγκεκριμένου θέματος[109]. Ανάλογα επιχειρήματα έχουν υποστηριχθεί με

---

105. Schulz, *HRLS*, 326· Pieler, Νομική φιλολογία, 251-252 όπου και σχετικές αναφορές (σημ. 199-202) στις διασωθείσες μαρτυρίες περί του έργου των καθηγητών της ανατολής.

106. Το όλο ζήτημα της θέσεως παρεμβλημάτων κατά το στάδιο της κωδικοποίησης και κατά συνέπεια της εκτάσεως που έλαβε η όλη αυτή εργασία εμφανίζεται άμεσα συνδεδεμένο με τη μέθοδο εργασίας που ακολούθησαν οι διάφορες ομάδες εργασίες που συγκροτήθηκαν για να ολοκληρώσουν το ογκώδες αυτό έργο. Οι σχετικές απόψεις του Honoré (*Tribonian*, *Κεφ. 5. Temple of Justice: The Digest*, 139 επ.), με τις οποίες προωθήθηκε περαιτέρω η "Massentheorie" του Bluhme ("Die Ordnung der Fragmente in den Pandektentiteln", *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft* 4 (1820), 257-472 (= *LABEO* 6 (1960), 50-96, 235-277, 368-404), έτυχαν για ένα διάστημα της ευρύτατης αποδοχής αρκετών επιφανών μελετητών (Stein, Watson, Waldstein, Birks, Rodger, Kunkel, Jolowicz-Nicolas, Krueger), στη συνέχεια όμως αμφισβητήθηκαν (L. Solidoro, " Triboniano e la legislazione Giustinianea," *LABEO* 28 (1982), 74-80· D. Osler, "The Compilation of Justinian's Digest", *ZS RA* 115 (1985), 129 επ. όπου και σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές· πρβλ. επίσης Lokin, Epilegomena, 27).

107. Περί της αλεξανδρινής προελεύσεως του συγγραφικού είδους του ανθολογίου βλ. E. Genzmer, "Die justinianische Kodifikation und die Glössatoren", [*ACIR*, I], 350 επ.

108. Συλλογής δηλ. αποσπασμάτων από διάφορα έργα τα οποία πραγματεύονται συγκεκριμένο νομικό ζήτημα, όπως η «*Παραίτησις ἐπιτροπῆς καὶ κουρατωρίας*» του Modestinus (*D*.27.1). Πρβλ. F. Ebrard, *Digestenfragmente ad formulam hypothecariam*, 1917, 142 επ.· Pringsheim, Beryt und Bologna, 278-279· Σόντη, Τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως τῶν ἰουστινιάνειων Εἰσηγήσεων, 406 σημ. 23, 25 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

109. Τη βασική αυτή ιδέα την οποία αρχικά υπεστήριξε ο F. Hofmann (*Die Kompilation der Digesten Justinians*, Wien 1900), ακολούθησε στη συνέχεια ο H. Peters διατυπώνοντας την υπόθεση περί υπάρξεως "Προπανδέκτη" (*Die oströmischen Digestenkommentare und die Entstehung der Digesten*, 1913) και ο V. Arangio-Ruiz (Di alcune fonti postclassische del Digest, *Memoria letta all' Accademia di Scienze Morali e Politiche della Società Reale di Napoli*, 1931). Όπως μάλιστα υπεστήριξε ο τελευταίος στη μελέτη του "Precedenti scolastici del Digesto", [*Per il XIV cent.*], 285 επ.) οι αναφερόμενες στην *Const. Omnem* (§1) *partes* της διδασκαλίας της Βηρυτού αποτελούν συλλογές αποσπασμάτων της προϊουστινιάνειας περιόδου, η δε ύλη που επεξεργάσθηκαν οι δύο από τις τέσσερις ομάδες εργασίας του Bluhme κατά την κατάρτιση του ιουστινιάνειου *Πανδέκτη* (*pars Sabiniana*, *Edictalis*) συμπίπτει ουσιαστικά με την ύλη των διδακτικών *partes*. Πρβλ. και Collinet, *Histoire de l' école de Beyrouth*, 267 επ.· Πετροπούλου, *Εἰσηγήσεις*, 238· Pring-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αφορμή τη συντομότατη περαίωση του έργου της καταρτίσεως των ιουστινιάνειων *Εἰσηγήσεων* αλλά και την αντιπαραβολή κειμένων της *Παραφράσεως* του Θεοφίλου με χωρία των *Εἰσηγήσεων* και του *Πανδέκτη*[110].

sheim, Beryt und Bologna, 207 επ.· Σόντη, Τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως τῶν ἰουστινιάνειων Εἰσηγήσεων, 405 επ., κυρίως σημ. 21-23, 407 επ., 411 σημ. 37· Scheltema, *Antécesseurs*, 8 όπου και περαιτέρω τεκμηρίωση των ανωτέρω απόψεων και βιβλιογραφικές αναφορές. Προς την εκδοχή αυτή συνηγορούν ακόμα οι σχετικές ενδείξεις που παρέχει η κριτική ερμηνεία των διατάξεων του *Πανδέκτη* ή του *Κώδικα* σε αντιπαραβολή με συγκεκριμένα ερμηνευτικά σχόλια των *Βασιλικῶν* που παραπέμπουν σε παρεμβάσεις των Βηρυτίων νομοδιδασκάλων επί των ρωμαϊκών νομικών κειμένων που σταχυολογήθηκαν κατά την κωδικοποίηση. Πρβλ. κυρίως την ειδική αναφορά του σχολίου του Θαλελαίου επί της διατάξεως των *Βασιλικῶν* 11.1.67 στον ἥρωα Πατρίκιο και στο *Ὑπόμνημα τῶν δεφινίτων* του Κυρίλλου που περιελάμβανε πλήθος αποσπασμάτων της κλασσικής νομικής γραμματείας, αλλά και τις άμεσες αναφορές στις θεωρίες του Πατρικίου που προκύπτουν από τα σχόλια των *Βασιλικῶν* επί των διατάξεων του *C.J.*2.3.8 [=*B.(σχ.)* 11.1.69(1), *C.J.* 2.4.18 [=*B.(σχ.)* 11.2.35 (4.5)], *C.J.*2.4.40 [=*B.(σχ.)* 11.2.57(4)], *C.J.*3.29.5 [=*B.(σχ.)* 41.4.5(4)], *C.J.*4.32.26 pr. [=*B.(σχ.)* 23.3.74(6)] στον Simon, Heroen, αριθ. 3, 8, 9, 16, 22 όπου και διεξοδική ανάλυση των κειμένων· πρβλ. ομοίως Krueger, *Histoire des sources*, 427-428, 483 επ.· Schulz, *HRLS*, 274 σημ. 11, 326 σημ. 6. Το ειδικό βάρος των ερμηνευτικών αυτών σχολίων έγινε ιδιαίτερα αντιληπτό κατά τα τέλη του 16ου αι., όταν επιφανείς ελληνιστές νομικοί, όπως ο Cujacius (στα έργα του *Libri observationum et emendationum*, *Notae*, *Σχόλια επί του Codex και των Digesta*) και ο Leunclavius κατά τη μετάφραση της *Μεγάλης Συνόψεως τῶν Βασιλικῶν* χρησιμοποίησαν τα κείμενα αυτά, σε αντιπαραβολή με τα αντίστοιχα χωρία της *Littera Florentina* και *Vulgata* του *Πανδέκτη*, ως τους πλέον φερέγγυους "δείκτες" για την ορθή αποκατάσταση και κριτική επαναπροσέγγιση των ιουστινιάνειων κειμένων. Για το ζήτημα αυτό βλ. αναλυτικότερα Troje, *Graeca leguntur*, 110 επ., 113 όπου και ειδικότερη αναφορά στον τρόπο εργασίας που ακολούθησε ο Leunclavius επί της *Μεγάλης Συνόψεως τῶν Βασιλικῶν* καθώς επίσης και για την ολοκλήρωση του έργου του *Libri II notatorum* του έτους 1593, όπου επίσης χρησιμοποιεί τα πλέον αξιόπιστα χωρία των βυζαντινών σχολιαστών.

110. Μεταξύ των κυρίων υποστηρικτών της υποθέσεως αυτής ο Ι. Σόντης ακολούθησε την πολυσυζητηθείσα θεωρία του Ferrini περί υπάρξεως προϊουστινιάνειας ελληνικής επεξεργασίας των *Institutionum* του Γαΐου μετά σχολίων επί της οποίας βασίσθηκε εν μέρει η *Παράφρασις τῶν Εἰσηγήσεων* του Θεοφίλου. Κατά τον Σόντη το υπόβαθρο για την κατάρτιση των ιουστινιάνειων *Εἰσηγήσεων* δεν απετέλεσαν τα αυτοτελή κείμενα των *Institutionum* του Γαΐου και άλλων νομικών ή τα αποσπάσματα των *Libri Rerum Cottidianum*, αλλά προϊουστινιάνειο χειρόγραφο που αποτελούσε ελληνική επεξεργασία κυρίως του κειμένου των *Institutionum* του Γαΐου, αλλά και αποσπασμάτων των *Institutionum* άλλων νομικών και των *Libri Rerum Cottidianum* (Ι. Σόντη, "Ἐπὶ τοῦ rescriptum τῶν αὐτοκρατόρων Σεβήρου καὶ Ἀντωνίνου ἐν D.36.1.30, Inst. 2.17.3 καὶ Θεοφ. Ἰνστ. 2.17.3-Συμβολή εἰς τὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς τῆς εἰς τὸν Θεόφιλον ἀποδιδομένης ἑλληνικῆς παραφράσεως τῶν ἰουστινιάνειων Εἰσηγήσεων", *ΑΙΔ* 6 (1939), 91 επ.· Του Ιδίου, Τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως τῶν ἰουστινιάνειων Εἰσηγήσεων, 416 επ.). Πρβλ. ομοίως και B. Santalucia, "Contributi allo studio delle parafrasi di Teofilo", *SDHJ* 31 (1965), 171 επ. όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πέραν των ανωτέρω, η ανανέωση του ενδιαφέροντος για την ελληνική διαλεκτική εκδηλώνεται στην πλέον εκτεταμένη –έναντι της δημοκρατικής και κλασσικής περιόδου– αξιοποίηση των διαλεκτικών μεθόδων της *διαιρέσεως και συνθέσεως*[111]. Στα πλαίσια αυτά θα διαμορφωθούν νέες *definitiones* και *regulae*[112] ή θα συναχθούν *regulae* από την αποκοπή και προβολή του επεξηγηματικού τμήματος που εμπεριέχεται σε αποφάνσεις κλασσικών ρωμαίων νομομαθών[113]. Ως δείγματα της εδραιωθείσης μεταχλασσικής πρακτικής του εκτενούς σχολιασμού των έργων των κλασσικών νομομομαθών για διδακτικούς ή πρακτικούς σκοπούς, δύνανται να αναφερθούν: α) η *Collectio definitionum*, συλλογή κανόνων ειλημμένων από κλασσικά νομικά έργα των Papinianus, Paulus, Ulpianus, Modestinus που πιθανόν χρησιμοποιήθηκε για τις ανάγκες της νομικής διδασκαλίας στη ρωμαϊκή ανατολή κατά τον 5ο αι.[114], β) οι προσαρμογές ή οι εκδόσεις μετά γλωσσών των κλασσικών νομικών έργων που περιλαμβάνουν *definitiones ή regulae*[115], γ) το ελληνόγλωσσο πόνημα *De actionibus* που περιελάμβανε στοιχειώδεις κανόνες σχετικά με τις επιμέρους αγωγές και τοποθε-

---

111. Kaser, *Methode*, 72.

112. Albertario, *Introduzione*, 120 επ.· Pringsheim, Beryt und Bologna, 220 επ.· L. Wenger, *Canon in den römischen Rechtsquellen und in den Papyri: Eine Wortstudie*, [*Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte 220. Band, 2 Abh.*]], Wien-Leipzig, 1942, 71-81· Schulz, *Principles*, 44 επ.· Stein, *Regulae juris*, 115-117 όπου και σχετικά παραδείγματα παραπομπών των *Σιναϊτικῶν σχολίων σε «κανόνες γενικούς»*. Όπως μάλιστα διατείνεται ο Schulz (*HRLS*, 174 επ., 296), η χρήση ψευδεπιγράφου του έργου του Mucius *Περὶ ὅρων* αλλά και η αμφισβητούμενη αυθεντικότητα των *Libri regularum ή definitionum* κλασσικών συγγραφέων (Pomponius, Gaius, Ulpianus, Papinianus, Paulus) που χρησιμοποιήθηκαν από τους συμπιλητές της κωδικοποίησης, αποτελούν σαφείς ενδείξεις για την πλέον διαδεδομένη εφαρμογή της διαλεκτικής μεθόδου κατά τη μετακλασσική περίοδο. Πρβλ. όμως και τις επιφυλάξεις που διατυπώνει ο Stein (*Regulae juris*, 84-85).

113. Τούτο παρατηρείται στην πλειοψηφία των διασωθέντων ομοίων κειμένων σε δύο διαφορετικά μέρη μιας και της αυτής ιουστινιάνειας συλλογής (*leges geminatae*) όπου οι *regulae* εμφανίζονται και στο πρωτότυπο κείμενο εισαγόμενες με *enim ή quia* για να αιτιολογήσουν ό,τι προηγείται. Στις περιπτώσεις αυτές η αφαίρεση της δευτερεύουσας αιτιολογικής προτάσεως είναι αρκετή για να αναχθεί το αρχικό κείμενο σε νομικό αξίωμα από τους ιουστινιάνειους συμπιλητές (Stein, *Regulae juris*, 118-119).

114. Schulz, *HRLS*, 308: *Ed. princeps* από τον A. Segrè, " Tre Papiri giuridici inediti", [*St. Bonfante*, III], 421-428.

115. Μετακλασσικές παρεμβάσεις ή ανακατασκευές κλασσικών *definitionum ή regulae* ανιχνεύονται στα ολίγα διασωθέντα στον *Πανδέκτη* αποσπάσματα των *Regularum libri* των Neratius Priscus, Γαΐου, Cervidius Scaevola, Paulus, Ulpianus, Marcianus, Modestinus, των *Regularum libri singularis* των Pomponius, Γαΐου, Paulus, Ulpianus, των *Definitionum libri ii* του Papinianus, των *Differentiae* του Modestinus κ.ά. (Schulz, *HRLS*, 174 επ.· Pringsheim, Beyt und Bologna, 254-255· Wieacker, *Textstufen*, 216 επ.).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τείται χρονολογικά στις τελευταίες δεκαετίες του 5ου αι.[116], καθώς και δ) το «*Ὑπόμνημα τῶν δεφινίτων*» του καθηγητού της Βηρυτού Κυρίλλου του πρεσβυτέρου[117]. Ενδεχομένως οι προϊουστινιάνειες αυτές προεργασίες απετέλεσαν την υποδομή επί της οποίας βασίσθηκε η συλλογή των *regulae juris antiqui* στον ακροτελεύτιο τίτλο 50.17 του ιουστινιάνειου *Πανδέκτη*[118].

Επιρροές όμως της διαλεκτικής εμφανίζει και η μορφολογία που προσλαμβάνει η διδασκαλία των σχολών της ανατολής κατά τη μετακλασσική περίοδο. Οι ελεύθερες παραφράσεις του υπό σχολιασμόν κειμένου στα πλαίσια των οποίων αναπτύσσονται *προθεωρίαι* και *θεματισμοί*, οι επεξηγηματικοί ή δογματικοί υπομνηματισμοί (*παραγραφαί* συχνά συνοδευόμενες από *παράτιτλα*)[119], αλλά και οι ειδικές μονογραφίες (*ὑπομνήματα ή μονόβιβλοι*)[120] της προϊουστινιάνειας περιόδου υποδηλώνουν εφαρμογή της σχολιαστικής διδακτικής μεθόδου της "*ἐξηγήσεως*"[121], η οποία είχε

---

116. Schulz, *HRLS*, 308 σημ. 2· F. Sitzia, *De actionibus. Edizione e commento*, [*Università di Roma Pubblicazioni dell'Istituto di Diritto Romano Pubblicazioni dell' Istituto di Diritto Romano*, 46], Milano 1973, 75 επ. σημ. 1 όπου και παλαιότερες βιβλιογραφικές αναφορές· Pieler, Νομική φιλολογία, 256. Την προϊουστινιάνεια προέλευση του πονήματος αυτού αμφισβήτησε ο D. Simon εις *SZ RA* 92 (1975), 420 επ.

117. Βλ. το σχετικό σχόλιο του Θαλελαίου στη διάταξη των *Βασιλικῶν* 11.1.67. Πάντως η σχετική μαρτυρία θεωρήθηκε ψευδής από τον Scheltema, "De antiquere jurisprudentiae reliquiis in libris byzantinis oblectamentum", *TR* 17 (1941), 415· Του Ιδίου, *Antécesseurs*, 9 σημ. 35. Ομοίως Pieler, Νομική φιλολογία, 250.

118. *Const. Tanta (Δέδωκεν)*, 8: «*... ταῦτα ἅπαντα τὸ τελευταῖον περιέχει βιβλίον, τούτου δὴ τοῦ συστήματος, ὥπερ ἀρχὴ τὰ τῶν ἐπερωτήσεων ἐστίν, ἕκτον μέν, ὅσον πρὸς τὴν οἰκείαν ἀρχὴν καθεστός, πεντηκοστὸν δὲ πρὸς τὴν ὕλην τῆς συντάξεως ἁρμονίαν*». Οι *regulae* που περιλαμβάνονται στον Τίτλο 50.17 αποτελούν, στην πλειονότητά τους, γενικότερες προτάσεις, έτσι ώστε να προσδίδουν στον τίτλο αυτό, τον χαρακτήρα μιας ανακεφαλαίωσης ή περιλήψεως των περιεχομένων του *Πανδέκτη* (Stein, *Regulae juris*, 114-123, 148). Η διεργασία αυτή θα προωθηθεί ακόμα περισσότερο κατά τον 16ο αι. στα πλαίσια του νομικού ουμανισμού, όπου οι *regulae* λογίζονται πλέον ως νομικά αξιώματα (Stein, *Regulae juris*, 165 επ.).

119. Παρατηρήσεις που ετίθεντο, είτε στο περιθώριο των υπό εξέταση κειμένων (*ρητῶν*), είτε και μεμονωμένα, και περιείχαν τη δογματική συμβολή του συγγραφέως στη νομική διδασκαλία καθώς και χωρία συναφή με το ερμηνευόμενο απόσπασμα ή γενικότερες προσθήκες αναφερόμενες στους κανόνες που ρυθμίζουν ορισμένο ζήτημα και ανευρίσκονται ακόμα και σε άλλους τίτλους ή νομοθετικές συλλογές (*παράτιτλα*). Πρβλ. ενδεικτικώς Collinet, *Histoire de l' école de Beyrouth*, 264 επ.· Krueger, *Histoire des sources*, 481.

120. Βλ. το περίφημο σχόλιο του Θαλελαίου επί της *B*.11.1.67 περί του *Ὑπομνήματος τῶν δεφινίτων* του καθηγητού της Βηρυτού Κυρίλλου του πρεσβυτέρου (410-420 μ.Χ.) ή τη μικρή μονογραφία *De actionibus* που πιθανόν έχει προϊουστινιάνεια προέλευση (ανωτ. *σημ. 116*). Πρβλ. Σόντη, Τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως τῶν ἰουστινιανείων Εἰσηγήσεων, 410 σημ. 37 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

121. Collinet, *Histoire de l' Ecole de Beyrouth*, 246, 290· Pringsheim, Beryt und Bologna, 204-285.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ιδιαίτερη εφαρμογή στη θεολογία και στη φιλοσοφία, κυρίως κατά τον σχολιασμό των έργων του Αριστοτέλη[122]. Είναι δε ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι οι ανωτέρω κατηγορίες σχολιαστικών έργων απετέλεσαν το απαραίτητο υπόβαθρο για την κατάρτιση των νομικών έργων της ιουστινιάνειας και μεταϊουστινιάνειας περιόδου που θα διατηρήσουν αντίστοιχες, σε γενικές γραμμές, δομές. Άλλωστε, όπως έχει υποστηριχθεί, οι μεταπτροπές του προγράμματος διδασκαλίας που επέφερε ο Ιουστινιανός δεν ήσαν ιδιαίτερα ριζοσπαστικές καθώς δεν έθιξαν την ουσία της διδασκαλίας που εξακολούθησε να βασίζεται στις προϊουστινιάνειες μεθόδους των *θεματισμῶν, προθεωριῶν, ἐρωταποκρίσεων* και *παραγραφῶν*[123]. Ειδικότερα, τόσο οι *προθεωρίαι*, όσο και οι *θεματισμοί*[124] παρεμβάλλονται στους *ἴνδηκες* της ιουστινιάνειας περιόδου[125]. Επίσης και οι προϊουστινιάνειες *παραγραφαί*, στις οποίες συχνά ενσωματώνονται *ἐρωταποκρίσεις*[126], θα αποτελέσουν πρότυπα των *παραγραφῶν* των *ἀντικηνσόρων*[127] και των

122. Pringsheim, Beryt und Bologna, 265 σημ. 5· Scheltema, *Antécesseurs*, 10 σημ. 37 όπου και σχετικά παραδείγματα.

123. Scheltema, *Antécesseurs*, 9· Simon, Methode, *ZS RA* 86 (1969), 334 επ.

124. Πρόκειται για θεωρητικές αναπτύξεις και παράθεση συγκεκριμένων παραδειγμάτων που αποσκοπούν σε μία πρωταρχική ουσιαστική κατανόηση του λατινικού νομικού κειμένου από τους ελληνόφωνους σπουδαστές των νομικών σχολών.

125. Όπως λ. χ. στον περίφημο «Ἴνδικα» (σχόλια επί των κειμένων του *Πανδέκτη*) του Στεφάνου ή στα σχόλια επί του *Κώδικος* του Θαλελαίου. Περί αυτών βλ. αναλυτικότερα Pringsheim, Beryt und Bologna, 266· Scheltema, *Antécesseurs*, 24 επ., 36 σημ. 99· Simon, Methode, 338. Περί της εννοίας των *ινδήκων* βλ. Pringsheim, Justinian's Prohibition, 405-406.

126. Παράδειγμα αποτελούν οι *ἐρωταποκρίσεις* που έχουν ενσωματωθεί στην *Παράφρασι τῶν Εἰσηγήσεων* του Θεοφίλου (μεταξύ του 533-534), έργο που μορφολογικά αποτελεί κράμα *ἴνδηκος* και *παραγραφῶν*, καθώς και εκείνες που ανευρίσκονται στις *παραγραφές* του Στεφάνου, ορισμένες των οποίων είναι επώνυμες, ή στα σχόλια επί του *Πανδέκτη* που αποδίδονται στον Ισίδωρο (Scheltema, *Antécesseurs*, 19, 21, 28 σημ. 77, 29). Συναφή μορφολογία παρουσιάζουν οι *quaestiones* ή *disputationes*, έργα κυρίως διδακτικά με περιπτωσιολογικό ή δογματικό χαρακτήρα του τέλους της δημοκρατικής περιόδου και της περιόδου της ηγεμονίας (Celsus, Africanus, Marcellus, Q. Cervidius Scaevola, Papinianus, Callistratus, Tertullianus, Paulus) στις οποίες ο συγγραφέας αναπαράγει τις ερωτήσεις που του υποβλήθηκαν από τους ακροατές και τις απαντήσεις που δόθηκαν (Krueger, *Histoire des sources*, 177-178, 484). Κατά τον Schulz οι απαρχές αυτού του είδους της νομικής γραμματείας που αποσκοπεί στην επίλυση των πλέον πολύπλοκων νομικών ζητημάτων μεμονωμένα και κατά μη συστηματικό τρόπο ("*problematic litterature*") δύνανται να αναζητηθούν στα ψευδο-αριστοτελικά «προβλήματα» (Schulz, *HRLS*, 223-242, Note DD 342).

127. Βλ. τις σχετικές ενδείξεις (*παραγραφαί* του Στεφάνου στον Reinach Inv. 2173 και σε πλήθος σχολίων των *Βασιλικῶν*, *παραγραφαί* του Θαλελαίου σε σχόλια των *Βασιλικῶν*) στους Scheltema, *Antécesseurs*, 27 σημ. 74-76, 37-38, σημ. 103-104 και Pieler, Νομική φιλολογία, 292 επ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

επιγόνων τους, των δικηγόρων της μεταϊουστινιάνειας περιόδου (*σχολαστικῶν*)[128].

Αλλά και στη Δύση έντονες επιρροές των λεγομένων τεχνών του *trivium* (γραμματική, διαλεκτική, ρητορική) παρατηρούνται κατά τον εκτενή σχολιασμό των ιουστινιάνειων πηγών που θα επιχειρηθεί στα πλαίσια της "αναγέννησης" των σπουδών του ρωμαϊκού δικαίου κατά τους 11ο-13ο αι.[129] Το έργο της ανάδειξης του ιουστινιάνειου *Corpus* ως πρωταρχικής πηγής του ρωμαϊκού δικαίου και της αποκατάστασης των κειμένων του έχει εδώ ως πρωτεργάτη τον Irnerius (ή Guarnerius, περί το 1060-1130), νομομαθή ιταλικής ή γερμανικής καταγωγής ο οποίος, σύμφωνα με παλαιότερη εκδοχή[130], είχε διδαχθεί τη νομική επιστήμη στην Κωνσταντινούπολη και εγκαινιάζει τη σχολή των μεσαιωνικών *γλωσσογράφων*[131].

Η *σχολαστική* μέθοδος αναλύσεως και συνθέσεως προϋπέθετε την αυθεντία και ως εκ τούτου την ομοιογένεια των έργων που αποτελούν τη βάση της διδασκαλίας. Για τον λόγο αυτό έθεσε ως βασικό της στόχο την εξάλειψη των κενών ή των αντιφάσεων που παρατηρούνται στα ιουστι-

---

128. Pieler, Νομική φιλολογία, 310.

129. Πρόκειται για την "ορθόδοξη" άποψη που εισήγαγε ο H. Kantorowicz ("Über die Entstehung der Diegestenvulgata", Weimar 1910, *SZ RA* 30 (1909), 183-271 και *SZ RA* 31(1910/), 14-88· Του Ιδίου, "A Medieval Grammarian on the Sources of Law", *TR* 15 (1937), 37 επ.). Πρβλ. όμως και τις παρατηρήσεις των Ch. M. Radding και A. Ciaralli όπως αυτές έχουν πρόσφατα διατυπωθεί στη μελέτη τους "The Corpus Juris Civilis in the Middle Ages: A Case Study in Historiography and Medieval History", *ZS RA* 117 (2000), 274-310, κυρίως 294-295, 305 επ. Ειδικότερα οι επιφυλάξεις τους έναντι της θέσεως που υπεστήριξε ο Kantorowicz βασίζονται: *πρώτον* στις παλαιογραφικές ενδείξεις του M. Conrat (*Geschichte der Quellen und Literatur des römischen Rechts im frühen Mittelalter*, Leipzig 1891) που υποδεικνύουν τον σημαντικό ρόλο που πιθανόν διεδραμάτισαν οι Λομβαρδοί μεσαιωνικοί σχολιαστές κατά την κυκλοφορία, διαφύλαξη και επεξεργασία των ιουστινιάνειων κειμένων σε όλη τη διάρκεια του 11ου-αρχές του 12ου αι., και *δεύτερον* στη λανθασμένη χρονολόγηση από τους παλαιογράφους των αρχών του 19ου αι. των κρίσιμων για την απόδειξη της υπόθεσης μεσαιωνικών χειρογράφων που εμπεριέχουν σχετικές παραπομπές στα ιουστινιάνεια κείμενα (βλ. τα προκαταρκτικά συμπεράσματα των ιδίων στον Πίνακα 5 της μελέτης). Για την περίοδο που προηγήθηκε της άνθησης της σχολής της Bologna και τις πηγές του ρωμαϊκού δικαίου που ήταν σε χρήση στον ευρωπαϊκό χώρο, κυρίως μέσω κανονιστικών συλλογών (*Lex romana Canonice Compta*, *Excerpta Bodiensia*, *Collectio Britannica*, *Expositio* επί του *Liber Papiensis* κ. ά.), βλ. Krueger, *Histore des sources du droit romain*, 506-507, 510· Vinogradoff, *Diritto romano nell' Europa medioevale*², *όπ. π.* (*σημ. 3*), 34-35· Stein, *Regulae juris*, 124 επ.· Radding-Ciaralli, *όπ.π.*, 290 επ.

130. Πρβλ. Berriat Saint-Prix, *Histoire du droit romain*, 279 σημ. 2· αντιθέτως Pringsheim, Beryt und Bologna 285.

131. Πρβλ. Karlowa, *RR*, I, 1885, 1-24· Berriat Saint-Prix, *Histoire du droit romain*, 278 επ.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νιάνεια κείμενα. Από τις αρχές του 12ου έως τις αρχές του 13ου αι., γλωσσογράφοι όπως ο Bulgarus (-1166), μαθητής του Irnerius και συνεχιστής του έργου του, ο Placentinus (-1192), ο Iohannes Bassianus (-1197), και ο ιδιαίτερα προικισμένος μαθητής του Azo (-1220, πιθανόν μετά το 1230), προπάντων όμως, ο πλέον επιφανής μαθητής του Azo, Accursius (-1263), θα ασχοληθούν διεξοδικά με την ερμηνευτική επεξεργασία της *Littera Bononiensis* με σκοπό την κατανόηση των ιουστινιάνειων κειμένων, τον συμβιβασμό των αντιφατικών ρήσεων και την ανάλυση του περιεχομένου των κειμένων με τη βοήθεια διακρίσεων και μορφολογικών συμπερασμάτων[132]. Η μεθοδολογία που ακολουθούν τα νομικά έργα της περιόδου αυτής, όπως τα *Excerpta legum edita a Bulgarino causidico* (ή *Introductiones Bulgari* –το ενωρίτερο περί το 1123/το αργότερο περί το 1141), το *apparatus* στον τίτλο *de regulis* του *Πανδέκτη* (νωρίτερα από το 1141)[133] του Bulgarus, τα συμπληρωματικά σχόλια του Placentinus στο *apparatus de regulis* του Bulgarus[134], η *Summa de regulis juris* του Bassianus[135], η *Summa de regulis juris*, το *apparatus maior de regulis* (λίγο ενωρίτερα του 1191)[136] και τα *Brocarda*[137] του Azo, αλλά κυρίως η περίφημη *Glossa ordinaria (magna glossa)* του Accursius (επιλεκτική συναρμογή και ενσωμάτωση των προηγουμένων γλωσσών), αποκαλύπτει τη βαθιά διείσδυση των μεσαιωνικών σχολιαστών στα διδάγματα της αριστοτελικής φιλοσοφίας και διαλεκτικής[138] αλλά και την περαιτέρω προώθηση και αναδιαπραγμάτευση των φιλοσοφικών αυτών θεωρήσεων, κατά την επεξεργασία και σχολιασμό των χωρίων του *CJC*.

---

132. Karlowa, *RR*, I, 1885, 1-24· Regelsberger, *Γενικαὶ Ἀρχαὶ τοῦ δικαίου τῶν Πανδεκτῶν*, §7.

133. Περί του σχολιαστικού έργου (*apparatus*) του Bulgarus στον τίτλο *De regulis juris* του Πανδέκτη (*Bulgari ad Dig. tit. de diversis regulis juris antiqui commentarius*, ed. F.C.G.Beckhaus, 1856) και της ιδιαίτερης εξοικείωσής του με τεχνικούς όρους της διαλεκτικής όπως *propositio, assumptio, syllogismus* βλ. Stein, *Regulae juris*, 132-137.

134. Σχετικά με το έργο του Placentinus και τις διαφοροποιημένες απόψεις του επί της εννοίας των *regulae* και ειδικότερα τη σχέση μεταξύ κανόνος δικαίου και εξαιρέσεως βλ. Stein, *Regulae juris*, 137-139.

135. Πρβλ. Stein, *Regulae juris*, 140-142.

136. Το έργο του Azo *apparatus maior de regulis* (λίγο ενωρίτερα του 1191) και το τμήμα της Glossa ordinaria που αναφέρεται στον τίτλο 50.17 του *Πανδέκτη* αποτελούν συνθέσεις, το μεν πρώτο προγενέστερων συζητήσεων των αστικολόγων, ενώ το δεύτερο, σχολιαστικών έργων επί των *regulae* (Stein, *Regulae juris*, 142, 146).

137. Πρβλ. Kantorowicz, "The quaestiones disputatae of the glossators", *TR* 16 (1939), 4 επ.· Stein, *Regulae juris*, 131, 144-145.

138. Οι γλωσσογράφοι (κυρίως Azo, Accursius) ήσαν γνώστες των έργων του Αριστοτέλους περί λογικής, τα οποία και χρησιμοποιούσαν κατά την κατάρτιση των επεξηγηματικών σχολίων επί των ρωμαϊκών νομικών κειμένων. Πιθανότατα όμως αγνοούσαν τα μεταφυσικά, φυσικά, πολιτικά και ηθικά του δοκίμια (τον λεγόμενο "νέο-Αρι-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πρωταρχική επιδίωξη των μεσαιωνικών γλωσσσογράφων θα αποτελέσει η πληρέστερη συστηματοποίηση των δικαϊκών κανόνων, η αναγωγή των ρωμαϊκών *regulae juris* σε νομικά αξιώματα, αυταπόδεικτες δηλ. προτάσεις κατά τα διδάγματα του αριστοτελικού λογισμού, και η ένταξή τους σε ένα ενιαίο σώμα δικαίου[139]. Στα πλαίσια αυτά θα καλλιεργηθούν συγκεκριμένες μορφές νομικής γραμματείας (*distinctio, summa, continuatio titulorum, tractatus*) μέσω των οποίων προωθείται περαιτέρω η εφαρμογή των διδαγμάτων της αριστοτελικής λογικής στην επιστημονική θεραπεία του δικαίου. Τα έργα όμως τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως υπόδειγμα για τη διαμόρφωση των ανωτέρω σχολιαστικών κειμένων, δεν περιορίζονται μόνο στα συναφή ρητορικά ή διαλεκτικά δοκίμια του 6ου αι., όπως αυτά του Anitius Manlius Torquatus Severinus Boethius και του Magnus-Aurelius Cassiodorus[140]. Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι οι αντιπαραβολές των ποικίλων μορφολογικών στοιχείων που φέρουν οι προϊουστι-

---

στοτέλη"), τα οποία έγιναν προσιτά στους νομικούς κυρίως από τις αρχές του 13ου αι., αφού προηγουμένως είχαν κυκλοφορήσει σε θεολογικούς κύκλους. Σε κάθε περίπτωση πάντως η χρήση των αριστοτελικών δογμάτων από τους γλωσσογράφους θεωρείται μάλλον συγκεχυμένη, καθώς οι αριστοτελικές αρχές αποδίδονται, όπως τις είχε ήδη (περί το 510-522) απλοποιήσει ο Boethius στις μεταφράσεις του αριστοτελικού «Όργάνου» (*Κατηγορίαι-Περὶ ἑρμηνείας, Ἀναλυτικὰ Ὕστερα, Τοπικά, Σοφιστικοὶ ἔλεγχοι*). Πρβλ. Kantorowicz, *Glossators*, 41 σημ. 20· N. Kretzmann-Ant. Kenny-J. Pinborg-El. Stump, *The Cambridge History of Later Medieval Philosophy from the Rediscovery of Aristotle to the Disintegration of Scholasticism 1100-1600*, II. Aristotle in the Middle Ages, 2. Aristoteles Latinus, Cambridge 1982, 48 σημ. 9, 69 επ.· Gordley, *Philosophical Origins of Modern Contract Doctrine*, 33-35 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

139. Η ίδια διεργασία παρατηρείται στους «*κανόνες*» των *Σιναϊτικῶν σχολίων* αλλά και στους «*ὅρους*» των σχολίων των *Βασιλικῶν*, που αποσκοπούν επίσης στην ανάδειξη γενικών κανόνων και την εξάλειψη των αντιθέσεων μεταξύ των πηγών [Pringsheim, Beryt und Bologna, 244 επ.· Stein, *Regulae juris*, 131 επ.· Berman, *Law and Revolution*, 139 επ.· Bellomo, *Common Legal Past of Europe*, 181 επ. όπου και ειδικότερες αναφορές στην εκτεταμένη εφαρμογή διαλεκτικών τεχνικών συλλογισμού και επιχειρηματολογίας, προκειμένου να εξαχθούν νομικά αξιώματα από τα κείμενα του *CJC*, στο έργο των νομοδιδασκάλων του 13ου αι. - 14ου αι., Jacobus de Ravanis και Petrus de Bellapertica, Cinus of Pistoia (1270-1336) και Bartolus de Saxoferrato (1313/14-1357)]. Πρβλ. όμως και τις παρατηρήσεις του D. Simon (Methode, 368 επ.) κατά τον οποίο οι *κανόνες* που συνάγονται από τα σχόλια του Θαλελαίου επί του *Κώδικος* είναι μνημοτεχνικοί και όχι *regulae*, δηλ. υπάγονται στην έννοια της *definitio* (*D*.50.17.1) καθώς αποσκοπούν κυρίως στην περιγραφή ενός νομικού ζητήματος για λόγους κυρίως διδακτικούς. Πρόκειται για μία νέα μέθοδο θεώρησης των νομικών κειμένων, σαφώς προερχόμενη από την ελληνιστική φιλοσοφία, η οποία αποσκοπεί, όχι απλώς στην ερμηνεία των χωρίων, αλλά στην ανάπτυξη του περιεχομένου τους για τη διδασκαλία (Simon, Methode, 369 σημ. 120-121 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές).

140. Περί της επιδράσεως της ρητορικής στο έργο του Cassiodorus *Variae* βλ. J. O' Donnell, *Cassiodorus*, University of California Press 1979 (ανατ. 1995), Κεφ. 3.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νιάνειες, ιουστινιάνειες και βυζαντινές νομικές πηγές[141] με τις μεσαιωνικές glossae αποκαλύπτουν τους βασικούς συνεκτικούς ιστούς που υφίστανται ανάμεσα στη μεθοδολογία που ακολουθεί η βυζαντινή επιστήμη του δικαίου, κατά την επεξεργασία των ιουστινιάνειων πηγών, και στο σχολιαστικό έργο του δυτικού μεσαίωνα[142]. Ειδικότερα η αντίθεση των πηγών (*contrarietas*), η αμφισβήτηση (*dubietas, controversia, ambiguitas*) και η επίλυση προβλημάτων (*solutio*) που εμφανίζονται κατά τη μελέτη των ιουστινιάνειων πηγών από τους γλωσσογράφους έχουν ως πρόδρομο την *ἐναντιότηταν, ἀπορίαν, ἐπαπόρησιν, ἀμφιβολίαν και λύσιν* των βυζαντινών σχολιαστών. Αλλά και οι μεσαιωνικοί διαχωρισμοί, ταξινομήσεις και αντιπαραθέσεις (*distinctiones, differentiae, varietates, divisiones*) που χρησιμοποιούνται ως μέσα για την επίλυση νομικών αντιθέσεων και αμφιβολιών, έχουν χρησιμοποιήσει πιθανότατα ως πρότυπα τις βυζαντινές *διαστίξεις-διαιρέσεις*[143] και *διαφορές* οι οποίες ενίοτε έχουν την απαρχή τους σε αντίστοιχες μεθόδους σχολιασμού της ρωμαϊκής περιόδου[144]. Ανάλογες παρατηρήσεις δύνανται να διατυπωθούν ως προς την αντιστοιχία που παρουσιάζουν οι διάφορες μορφές της μεσαιωνικής συστηματικής γραμματείας, όπως η *summa*, η *continuatio titulorum*, ο *tractatus* με βυζαντινά σχολιαστικά κείμενα εισαγωγικού, επεξηγηματικού ή συστηματικού χαρακτήρα, όπως ο *ἴνδηξ* (βλ. και τις προϊουστινιάνειες *προθεωρίες*), η *ἀκολουθία* ή ο *λόγος*[145].

Επίσης ουσιαστικές είναι οι αριστοτελικές φιλοσοφικές επιδράσεις που διακρίνονται στα επεξηγηματικά σχόλια των "μεταγλωσσογράφων" νομικών Bartolus de Saxoferrato (1314-1357) και Baldus de Ubaldis (1327-1406) που αναφέρονται στις σχετικές με τη φύση των συμβάσεων και τη συμβατική ευθύνη ιουστινιάνειες διατάξεις. Το έργο τους, το οποίο θεωρείται πρόδρομος του πλέον συνθετικού των σχολιαστών του 16ου-17ου αι., φέρει σαφή ίχνη των αριστοτελικών εννοιών, αν και οι ίδιοι διατείνονται

---

141. Προϊουστινιάνεια ή ιουστινιάνεια παρεμβλήματα, "παλαιά" και "νέα" σχόλια των *Βασιλικῶν*, αλλά και αποσπάσματα προερχόμενα από μονογραφίες της μεταϊουστινιάνειας περιόδου, όπως η μονόβιβλος *Περί ἐναντιοφανειῶν ἢ Περὶ ληγάτου καὶ μόρτις καῦσα δωρεᾶς*.

142. Πρβλ. Schulz, *HRLS*, 296 σημ. 13-14· Pringsheim, Beryt und Bologna, 220-236· Kantorowicz, *Glossators*, 214 επ.

143. Περί της διακεκριμένης μεσαιωνικής γραμματείας των *distinctionum* η οποία απετέλεσε μετεξέλιξη των *διαιρέσεων* που απαντώνται σε σχόλια των *Βασιλικῶν* βλ. Pringsheim, Beryt und Bologna, 220 επ.

144. Παράδειγμα αποτελούν οι *divisiones* της ρωμαϊκής περιόδου και οι ανευρισκόμενες, στα έργα του Modestinus και στον *Codex Hermogenianus*, *differentiae*, που αποτελούν πρόδρομο των βυζαντινών *διαφορῶν* (Pringsheim, Beryt und Bologna, 236, 241-242).

145. Pringsheim, Beryt und Bologna, 261 επ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ότι οι δογματικές τους θέσεις στηρίζονται απολύτως επί των κειμένων του ρωμαϊκού δικαίου. Ειδικότερα η διάκριση των όρων της συμβάσεως σε "*καθ' οὐσίαν*", "*φύσει*" και "*συμβεβηκότας*", η διαμόρφωση της εννοίας της πλάνης περί την ουσίαν του πράγματος, η θεμελίωση του δόγματος της *causa* και κυρίως της εννοίας της *causa finalis*, θα πρέπει να θεωρηθούν προϊόν της καθοριστικής επενέργειας του αριστοτελικού φιλοσοφικού στοχασμού στην ερμηνευτική επαναπροσέγγιση των νομικών πηγών του ιουστινιάνειου δικαίου[146].

Από όσα προηγουμένως, σε γενικές γραμμές, εξετέθησαν προκύπτει ότι, τόσο το ιδιοφυές έργο των ρωμαίων *juris auctores* που απετέλεσε τη βασική ύλη της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης, όσο και οι εργασίες των προϊουστινιάνειων, βυζαντινών και μεσαιωνικών σχολιαστών, οι οποίες είχαν ως στόχο την περαιτέρω εξέλιξη και επιστημονική θεραπεία του ρωμαϊκού και, εν συνεχεία, του ιουστινιάνειου δικαίου, χρησιμοποίησαν ευρύτατα τα θεωρητικά «εργαλεία» που προσέφερε η αρχαιοελληνική φιλοσοφία και ρητορική. Μέσα από τις διεργασίες αυτές, η μακραίωνη εισροή των στοιχείων της ελληνικής διανόησης συνετέλεσε στον μετασχηματισμό του κλασσικού ρωμαϊκού δικαίου που παραδόθηκε, υπό τη μορφή της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης, στους νεώτερους χρόνους. Μεταξύ των ποικίλων ενδείξεων ελληνικών επιδράσεων που ανιχνεύονται στις ιουστινιάνειες νομικές πηγές, δύνανται να συμπεριληφθούν και τα ελληνόγλωσσα χωρία ή οι ελληνικοί όροι που απαντώνται διάσπαρτοι στα λατινικά κείμενα της κωδικοποίησης. Η προβολή των στοιχείων αυτών αποτελεί το αντικείμενο της μελέτης που ακολουθεί.

146. Πρβλ. αναλυτικά Gordley (*Philosophical Origins of Modern Contact Doctrine*, 39-68), ο οποίος ωστόσο συμπεραίνει ότι το ρωμαϊκό δόγμα περί συμβάσεων δεν επαναδιαμορφώθηκε υπό την επίδραση του αριστοτελικού στοχασμού, διότι η χρήση του από τους Bartolus και Baldus ήταν επιλεκτική και συντηρητική. Πρβλ. όμως αντιθέτως Berman, *Law and Revolution*, 151-164.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

II. *Τα ελληνικά αποσπάσματα στα λατινικά κείμενα του CJC. Το ιστορικό της αποκαταστάσεως των κειμένων.*

Το έργο της αποκατάστασης, μετάφρασης και ερμηνείας των ελληνόγλωσσων κειμένων ή όρων του ιουστινιάνειου *Corpus Juris Civilis* εντάσσεται στα πλαίσια της επεξεργασίας των νομικών αυτών κειμένων που συνδέθηκε με τη στροφή προς την κλασσική παιδεία των *studiorum humanitatis* του 15ου-17ου αι. Οι οραματισμοί των επιφανών ελληνιστών λογίων της περιόδου αυτής περιελάμβαναν μία συνολική επαναθεώρηση των νομικών ρωμαϊκών και βυζαντινών κειμένων, υπό το φως των σπουδών της κλασσικής αρχαιότητας, της γλωσσολογίας και της ιστορίας. Η συμβολή τους στην ορθή ανασυγκρότηση των κειμένων της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης, στην αναζήτηση νέων (προϊουστινιάνειων ή μεταϊουστινιάνειων) πηγών του ρωμαϊκού δικαίου[147] και στον επαναπροσδιορισμό της ερμηνευτικής προσέγγισης των νομικών αυτών κειμένων απετέλεσε καθοριστικό βήμα προς την εξέλιξη των ευρωπαϊκών σπουδών του ρωμαϊκού δικαίου[148].

Εν τούτοις, η τόσο προσφιλής και σχεδόν αυτονόητη για τους ελληνίζοντες νομικούς της περιόδου αυτής, ιστορική ερμηνευτική προσέγγιση των ρωμαϊκών νομικών πηγών, είχε προηγουμένως πλήρως αποδοκιμαστεί από τους μεσαιωνικούς γλωσσογράφους[149], των οποίων η μέθοδος προσέγγισης και επεξεργασίας των ιουστινιάνειων κειμένων ήταν απολύτως θεωρητική και σχολαστική. Συμφώνως με τις αντιλήψεις τους, από τις οποίες απουσίαζε η ιστορική προοπτική των νομικών θεσμών, η *αυθεντία* του καθαρού ρωμαϊκού δικαίου έπρεπε να τηρηθεί αναλλοίωτη κατά την επεξεργασία και τον σχολιασμό των ιουστινιάνειων νομοθετικών πηγών, οι οποίες είχαν αυθύπαρκτη διαχρονική και καθολική αξία[150]. Στοιχεία μη εναρμονιζόμενα ή αντιφάσκοντα με την εκδήλωση της αυθεντικής αυτοκρατορικής βουλήσεως θα έπρεπε να εξοβελισθούν καθώς αποτελούσαν ενδείξεις νόθευσης των ιουστινιάνειων κειμένων ή εθεωρούντο πρακτικώς αδιάφορα για τον νομικό σχολιαστή. Για τον λόγο άλλωστε αυτό επιγραφές (*inscri-*

---

147. Πρβλ. Karlowa, *RR*, I, 7· Osler, Homer Dethroned, 203.

148. Πρβλ. H. E.Troje, "Die Literatur des gemeinen Rechts unter dem Einfluß des Humanismus", [*Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte* (herausg. H. Coing), I.2], München 1977, κυρίως 645 επ.

149. Βλ. ανωτέρω *σ. 30*.

150. Berman, *Law and Revolution*, 122-123.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ptiones), που εμφιλοχωρούσαν στα προοίμια των κειμένων και περιελάμβαναν ονόματα, τίτλους και αριθμούς βιβλίων των ρωμαίων νομοδιδασκάλων ή το όνομα του εκδόντος αυτοκράτορος και του προσώπου προς το οποίο απευθύνεται, υπογραφές (*subscriptiones*), όπου αναγράφεται ο τόπος και, συνήθως, ο χρόνος εκδόσεως της διατάξεως, ακόμα δε και αυτούσιες αυτοκρατορικές διατάξεις μη εναρμονιζόμενες, κατά την κρίση των σχολιαστών, με το αρχέτυπο της αυτοκρατορικής αυθεντίας, παραλείπονται συστηματικά, τόσο στον *Κώδικα* (και το υποκατάστατό του την *Epitome Codicis*) όσο και στις ποικίλες δημώδεις εκδοχές του κειμένου του *Πανδέκτη* που κυκλοφόρησαν μεταξύ του 11ου-14ου αι., τη λεγομένη χειρόγραφη παράδοση της *Littera* ή *Lectio Vulgata* (*codices Bononienses*)[151]. Εύλογη συνεπώς συνέπεια των ανωτέρω ήταν η σταδιακή απώλεια από τα χειρόγραφα, τα οποία είναι σε χρήση κατά τη μεσαιωνική περίοδο, των ελληνικών χωρίων του *Corpus*. Τα σχετικά κείμενα ή σημεία, άλλοτε καταλείπονται κενά, άλλοτε καταγράφονται με λατινικούς χαρακτήρες[152] και άλλοτε αποδίδονται με μη απολύτως πιστές μεταφράσεις[153], καθώς η ακριβής μετάφραση ή η ερμηνεία τους

151. Πρβλ. Roby, *Introduction to the Study of Justinian's Digest*, ccxxxix.

152. Σημαντικά λάθη όσον αφορά στην απόδοση των ελληνικών χωρίων του *Πανδέκτη* στη λατινική, κυρίως εκείνων που αποδίδουν λατινικό κείμενο στα ελληνικά υπό τη χαρακτηριστική έκφραση "id est" καθώς και των χωρίων όπου αναφέρονται αποσπάσματα ελλήνων κλασσικών συγγραφέων, παρατηρούνται στους *codices vulgati*. Επίσης ιδιαίτερα προβληματική είναι η λέξη προς λέξη λατινική απόδοση ορισμένων ελληνικών χωρίων, όπου ακολουθείται ακόμα και η σειρά των ελληνικών λέξεων. Τέλος παραπλανητικές θεωρήθηκαν από τους ουμανιστικούς κύκλους οι λατινικές μεταφράσεις των ελληνικών αποσπασμάτων του Modestinus από το έργο του *De excusationibus* που περιλαμβάνεται στον τίτλο 27.1 του *Πανδέκτη* (Karlowa, *RR*, I, 2· Troje, *Graeca leguntur*, 10, 12 σημ. 22). Σύμφωνα ωστόσο με σχετική πληροφορία του Berriat Saint-Prix οι μάλλον "κακές" αυτές μεταφράσεις ήταν ιδιαίτερα χρηστικές, παρότι η μετάφραση των *graeca modestiana*, δηλ. των ελληνικών χωρίων του Modestinus που είχαν συμπεριληφθεί στον *Πανδέκτη*, από τον Augustinus εθεωρείτο περισσότερο αξιόπιστη (Berriat Saint-Prix, *Histoire du droit romain*, 238 σημ. 24).

153. Σε κείμενο του 13ου αι. γίνεται αναφορά σε παράδοση που αποδίδει στον νομομαθή και δικηγόρο Burgundione ή Burgundio von Pisa (1110;-1193 ή 1194), μαθητή του Irnerius, τη μετάφραση των ελληνικών χωρίων του αποκατασταθέντος από τον Irnerius *Pandectus Vetus* (Βιβλία 1-24.2 του *Πανδέκτη*) [Spagnesi, *Pandette di Giustiniano*, II. Le Pandette a Pisa, αριθ. 24, *Digestum vetus, con la glossa*]. Σύμφωνα με το συγκεκριμένο κείμενο, η μετάφραση δεν χαρακτηριζόταν για την ορθή απόδοση των ελληνόγλωσσων διατάξεων του *Πανδέκτη*, καθώς ακολούθησε το σύστημα της πιστής κατά λέξη μεταφράσεως. Μάλιστα τα ελληνικά χωρία του Δημοσθένη και Χρυσίππου αποδίδονται κατά μάλλον "γραφικό" τρόπο. Ειδικώς περί της αποκαταστάσεως μιας ορισμένης ομάδας των *graeca*, δηλ. των μικρών εκείνων λέξεων ή προτάσεων που αποδίδουν στα ελληνικά ένα λατινικό κείμενο ή χρησιμοποιούν ελληνικούς τρόπους έκφρασης, από τον Burgundio von Pisa βλ. Berriat Saint-Prix, *Histoire du droit romain*, 238· Stein, *Regulae juris*, 143· Troje, *Graeca leguntur*, 14 σημ. 30 όπου και σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ήταν σχεδόν ανέφικτη, αδιάφορη ή εθεωρείτο μη ορθή από νομική άποψη, σύμφωνα πάντα με την αντίληψη ότι τα ξενόγλωσσα αυτά χωρία αποτελούσαν ενδείξεις νοθεύσεως της γνησιότητας της υπέρτατης αυτοκρατορικής βουλήσεως του Ιουστινιανού[154]. Πρόκειται άλλωστε για μία περίοδο όπου όλα τα έργα που αναφέρονται στο λεγόμενο *κοινό δίκαιο* (*jus commune* ή *utrumque jus*) είναι γραμμένα στη λατινική, η οποία αποτελεί, όχι μόνον την κοινή βάση των λατινογενών ευρωπαϊκών γλωσσών, αλλά και το βασικό γλωσσικό μέσο για τη διακίνηση θεωρητικών και πρακτικών αντιλήψεων περί δικαίου στον ευρωπαϊκό χώρο[155].

Η πρώτη αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τα ελληνικά χωρία του *Πανδέκτη* και ο συσχετισμός τους με τις αρχαιοελληνικές πηγές αποτελούν φυσικά επακόλουθα της ανεύρεσης της *Littera Florentina (Pisana)*[156] κατά μία υποστηριχθείσα εκδοχή, ήδη από τα τέλη του 9ου-αρχές του 10ου αι.[157]. Ωστόσο η αποκατάσταση των ελληνικών χωρίων της *Littera*

---

154. Άλλωστε και το όλο ενδιαφέρον για την *Littera Vulgata* σβήνει σταδιακά στις αρχές του 13ου αι. όταν πλέον ολοκληρώνεται η έκδοση των σχετικών κωδίκων (Troje, *Graeca leguntur*, 10).

155. Bellomo, *The Common Legal Past of Europe*, 178-179.

156. Την άποψη ότι ο *Φλωρεντιανιανός Πανδέκτης (F)* προήλθε από ένα συγκεκριμένο εργαστήριο αντιγραφής χειρογράφων της Κων/πολης και η έκδοσή του θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά στις αρχές του 6ου αι. π.Χ. (μεταξύ 533-565) υπεστήριξε πρώτος ο παλαιογράφος E. A. Lowe, "Greek Symptoms in a Sixth-Century Manuscript of St. Augustine and in a Group of Latin Legal Manuscripts", *Didascaliae-Studies in Honor of A.M. Albareda*, New York 1961, 277-289 (= E. A. Lowe, *Paleographical Papers 1907-1965*, Oxford 1972, II, 466-474)· πρβλ. και B. H. Stolte " The Partes of the Digest in the Codex Florentinus", *SG* 1 (1984), 69-91· N. G. Wilson, "A Greek Paleographer Looks at the Florentine Pandects", *SG* 5 (1992), 1-6). Βασιζόμενος στις απόψεις αυτές ο Wallinga (" The Continuing History of the Date and Origin of the Codex Florentinus," *όπ.π. (σημ. 1)*, 7-19) υπεστήριξε ότι ο *F*, ο οποίος δεν αποτελεί το πρωτότυπο κείμενο του *Πανδέκτη*, θα πρέπει να είχε γραφεί στην Κων/πολη μεταξύ των ετών 536-554. Η καταληκτική χρονολογία του έτους 554 αποδίδεται στον πιθανολογούμενο προορισμό του *F* για τις ανάγκες της νομικής διδασκαλίας. Κι αυτό γιατί το σύστημα αντιγραφής του βασίζεται στη διδακτική διαίρεση της ύλης του *Πανδέκτη* σε *partes*. Το σύστημα όμως των *partes* εγκαταλείπεται, κατά τον Scheltema, περί το έτος 557 (*Antécesseurs*, 9).

157. Βλ. Stolte, The Partes of the Digest in the Codex Florentinus, *όπ.π.*, 81-82, σημ. 25-26 και Wallinga, The Continuing History of the Date and Origin of the Codex Florentinus, *όπ.π.*, 13 επ. όπου και η σχετική θεμελίωση των απόψεών τους. Σχετικά με τις διάφορες εκδοχές που διατυπώθηκαν όσον αφορά στην ανεύρεση της *Littera Florentina* βλ. Berriat Saint-Prix, *Histoire du droit romain*, 218 επ. Πρβλ. και το σχετική σημείωση του Dionysius Gothofredus (1210;-1265) στη διάταξη του *Πανδέκτη* 6.1.23, §3, σύμφωνα με τον οποίο ο *Πανδέκτης* έφθασε στην Piza κατευθείαν από την Κων/πολη. Μάλιστα σ' αυτή την πληροφορία βασίζονται ορισμένοι ιστορικοί οι οποίοι αποδίδουν στον Burgundione την ανεύρεση του *F* και τη μεταφορά του από την Κων/πολη στην Piza [Spagnesi, *Pandette di Giustiniano*, 41 αριθ. 27: *Odofredo Denari, Lectura in Digestum Vetus*].

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Florentina θα αποδειχθεί ιδιαίτερα ακανθώδες έργο, καθώς το αυστηρά φυλασσόμενο, λόγω της οιονεί "μυθικής" του αξίας, φλωρεντινιανό χειρόγραφο παραμένει, σύμφωνα με μαρτυρίες περιηγητών και αρχαιοδιφών της εποχής, ουσιαστικά απρόσιτο[158]. Επιπλέον τα σχετικά ελληνόγλωσσα χωρία της *Florentina*, τα οποία δεν συνοδεύονταν από λατινική μετάφραση, όπως προκύπτει από μαρτυρίες του εκδότη του φλωρεντινιανού κώδικα κατά το έτος 1553 Laelius Taurellis[159] και του ελληνιστή λογίου Ant. Augustinus, του οποίου το έργο συνέβαλε ουσιαστικά στην έκδοση αυτή, ήσαν ιδιαίτερα δυσανάγνωστα λόγω της απουσίας τονισμού των λέξεων[160].

Η αναγκαιότητα αναλυτικού σχολιασμού των διατάξεων που εμπεριέχουν τις ερμηνευτικές αυτές ελληνικές προσθήκες θα γίνει πληρέστερα αντιληπτή κατά τη διάρκεια του 15ου αι.-17ου αι. στα πλαίσια της γενικότερης κριτικής των κειμένων που άσκησαν οι λόγιοι της εποχής στον σχολαστικισμό των "μεταγλωσσογράφων" (ή "υπομνηματιστών") νομοδιδασκάλων της σχολής του Bartolus de Saxoferrato[161], εγκαινιάζοντας έτσι την ανθρωπιστική–ιστορική προσέγγιση κατά την επιστημονική θεραπεία του ρωμαϊκού δικαίου[162]. Στα πλαίσια του πνευματικού κινήματος του νομικού ουμανισμού οι νέες αυτές τάσεις συνδέθηκαν και με την ένταξη της ελληνικής στο χώρο των ανθρωπιστικών σπουδών, ως της γλώσσας των πρωτοτύπων αρχαιοελληνικών κειμένων. Τούτο εγκαινιάσθηκε στα τέλη του 14ου αι. με την εισαγωγή της διδασκαλίας των ελληνικών στο Πανεπιστήμιο της Φλωρεντίας από τους L. Pilato και Μανουήλ Χρυσολωρά[163].

---

158. Σχετικά με την ιδιαίτερη δυσκολία πρόσβασης στο κείμενο του φλωρεντινιανού *Πανδέκτη* του οποίου η παρουσίαση συνοδευόταν για ένα διάστημα από ειδικό τελετουργικό βλ. Berriat Saint-Prix, *Histoire du droit romain*, 234-235 σημ. 9. Πρβλ. και Roby, *Introduction to the Study of Justinian' s Digest*, ccxxxvii.

159. Η σπανιότατη αυτή έκδοση, η οποία υπήρξε αποτέλεσμα επίπονης δεκαετούς εργασίας των Loelio και Francois Taurellis, δεν ανατυπώθηκε ποτέ με ακρίβεια και θεωρήθηκε από τους Taylor και Cujas ως το αριστούργημα της τυπογραφίας (Berriat Saint-Prix, *Histoire du droit romain*, 252).

160. Berriat Saint-Prix, *Histoire du droit romain*, 237 σημ. 17. Άλλωστε, κατά τον Kantorowicz (*Über die Entstchung der Digestenvulgata. Ergänzungen zu Mommsen*, Weimar 1910, 4-10), οι αντιγραφείς του ήταν ιταλικής και όχι ελληνικής καταγωγής. Αντίθετη άποψη είχε υποστηρίξει παλαιότερα η πλειοψηφία των ελληνιστών λογίων· ομοίως και ο Th. Mommsen, *Digesta Iustiniani Augusti. Praefatio*, Berolini 1962, xxxviiii-xxxx.

161. Πρβλ. Berriat Saint-Prix, *Histoire du droit romain*, 300-313· Karlowa, *RR*, I, 2· Troje, *Graeca leguntur*, 9.

162. Βλ. Bellomo, *The Common Legal Past of Europe*, 204 επ, όπου και ειδικότερες αναφορές σχετικά με την επίδραση που είχε το κίνημα του νομικού ουμανισμού στον αναπροσδιορισμό των σχέσεων μεταξύ του *jus commune* και των δικαίων των ευρωπαϊκών κρατών.

163. G. Cammeli, *Μανουήλ Χρυσολωράς* (μετ. Δ. Βλάμη), Αθήνα 2006, Κεφ. Γ', 77 επ. V. Rotolo, "Οι τύχες της αρχαίας ελληνικής κατά τους μέσους χρόνους", στον τόμο

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κατά τον 14ο-16ο αι., πλήθος επιφανών ελληνομαθών λογίων, μεταξύ των οποίων ο Giovanni Boccaccio (1313-1375)[164], ο Leonzio Pilato (-1365)[165], ο Lucas de Penna (πριν το 1345-μετά το 1392)[166], ο Laurentius Valla (1407-1457)[167], ο Angelo Politianus von Montepulciano (1454-1494)[168], ο Guillau-

στορία της Ελληνικής Γλώσσας από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα, [*Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών (Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη)*], Αθήνα 2001 (ανατ. 2002), 923· Ε. Καρατζόλα, "Από τον Ουμανισμό στον Διαφωτισμό. Η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής και της γραμματικής της", *όπ.π.*, 928-930.

164. Πρβλ. Spagnesi, *Pandette di Giustiniano*, αριθ. 67: Giovanni Boccacio, *Genealogia Deorum*. Ο Βοκκάκιος, στο 14ο βιβλίο του έργου του *Genealogia Deorum*, υπενθυμίζει ότι οι ρωμαίοι νομομαθείς, των οποίων οι νομικές αποφάνσεις συμπεριελήφθησαν στον *Πανδέκτη*, δεν παρέλειψαν να εμπλουτίσουν το νομικό μέρος με την αυθεντία του Ομήρου, όπως ακόμα και οι πιο αδαείς δύνανται να παρατηρήσουν στο κείμενο του *Πανδέκτη* της Piza. Ο ποιητής δεν εγνώριζε απευθείας το κείμενο του *Πανδέκτη* αλλά ήξερε ότι περιλαμβάνονταν σε αυτόν αυτούσια ελληνικά χωρία από πληροφορία προερχόμενη από τον Leonzio Pilato που ήταν ο καθηγητής του των ελληνικών. Πρβλ. επίσης Spagnesi, *Pandette di Giustiniano*, αριθ. 68: *Giovanni Dominici, Lucula noctis*. Κατά τις παρατηρήσεις του Spagnesi, ο Giovanni Dominici (1357-1419) στο έργο *Lucula noctis*, το οποίο γράφηκε το 1415 και αποσκοπεί να καταδείξει την ασυμβατότητα ανάμεσα στη μελέτη των κλασσικών λατίνων και αρχαίων ελλήνων συγγραφέων και τη χριστιανική ηθική, παραθέτει, μεταξύ άλλων, την σχετική αναφορά του Βοκκάκιου στα ομηρικά χωρία του ιουστινιάνειου *Πανδέκτη*.

165. Spagnesi, *Pandette di Giustiniano*, αριθ. 66: *Leonzio Pilato [Transcrizione e traduzione delle citazioni omeriche di D.18.1. 1. 1]*, Pandette I, f.444v. Σύμφωνα με τις σχετικές παρατηρήσεις του Spagnesi, πρόκειται για δύο τευχίδια από περγαμηνή που περιλαμβάνουν μεταγραφή και μετάφραση στα λατινικά των ελληνικών χωρίων του *Πανδέκτη*. Η συγκεκριμένη επέμβαση αποδίδεται στον Leonzio Pilato, ο οποίος εφημίζετο για τη μετάφραση του Ομήρου και έχαιρε της εκτιμήσεως των Πετράρχη και Βοκκάκιου. Πιθανολογείται ότι το έργο της μετάφρασης των ελληνικών χωρίων είχε ανατεθεί στον L. Pilato από κάποια δημόσια αρχή της Piza, ενδεχομένως κατόπιν παροτρύνσεως του νομικού Baldo degli Ubaldi. Πάντως τα μεταφρασθέντα από τον Leonzio Pilato χωρία θεωρούνται ακατανόητα. Βλ. επίσης και F. Di Benedetto, "Leonzio, Omero e le Pandette", *Italia Medioevale e Umanistica*, XII (1969), 53 επ.

166. Πιθανολογείται ότι το έργο του Lucas de Penna χρησιμοποιήθηκε ως βάση από τον Alciatus κατά την αποκατάσταση των ελληνικών χωρίων στα κείμενα του *Πανδέκτη* (D. Maffei, *Gli inizi del' umanesimo giuridico*, Mailand 1956, 95 επ.· Troje, *Graeca leguntur*, 218 σημ. 2).

167. Σχετικά με την κριτική που άσκησε ο L. Valla, μαχητικός εκπρόσωπος του φιλολογικού κικερωνισμού, στην επιστήμη του ρωμαϊκού δικαίου της εποχής του και τις προσπάθειές του να διατυπώσει "γλώσσες" κειμένων χρησιμότερες αυτών του Accursius βλ. Karlowa, *RR*, I, 2· Stein, *Regulae juris*, 163.

168. Ο Politianus, προστατευόμενος του L. Medici και περίφημος κυρίως για την έρευνα και την εκτίμηση της αυθεντικής αξίας των χειρογράφων και την κριτική ερμηνεία των φιλολογικών πηγών της αρχαιότητας, συνέβαλε αποφασιστικά και στην εξέλιξη των νομικών σπουδών με την ανασυγκρότηση του φλωρεντινιανού χειρογράφου του *Πανδέκτη*, το οποίο θεωρούσε ως το πρωτότυπο κείμενο. Το έργο του, το οποίο περιλαμβάνει αποκατάσταση των *inscriptionum* και ορισμένων ελληνικών χωρίων του *Πανδέκτη*, παρέμεινε ανολοκλήρωτο λόγω του πρώϊμου θανάτου του. Περί αυτού βλ. Karlowa, *RR*.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

mus Budaeus (Budé) (1465-1530)[169], ο Giovanni Dominici[170], ο Niccolò Niccoli[171], ο Ludovicus Bologninus (1446-1508)[172], ο Ulrich Zasius (1461-1535)[173], ο Pietro Vettori (1499-1585)[174], ο Antonius Augustinus (1517-1586)[175], ο Maffeo

I, 3· L. Sighinolfi, "Angelo Poliziano, Lodovico Bolognini e le Pandette Fiorentine", *Studi e memorie per la storia dell' Università di Bologna*, 6 (1921), 187 επ.· I. Maier, *Les manuscrits d' Ange Polizien*, Catalogue descriptif, Genève 1965. V. Branca, "I nuovi studi del Poliziano sulle Pandette nella Centuria Secunda dei Miscellanea", [*La critica del testo*, I], 89 επ.

169. Κατά τον Viard, οι πρό του Alciatus (έτος 1518 οπότε εκδίδονται οι *"Libri praetermissorum"* και *"Libri dispunctionum"* του Alciatus) παρεμβάσεις του Budaeus, όσον αφορά στα ελληνικά χωρία, ανέρχονται περίπου σε 25, στοιχείο που δεικνύει την περιορισμένη έκταση του έργου του σε σχέση με το αντίστοιχο του Alciatus (Viard, *André Alciat*, 260 σημ. 1 όπου και πλήρης κατάλογος των διατάξεων που απεκατέστησε ο Budaeus πριν από το έτος 1518, όπως αναφέρονται στις *Annotationes* του). Πρβλ. και Troje, *Graeca leguntur*, 13 σημ. 24.

170. Πρβλ. Spagnesi, *Pandette di Giustiniano*, αριθ. 68: Giovanni Dominici, *Lucula noctis*.

171. Πρβλ. Spagnesi, *Pandette di Giustiniano*, αριθ. 69: Francesco Barbaro, Lettera a Niccolò Niccoli, da Venezia, 13 septembre 1415). Στον συγκεκριμένο κώδικα περιλαμβάνεται επιστολή του Francesco Barbaro (1390-1454) προς τον ουμανιστή Niccolò Niccoli με την παράκληση να μεταγράψει τα ελληνικά χωρία του *Πανδέκτη* (*«curam ut habeam graecum illud Pandectarum»*). Ωστόσο, όπως προκύπτει από επιστολή της 2ας/3/1416 που απευθύνει ο ουμανιστής Traversari (1386-1439) προς τον Barbaro, ο Niccoli δεν ανταποκρίθηκε στο αίτημα αυτό, διότι τελικώς δεν κατόρθωσε να έχει πρόσβαση στο κείμενο του *Πανδέκτη* (Spagnesi, *Pandette di Giustiniano*, αριθ. 70: Ambrogio Traversari, *Epistolae a Michaele monacho collectae et in libros XVIII divisae)*.

172. Πρβλ. Spagnesi, *Pandette di Giustiniano*, αριθ. 89: Ludovico Bolognini, *Collazioni e appunti per la collazione delle Pandette*. Πρόκειται για αντιπαραβολές και σημειώσεις επί των ελληνικών χωρίων του *Πανδέκτη* που έγιναν από τον Ludovico Bologninus και τους συνεργάτες του. Το υλικό ανάγεται στα 1490-1501, όταν ο Bologninus φθάνει στη Φλωρεντία από τη Bologna για να αναλάβει δημόσια αξιώματα. Βλ. επίσης S. Caprioli, *Indagini sul Bolognini. Giurisprudenza e filologia nel Quatrocento italiano*, Milano 1969.

173. Troje, Graeca leguntur, 248.

174. Spagnesi, *Pandette di Giustiniano*, αριθ. 102: *Pier Vettori, Biglietto autografo a Vincenzio Borghini, da Firenze senza data (1550 circa)*. Σύμφωνα με τις διευκρινίσεις του αυτογράφου αυτού σημειώματος, τα ελληνικά του *Πανδέκτη* ανατέθηκαν στον Vettori τον μεγαλύτερο ουμανιστή του αιώνα και περίφημο για την έκδοση πληθώρας έργων αρχαίων ελλήνων και λατίνων συγγραφέων. Το αποτέλεσμα των εργασιών του, σύμφωνα πάντα με το συγκεκριμένο κείμενο, υπήρξε αντάξιο της φήμης του καθώς η εργασία της μεταγραφής και της μεταφράσεως έγινε με ιδιαίτερη επιμέλεια.

175. Spagnesi, *Pandette di Giustiniano*, 104 (*Infortiatum. Pandectarum juris civilis tomus secondus* [..], Lugduni apud Hugonem a Porta et Antonium Vincentium 1558). Σε παράρτημα του κειμένου περιλαμβάνεται η μετάφραση των *graeca modestiana* του 26ου βιβλίου του *Πανδέκτη*, η οποία έγινε από τον Augustinus. Τα σχόλια του Augustinus (επιφανούς ισπανού λογίου, κληρικού και εξαίρετου μελετητή του *Codex Florentinus*) επί των πηγών του ιουστινιάνειου δικαίου, περιλαμβάνονται κυρίως στο έργο του *Emendationes et Opiniones* (1548) και θεωρούνται ιδιαίτερα αξιόλογα. Πρβλ. F. De Zulueta, *Don Antonio Agustin*, Glasgow 1939.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Vegio, ο Valerianus, ο Metal[176] κ. ά. εκδηλώνουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον αφενός μεν για την ανασυγκρότηση της *Florentina*[177], μέσω της επανένταξης των ελληνικών χωρίων, αφετέρου δε για την αποκατάσταση των νομικών λατινικών πηγών και την κριτική μελέτη τους με βάση τις πηγές της αρχαιοελληνικής γραμματείας[178]. Η γενικότερη δε αυτή απαίτηση για την αποκατάσταση των *graeca* της *Florentina*, την ορθή τους μετάφραση και την ερμηνεία τους, υπό το φως φιλολογικών και ιστορικών πηγών, εντάσσεται στα πλαίσια του ενδιαφέροντος των ουμανιστών νομικών για την αντιπαραβολή της *Florentina* με τους *veteres (vulgati)* κώδικες του *Πανδέκτη*. Σκοπός τους εν προκειμένω ήταν να διαλευκανθεί το ζήτημα της αυθεντικότητας της χειρόγραφης παράδοσης των ιουστινιάνειων νομικών πηγών[179] και να προωθηθεί η έρευνα της κριτικής των νομικών κειμένων, μέσω των νέων μορφών ανάγνωσης, διόρθωσης και παραλληλισμού των κωδίκων του *Πανδέκτη*[180].

Η ουσιαστικότερη ωστόσο υλοποίηση του μεγαλόπνοου σχεδίου της αποκατάστασης των ελληνόγλωσσων χωρίων και της σύνδεσής τους με τις

---

176. Κατά τον E. Spagnesi το έργο των Valerianus και Metal αναφορικά με την *Littera Florentina* παρέμεινε στην αφάνεια (*Pandette di Giustiniano*, 63).

177. Κατά τον E. Spagnesi το έντονο αυτό ενδιαφέρον των ουμανιστών λογίων κινητοποιήθηκε μάλλον από τα ομηρικά χωρία του *Πανδέκτη* και στη συνέχεια επεκτάθηκε και στα λοιπά ελληνικά χωρία του τμήματος αυτού της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης (*Pandette di Giustiniano*, 63).

178. De Savigny, *Histoire du droit Romain* (μετ. Guenoux), IV, 255· Dante Del Re, *I precursori italiani di una novia scuola di diritto romano nel secolo XV*, Roma 1878, 40, 68· P. F. Girard, "Les préliminaires de la renaissance du droit romain", *RHD* s.I V, 1(1922), 5 επ.· Viard, *André Alciat*, 121-123, 128-129 σημ. 2· C. Dionisotti, "Filologia umanistica e testi giuridici fra quattro e cinquecento", [*La critica del testo*, I], 189 επ.· Troje, *Graeca leguntur*, 18 επ., 24 σημ. 13, 302 σημ. 70 όπου και οι συναφείς αναφορές.

179. Είναι πιθανόν ότι το ενδιαφέρον των μελετητών για τη σύγκριση *Florentina-codices vulgati* αναζωπυρώνεται κυρίως μετά το έτος 1489, όταν ο Politianus έθεσε πρώτος τις βάσεις της σχετικής προβληματικής στο έργο του *Miscellenaea*, όπου και προέβη σε διορθώσεις του κειμένου του *Πανδέκτη* με βάση το κείμενο της *Florentina*. Παρότι το ενδιαφέρον του Politianus για την ορθή ανάγνωση του κειμένου ήταν κατά βάση φιλολογικό, οι επεμβάσεις του αυτές κινητοποίησαν το ενδιαφέρον των νομικών σχετικά με την αποκατάσταση του φλωρεντινιανού κώδικα, το κείμενο του οποίου θεωρήθηκε από πολλούς (Bologninus, Augustinus, Taurellis) ως η "μητέρα" όλων των άλλων χειρογράφων αντιτύπων του *Πανδέκτη* (Troje, *Graeca leguntur*, 19-20).

180. Σχετικά με τις τρεις βασικές εκδοχές που διετύπωσαν οι επιφανέστεροι μελετητές της χειρόγραφης παράδοσης του *Πανδέκτη* (Augustinus, Taurellis, Cujacius, Contius, Brechmann, Mommsen) αναφορικά με τη σχέση της *Florentina* και των *codices vulgati* καθώς και τις συναφείς μεθοδολογικές αρχές στις οποίες θα έπρεπε να στηριχθεί η κριτική των πηγών βλ. Troje, *Graeca leguntur*, 46 επ., κυρίως σημ. 133, 134, 138 και 104 επ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πηγές της αρχαιοελληνικής γραμματείας θα επιτευχθεί από τον νομικό Andreas Alciatus (1492-1550)[181], "*virum omni laude dignum*"[182] ο οποίος προλείανε τη νέα κατεύθυνση προς την αρχαιοπρεπή και κριτική εξέταση των πηγών του ρωμαϊκού δικαίου[183]. Και τούτο διότι είναι ίσως ο πρώτος που συστηματικά και διεξοδικά ασχολήθηκε με την αποκατάσταση και ερμηνεία των ελληνικών χωρίων του *Κώδικα* και του *Πανδέκτη*[184]. Κατά τους ισχυρισμούς του Alciatus, οι έρευνές του επί των ιουστινιάνειων πηγών στηρίχθηκαν κυρίως σε έναν *Vetus Codex* του *Πανδέκτη* από τον οποίο έλειπαν παραφραστικές γλώσσες, είχε όμως την αυτή παλαιότητα και αξία με την *Florentina* και περιελάμβανε μεμονωμένα, αν και μη

181. Πρόκειται για τα έργα: α) "*Annotationes in tres posteriores Codicis Iustiniani*" (Strassburg 1515), "*Opusculum*" (που αρχικά εκδόθηκε ως Παράρτημα των *Annotationum* και στη συνέχεια, ύστερα από περαιτέρω επεξεργασία, ως τμήμα των "*Libri praetermissorum*" κατά το έτος 1518), β) "*Libri praetermissorum*" και "*Libri dispunctionum*" του έτους 1518, γ) *De verborum significazione Libri quattuor* (έτους 1530). Επιπλέον ένα σημαντικό μέρος του έργου του "*Parerga*" αφιερώνεται στην αποκατάσταση των ιουστινιάνειων πηγών (τόμοι I-IIII έτους 1536, τόμοι IV-X έτους 1543 και τόμοι XI-XII εκδοθέντες μετά το θάνατό του το έτος 1551). Τα ανωτέρω έργα, κατά μέγα μέρος, περιλαμβάνονται στη συλλογή: *D. Andrae Alciati mediolansis jurecos. Opera Omnia, in quatuor tomos in legitime digesta, Basilae* 1547. Εξάλλου, όπως γνωρίζουμε από επιστολή του ιδίου του Alciatus απευθυνόμενη προς τον μαθητή του Bonifach Amerbach καθώς και από το προοίμιο της εκδόσεως *Πανδέκτη* του Herwagen, έτους 1541, ο Alciatus συνέβαλε σημαντικά και στην έκδοση των κειμένων των ελληνικών αποσπασμάτων του Modestinus που συμπεριελήφθησαν στον τίτλο 27.1 (*De excusationibus*) του *Πανδέκτη*. Το πρωτοπόρο και αριστουργηματικό έργο του Alciatus επαινέθηκε ιδιαίτερα από επιφανείς ελληνιστές λογίους, όπως ο διαπρεπής γερμανός νομικός Ul. Zasius και ο G. Budaeus, οι οποίοι το θεώρησαν εφαλτήριο για την ανανέωση των νομικών σπουδών (Viard, *André Alciat*, 49, 259). Σχετικά με την προσωπικότητα και το έργο του A. Alciatus βλ. κυρίως Viard, *André Alciat*, VII-387, κυρίως 12-16, 43-44, 48, 61-62, 214, 255 επ.· R. Abbondanza, "Andrea Alciato", *Dizionario Biografico degli Italiani* 2 (1960), 69-77· Troje, *Graeca leguntur*, 218 επ. όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

182. Berriat Saint-Prix, *Histoire du droit romain*, 314 σημ. 112.

183. Πάντως κατά τον O. Karlowa (*RR*, I, 3) ο Alciatus όπως και ο Zasius δεν κατόρθωσαν να απαλλαγούν από τη σχολαστική μέθοδο ερμηνευτικής προσέγγισης των πηγών των μεσαιωνικών γλωσσατόρων. Η συμβολή τους έγκειται κυρίως στη χρήση της αρχαιογνωσίας για την ερμηνεία του ιουστινιάνειου *Corpus* και στην πληρέστερη μορφοποίηση των νομικών κειμένων.

184. Πρβλ. Spagnesi, *Pandette di Giustiniano*, αριθ. 92: *Andrea Aciato, De verborum significatione libri quattuor. Eiusdem in tractatum eius argumenti veterum jureconsultorum, Commentaria, Lugduni, excudebat Seb. Gryphius 1530*. Κατά τον Spagnesi οι διορθώσεις του Alciatus προσιδιάζουν με επανεπεξεργασία εκείνων που είχαν προηγηθεί από τον Politianus και Bologninus. Κατά τον Troje, ο Alciatus θα πρέπει να χρησιμοποίησε, είτε στο πρωτότυπο, είτε στο αντίγραφο, τις σημειώσεις των πανεπιστημιακών παραδόσεων του Bologninus που αναφέρονταν στα ελληνικά του *Πανδέκτη* και στην αυθεντικότητα του κειμένου της *Florentina* (Troje, *Graeca leguntur*, 23).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πλήρη, ελληνικά χωρία[185]. Στα πλαίσια των εργασιών του δεν περιορίσθηκε στη συμπλήρωση ικανού αριθμού ελληνικών όρων ή εκφράσεων, που είχαν παραλειφθεί στις προηγηθείσες εκδόσεις των κειμένων της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης ή είχαν αντικατασταθεί από λατινικά χωρία[186]. Ασχολήθηκε ιδιαίτερα και με την παράθεση των συναφών χωρίων αρχαίων ελλήνων και λατίνων συγγραφέων, στοιχείο που κατέδειξε τη συμβολή της αρχαιοελληνικής γραμματείας στη διαμόρφωση των αντίστοιχων λατινικών όρων, στην εξέλιξη των νομικών θεσμών και κατ' επέκταση

185. Κατά τον Alciatus ο φλωρεντινιανός κώδικας περιλαμβάνει λάθη και δεν αποτελεί το πρωτότυπο κείμενο του ιουστινιάνειου *Πανδέκτη*. Ο ισχυρισμός του μάλιστα ότι ο ίδιος κατείχε ένα άλλο χειρόγραφο της αυτής αξίας με τον *F* (ο οποίος διατυπώνεται στο προοίμιο του έργου του *Dispunctiones*) απετέλεσε αντικείμενο οξείας και συχνά φθονερής κριτικής στην εποχή του. Μεταξύ των επικριτών του, ο Cujacius, τον επέπληξε απερίφραστα ότι παραπλάνησε την επιστημονική κοινότητα με τον ισχυρισμό ότι κατείχε ένα ανύπαρκτο στην πραγματικότητα χειρόγραφο. Η ύπαρξη πάντως του χειρογράφου αυτού, το οποίο θεωρήθηκε από ορισμένους ως αντίτυπο της *Littera Florentina*, υποστηρίχθηκε επανειλημμένα από τον μαθητή του Alciatus, Ant. Augustinus, ενώ επιβεβαιώνεται και σε επιστολή του Bonifacius Amerbachs (E. Costa, "Andrea Alciato e Bonifacio Amerbach", *Archivio storico italiano*, 36 (1905), 132· Viard, *André Alciat*, 260-261. Πρβλ. και Troje, *Graeca leguntur*, 25, κυρίως σημ. 67, 68.

186. Viard, *André Alciat*, 231-239· Troje, *Graeca leguntur*, 22, 120 σημ. 46, 218-219, 239. Κατά τον Troje μοναδικό βοήθημα του Alciatus για την ανεύρεση των εδαφίων τα οποία είχαν καταλειφθεί κενά, λόγω των γλωσσικών προβλημάτων που παρουσίαζαν τα ελληνικά χωρία, ήταν, κατά βάση, οι προηγούμενες εκδόσεις παραφραστικών γλωσσών, ενώ δεν φαίνεται να είχε στη διάθεσή του αυθεντικά χειρόγραφα με κενά στα συγκεκριμένα σημεία των ελληνόγλωσσων χωρίων ή άλλα βοηθήματα επί των βυζαντινών νομικών πηγών, με εξαίρεση την ανώνυμη *glossa nomica*, *Vetus Graecus Legum Interpres*, ένα κείμενο κρητικής προελεύσεως που του είχε προμηθεύσει ο περίφημος ιταλός ελληνιστής S. Niger. Περί του *Vetus Graecus Legum Interpres* βλ. J. Triantaphyllopoulos, "Le manuscrit de gloses nomiques Μαγκίπιουν de la Bibliothèque Universitaire de Bâle (G^2 I 37 n. 7)", [*Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines*, II], Beograd 1964, 519-523· Troje, "Arbeitshypothesen zum Thema 'Humanistiche Jurisprudenz': Anhang. Vetus graecus legum interpres", *TR* 38 (1970), 555-563). Μετά την ανακάλυψη του χειρογράφου G^2I 3 n. 7 στην πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη της Βασιλείας από τον R. Abbondanza, κατέστη σαφές ότι την αορίστως μνημονευόμενη από τον Alciatus *glossa nomica*, *Vetus Graecus legum interpres*, είχε αντιγράψει περί το 1522 ο νομομαθής Bonifacius Amerbachs, φοιτητής του Alciatus, όταν αυτός κατείχε την πανεπιστημιακή έδρα της Avignon. Πρόκειται ειδικότερα για το βυζαντινής προελεύσεως *Lexicon Μαγκίπιουν*, το οποίο, κατά τον Amerbachs (*Lexicon Μαγκίπιουν*, critical apparatus εις T25), αποτελεί αντίγραφο από το πρωτότυπο *Anonymus Legum Graecus Interpres* που ανήκε στον Alciatus και το οποίο έχει απωλεσθεί. Περί του νομικού αυτού λεξικού βλ. αναλυτικά τον σχολιασμό του B. H. Stolte, "The Lexicon Μαγκίπιουν", *FM VIII. Lexica Juridica Byzantina*, Frankfurt am Main 1990, 339-380 [*Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte*, 17] όπου και η κριτική έκδοση του κειμένου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στην ερμηνεία των κειμένων της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης[187].

Οι παρεμβάσεις που επέφερε ο Alciatus, όσον αφορά στα ελληνικά χωρία του *Κώδικα* και του *Πανδέκτη*, μερικώς υιοθετήθηκαν από τις μεταγενέστερες εκδόσεις των κειμένων της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης[188]. Παρά ταύτα η αξία του πρωτοποριακού αυτού έργου του παραμένει ανυπολόγιστη, όχι μόνο διότι συνέβαλε κατά μέγα μέρος στην αναδόμηση του γνήσιου και πλήρους κειμένου των σχετικών διατάξεων του *CJC*[189], αλλά και διότι ερμήνευσε το ιστορικό υπόβαθρο των συναφών ρωμαϊκών νομικών θεσμών υπό το πρίσμα των "*studiorum humanitatis*"[190]. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι οι εκτεταμένες έρευνές του επί των πηγών τον οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι τα ιουστινιάνεια νομοθετικά κείμενα ήσαν, κατά βάση, αυθεντικά[191]. Την ίδια άποψη θα υποστηρίξει πολύ αργότερα, κατά τις αρχές πλέον του 20ου αι., ο P. Collinet[192], ο οποίος, όπως ακριβώς και ο Alciatus, επεσήμανε τη χρήση των ελληνικών ερμηνευτικών όρων από τους ρωμαίους νομομαθείς ως "ιδανικών" προτύπων για τη νομοτεχνική κατάρτιση αντίστοιχων νομικών θεσμών.

Οι προσπάθειες των ουμανιστών λογίων να επανεντάξουν τα αυθεντικά ελληνικά χωρία στο κείμενο του *Πανδέκτη* απέδωσαν σύντομα καρπούς, καθώς έδωσαν το έναυσμα για την εμφάνιση μίας έντονης εκδοτικής δραστηριότητας που συνέβαλε αποφασιστικά στην ανανέωση της κρι-

---

187. Βλ. Viard, *André Alciat*, 257 επ. όπου εκτίθεται αναλυτικότερα η μέθοδος εργασίας που ακολούθησε ο Alciatus σύμφωνα με τη δική του περιγραφή στο έργο του *Dispunctiones* II, Κεφ. 24 με αφορμή την ερμηνεία των εννοιών *lis*, *controversia* και *judicium*. Κατά τον Troje, η άγνοια των πηγών του ελληνιστικού δικαίου αποτελεί ανυπέρβλητο μειονέκτημα της εργασίας του Alciat και είχε ως συνέπεια τη μη ορθή αποκατάσταση των κειμένων σε αρκετά επιμέρους σημεία (Troje, *Graeca leguntur*, 226 επ.). Επιπλέον σοβαρή πηγή λαθών κατά την αποκατάσταση των κειμένων, απετέλεσε, σύμφωνα με τις μομφές που εξαπέλυσε κατά της πιστότητας του έργου του Alciatus ο Cujacius, η μη προέλευση των πληροφοριών του Alciatus από τη *Littera Florentina*, αλλά από άλλες πηγές, πιθανώς την έκδοση *Πανδέκτη* του Haloanders ή τις σημειώσεις του Politianus (Troje, *Graeca leguntur*, 223).

188. Βλ. αναλυτικότερα Viard, *André Alciat*, 265-270.

189. Η διεξοδική συγκριτική μελέτη που επεχείρησε ο Viard επί των σχετικών χωρίων του *CJC* που περιελάμβαναν οι προηγηθείσες του Alciatus εκδόσεις και των συναφών διορθώσεων του Alciatus, αποδεικνύει ότι η συντριπτική πλειοψηφία των ελληνικών χωρίων του *Πανδέκτη* και ορισμένων του *Κώδικος* αποκαταστάθηκαν από τον Alciatus (Viard, *André Alciat*, 264).

190. Alciatus, *Opera Omnia*, IV, 250, "cum enim in jure multa sint quae sine cognitione studiorum humanitatis nequeant."(πρόλογος των *Libri praetermissorum*).

191. Viard, *André Alciat*, 257.

192. Collinet, *Genèse*, 35, 321-329. Προς την ίδια κατεύθυνση βλ. προσφάτως Honoré, «The Authorship of Interpolations in the Digest. A Study of "Licet...attamen"», [*St. Schiller*], 113.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τικής έρευνας των ιουστινιάνειων νομικών πηγών. Ειδικότερα, όσον αφορά στην αποκατάσταση των ελληνόγλωσσων αυτοκρατορικών διατάξεων του *Κώδικα*[193], το αρχικό έναυσμα για την αποκατάστασή τους έδωσαν οι παρατηρήσεις του Haloanders, ο οποίος πρώτος, σε αφιερωματική επιστολή αναφερόμενη στην έκδοση του *Corpus Juris* της Νυρεμβέργης (1528-1533), υπέδειξε τις θέσεις όπου υπήρχαν οι ελλείπουσες ελληνικές διατάξεις. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι οι παρατηρήσεις του αυτές βασίσθηκαν αποκλειστικά σε αναφορές της βυζαντινής γραμματείας περί της υπάρξεως ελληνόγλωσσων αυτοκρατορικών διατάξεων στον *Κώδικα*. Στη συνέχεια, επιφανείς ερευνητές μεταξύ των οποίων οι Cujacius, Contius, Augustinus, Leunclavius, Russardus και Charondas, ανέλαβαν το έργο της αποκατάστασης των κειμένων που θα ολοκληρωθεί με την πληρέστερη έκδοση του L. Charondas (Αμβέρσα 1571) όπου τα σχετικά χωρία συγκεντρώθηκαν και εντάχθηκαν για πρώτη φορά στα αντίστοιχα κενά του *Κώδικα*[194].

Η επανένταξη των ελληνικών χωρίων στο κείμενο του *Πανδέκτη* επιχειρήθηκε αρχικά στην πρωτοποριακή έκδοση του Haloanders (Νυρεμβέργη 1529), μέσω της οποίας η *Florentina* γίνεται πλέον προσβάσιμη στο ευρύ κοινό[195]. Στην έκδοση αυτή, η οποία συμπεριέλαβε για πρώτη φορά τα ελληνικά χωρία του *Πανδέκτη*, –με εξαίρεση τα *graeca modestiana*[196],–

---

193. Τα τρία τελευταία βιβλία του *Codex Veronensis* 62 (VI/VII), ο οποίος είχε μεταγραφεί κατά τον 8ο/9ο αι. και περιείχε και τις ελληνικές διατάξεις των βιβλίων 4-8, 11 και 12, είχαν απωλεσθεί κατά τον πρώιμο μεσαίωνα (Pieler, Νομική φιλολογία, 281-282). Οι ελληνικές *constitutiones* απουσιάζουν άλλωστε και από την *Epitome Codicis*, που απετέλεσε μια ελλειπτική μορφή του *Κώδικα* (τέλη 8ου-αρχές του 9ου αι.) καθώς και από τους επακολουθήσαντες *"codices epitomati aucti"* που επεχείρησαν να τη συμπληρώσουν με τη βοήθεια παλαιοτέρων χειρογράφων. Αλλά και τα πληρέστερα χειρόγραφα που αντικατέστησαν την *Epitome Codicis*, κατά τον 11ο πλέον αι., δεν περιελάμβαναν τις ελληνόγλωσσες *constitutiones* του *Κώδικα* (N. Van der Wal, *Les commentaires grecs du Code de Justinien*, 1953, 12).

194. Για το χρονικό της αποκατάστασης των ελληνικών χωρίων στον *Κώδικα* και τις σχετικές εκδόσεις των κειμένων [αρχικά, αν και σε περιορισμένη έκταση, με την έκδοση της Lyon του έτους 1551 του Hugo a Portas και στη συνέχεια με τις εκδόσεις *Praetermissorum in XII libris Codicis Iustinianei classes II* του Antonius Contius (Paris 1566), την *Constitutionum Graecarum Codicis Iustinianei collectio et interpretatio* του Augustinus (1567) και τέλος την έκδοση του L. Charondas] βλ. αναλυτικά K. Witte, *Die leges restitutae des justinianischen Codex*, Breslau 1830· Troje, *Graeca leguntur*, 52 επ. όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

195. Με την πρωτοποριακή αυτή έκδοση του *Πανδέκτη* του Haloanders παύει πλέον ο μεσαιωνικός διαχωρισμός του *Πανδέκτη* σε *Digestum Vetus*, *Infortiatum* και *Digestum Novum*. Ο Haloanders είναι επίσης ο πρώτος που ασχολήθηκε με τις ελλείπουσες *inscriptiones*, με την αποκατάσταση των *subscriptionum* στον *Κώδικα* ενώ επιπλέον αποκατέστησε και το ελληνικό κείμενο των *Νεαρών* του Ιουστινιανού (Karlowa, *RR*, 4). Την αξία της κριτικής του εκδόσεως αμφισβήτησε σφόδρα ο Mommsen (Troje, *Graeca leguntur*, 26 σημ. 70).

196. Στη θέση των ελληνικών αποσπασμάτων του Modestinus που είχαν συμπερι-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

υιοθετήθηκε ένας νέος τρόπος ανάγνωσης του φλωρεντινιανού κώδικα με βάση τις διορθωτικές σημειώσεις του Politianus στο έργο του *Miscellenaea* (*Centuria prima* 1489/*Centuria secunda* 1493-1494)[197] καθώς και τη σχετικά πιστή αποκατάσταση και ερμηνεία των *graeca* που είχε γίνει από τον Alciatus στο έργο του *Dispunctiones* (1518). Στη συνέχεια δε η έκδοση του *Πανδέκτη* του Hervagius (Βασιλεία 1541) ενσωμάτωσε όσα *graeca modestiana* είχε ορθά αποκαταστήσει ο Alciatus. Τέλος η αριστουργηματική έκδοση των πατρός και υιού Taurellis του έτους 1553 (η λεγομένη έκδοση *princeps* της *Florentina*)[198] συμπεριέλαβε την πλέον ολοκληρωμένη έκδοση των *graeca modestiana*, που προέρχονταν από σχετική επεξεργασία του μαθητή του Alciatus, Antonius Augustinus[199], καθώς και τα λοιπά ελληνικά χωρία του *Πανδέκτη*, που συνιστούσαν ουσιαστικά μία βελτιωμένη μορφή των *graeca* της έκδοσης Haloanders του έτους 1529[200].

Η αποκατάσταση των ελλειπουσών *inscriptionum* και των ελληνικών χωρίων της *Florentina* που κατέστη δυνατή με τις εκδόσεις Haloanders-Taurellis, απετέλεσε τη βάση των εργασιών του κορυφαίου των ρωμαϊστών, κατά τη γενική ομολογία πλειάδας επιφανών νομομαθών του 16ου, 17ου και 18ου αι.[201], Jacobus Cujacius (1522-1590)[202]. Οι πρωτοποριακές

ληφθεί στον *Πανδέκτη* εκτυπώνεται μία εκδοχή των λατινικά μεταφρασμένων *graeca modestiana* της *lectio vulgata* επεξεργασμένης από τον ίδιο. Η μετάφραση αυτών των ελληνικών χωρίων του Modestinus ακολουθεί στο τέλος της έκδοσης (Troje, *Graeca leguntur*, 27).

197. Troje, *Graeca leguntur*, κυρίως 18 επ.

198. Berriat Saint-Prix, *Histoire du droit romain*, 250, 252.

199. Τα έργα του Antonius Augustinus, *Emendationum et opinionum libri IV* καθώς και *De nominibus propriis in Pandectis* υπήρξαν αποτέλεσμα κοινών προσπαθειών με τον Metellus Sequanus. Ειδικότερα το έργο του *De nominibus propriis in Pandectis* απετέλεσε ουσιαστικά προεργασία ενός πλήρους *Index Verborum* το οποίο τελικώς δεν εκδόθηκε. Επιπλέον επεχείρησε και την αποκατάσταση των ελληνικών *constitutionum* του *Κώδικα* (Karlowa, *RR*, I, 4).

200. Troje, *Graeca leguntur*, 45.

201. Βλ. μία πλήρη αναφορά επαινετικών σχολίων προς τον Cujacius που προέρχονται από νομικούς όλων των ευρωπαϊκών κρατών της εποχής του, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται οι Ant. Le Conte, P. Pirhou, B. Amerbach, I. Charondas, J. Scaliger, Ant. Favre, F. Hottoman, J. V. Gravina και πολλοί άλλοι στον Berriat Saint-Prix, *Histoire du droit romain suivie de l' Histoire de Cujas*, Paris 1821, 553-558. Πρβλ. επίσης Karlowa, *RR*, I, 6.

202. Πρβλ. ενδεικτικώς Berriat Saint-Prix, *Histoire du droit romain*, 373-611· Karlowa, *RR*, I, 5-7· P. G. Girard, *Gr. Encycl.* 13 s. v. *Cujas*, 596-598. Η εξηγητική μέθοδος που μετέρχεται ο Cujacius κατά την επεξεργασία των ιουστινιάνειων και προϊουστινιάνειων πηγών διαφοροποιείται ωστόσο από εκείνη των μεσαιωνικών γλωσσογράφων καθώς αποσκοπεί, όχι απλώς στην αποσαφήνιση του νοήματος των αποσπασμάτων των ρωμαίων νομικών που συμπεριελήφθησαν στην ιουστινιάνεια κωδικοποίηση, αλλά στην επανατοποθέτησή τους εντός του ευρύτερου ιστορικού πλαισίου της εποχής κατά την οποία καταρτίσθηκαν τα κείμενα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

εργασίες του επί των ελληνόγλωσσων αποσπασμάτων και των βυζαντινών σχολίων των ιουστινιάνειων πηγών έχουν θεωρηθεί ως η σπουδαιότερη ουμανιστική προσφορά στη *glossa ordinaria (accursiana)*[203]. Στο πλήθος των σχολιαστικών του έργων επί των κειμένων των κλασσικών ρωμαίων νομικών [*Σχόλια επί του Ulpianus (1554), Σχόλια επί των Εισηγήσεων (1557), Επεξήγηση του τίτλου του Πανδέκτη De usurp. (1557), Observationes (1556, 1557, 1559, 1562, 1564, 1570, 1575, 1577, 1579, 1585), σχόλια επί των Pauli Sententiae (1557/1558)* κ. ά.][204] και κάνοντας χρήση της εξηγητικής μεθόδου, ο ιδιοφυής αυτός νομικός επεχείρησε να αναδείξει το αληθές περιεχόμενο του νοήματος των πηγών του *CJC*, εντός του γενικότερου ιδεολογικού και ιστορικού πλαισίου της αρχαιότητας.

Το ενδιαφέρον του Cujacius εστράφη καταρχήν στην αποκατάσταση των ελληνόγλωσσων *constitutionum* του *Κώδικα* (*leges restitutae*)[205] καθώς και στην περαιτέρω διόρθωση, συμπλήρωση, συλλογή και επεξεργασία των *inscriptionum* και *subscriptionum* που είχαν ήδη αποκατασταθεί από τους Haloanders-Taurellis[206]. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι χάρις στις εργασίες του αυτές, για πρώτη φορά, οι ρωμαίοι νομοδιδασκάλοι προσδιορίσθηκαν επωνύμως και προβλήθηκαν, μέσω των αποσπασμάτων των έργων τους που είχαν συμπεριληφθεί στον *Πανδέκτη*, ως επιφανείς ιστορικές προσωπικότητες[207]. Εν συνεχεία το ζήτημα που τον απασχόλησε ήταν η αποσαφήνιση του γράμματος των ιουστινιάνειων νομικών πηγών ιδιαίτερα στα σημεία εκείνα όπου είχαν ενταχθεί συναφή αποσπάσματα αρχαίων ελλήνων και λατίνων συγγραφέων[208]. Και μάλιστα, επειδή απο τη μελέτη των πηγών συμπέρανε ότι τα ανωτέρω αποσπάσματα της αρχαιοελληνικής και λατινικής γραμματείας ήσαν δυσνόητα ή είχαν παρα-

---

203. Troje, *Graeca leguntur*, 115, 165, 169.

204. Berriat Saint-Prix, *Histoire du droit romain*, 464.

205. Ο Cujacius εξέδωσε το 1562 τα τρία τελευταία βιβλία του *Κώδικα*. Ως βοηθήματα είχε στη διάθεσή του βασικά βοηθήματα. Συγκεκριμένα τα βιβλία του *Θεοδοσιανού Κώδικα* που ανεκάλυψε ο Dutillet, όπως επίσης και τη δική του έκδοση από καινούργιες πηγές του 6ου, 7ου και 8ου Βιβλίου του *Θεοδοσιανού Κώδικα* μαζί με τα συμπληρώματα του 16ου (Karlowa, *RR*, I.7). Πρβλ. και Troje, *Graeca leguntur*, 53 σημ. 10 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

206. Karlowa, *RR*, I, 6-7· Troje, *Graeca leguntur*, 53 σημ. 10 όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

207. Karlowa, *RR*, I, 6· πρβλ. όμως και Troje, Die Literatur des gemeinen Rechts unter dem Einfluß des Humanismus, *όπ. π.* (*σημ. 148*), 786-787.

208. Πάντως η χρήση χωρίων ειλημμένων από την αρχαία, μη νομική, γραμματεία με σκοπό τη διευκόλυνση της φιλολογικής-ιστορικής ερμηνείας των ιουστινιάνειων νομικών πηγών είναι επιλεκτική· κατά τον Troje οι σημειώσεις αυτές καταλαμβάνουν μικρό, αναλογικά, τμήμα του apparatus των *Notae* του Cujacius στον *Πανδέκτη* και τον *Κώδικα* (Troje, *Graeca leguntur*, 166).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ποιηθεί, προχώρησε περαιτέρω στην αποσαφήνιση του περιεχομένου των σχετικών χωρίων[209].

Κατά τον Cujacius, η ευθεία επίδραση της ελληνικής φιλοσοφίας επί ειδικών θεμάτων του ρωμαϊκού δικαίου δεν δύναται να αμφισβητηθεί[210]. Και η τοποθέτησή του αυτή, η οποία υπήρξε απόρροια μιας γενικότερης στωϊκής προδιάθεσης που τον διακατείχε[211], διατρέχει την εξηγητική μέθοδο ερμηνευτικής προσέγγισης των νομικών πηγών του ρωμαϊκού δικαίου που ακολουθεί στα σχολιαστικά του έργα.

Όμως το ενδιαφέρον του επιφανούς ρωμαϊστή για την ορθή ανασυγκρότηση των ιουστινιάνειων κειμένων δεν περιορίσθηκε στη χρήση των αρχαιοελληνικών πηγών. Παραπομπές σε βυζαντινά νομικά κείμενα και σχόλια των ελλήνων σχολιαστών των *Βασιλικῶν*[212], τους οποίους και μνη-

---

209. Berriat Saint-Prix, *Histoire du droit romain*, 429.

210. Berriat Saint-Prix, *Histoire du droit romain*, 83 σημ.41 (Cujas, *Observationes* XXVI, 40).

211. Σύμφωνα με τον Berriat Saint-Prix, η προσχώρησή του στα διδάγματα του στωϊκισμού εκδηλώνεται κυρίως μετά τον διαδοχικό θάνατο της συζύγου και του τέκνου του κατά το έτος 1581 (Berriat Saint-Prix, *Histoire du droit romain*, 412-413).

212. Ο Cujacius διέθετε χειρόγραφο των *Βασιλικῶν* το οποίο περιελάμβανε 5 βιβλία (38-42) και το οποίο είχε ήδη χρησιμοποιήσει ο Viglius Zuichemus van Aytta για την έκδοση των *Commentaria in X Titles Institutionum Juris Civilis, quibus omnia pene testamentorum jura eleganter ac dilucide explicantur*, Basel 1534. Κατά μία εκδοχή, ο επιφανής αυτός νομικός θα πρέπει να είχε στη διάθεσή του ένα πλήρες αντίτυπο των *Βασιλικῶν*, πιθανώς, κατά τον Berriat Saint-Prix, το ίδιο με εκείνο που διέθετε ο μετέπειτα εκδότης τους Annibal Fabrot (Paris 1641-1646). Η εκδοχή αυτή ενισχύεται από τη σχετική αναφορά του Cujacius σε εισαγωγικό σημείωμα του εξηκοστού βιβλίου των *Βασιλικῶν* το οποίο του είχε ο παραχωρήσει ο πρύτανης του Πανεπιστημίου της Bourges, J. J. Cambray, και στη συνέχεια ο Cujacius το μετέφρασε και εξέδωσε, χωρίς όμως το ελληνικό κείμενο, στην Lyon το 1566 (*Βασιλικῶν, liber LX, ... Jacobo Cuiacio I.C. interpret...Lugduni, ad Salamndrae apud Caudium Senntonium*, 1566· πρβλ. Karlowa, *RR*, I, 7). Διασωθείσα μαρτυρία μας πληροφορεί ότι ο Cujacius ενοχοποιήθηκε για την κλοπή αντιτύπου των *Βασιλικῶν* προερχόμενου από τη βιβλιοθήκη της Αικατερίνης των Μεδίκων (όπου περιλαμβάνονταν 800 ελληνικά χειρόγραφα) και το οποίο προηγουμένως είχε δανεισθεί ο συνάδελφός του στο Πανεπιστήμιο της Bourges, κατά τα έτη 1555-1557, και εκδότης του *Πανδέκτη* κατά το έτος 1562 ή 1571, Antoine Le Conte. Μετά τον θάνατο του τελευταίου κατά το έτος 1578, σύμφωνα πάντα με την πληροφορία αυτή, ο Cujacius εισήλθε στη βιβλιοθήκη του, έκλεψε το αντίτυπο και στη συνέχεια οικειοποιήθηκε τα σχόλια. Κατά τον Fabrot, οι κατηγορίες αυτές είναι παντελώς ανυπόστατες, πράγμα που αποδεικνύεται άλλωστε από την ανεπιφύλακτη αναφορά των ελλήνων σχολιαστών στα έργα του Cujacius, αλλά και από την πρακτική που ακολουθούσε να δανείζει ή και να χαρίζει ακόμα και πολύτιμα χειρόγραφα που βρίσκονταν στη διάθεσή του (λ. χ. Plinius, Avienus, Ausonius κ.ά.) σε φίλους, μαθητές και βιβλιοθηκαρίους, προκειμένου να τα επεξεργασθούν ή να τα δημοσιεύσουν. Εξάλλου, όπως προκύπτει από επιστολή του Cujacius προς τον Pithou στις 7/8/1567, το αντίτυπο των *Βασιλικῶν* της Αικατερίνης που είχε ο ίδιος συμβουλευθεί ήταν ελλιπές, καθώς στο

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μονεύει υπό τη φράση "*Graeci dicunt*" ή "*Graeci notant*"[213], ενσωματώνονται από το 3ο Βιβλίο και εξής των *Libri observationum et emendationum*[214], αλλά και στο επίσης εκδοθέν μετά τον θάνατό του, περί το έτος 1597, σχολιαστικό έργο του (*Notae*–περί το 1562) που αναφέρεται ειδικότερα στις διατάξεις του *Κώδικα* και του *Πανδέκτη*[215]. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι βυζαντινές απόψεις υποκρύπτονται ακόμα και σε εκείνες τις *notae* του Cujacius οι οποίες δε μνημονεύουν ρητώς βυζαντινές νομικές πηγές, στοιχείο που καθιστά ιδιαίτερα σημαντική τη συμβολή των βυζαντινών διδακτικών απόψεων στην εξέλιξη του δικαίου[216]. Οι πολυπληθείς δε αυτές παραπομπές σε βυζαντινές νομικές πηγές αποτελούν μία ιδιαιτέρως σημαντική ομάδα των *Emendationes* (από το 3ο βιβλίο και εξής), των *Notae*[217] αλλά και των *Σχολίων* του Cujacius επί του *Κώδικα* και των *D*.27,1-28,6[218] που συνέβαλαν καθοριστικά στην αποκατάσταση των ελλειπουσών ελληνόγλωσσων *constitutionum* στα 3 τελευταία βιβλία του *Κώδικα*[219] και

σύνολο των 60 βιβλίων, έλλειπαν τουλάχιστον τα 11, δηλ. τα κείμενα από το 20ο έως και το 30ο βιβλίο. Συνεπώς είναι φανερό ότι το πλήρες αντίτυπο που είχε στη διάθεσή του ο Cujacius και στη συνέχεια ο Fabrot δεν συμπίπτουν με το αντίτυπο της Αικατερίνης που είχε περιέλθει στον Le Conte (Berriat Saint-Prix, *Histoire du droit romain*, 422-423, 541 επ.).

213. Berriat Saint-Prix, *Histoire du droit romain*, 423.

214. Τα 28 Βιβλία των *Emendationes* του Cujacius απετέλεσαν έργο ζωής το οποίο ολοκληρώθηκε με αργούς ρυθμούς μεταξύ των ετών 1556-1585 και εκδόθηκαν μετά το θάνατό του (έκδοση του F. Pithou-έτος 1595, εκδόσεις στη Lyon και Paris κατά τα έτη 1559 και 1573, έκδοση της Halle- έτος 1797). Αξίζει να σημειωθεί ότι τα δύο πρώτα βιβλία των *Emendationes*, τα οποία γράφτηκαν στο Παρίσι το 1556, φέρουν παραπομπές μόνο στην *Ἑξάβιβλο του Ἀρμενοπούλου* (της οποίας είχε προηγηθεί η έκδοση *princeps* του Παρισιού του έτους 1540 από τον Theodoric Adamée de Suallemberg) και όχι στα *Βασιλικά* δεδομένου ότι την εποχή αυτή δεν έχει ακόμα εκδοθεί η μετάφραση μέρους των *Βασιλικῶν* του Gentianus Hervetus (Troje, *Graeca leguntur*, 109 σημ. 12, 114-115).

215. Περί του έργου αυτού και της αυθεντικότητάς του βλ. ειδικότερα H. E. Troje, "Praelectiones Cujacii. Vorlesungsnachschriften des Frankfurter Syndicus Heinrich Kellner (1536-1589) aus seiner Studienzeit in Bourges (1560-1561)", [*Jus Commune, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtsgeschichte*, 1], 1967, 182-194· Του Ιδίου, *Graeca leguntur*, 165 επ.

216. Troje, *Graeca leguntur*, 165

217. Στις *Emendationes*, παράλληλα με τα βυζαντινά κείμενα και τις γραμματειακές πηγές, ο Cujacius χρησιμοποιεί ως απαραίτητο εργαλείο για την ορθή αποκατάσταση και την κριτική των κειμένων τη "γλώσσα" του Accursius· παρά ταύτα οι απόψεις που διατυπώνει συχνά παρεκκλίνουν από τις διδαχές της *Glossa ordinaria* (Troje, *Graeca leguntur*, 115).

218. Troje, *Graeca leguntur*, 256-257

219. Πολλές από τις ελλείπουσες *constitutiones* αποκαταστάθηκαν με βάση ένα χειρόγραφο των βιβλίων 54-57 των *Βασιλικῶν* το οποίο έχει απωλεσθεί (Troje, *Graeca leguntur*, 257 σημ. 61).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ανέτρεψαν τον παραδοσιακό τρόπο ερμηνείας των ιουστινιάνειων πηγών. Τέλος αξίζει να σημειωθεί ότι, τόσο ο Cujacius, όσο και ο εκδότης της *Παραφράσεως τοῦ Θεοφίλου* (1533) και *Σχολίων των Βασιλικῶν* (1534), Viglius Zuichemus von Aytta (1507-1577)[220], αλλά και ο εκδότης της *Μεγάλης Συνόψεως των Βασιλικῶν* κατά το έτος 1575 Ioannes Leunclavius (1541-1594)[221], δεν παρέλειψαν να επισημάνουν ότι οι έλληνες σχολιαστές (*Graeci interpretes*) της βυζαντινής περιόδου κατόρθωσαν, όχι απλώς να μεταφράσουν τα κείμενα του *CJC*, αλλά να τα ενοποιήσουν σε ένα ενιαίο σύστημα δικαίου. Κι αυτό γιατί οι ποικίλες κατηγορίες ερμηνευτικών σχολίων (*ἴνδηκες, παραγραφαί, παραπομπαί, κατά πόδα*) που ανάγονται στη βυζαντινή περίοδο δηλώνουν την πληρέστερη, έναντι των μεσαιωνικών γλωσσογράφων της Δύσης, ενασχόλησή τους με τις ιουστινιάνειες πηγές[222].

Από όσα έχουν εκτεθεί προκύπτει ότι οι εκτεταμένες εργασίες των ελληνιστών λογίων του 14ου-16ου αι κατόρθωσαν να επιτύχουν την ανασυγκρότηση των ιουστινιάνειων νομικών κειμένων, μέσω της επιμελούς επανένταξης των ελληνικών αποσπασμάτων, της παράλληλης μνείας συναφών αρχαιοελληνικών κειμένων και της αξιοποιήσεως των βυζαντινών σχολίων[223]. Τα αποκατασταθέντα αυτά ελληνικά κείμενα, των οποίων η συμβολή στην αναθεώρηση της κριτικής επεξεργασίας των ιουστινιάνειων νομικών πηγών υπήρξε σημαντική για την ιστορία του ρωμαιοβυζαντινού

---

220. Πρβλ. Troje, *Graeca leguntur*, 262.

221. Κατά την άποψη που διετύπωσε ο Leunclavius και η οποία αποτελεί απόσταγμα της συγκριτικής αντιπαραβολής της *Συνόψεως* με την Florentina και Vulgata εκδοχή του *Πανδέκτη*, οι έλληνες μεταφραστές και σχολιαστές (*Graeci interpretes*) των κειμένων της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης έχουν ορθά αποκαταστήσει τους τρόπους ανάγνωσης των ιουστινιάνειων κειμένων, πιθανόν διότι διέθεταν λατινικά κείμενα παλαιότερα του φλωρεντινιανού *Πανδέκτη* και συνεπώς πλέον αξόπιστα από αυτόν (Troje, *Graeca leguntur*, 112 σημ. 18: I. Leunclavius, *Ecloga sive Synopsis Basilicorum*, Basel 1575, Prooemium, S*.3r: «*..Graecos interpretes, qui enixe dederunt opera, ut si quid in vulgaribus libris vitiose legeretur,* **de vetustis exemplaribus restitutum exprimerent**». Επίσης, *όπ.π.*, 112 σημ. 19: Adnotatio ad libros digestorum, Nr. XIV: «*quos (εννοείται graecos) usos fuisse libris non paulo correctioribus quam nostri sint, neminem ambigere arbitror*»). Εξάλλου οι σποραδικές επισημάνσεις των λαθών των ελλήνων σχολιαστών στη μεταγενέστερη (δεύτερη) έκδοσή του δεν αναίρεσαν την αρχική του πεποίθηση ότι οι *graeci interpretes* είναι υποδειγματικοί σχολιαστές που δεν δύνανται να συγκριθούν με τους μεσαιωνικούς γλωσσογράφους, όπως ο Azo και άλλοι (Osler, Homer Dethroned 206-207, 209-210 σημ. 25).

222. Troje, *Graeca leguntur*, 257σημ. 62, 64.

223. Πρβλ. τη συγκριτική ερμηνευτική προσέγγιση που επιχειρεί ο Cujacius στις διατάξεις *D*.48.1.*3*-*B*.60.33.3 και *D*.48.18.21-*B*.60.50.20 και τα συμπεράσματα που αντλεί από την παράλληλη αυτή μελέτη των πηγών στον Troje, *Graeca leguntur*, 258-259. Βλ. επίσης Osler, Homer Dethroned, 211-212.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δικαίου, αποτελούν το αντικείμενο της ανά χείρας μελέτης. Επειδή όμως κατά την ανθολόγηση και ανάλυση του περιεχομένου των πολυπληθών ελληνικών περικοπών που συμπεριελήφθησαν από τους συμπιλητές στην ιουστινιάνειο κωδικοποίηση κατέστη σαφές ότι τα σχετικά χωρία διαφοροποιούνται ως προς την λειτουργία που επιτελούν εντός των λατινόγλωσσων νομοθετικών ρυθμίσεων, η παράθεσή τους δεν ακολουθεί τη λογική κατάταξη ενός απλού λεξικού ελληνικών νομικών όρων και εννοιών. Αντ' αυτού, στο *ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ* της εργασίας αυτής παρουσιάζονται τα ελληνικά αποσπάσματα τα οποία καταδεικνύουν καίριες ελληνικές επιδράσεις στο ρωμαϊκό και κατ' επέκταση, στο ιουστινιάνειο δίκαιο. Έχοντας δε ως γνώμονα την ειδικότερη συμβολή της ελληνικής σκέψης στο περιεχόμενο ή τη μορφολογία της συγκεκριμένης νομικής ρυθμίσεως στην οποία ενσωματώνεται ελληνική περικοπή, τα κείμενα αυτά ταξινομήθηκαν σε δύο βασικές κατηγορίες:

1) Κείμενα που μαρτυρούν τη συμβολή ελληνικών ή ελληνιστικών δικαίων ή φιλοσοφικών–ρητορικών αντιλήψεων στην αρχική διαμόρφωση ή στη εξέλιξη των δικαϊκών θεσμών. Ακριβώς δε επειδή οι εν λόγω ελληνικές παρεμβολές αποτελούν βασικά τεκμήρια μιας ενιαίας και διαχρονικής συνείδησης περί δικαίου κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην παρουσίαση συναφών χωρίων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας τα οποία υποδηλώνουν ταυτόσημες ή παρεμφερείς αντιλήψεις περί δικαίου (*Κεφ. Α*).

2) Αποσπάσματα ή όροι που λειτουργούν εντός του λατινικού κειμένου, κατ' εφαρμογή της ελληνικής διαλεκτικής μεθόδου, ως "όροι" αντιπροσωπευτικοί των κοινών χαρακτηριστικών μιας ευρύτερης ομάδας νομικών περιπτώσεων. Επομένως συμβάλλουν στην ευκρίνεια των νομικών εννοιών του ρωμαιοβυζαντινού δικαίου (*Κεφ. Β*).

Τέλος στο *ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ* της μελέτης, και με σκοπό την ολική παρουσίαση των ελληνόγλωσσων χωρίων τα οποία ενσωματώθηκαν στα αμιγώς λατινικά μέρη της ιουστινιάνειας νομοθεσίας, παρατίθενται συνοπτικά τα ελληνικά κείμενα και οι όροι που δεικνύουν γενικότερα την εκτεταμένη διείσδυση της ελληνικής γλώσσας στη νομική πρακτική (νομοθεσία, συναλλαγές, δικαστηριακή πρακτική), κυρίως της προϊουστινιάνειας και ιουστινιάνειας περιόδου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΟ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΕΙΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Ελληνικά αποσπάσματα που συμβάλλουν στη διαμόρφωση των δικαϊκών θεσμών.

Ι. Προλεγόμενα.

Η διερεύνηση των ελληνόγλωσσων κειμένων ή όρων που απαντώνται στα αμιγώς λατινικά κείμενα του ιουστινιάνειου *Πανδέκτη*[224], του *Κώδικα* και των *Εισηγήσεων* εντάσσεται, όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, στα πλαίσια της μακράς και πολυδαίδαλης συζητήσεως σχετικά με το είδος, την έκταση και τον ακριβή χρόνο εισροής στοιχείων της ελληνικής διανόησης στα έργα των ρωμαίων νομικών και κατ' επέκταση στην ιουστινιάνεια νομοθεσία. Οι συγκεκριμένοι ελληνικοί όροι, εκφράσεις ή χωρία αρχαίων ελληνικών συγγραφέων, οι οποίοι άλλοτε καταγράφονται στην ελληνική γλώσσα και άλλοτε αποδίδονται στη λατινική[225], αποτελούν μία

---

224. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η δίγλωσση, εισαγωγική στον *Πανδέκτη*, *Constitutio Tanta (Δέδωκεν)*.

225. Σπανιότερα οι αναφορές σε έλληνες συγγραφείς γίνονται στη λατινική γλώσσα. Πρβλ. *D*.38.16.3, 11-12 (*ULPIANUS libro quarto decimo ad Sabinum*) όπου γίνεται αναφορά του Ulpianus σε απόκριση (rescriptum) του Antoninus Pius προς τους ποντίφηκες της οποίας το περιεχόμενο συμφωνεί απολύτως με την άποψη του Ιπποκράτους ότι εκείνος ο οποίος εγεννήθη την 182η ημέρα από του θανάτου του πατρός θεωρείται νόμιμο τέκνο και συνεπώς καλείται στην κληρονομία. Ομοίως και *D*.1.5.12 (*PAULUS libro octavo decimo responsorum*) όπου ο Paulus αναφέρει ότι εκείνος ο οποίος γεννήθηκε κατά τον 7ο μήνα από νόμιμο γάμο είναι νόμιμος υιός, σύμφωνα με την αυθεντία *"doctissimi viri"*, του Ιπποκράτους [Hippocrates, *De victus ratione*, l. 1 (vol. 1 p. 648 ed Kueln) et aliis locis· πρβλ. και Ἱπποκράτους, *Περὶ ὀκταμήνου*, 10 [= É. Littré, *Oeuvres complètes d' Hippocrate*, 7, Paris 1849 (ανατ. Amsterdam 1979]. Βλ. επίσης τη *D*.33.10.9,1 (*PAPINIANUS libro septimo responsorum*) όπου ο Papinianus επιχειρηματολογεί, επικαλούμενος σχετικό ομηρικό χωρίο (*Ὀδύσσ*., 23, 990 επ.), υπέρ της απόψεως ότι τα αργυρά και επαργυρωμένα έπιπλα περιλαμβάνονται στην κληροδοσία επίπλων («**cum et Ulixem ex auro et argento lectum viventis arboris truncis aedificatum ornasse, quem Penelopa recognoscendi viri signum accepit, ut voluit Homerus**. Supellectili sua omni legata acceptum argentum pignori non continebitur, quia aupellectilem suam legavit, utique si non in usu creditoris id argentum voluntate debitoris fuit, sed propositum propter contractus fidem ac restituendae rei vinculum»). Πρβλ. όμως και την αντίθετη άποψη του Paulus στο χωρίο *D*.33.10.3,4.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σαφέστατη και αρκετά συχνή παρέκκλιση από την κυρίαρχη αυτοκρατορική επιλογή της λατινικής ως επίσημης γλώσσας της νέας νομοθεσίας εκφράζουσας την ανασύσταση του ρωμαϊκού imperium[226]. Για τον λόγο άλλωστε αυτό οι ελληνικοί όροι ή εκφράσεις που απαντώνται στα αποσπάσματα κλασσικών νομικών έργων που συμπεριελήφθησαν στην ιουστινιάνειο κωδικοποίηση θεωρήθηκαν ως παραφραστικές γλώσσες (γλωσσήματα), δηλ. σημειώσεις σχολιαστών που ετέθησαν στο περιθώριο ή στα διάκενα και εν συνεχεία ενσωματώθηκαν στα κείμενα κατά την προϊουστινιάνειο ή ιουστινιάνειο περίοδο[227]. Ωστόσο οι επί μακρόν υποστηριχθείσες απόψεις περί παρεμβλημάτων τείνουν στα πλαίσια μιας πλέον σφαιρικής κριτικής επαναπροσέγγισης των ιουστινιάνειων πηγών, να εγκαταλειφθούν. Και τούτο διότι η συγκριτική παραβολή των *leges geminatae* που ανευρίσκονται σε ιουστινιάνειες και προϊουστινιάνειες πηγές απέδειξε ότι η επεξεργασία του νομικού υλικού από τους συμπιλητές της κωδικοποίησης απέβλεψε περισσότερο στη γενίκευση των περιπτωσιολογικών λύσεων της κλασσικής περιόδου και στην προσαρμογή του στις τρέχουσες συνθήκες παρά στην αλλοίωση της ουσίας των κειμένων[228].

---

226. Τούτο προκύπτει εξ αντιδιαστολής από τη συχνή αιτιολόγηση της παράλληλης χρήσεως της ελληνικής στα κείμενα των *Νεαρῶν* του Ιουστινιανού και τη διακήρυξη του αυτοκράτορος ότι η λατινική παραμένει «*ἡ πάτριος ἡμῶν φωνή*». Πρβλ. *Nov. (Iust.)* 7. c. 1: «*...ἐκείνην γὰρ κατὰ πάντων κρατεῖν καὶ κυρίαν εἶναι θεσπίζομεν, διόπερ αὐτὴν καὶ προὐθήκαμεν καὶ οὐ τῇ πατρίῳ φωνῇ τὸν νόμον συνεγράψαμεν, ἀλλὰ ταύτῃ δὴ τῇ κοινῇ τε καὶ ἑλλάδι, ὥστε ἅπασιν αὐτὸν εἶναι γνώριμον διὰ τὸ πρόχειρον τῆς ἑρμηνείας*»· *Nov. (Iust.)* 66 c. 1,2: «*...τῆς δὲ τῇ Ρωμαίων ἥπερ ἐστὶ καὶ κυριωτάτη διὰ τὸ τῆς πολιτείας σχῆμα...*».–Ch. Diehl, *Iustinien et la civilisation byzantine au Ve siècle*, New York 1901 (ανατ. 1969), I, 256-257· Pringsheim, Archaistische Tendenz Justinians, 557· Zilliacus, *Kampf der Weltsprachen*, 72-73.

227. Σύμφωνα με την ανωτέρω αντίληψη, ανάμεσα στις ενδείξεις νοθεύσεως των κλασσικών κειμένων συμπεριλαμβάνονται οι γενικές δικαϊκές αρχές ή νομικά αξιώματα στις οποίες έχουν παρεισφρύσει στοιχεία ελληνικών φιλοσοφικών αντιλήψεων, οι μεταφράσεις ελληνικών λέξεων του πρωτοτύπου κειμένου στα λατινικά, που διακρίνονται λόγω της τυποποιημένης φράσεως «*hoc est*» ή «*id est*» καθώς και τα χωρία που εισάγονται με την έκφραση «*quod Graeci appellant*» (Levy, Natural Law, 15-16· Bonfante, *Histoire*, II, 169, 180· Chiazesse, "Confronti testuali. Contributi alla dottrina delle interpolazioni giustinianee", *APal* 16 (1931), 148-149· Schiller, *Mechanisms*, 73· πρβλ. και Troje, *Graeca leguntur*, 13).

228. Buckland, "Interpolations in the Digest", *Yale Law Journal* 33 (1923/1924), 343-364· Kuebler, Ἑλληνικὴ ἐπίδρασις, 16-17· De Zuluta, *Institutes*, II, 6-7· H. J. Wolff, "Ulpian XVII Ad Edictum in Collatio and Digest and the Problem of Postclassical Editions of Classical Works", [*Scr. Ferrini*], 89-90· Kaser, Glaubwürdigkeit der römischen Rechtsquellen, 340-342· Honoré, *Emperors and Lawyers*, 54· Του Ιδίου, Suggestions, 225-249· Του Ιδίου, *Ulpian*, 67-72· Του Ιδίου, The Authorship of Interpolations in the Digest. A Study of "Licet...attamen", *όπ.π. (σημ. 192)*, 113· Schiller, *Mechanisms*, 69, 78-79· Lokin, Epilegomena, 268-269· Watson, Prolegomena to Establishing Pre-Justinianic Texts, *όπ.π. (σημ. 5)*, κυρίως 120 επ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Αλλά και η προϋποτιθέμενη γλωσσική καθαρότητα (ορθοέπεια) των κλασσικών κειμένων κρίθηκε ως αντιιστορική, καθώς οι εκτεταμένες έρευνες που ασχολήθηκαν ενδελεχώς με τη διερεύνηση των γλωσσικών ιδιαιτεροτήτων των ρωμαίων νομομαθών, απέδειξαν ότι το γλωσσικό κριτήριο δεν αποτελεί ασφαλή οδηγό για την ανίχνευση μετακλασσικών παρεμβάσεων στα νομικά έργα της κλασσικής περιόδου[229]. Κατά συνέπεια το ζήτημα της διερεύνησης των ελληνόγλωσσων ερμηνευτικών ή μη παρεμβολών στο κωδικοποιητικό έργο του Ιουστινιανού, ως δεικτών ελληνικών επιδράσεων, διατηρεί ακόμα, όπως πρώτος υπέδειξε ο Collinet[230], το επιστημονικό του ενδιαφέρον.

Τα ελληνικά χωρία, οι όροι και εκφράσεις που απαντώνται στα λατινικές ιουστινιάνειες νομικές πηγές δεν είναι ούτε λίγα, ούτε ευκαταφρόνητα[231]. Μεταξύ αυτών ποικίλες είναι οι αναφορές των ρωμαίων νομικών σε αυτούσια αποσπάσματα διαφόρων έργων της αρχαιοελληνικής γραμματείας (Όμηρος, Πλάτων, Ιπποκράτης, Θεόφραστος, Χρύσιππος, Δημοσθένης κ. ά.), οι ελληνόγλωσσες αυτοκρατορικές διατάξεις, αλλά και οι συχνότατα απαντώμενες ερμηνευτικές προσθήκες σε ελληνική γλώσσα, υπό τις στερεότυπες εκφράσεις *"quem (quae) Graeci .... vocant (appellant, dicunt)"*, *"apud Graecos"*, ή *"Graece vocabulo"*. Οι τελευταίες μάλιστα δεν έπαυσαν να ενεργοποιούν το επιστημονικό ενδιαφέρον σχετικά με το ειδικό τους βάρος ως υπομνήσεις αρχαίων ελληνικών ή ελληνιστικών δικαίων που συνέβαλαν στη θεμελίωση ή και στην περαιτέρω εξέλιξη των αντίστοιχων ρωμαϊκών θεσμών.

Αν και θα ήταν ίσως παρακινδυνευμένο να συνάγει κανείς αβίαστα το συμπέρασμα ότι η χρήση ελληνικού όρου σημαίνει ταυτόχρονα και την υιοθέτηση αρχαιοελληνικού νομικού θεσμού, μία επιμελής διερεύνηση των περιπτώσεων στις οποίες γίνεται χρήση ελληνικών γλωσσικών δανείων ενισχύει την υπόθεση ότι οι συγκεκριμένοι ελληνικοί όροι αποτελούν το λεκτικό ένδυμα που υπαινίσσεται αντιλήψεις που προϋπάρχουν της εννοί-

---

229. Schiller, *Mechanisms*, 71 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

230. Collinet, *Genèse*, 35, 321-329.

231. Μη πλήρη ευρετήρια των συμπεριλαμβανομένων στις *Εισηγήσεις* και τον *Πανδέκτη* ελληνικών όρων βλ. στους Bortolucci, *Index Verborum Graecorum*, 353-306· Avotins, On the Greek Vocabulary of the Digest, 247-280 όπου και σχετική ανάλυση επιλεγμένων λημμάτων. Για τις σχετικές –και περιεκτικότερες– πρόδρομες εργασίες των Brenkmans και Guadagni βλ. Troje, *Graeca leguntur*, 12 σημ. 22 όπου και οι σχετικές αναφορές. Ευρετήριο των ελληνικών όρων που περιλαμβάνονται στον ιουστινιάνειο *Κώδικα* βλ. στον Mayr, *Vocabularium Codicis Justiniani, II. Pars Graeca*, Praga 1923-1925 (ανατ. Hildesheim 1965). Επίσης για τους αποδιδόμενους στα κείμενα του *Πανδέκτη* με λατινικούς χαρακτήρες ελληνικούς όρους βλ. Heumann-Seckel, *Handlexicon zu den Quellen des römischen Rechts*, Iena 1879.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ας του νόμου, λειτουργούντες ως "σημεία" μίας ευρύτερης (συλλογικής) αλλά και διαχρονικής συνείδησης περί δικαίου[232]. Τούτο ισχύει ακόμα και στις περιπτώσεις εκείνες όπου ο συγκεκριμένος τεχνικός ελληνικός όρος που μνημονεύεται είναι ενδεχομένως μεταγενέστερο δημιούργημα, υποδηλώνει όμως προϋπάρχουσα πρακτική που ανάγεται σε αρχαιότερη περίοδο (π. χ. οι όροι *ἐμφύτευσις, χειρέμβολον, παράφερνα, ἀντίφερνα, ἀντίχρησις*). Κατά συνέπεια η εμμονή στη χρήση κάποιου συγκεκριμένου ελληνικού όρου σε νομικές πηγές διαφορετικών ιστορικών περιόδων –παρά τις πιθανές εννοιολογικές διαφοροποιήσεις που υπέστη αυτός κατά τη διάρκεια του χρόνου υπό την επήρεια ενδογενών ή εξωγενών παραγόντων– ενδέχεται να υποδηλώνει είτε: α) την απώτερη προέλευση του συγκεκριμένου νομικού θεσμού που πραγματεύεται η διάταξη από ελληνικές ή ελληνιστικές δικαϊκές ρυθμίσεις ή αντιλήψεις, είτε β) τη μεταγενέστερη συμβολή ελληνικών ή ελληνιστικών δικαϊκών στοιχείων ή αρχών στη διαμόρφωση ανάλογων ή παραπλήσιων ρωμαϊκών θεσμών, χωρίς βεβαίως η προέλευση ή η επιρροή αυτή να σημαίνει απαραίτητα και την πλήρη ταυτοποίηση των συγκρινόμενων θεσμών[233]. Εξάλλου η βαθύτατη γνώση των ελληνικών δικαίων από τους ρωμαίους νομομαθείς δεν προκύπτει μόνον από τα χωρία εκείνα στα οποία ελληνικοί ή ελληνιστικοί θεσμοί μνημονεύονται άμεσα και εφαρμόζονται, αλλά συνάγεται, εξ αντιδιαστολής, και από τις περιπτώσεις εκείνες όπου ελληνικοί ή ελληνιστικοί θεσμοί ρητώς μνημονεύονται χωρίς να γίνονται αποδεκτοί, όπως λ. χ. στο χωρίο του *Κώδικα C.J.* 8.46.6 (*Imp. Diocletianus et Maximianus AA Hermogeni-288 μ.Χ.*) το αναφερόμενο στον θεσμό της *ἀποκηρύξεως*[234].

---

232. L. Gernet, *Recherches sur le développement de la pensée juridique et morale en Grèce*, Paris 1917 (ανατ. 2001), 8 επ., κυρίως 9-10 σημ. 1, 424.

233. Πρβλ. τις απόψεις που εκφράζει ο L. R. Ménager σχετικά με την αντικειμενική ευθύνη του θαλάσσιου μεταφορέα που καθιερώνεται μεν με το ρωμαϊκό *receptum rem salvam fore*, φέρει όμως σαφείς ελληνιστικές επιδράσεις χρονολογούμενες ήδη από τον 3ο-2ο αι. π.Χ., στη μελέτη του «"Naulum" et "receptum rem salvam fore". Contribution à l' étude de la responsabilité contractuelle dans les transports maritimes en droit romain», *RHD* 37 (1960), 196-197.

234. «Abdicatio, quae Graeco more ad alienandos liberos usurpabatur et ***apoceryxis*** dicebatur, Romanis legibus non comprobatur». Περί του θεσμού βλ. ενδεικτικώς Beauchet, *Histoire du droit privè de la République Athénienne*, II, 128· Dareste, *Nouvelles études d' histoire du droit. V. Questions de droit grec*, Paris 1902, 69-70· E. Cuq, "Un second papyrus byzantin sur l' ἀποκήρυξις", *Comptes Rendus des Séances de l' année 1917 de l' Academie des Inscriptions et Belles Lettres*, 354 επ., κυρίως 36· K. Thriantaphyllopoulos, "Zum griechischen Volkserbrecht", *Λαογραφία* 5 (1915), 6-8· V. Arangio-Ruiz, "Applicazione del diritto giustinianeo in Egitto", *Aegyptus* 1 (1920), 27-29· A. Albertoni, *L' Apokeryxis. Contributo alla storia della famiglia*, Bologna 1923, 27-52· H. J. Wolff, "The Background of the Post-Classical Legislation on Illegitimacy", *Seminar* 3 (1945), 29-30·

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Υστερα από όσα εξετέθησαν προβαίνουμε στα επόμενα στην έκθεση των ελληνόγλωσσων αποσπασμάτων τα οποία υποδηλώνουν, είτε θεσμικές ελληνικές και ελληνιστικές επιδράσεις, είτε επιρροές ελληνικών φιλοσοφικών ή ρητορικών αντιλήψεων, στη διαμόρφωση των αντίστοιχων θεσμών του ρωμαιοβυζαντινού δικαίου. Οι επιλεχθείσες διατάξεις του *CJC* παρατίθενται όπως αναφέρονται στη βασική έκδοση του *CJC* από τον Th. Mommsen και τον P. Krueger, η δε ταξινόμησή τους γίνεται κατά κλάδους δικαίου, όπως αυτοί καθορίζονται στους σύγχρονους αστικούς και ποινικούς κώδικες. Σε κάθε διάταξη στην οποία απαντούν ελληνόγλωσσα χωρία μνημονεύονται ενδεικτικώς συναφή κείμενα ειλημμένα από την αρχαιοελληνική γραμματεία, όπως και πηγές της προϊουστινιάνειας και βυζαντινής περιόδου. Επιπροσθέτως, και με σκοπό να διευκολύνουμε την πρόσβαση στα κείμενα και την περαιτέρω διαπραγμάτευση των ζητημάτων που θέτει κάθε χωρίο στους ερευνητές, εκρίναμε σκόπιμο να παραθέσουμε ανθολογία βιβλιογραφίας.

R. Dull, "Iudicium domesticum, abdicatio und apoceryxis", *SZ RA* 63 (1943), 54-116· Wenger, *Quellen*, 815 επ.· Taubenschlag, "Die patria potestas im Recht der Papyri", *ZS RA* 37 (1916) 214 επ.· Του Ιδίου, *Law*, 137 σημ. 22· Kaser, *RPR*, § 228 σημ. 19, §287 σημ. 19· Jones, *Law and Legal Theory*, 288-290· M. Wurm, *Apokeryxis, abdicatio und exheredatio*, München 1972, -108· S. Sciortino, "C.8.46.6: Brevi osservazioni in tema di abdicatio ed ἀποκήρυξις", *Annali del Seminario Giuridico* 48 (2003), 335-378.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

II. Κείμενα.

Α. ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ

1. Πηγές δικαίου. «Ἔγγραφος–ἄγραφος νόμος».

Inst. (Iust.) 1.2.3:
«Constat autem jus nostrum aut ex scripto aut ex non scripto, ut apud Graecos: ***τῶν νόμων οἱ μὲν ἔγγραφοι, οἱ δὲ ἄγραφοι***».

*D.*1.1.6 pr.:
«*ULPIANUS libro primo institutionum*, Jus civile est, quod neque in totum a naturali vel gentium recedit nec per omnia ei servit: itaque cum aliquid addimus vel detrahimus juri communi, jus proprium, id est civile efficimus. Hoc igitur jus nostrum constat aut ex scripto aut sine scripto, ut apud Graecos: ***τῶν νόμων οἱ μὲν ἔγγραφοι, οἱ δὲ ἄγραφοι***».

– Πρβλ. και *Ἐπαναγωγή (Εἰσαγωγή)* 2.10-12· *B.*2.1.41 (= *D.*1.3.32) και (σχ.)· *B.*2.1.42 (= *D.*1.3.33) και (σχ.)· *B.*2.1.43 (= *D.*1.3.34)· *B.*2.1.44 (= *D.*1.3.35) και (σχ. *1*): «*Καὶ τὰ βεβαιωθέντα τῇ μακρᾷ συνηθείᾳ καὶ ἐπὶ πολλοὺς ἐνιαυτοὺς φυλαχθέντα ὡσανεὶ σιωπηρᾶς συνθήκης τε καὶ συναινέσεως τῶν πολιτῶν οὐχ ἧττον τῶν ἐγγράφων φυλάττεται νόμων, ἐν ᾧ δηλονότι κἀνταῦθα μὴ ἐγγράφοις διαμάχεται νόμοις, μήτε ἀλόγως τὴν ἀρχὴν εἰσήχθη, ὡς ἐν τῷ λθ΄. διγ.*»· *B.*2.1.45 (=*D.*1.3.36)· *B.*2.1.46 (=*D.*1.3.37)· *B.*2.1.48 (=*D.*1.3.40)· *B.*2.1.51 (=*C.J.*8.52.2)· *B.*2.1.52 (= *C.J.*8.52.3)· *Νομοκ. Τίτλ. ΙΔ΄ (σχ. Βαλσαμῶνος)*, Α΄.Γ΄, 39-42· *Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν* Ν.6.21- 22 και σχ.(k *Στεφάνου)*· *Ἀρμεν.* 1.1.

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας:

Σοφ., *Ἀντιγ.*, 450-454: «*οὐ γάρ τί μοι Ζεὺς ἦν ὁ κηρύξας τάδε, οὐδ' ἡ ξύνοικος τῶν κάτω θεῶν Δίκη τοιούσδ' ἐν ἀνθρώποισιν ὥρισεν νόμους, οὐδὲ σθένειν τοσοῦτον ᾠόμην τὰ σὰ κηρύγμαθ' ὥστ' ἄγραπτα κἀσφαλῆ θεῶν νόμιμα δύνασθαι θνητά γ' ὄνθ' ὑπερδραμεῖν*».
Λυσ., *Κατ' Ἀνδοκίδου ἀσεβείας (6)*, 10: «*Καίτοι Περικλέα ποτέ φασι παραινέσαι ὑμῖν περὶ τῶν ἀσεβούντων μὴ μόνον χρῆσθαι τοῖς γεγραμμένοις νόμοις περὶ αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἀγράφοις, ...*».
Ἀριστ., *Πολιτ.*, 2.8.24 (1269a, 19-24): «*... οὐ γὰρ ὅμοιον τὸ κινεῖν τέχνην καὶ νόμον, ὁ γὰρ νόμος ἰσχὺν οὐδεμίαν ἔχει πρὸς τὸ πείθεσθαι παρὰ τὸ ἔθος, τοῦτο δ' οὐ γίνεται εἰ μὴ διὰ χρόνου πλῆθος, ὥστε τὸ ῥᾳδίως μεταβάλλειν ἐκ τῶν ὑπαρχόντων νόμων εἰς ἑτέρους νόμους καινοὺς ἀσθενῆ ποιεῖν ἐστι τὴν τοῦ νόμου δύναμιν*»· Του Ιδίου, *Ῥητ.*, 1.10 (1368b,7-9): «*Νόμος δ' ἐστὶν ὁ μὲν ἴδιος ὁ δὲ κοινός· λέγω δὲ ἴδιον μὲν καθ' ὃν γεγραμμένον πολιτεύονται, κοινὸν δὲ ὅσα ἄγραφα παρὰ πᾶσιν ὁμολογεῖσθαι δοκεῖ*»·

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Του Ιδίου, *όπ.π.*, 1.13 (1373b, 4-6):«*Λέγω δὲ νόμον τὸν μὲν ἴδιον, τὸ δὲ κοινόν, ἴδιον μὲν τὸν ἑκάστοις ὡρισμένον πρὸς αὑτούς, καὶ τοῦτον τὸν μὲν ἄγραφον, τὸν δὲ γεγραμμένον, κοινὸν δὲ τὸν κατὰ φύσιν*».

Δημ., *Περὶ τῆς ἀτελείας πρὸς Λεπτίνην (20)*, 118: «*... περὶ ὧν ἂν νόμοι μὴ ὦσι (ψηφιοῦμαι) γνώμῃ τῇ δικαιοτάτῃ κρίνειν*»· Του Ιδίου, *Κατ' Ἀριστοκράτους (23)*, 61: «*Εἶτ' οὐ δεινόν, ὦ γῆ καὶ θεοί, καὶ φανερῶς παράνομον, οὐ μόνον παρὰ τὸν γεγραμμένον νόμον, ἀλλὰ καὶ παρὰ τὸν νόμον τὸν κοινὸν ἁπάντων τῶν ἀνθρώπων ...*».

Δίων Χρυσ., *Oratio* 76,1 (*Περὶ ἔθους*): «*Ἔστι δὲ τὸ ἔθος, γνώμη μὲν τῶν χρωμένων κοινή, νόμος δὲ ἄγραφος ἔθνους ἢ πόλεως, δίκαιον δὲ ἑκούσιον, κατὰ ταὐτὰ πᾶσιν ἀρέσκον, εὕρεμα δὲ ἀνθρώπων οὐδενός, ἀλλὰ βίου καὶ χρόνου. τῶν μὲν οὖν ἄλλων νόμων ἕκαστος ἅπαξ δοκιμασθείς, ἔλαβε τὴν ἰσχύν· τὸ δὲ ἔθος ἀεὶ δοκιμάζεται...*».

Διογ. Λαερτ., 2.93 (*Ἀρίστιππος*)*: «*Μηδέν τε εἶναι φύσει δίκαιον ἢ καλὸν ἢ αἰσχρόν, ἀλλὰ νόμῳ καὶ ἔθει. Ὁ μέντοι σπουδαῖος οὐδὲν ἄτοπον πράξει διὰ τὰς ἐπικειμένας ζημίας καὶ δόξας*»· Του Ιδίου, 3.86 (*Πλάτων*)**: «*Νόμου διαιρέσεις δύο· ὁ μὲν γὰρ αὐτοῦ γεγραμμένος, ὁ δὲ ἄγραφος. Ὧι μὲν ἐν ταῖς πόλεσι πολιτευόμεθα, γεγραμμένος ἐστίν. Ὁ δὲ κατὰ ἔθη γινόμενος οὗτος ἄγραφος καλεῖται..*»· Του Ιδίου, 9.61(*Πύρρων*)***: «*...νόμῳ δὲ καὶ ἔθει πάντα τοὺς ἀνθρώπους πράττειν*».

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

S. Brie, *Die Lehre vom Gewohnheitsrecht: Eine historisch-dogmatische Untersuchung. I. Geschichtliche Grundlegung (bis zum Ausgang des Mittelalters)*, Breslau 1899, 6-22· A. Pernice, "Parerga X. Zum römischen Gewohnheitsrechte", *ZS RA* 20 (1899), 162-164· Του Ιδίου, "Parerga X. Nachtrag über Gewohnheitsrecht und ungeschriebenes Recht", *SZ RA* 22 (1901), 83-88· R. Hirzel, "Ἄγραφος νόμος", *Abhandlungen der philologisch-historischen Klasse der Königl. Sachsischen Gesellschaft der Wissenschaften* 20 (1900), 1-98, κυρίως 14 επ.· Του Ιδίου, *Themis, Dike und Verwandtes: Ein Beitrag zur Geschichte der Rechtsidee bei den Griechen*, Leipzig 1907, 359-386· E. Ehrlich, *Beiträge zur Theorie der Rechtsquellen. I. Das ius civile, ius publicum, ius privatum*, Berlin 1902, 84 επ.· E. Lambert, *Études de droit commun legislatif*, I, Paris 1903, 693 επ.· Viard, *André Alciat*, 272 σημ 4· L. Gernet, "Droit et prédroit en Grèce ancienne", *L' Année Sociologique* 3 (1948-1949) (= *Anthropologie de la Grèce antique, Droit et Institutions en Grèce antique* 1968, 7-119)· Weiss, *GP*, 25 επ, 73 επ.· Maschke, *Willenslehre*, 31 επ.· U. E. Paoli, "Legge e giurisdizione in diritto attico", *Rivista di diritto processuale civile* 3 (1926), 105 επ.· Του Ιδίου, *Studi sul processo attico (con introduzione di P. Calamandrei)*, Padova 1933, 33 επ.· Girard, *Manuel élémentaire de droit romain*, 55· A. Steinwenter, "Zur Lehre vom Gewohnheitsrecht", [*St. Bonfante*, II], 429 επ.· Του Ιδίου, s.v. *Mores*, *RE* 16.I (1933), 295· Albertario, Crisi del metodo interpolazionistico, 635-636· Buckland, *Text-Book of Roman Law*, 25, 52· V. Arangio–Ruiz, "La

---

* =M. Marcowitch (ed.), *Diogenis Laertius. Vitae philosophorum*, [*Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*], I: libri I-X, Stutgardiae-Lipsiae 1999, 155.

** =M. Marcowitch (ed.), *όπ.π.*, 242.

*** =M. Marcowitch (ed.), *όπ.π.*, 675.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

règle de droit et la loi dans l' antiquité classique", *Égypte contemporaine* 29 (1938), 17-42, κυρίως 23· Του Ιδίου, *Rariora*, Rome 1946, 264 επ.· M. Senn, "La leçon de la Rome antique sur le fondement de la force obligatoire de la coutume", [*Rec. Lambert*, I], 218-226· J. Gaudemet, "Coutume et raison en droit romain. `A propos de C.J. 8, 52, 2", *RHD* 17 (1938), 141-171 (=*Études de droit romain, I. Sources et théorie générale du droit*, Napoli 1979, 3-63, κυρίως 35-36, 43 52 σημ. 3)· Του Ιδίου, "La coutume au Bas–Empire. Rôle pratique et notion théorique", *LABEO* 2 (1956), 147-159 (=*Études de droit romain, I. Sources et théorie générale du droit*, Napoli 1979, 67-79, κυρίως 77· Του Ιδίου, "L' autorité de la loi et de la coutume dans l' Antiquité", *Rapports généraux au VIe Congrès international de droit comparé (Hambourg, 30 juillet-4 août 1962*, Bruxelles 1962, 9-36 (= *Études de droit romain, I. Sources et théorie générale du droit*, Napoli 1979, 83-110, κυρίως 17-18, 25, 27)· Του Ιδίου, *La formation du droit séculier et du droit de l' Eglise aux IV e et Ve siècles*, [*Institut de Droit Romain de l' Université de Paris*, 15], Paris 1957, 106 επ., κυρίως 112 σημ. 9· Του Ιδίου, *Institutions de l' antiquité*, Paris 1967, 729· A. Schiller, "De consuetudine in jure romano", *BIDR* 45 (1938), 348 επ.· Του Ιδίου, *Mechanisms*, 253 επ.· L. Wenger, *Canon in den römischen Rchtsquellen und in den Papyri: Eine Wortstudie*, [*Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch–historische Klasse, Sitzungsberichte 220. Band, 2 Abh.*], Wien–Leipzig, 1942, 47-52· G. Lombardi, «Sul titolo "quae sit longa consuetudo"(8, 52[53]) nel Codice Giustinianeo», *SDHJ* 18 (1952), 21-87, κυρίως 32-34, 58 επ.· M. Kaser, "Mores maiorum und Gewohnheitsrecht" *ZS RA* 59 (1939), 74 επ.· Του Ιδίου, *RPR*, I, §51 II σημ. 25/ II, §196 IV σημ. 42-50· C. Gioffredi, "Jus, Lex, Praetor (Forme storiche e valori dogmatico)", *SDHJ* 13–14 (1947-48), 81 επ.· Coing, Einfluß der Philosophie des Aristoteles, 35 επ.· F. Gallo, "La consuetudine nel diritto romano", *Apollinaris. Commentarius Instituti Utriusque Juris*, 51 (1978), 440-454· U. von Lübtow, *Das römische Volk. Sein Staat und sein Recht*, Frankfurt 1955, 497, 512-530, κυρίως 524 σημ. 320· D. MacDowell, *On the Mysteries*, Oxford 1962, 125· Jones, *Law and Legal Theory*, 62-64· H. J. Wolff, "Gewohnheitsrecht und Gesetzesrecht in der griechischen Rechtsauffassung." *[Deutsche Landesreferate zum VI. Intern. Kongress für Rechtsvergleichung in Hamburg]*, Berlin 1962, 99-120 (="Ἐθιμικὸν καὶ νόμῳ τεθειμένον Δίκαιον κατὰ τὰς περὶ Δικαίου ἀντιλήψεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων", *EEN* 29 (1962) 649-678)· C. K. Allen, *Law in the Making*, Oxford 1958· M. Lauria, *Jus romanum*, I.1, Naples 1963, 214-217, 224 επ.· Του Ιδίου, *Jus. Visioni romane e moderne*[3], Napoli 1956, 51 επ, 91 επ.· Schulz, *HRLS*, 24, 51, 71, 73-74, 137, 296, 342 σημ. EE· Wolf, *Griechisches Rechtsdenken*, II, 13, 29, 51, 54, 58, 80, 84 επ., 126, 128, 135 επ., 162, 188, 242, 245, 251, 255, 260, 262, επ., 269, 320, 326, 349, 359, 454/III.1, 61, 133 επ., 138· Του Ιδίου, *Das Problem der Naturrechtslehre*, 1964· Stein, *Regulae juris*, 109· Frezza, Ulpiano, 368-370, 373· Monier, *Manuel élémentaire*, I, 7· J. D. Romilly, *La loi dans la pensée grecque des origines à Aristote*, Paris 1971· Triantaphyllopoulos, Rechtsphilosophie und positives Recht, 647 επ., κυρίως 53 επ., 655 σημ 19, 679 σημ. 84· Του Ιδίου, "La tradition dans les droits antiques", [*Fs. Kränzlein*], 137-141· M. Ostwald, "Was there a Concept ἄγραφος νόμος in Classical Greece?", στον τόμο *P. D. Mourelatos and R. M. Rorty (eds.) Exegesis and Argument. Studies in Greek Philosophy presented to G. Vlastos 1*, Assen, The Netherlands 1973, 70-104· L. Lombardi, *Saggio sul diritto giurisprudenziale*, [*Pubblicazioni dell' istituto di Filosofia del diritto dell' Università di Roma, 3e ser.*, 2], Milano 1975, 5 επ.· G. Michaelidès – Nouaros, "'Quelques remarques sur le "droit vivant" à Rome aux époques préclassique et classique", *RHD* 55 (1977), 329-357· Του Ιδίου, "Quelques remarques sur le droit vivant d' Athènes à l' époque classique", *Ἐπιστ. Ἐπετηρ. Παντείου Ἀνωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν*, Ἀθήνα 1978, 35-56 · Δ. Κόρσου, "'Η περὶ τοῦ ἀγράφου νόμου ἀρχαία ἀντίληψις καὶ ἡ νεωτέρα νομικὴ σκέψις, *Ἀναζητήσεις* 3-4 (1981), [*Ἑλληνική Ἀνθρωπιστική Ἑταιρεία. Διεθνές Κέντρον Ἀνθρωπιστικῶν Κλασσικῶν Ἐρευνῶν*], 53-86· Honoré, *Ulpian*, 63, 172· M. Cagarin, *Early Greek Law*, Berkeley and Los Angeles 1986, κυρίως 9-12, 25-26, 53 επ., 77, 122-123, 140· M. Humbert, "Discussions: De la coutume dans l' Antiquité", [*Rec. Soc. J. Bodin*, 51], 35-38· L. Bove, "La consuetudine nell' evoluzione del diritto romano (rapporto provisorio)", [*Rec. Soc. J. Bodin*, 51], 91-96· A.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Maffi, "La consuetudine nella Grecia arcaica e classica," [*Rec. Soc. J. Bodin*, 51], 61-70· K.–J. Hölkeskamp, "Written Law in Archaic Greece", *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 38 (1992), 87-117· K. J. Burchfiel, "The Myth of "Prelaw" in Early Greece", [*Symp.* 1993], 79-104· C. G. Thomas, "Justice is in the air", *Parola del Passato* 278 (1994) 337-355· G. Camassa, "Leggi orali e leggi scritte.I legislatori", *[I. Greci Storia Cultura Arte Società a cura di S. Settis, 2. Una storia greca, 1. Formazione]*, Torino 1996, 561-576· M. D' Orta, "«Moderatio legis»–«temperatio juris». Su alcuni passi del *«de legibus»* di Cicerone", *INDEX (In memoria di F. Bona)*, 28 (2000), 203- 238, *κυρίως* 205, 223-224· Ed. Harris, "Antigone the Lawyer, or the Ambiguites of Nomos", στον τόμο *Ed. M. Harris, L. Rubinstein (eds.), The Law and the Courts in Ancient Greece*, London 2004, 19-56.

2. Νόμος.

α. Έννοια.

*D.*1.3.1:
«PAPINIANUS libro primo definitionum, Lex est commune praeceptum, virorum prudentium consultum, delictorum quae sponte vel ignorantia contahuntur coercitio, communis rei publicae sponsio».

*D.*1.3.2:
«MARCIANUS libro primo institutionum, Nam et Demosthenes orator* sic definit: ***τοῦτό ἐστι νόμος, ᾧ πάντας ἀνθρώπους προσήκει πείθεσθαι διὰ πολλά, καὶ μάλιστα ὅτι πᾶς ἐστι νόμος εὕρημα μὲν καὶ δῶρον θεοῦ, δόγμα δὲ ἀνθρώπων φρονίμων, ἐπανόρθωμα δὲ τῶν ἑκουσίων καὶ ἀκουσίων ἁμαρτημάτων, πόλεως δὲ συνθήκη κοινή, καθ' ἣν ἅπασι προσήκει ζῆν τοῖς ἐν τῇ πόλει***. sed et philosophus summae stoicae sapientiae Chrysippus sic incipit libro, quem fecit ***περὶ νόμου: ὁ νόμος πάντων ἐστὶ βασιλεὺς θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων· δεῖ δὲ αὐτὸν προστάτην τε εἶναι τῶν καλῶν καὶ τῶν αἰσχρῶν καὶ ἄρχοντα καὶ ἡγεμόνα, καὶ κατὰ τοῦτο κανόνα τε εἶναι δικαίων καὶ ἀδίκων καὶ τῶν φύσει πολιτικῶν ζῴων, προστακτικὸν μὲν ὧν ποιητέον, ἀπαγορευτικὸν δὲ ὧν οὐ ποιητέον»***.

– Πρβλ. και *Θεοφίλου Ἰνστ.*, 1.1: *«... νόμου ἐστι σοφία [ἐπιστήμη] θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων γνῶσις δικαίου τε καὶ ἀδίκου κατάληψις. ὁ γὰρ νόμους εἰδὼς καὶ τὰς εὐσεβεῖς διατάξεις ἠκριβωμένος οἶδε μὲν ὅτι δεῖ τὸ θεῖον σέβεσθαι, τιμᾷ δὲ αὐτό .... εἰδέναι δὲ ὀφείλει καὶ τὶ μὲν δίκαιον τὶ δὲ ἄδικον καὶ τιμᾶν μὲν τὸν τὸ δίκαιον ἀσπαζόμενον, κολάζειν δὲ μετὰ νόμου τὸν ἀδικοῦντα καὶ πράττοντα τὰ δικαίῳ μὴ*

---

* *orat. adv. Aristogitonem vol.* 1 p.774 Reisk. (= Δημ., *Κατ' Ἀριστογείτονος Α'* (25), 774).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ρυθμίζοντα» · Ἐπαναγωγή (Εἰσαγωγή) 1.1· *B*.2.1.13-14 (=*D*.1.3.1-2) και (*σχ. 1*): «*Ὁ μὲν παρ' Ἕλλησι θαυμαζόμενος Δημοσθένης ὁ ῥήτωρ οὕτως ὁρίζει τὸν νόμον. Ὁ μέντοι Χρύσιππος ὁ φιλόσοφος ἀκροτάτης ὢν σοφίας παρὰ τοῖς Στοϊκοῖς οὕτως προοιμιάζει περὶ νόμου· "ὁ νόμος πάντων ἐστὶ βασιλεὺς θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων. Δεῖ αὐτὸν προστάτην εἶναι τῶν καλῶν καὶ τῶν αἰσχρῶν καὶ ἄρχοντα καὶ ἡγεμόνα, καὶ κατὰ τοῦτο κανόνα εἶναι δικαίων τε καὶ ἀδίκων". Ὁ γὰρ νόμος παραγγέλλει μὲν γίνεσθαι τὸ καλόν, ἀπαγορεύει δὲ γίνεσθαι το αἰσχρόν, καὶ κατὰ τοῦτο ἡγεμών ἐστι τῶν αἰσχρῶν. Εἰσὶ δέ τινες τῶν νόμων καὶ κοινὴ πόλεως συνθήκη, ἤγουν κοινὴ πόλεως ἤτοι τοῦ χυδαίου δήμου»· Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν* Ν.6.1· *Μικρά Σύνοψις Βασιλικῶν* Ν.45.

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας:

Ἡρακλ., Ἀπ. 23*: «*Τρέφονται γὰρ πάντες οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι ὑπὸ ἑνός, τοῦ θείου· κρατεῖ γὰρ τοσοῦτον ὁκόσον ἐθέλει καὶ ἐξαρκεῖ πᾶσι καὶ περιγίνεται ».

Πινδ., Ἀπ., 169a (151)**: «*Νόμος ὁ πάντων βασιλεὺς θνατῶν τε καὶ ἀθανάτων ἄγει δικαιῶν τὸ βιαιότατον ὑπερτάτᾳ χειρί ..» .

Σοφ., *Οἰδ. τύρ.*, 863 επ.: «*ΧΟΡΟΣ: εἴ μοι ξυνείη φέροντι μοῖρα τὰν /εὔσεπτον ἁγνείαν λόγων /ἔργων τε πάντων, ὧν νόμοι πρόκεινται /ὑψίποδες, οὐρανίᾳ' ν / αἰθέρι τεκνωθέντες, ὧν Ὄλυμπος πατὴρ μόνος, / οὐδέ νιν θνατὰ φύσις ἀνέρων / ἔτικτεν, οὐδὲ μήποτε λά / θα κατακοιμάσῃ· / μέγας ἐν τούτοις θεός, οὐδὲ γηράσκει».*

Ξεν., *Ἀπομν.*, 4.4.19: «*Ἀγράφους δέ τινας οἶσθα, ἔφη, ὦ Ἱππία, νόμους; Τοὺς γ' ἐν πάσῃ, ἔφη, χώρᾳ κατὰ ταὐτὰ νομιζομένους.. .... Ἐγὼ μέν, ἔφη, θεοὺς οἶμαι τοὺς νόμους τούτους τοῖς ἀνθρώποις θεῖναι· καὶ γὰρ παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις πρῶτον νομίζεται θεοὺς σέβειν».*

Ἀριστ., *Πολιτ.*, 3.9.8 (1280b,10-11): «*.. καὶ ὁ νόμος συνθήκη καί, καθάπερ ἔφη Λυκόφρων ὁ σοφιστής, ἐγγυητὴς ἀλλήλοις τῶν δικαίων...» .*

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

E. Caillemer εις *DAGR*, IV.1 s. v. *νόμοι*, 99 επ.· A. Pernice, "Parerga X. Nachtrag über Gewohnheitsrecht und ungeschriebenes Recht", *SZ RA* 22(1901), 64 επ.· S. Perozzi, *Istituzioni di diritto romano*[2], I. Introduzione. Diritto delle persone. Le cose e i diritti sulle cose. Il possesso, Roma 1928, 41 επ.· Viard, *André Alciat*, 279· E. I. Bekker, "Das römische Recht und die Rechtsformen der Gegenwart", *SZ RA* 33 (1912), 4 επ.· H. E. Stier, "Nomos basileus. Studien zur Geschichte der Nomos-Idee, vornehmlich im 5. und 4. Jahrhundert v. Chr." *Philologus* 83 (1928), 225-258 (=*Kleine Schriften*, 5-38)· Albertario, Crisi del metodo interpolazionistico, 634-

---

* = M. Marcowich (ed.), *Heraclitus. Greek Text with a Short Commentary*, Venezuela 1967, 88.

** = H. Maehler (ed.), *Pindari carmina cum fragmentis, II. Fragmenta. Indices. [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanororum Teubneriana]*, Leipzig 1989, 133.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

635· J. Gaudemet, *Institutions de l' antiquité*, Paris 1967, 383, 582-584· Του Ιδίου, "L' autorité de la loi dans l' Antiquité", [*Rapports généraux aux VIe Congrès international de droit comparé Hambourg, 30 juillet-4 août 1962*], Bruxelles 1962, 9-36 (=*Études de droit romain, I. Sources et théorie générale du droit*, Napoli 1979, 83-110, κυρίως 86, 102) · B. Biondi, "Lex e jus", *BIDR* 3e ser. 6(1964), 39-69 [=*RIDA* 12 (1965)], 169-202· Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, III.1, Leipzig 1887 (ανατ. Graz 1952), 308-310· Wolf, *Griechisches Rechtsdenken*, II, 80, 125, 141 επ., 172, 190 επ., 260-264, 304 επ., 460 επ. / III.1. 58, 66, 68 επ., 178, 181· H. Niedermeyer, "Aristoteles und der Begriff des *Nomos* bei Lycophron", [*Fs. Koschaker*, III], 140-171· F. Heinimann, *Nomos und Physis. Herkunft und Bedeutung einer Antinhese im griechischen Denken des 5.Jahrhunderts*, Basel.1945 (ανατ. 1972), κυρίως 59 επ.· Schulz, *HRLS*, 136 σημ. 5· M. Gigante, *Νόμος βασιλεύς*, Napoli 1956, -357· H. J. Wolff, "Ἐθιμικὸν καὶ νόμῳ τεθειμένον Δίκαιον κατὰ τὰς περὶ Δικαίου ἀντιλήψεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων", *EEN* 29 (1962), 656-657· J. A. S. Evans, "Despotes Nomos," *Athenaeum* 43 (1965), 142-154· Γ. Μιχαηλίδου - Νουάρου, "Αἱ φυσιολογικαί καιί κοινωνιολογικαί ἰδέαι Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ ἐπί τῶν ὁρίων τῆς ἐξουσίας τοῦ νομοθέτου", [*Δίκαιον καί κοινωνική συνείδησις: ὀκτώ μελέται Κοινωνιολογίας καί Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου*], Ἀθῆναι 1972, 118 σημ. 37· Triantaphyllopoulos, Rechtsphilosophie und positives Recht, 647 επ., κυρίως 652 σημ. 8, 664 επ.· Kaser, *RPR*, I, §49.1 σημ. 3, 23/II, §196 III σημ. 15· J. D. Romilly, *La loi dans la pensée grecque des origines à Aristote*, Paris 1971· R. Sealey, "On the Athenian Concept of Law," *CJ* 77 (1982), 289-302· D. Simon, "Princeps legibus solutus. Die Stellung des byzantinischen Kaisers zum Gesetz", [*Gs. Kunkel*], 468-469· M. Schofield, *Η Στωϊκή ιδέα της πόλης* (μετ. Χλ. Μπάλλα) Αθήνα, 1997, 89 επ.· Ul. Manthe, "Beiträge zur Entwicklung des antiken Gerechtigkeitsbegriffes II: Stoische Würdigkeit und die juris praecepta Ulpians", *SZ RA* 114 (1997), 1-26.

β. Οι νόμοι πρέπει να εκφράζουν το «ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον συμβαῖνον».

*D.*1.3.3:
«*POMPONIUS libro vicensimo quinto ad Sabinum*, Jura constitui oportet, ut dixit Theophrastus, in his, quae ***ἐπὶ τὸ πλεῖστον*** accidunt, non quae ***ἐκ παραλόγου***».

*D.*1.3.6:
«*PAULUS libro XVII ad Plautium*, ***Τὸ γὰρ ἅπαξ ἢ δὶς*** ut ait Theophrastus, ***παραβαίνουσιν οἱ νομοθέται***».

*D.*5.4.3:
«*PAULUS libro septimo decimo ad Plautium*, ... prudentissime iuris auctores medietatem quandam secuti sunt, ut quod fieri non rarum admodum potest, intuerentur, id est quia fieri poterat, ut tregemini nascerentur, quartam partem superstiti filio adsignaverint: ***τὸ γὰρ ἅπαξ ἢ δίς***, ut ait Theophrastus, ***παραβαίνουσιν οἱ νομοθέται***, ideoque et si unum paritura sit, non ex parte dimidia, sed ex quarta iuterim heres erit:...».

– Πρβλ. και *B.*2.1.15 (=*D.*1.3.3): «*Πομπώνιος. Τοὺς νόμους ἀπὸ τῶν ὡς ἐπὶ τὸ*

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πλεῖστον συμβαινόντων, οὐ μὴν τῶν σπανίως εἰσάγεσθαι δεῖ» και (σχ. 2): *«Συμβαίνει δὲ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὸν ἄνδρα ἐν ἀπορίᾳ γενόμενον τὰ κινητὰ τῆς προικὸς ἢ ὑποτίθεσθαι ἢ ἄλλῳ τρόπῳ διδόναι καὶ μὴ ἔχειν ἐν ἐν τῷ καιρῷ τοῦ διαζυγίου ἀποδοῦναι πρὸς τὴν γυναῖκα. Νόμον ἔθετο, ὥστε μὴ κατακρημνίζεσθαι τὸν ἄνδρα ἐν τῷ καιρῷ τοῦ διαζυγίου, μηδὲ ἀναγκάζεσθαι διδόναι ἀπεντεῦθεν τα κινητά, ἀλλὰ μετὰ ἐνιαυτόν. Καὶ τοῦτον τὸν νόμον γενικῶς ἔθετο καὶ καθόλου. Εἰ γοῦν ἴσως εὑρεθείη τις ἀνὴρ εὔπορος ὢν ἐν τῷ τοῦ διαζυγίου καιρῷ καὶ τὰ κινητὰ τῆς προικὸς παρ' ἑαυτῷ ἔχων, οὐκ ἀναγκασθήσεται ἀποδοῦναι ἀπεντεῦθεν. Οὐδὲ παραβαθήσεται ὁ καθόλου νόμος ἀπὸ τοῦ δυναμένου συμβῆναι ἐνὶ θέματι·* ***τοὐναντίον γὰρ μᾶλλον παραβαίνει ὁ νομοθέτης τὸ ἅπαξ ἢ δὶς συμβαῖνον.*** *Εὑρήσεις βιβ. κ΄ τιτ. α΄ κεφ. ϛ΄ ζ΄.* B.2.1.16 (=*D*.1.3.4): *«Κέλσος. οὐδὲ ἀπὸ τῶν δυναμένων ἐν ἑνὶ συμβῆναι θέματι»·* B.2.1.17 (=*D*.1.3.6): *«Παῦλος. Παραβαίνουσι γὰρ οἱ νομοθέται τὸ ἅπαξ ἢ δὶς συμβαῖνον καὶ οὐκ ἀξιοῦσι περὶ αὐτοῦ νομοθετῆσαι»* και (σχ. 1): *«****Σπανιάκις καὶ ὀλιγάκις, καὶ παραβαίνουσι οἱ νομοθέται τὸ ἅπαξ ἢ δίς****· ζήτει βιβ. κ΄.τιτ. ε΄»·* B.2.1.21 (=*D*.1.3.10): *«Οὐ πάντα τὰ θέματα περιλαμβάνει ὁ νόμος, ἀλλὰ τὰ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον συμβαίνοντα»* και (σχ. 1. Στεφάνου): *«Οὔτε νόμοι οὔτε δόγματα συγκλήτου δύνανται οὕτω γράφεσθαι, <ὥστε περιέχεσθαι> τὰ ὁτεδήποτε συμβησόμενα θέματα.* ***Ἀρκεῖ περιέχεσθαι τῷ νόμῳ τὰ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον συμβαίνοντα»·*** B.42.2.3 (=*D*.5.4.3) *«Paulu. Τῷ κυοφορουμένῳ πάντα τὰ δίκαια ὁ νόμος ἀκέραια φυλάττει· ὅθεν ἐπὶ τῶν κληρονομιῶν, ἕως οὗ ἐλπίζηται τίκτεσθαι, οἱ μετ' αὐτὸν βαθμοὶ σχολάζουσιν. Καὶ ἐπειδὴ ἄδηλόν ἐστι, πόσοι μέλλουσι τίκτεσθαι (ἑπτὰ γὰρ ἅμα ἐτέχθησαν, ὧν ὁ εἷς ἐξ ἐπικυήσεως μετὰ τεσσαράκοντας ἡμέρας), ὁ ἐν φύσει ὢν τοῦ αὐτοῦ βαθμοῦ εἰς τὸ τέταρτον κληρονομεῖ»·* B.42.2.4 (=*D*.5.4.4): *«Ulpia. Καὶ εἴτε πλείους τῶν τριῶν τεχθῶσι, μειοῦται τὸ τέταρτον, εἴτε ἥττους, αὔξει»·* *Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν* N.6.3,14,19.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Dareste, *Science du droit en Grèce*, 301-313· F. Hofmann, *Beiträge zur Geschichte des griechischen und römischen Rechts. Ein fragment aus dem Rechtslexicon des Theophrastos*, Wien 1870, 71-75· Kaser, *RPR*, II, §196 IV κυρίως σημ. 42, 55· P. Van Warmelo, "D.1.3 (De legibus senatusque consulti et longa consuetudine)", [*St. Volterra*, I], 409-424, κυρίως 412-413· Casavola, Cultura e scienza giuridica, 152 σημ. 35.

γ. Περιγραφή του νόμου. Διάκριση «ῥητοῦ» από «διανοίας».

D.1.3.30:
«*ULPIANUS libro IIII ad edictum*, Fraus enim legi fit, ubi quod fieri noluit, fieri autem non vetuit, id fit: et quod distat ***ῥητὸν ἀπὸ διανοίας***, hoc distat fraus ab eo, quod contra legem fit».

D.27.1.13.2:
«*MODESTINUS libro quarto excusationum*, ... ἀλλ' εἰ καὶ τὰ μάλιστα τὸ ῥητὸν

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τοῦ νόμου ταύτην ἀποτελεῖ τὴν διάνοιαν, ὅμως ἡ γνώμη τοῦ νομοθέτου ἄλλο βούλεται.....»

Πρβλ. και *C.J.*14.5· *Nov. (Iust.)* 72 c.5,1: «*... τὸν νόμον διὰ τῆς ἑαυτοῦ κακουργίας κατασοφισάμενος*»· *Nov. (Iust.)* 87 pr.:«*.. ἐκεῖνοι σοφιζόμενοι τὸν νόμον ἐξεῦρον τοιαύτας τινὰς κακουργίας κατὰ τοῦ νόμου*»· *B.*2.1.39 (=*D.*1.3.29): «*Ἐναντίωσις νόμου ἐστὶ τὸ ἐναντιωθῆναι τοῖς ῥήμασι τοῦ νόμου· "εἰς βλάβην" δὲ τὸ περιγράψαι τὴν διάνοιαν φυλαττομένων τῶν ῥημάτων*»· *B.*2.1.40 (=*D.*1.3.30): «***Περιγράφει γὰρ ὁ ποιῶν ὅπερ ῥητῶς μὲν οὐκ ἐκώλυσεν ὁ νόμος, οὐ μὴν αὐτὸ βούλεται γίνεσθαι***»· *B.*11.2.8.20 (= *D.*2.15.8.20)· *B.*11.2.8 (*σχ.* 28): «*Ζήτει βιβ. β΄ τιτ. α΄ κεφ. λθ΄, ἀφ' οὗ μάθῃς, ὅτι ἕτερόν ἐστιν ἡ βλάβη τοῦ νόμου ἤγουν περιγραφή, καὶ ἕτερον ἡ ἐναντίωσις. Φησὶ γάρ· ἡ ἐναντίωσις νόμου ἐστὶ τὸ ἐναντιωθῆναι τοῖς ῥήμασι τοῦ νόμου· **εἰς βλάβην δὲ τὸ περιγράψαι τὴν διάνοιαν φυλαττομένων τῶν ῥημάτων***»· *Νεαρά Μανουὴλ Κομνηνοῦ, ς΄* (1166 μ.Χ.): «*... καὶ συμβαίνει τὰ τῆς νεαρᾶς νομοθεσίας περιγράφεσθαι ὡς τῆς ἐννοίας τοῦ νόμου παραβαινομένης, τῶν δὲ ῥημάτων τάχα φυλαττομένων· περιγράφει γάρ, φησὶν ὁ νομικός, ὁ ποιῶν ὅπερ ὁ νόμος οὐκ ἐκώλυσεν, οὐ μὴν αὐτὸ βούλεται γίνεσθαι. τὰς τοιαύτας τοίνυν κακοτροπίας περιαρθροῦσα ἡ βασιλεία μου, καὶ τὰς τῶν ἐν κακίᾳ σοφῶν μηχανὰς δακόπτουσα, διορίζεται καὶ ἐπὶ τῆς ἀντιχρήσεως τὸ τῆς προτιμήσεως εἰσάγεσθαι δίκαιον ...*» .

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας:

Ἀριστ., *Ἠθ. Νικ.*, 5.14 (1137b, 20-25): «*... ὅταν οὖν λέγῃ μὲν ὁ νόμος καθόλου, συμβῇ δ' ἐπὶ τούτου παρὰ τὸ καθόλου, τότε ὀρθῶς ἔχει, ἢ παραλείπει ὁ νομοθέτης καὶ ἥμαρτεν ἁπλῶς εἰπών, ἐπανορθοῦν τὸ ἐλλειφθέν, ὃ κἂν ὁ νομοθέτης αὐτὸς ἂν εἶποι ἐκεῖ παρών, καὶ εἰ ᾔδει, ἐνομοθέτησεν ἄν*»· Του Ιδίου, *Ῥητ.*, 1.13 (1374b, 10-16): «*Καὶ τὸ τοῖς ἀνθρωπίνοις συγγινώσκειν ἐπιεικές. Καὶ τὸ μὴ πρὸς τὸν νόμον ἀλλὰ πρὸς τὸν νομοθέτην, καὶ μὴ πρὸς τὸν λόγον ἀλλὰ πρὸς τὴν διάνοιαν τοῦ νομοθέτου σκοπεῖν, καὶ μὴ πρὸς τὴν πρᾶξιν ἀλλὰ πρὸς τὴν προαίρεσιν, καὶ μὴ πρὸς τὸ μέρος ἀλλὰ πρὸς τὸ ὅλον, μηδὲ ποιός τις νῦν, ἀλλὰ ποιός τις ἦν ἀεὶ ἢ ὡς ἐπὶ τὸ πολύ*».

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

G. Rotondi, *Gli atti in frode della lege nella dottrina romana*, Torino 1911, 128-129· Του Ιδίου, "Ancora sulla genesi della teoria della «fraus legi»", *BIDR* 25 (1913), 249-266 (= *Scritti giuridici*, III, Milano 1923, 9 επ.)· Stroux, *Summum ius summa injuria. Ein Kapital aus der Geschichte des Interpretatio juris*, Leipzig-Beilin 1926, 9-66, κυρίως 27 σημ. 31, 33 επ.· Kuebler, *Ἑλληνική ἐπίδρασις*, 7· Albertario, Crisi del metodo interpolazionistico, 645 επ.· Himmelschein, Studien, 398-409· Lanfranchi, *Diritto nei retori romani*, 134 επ.· H. Krueger–M. Kaser, "Fraus", *ZS RA* 63 (1943), 117-174, κυρίως 149 σημ. 20· Πετροπούλου, *Εἰσηγήσεις*, 164-165· A. d' Ors, "Varia romana", *AHDE* 18 (1947), 663-676· E. Levy, *Weströmisches Vulgarrecht das Obligationenrecht*, [*Forschungen zum Römischen Recht her. von M. Kaser, H. Kreller und W. Kunkel*, 7], Weimar 1956, 102 σημ 11· Wesel, *Rhethorische Statuslehre*, 133-139· J. Brejon, *Fraus legis*, Rennes 1941· J. Altmann, "Die Wiedergabe des römischen Rechts in griechischer Sprache bei Modestinus "De excusationibus", *SDHJ* 21 (1955), 39-41· Schulz, *HRLS*, 76 επ. και 132-133.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

295· L. Carraro, s.v. "Frode alla legge", *NNDI* 7 (1968), 647-651· Bove, s. v. *frode*, *NNDI* 7 (1968), 630-631· B. Vonglis, *Sententia legis. Recherches sur l' interprétation de la loi dans la jurisprudence classique*, Paris 1965, 31-61, 143-163· Του Ιδίου, *La lettre et l' ésprit de la loi*, 153-156· D. Simon, *Justin Zivilprozess*, München 1969, 109, 109 σημ. 166, 167, 115· Kaser, *RPR*, I §60 II σημ. 45-49/ II § 202 II. σημ. 14.

3. Πλάνη περί την "*οὐσίαν*" του αντικειμένου.

D.18.1.9,2:

«*ULPIANUS libro vicensimo octavo ad Sabinum*, Inde queritur, si in ipso corpore non erratur, sed in substantia error sit, ut puta, si acetum pro vino veneat, aes pro auro vel plumbum pro argento, vel quid aliud argento simile, an emptio et vendito sit. Marcellus scripsit libro sexto digestorum emptionem esse et venditionem, quia in corpus consensum est, etsi in materia sit erratum. ego in vino quidem consentio, quia eadem prope ***οὐσία*** est, si modo vinum acuit: ceterum si vinum nnon acuit, sed ab initio acetum fuit, ut embamma, aliud pro alio venisse videtur. in ceteris autem nullam esse venditionem puto, quotiens in materia erratur».

– Πρβλ. και *B*.19.1.9 (=*D*.18.1.9): «*Οἱ πωλοῦντες καὶ οἱ ἀγοράζοντες ἐὰν διχονοῶσι περὶ τὸ τίμημα ἢ τὸ πρᾶγμα ἢ τὴν ὕλην, οὐκ ἔρρωται ἡ πρᾶσις· τυχὸν γὰρ ἐγὼ Πέτρον ἐνόμιζον πωλεῖν καὶ σὺ Παῦλον ἀγοράζειν, ἢ χαλκὸς ἀντὶ χρυσοῦ ἐπωλεῖτο*»· *B*.19.1.10-14 (=*D*.18.1.10-14)· *Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν* Α.3.3 και (*σχ. c, d*).

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας:

Ἀριστ., *Μετὰ τὰ Φυσικά*, 8.5, 1044b: «... *Ἀπορία δέ τις ἔστι καὶ διὰ τί ὁ οἶνος οὐχ ὕλη τοῦ ὄξους οὐδὲ δυνάμει ὄξος (καίτοι γίγνεται ἐξ αὐτοῦ ὄξος) καὶ ὁ ζῶν δυνάμει νεκρός. ἢ οὔ, ἀλλὰ κατὰ συμβεβηκὸς αἱ φθοραί, ἡ δὲ τοῦ ζῴου ὕλη αὐτὴ κατὰ φθορὰν νεκροῦ δύναμις καὶ ὕλη, καὶ τὸ ὕδωρ ὄξους· γίγνεται γὰρ ἐκ τούτων ὥσπερ ἐξ ἡμέρας νύξ, καὶ ὅσα δὴ οὕτω μεταβάλλει εἰς ἄλληλα, εἰς τὴν ὕλην δεῖ ἐπανελθεῖν, οἷον εἰ ἐκ νεκροῦ ζῷον, εἰς τὴν ὕλην πρῶτον, εἶθ' οὕτω ζῷον· καὶ τὸ ὄξος εἰς ὕδωρ, εἶθ' οὕτως οἶνος*» .

Ἀρείου Διδ., *Ἀπ. Φυσ.*, 3*: «*Ταύτας δὲ τὰς ἀρχὰς, ποτὲ μὲν εἶναί φησιν Ἀριστοτέλης δύο, τήν τε ὕλην καὶ τὸ εἶδος...*».

Ἀλεξ. Ἀφρ., *Ὑπόμνημα εἰς τὸ μεῖζον Α τῶν Μετὰ τὰ Φυσικὰ Ἀριστοτέλους*, Η 3 (Arist., 1043 ^{b}4)**: «*Δείξας ἐν τῷ τέλει τοῦ πρὸ τούτου βιβλίου ὅτι ἡ*

---

* = H. Diels (ed.) *Doxographi Graeci*^{4}, Berolini 1958, 448.

** = A. M. Hayduck (ed.), *Alexandri Aphrodisiensis. In Aristotelis Metaphysica. Commentaria* (consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae), [*Commentaria in Aristotelem Graeca*, 1], Berolini 1891, 552.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

συλλαβή, ἤτοι αὐτὸ τὸ τῆς συλλαβῆς εἶδος, ἕτερόν ἐστι τῶν στοιχείων, καὶ ὅτι οὔτε στοιχεῖόν ἐστι τὸ εἶδος οὔτε ἐκ στοιχείων, πάλιν τὰ περὶ ἐκείνων διαρθροῖ, λέγων ὅτι ἡ συλλαβή. αὐτὸ τὸ τῆς συλλαβῆς φημι εἶδος, οὐκ ἔστιν ἐκ στοιχείων καὶ τῆς συνθέσεως....ἀλλὰ τὸ εἶδος τῆς συλλαβῆς ἐστι τὸ ἀποτέλεσμα τὸ ἐκ τοῦ αβ, καὶ το βα ἤτοι ἡ συλλαβὴ οὐδὲν ἕτερόν ἐστιν ἢ ἡ τοιαδί τῶν στοιχείων σύνθεσις· οὐ μήν ἐστιν ἡ συλλαβὴ ἐκ τῆς συνθέσεως καὶ τῶν στοιχείων. οὐ γάρ ἐστι, φησίν, ἡ σύνθεσις οὐδ' ἡ μῖξις ἐκ τούτων ὧν ἐστι σύνθεσις ἢ μῖξις».

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Viard, *André Alciat*, 252 σημ. 1· Sokolowski, *Philosophie im Privatrecht*, 238-255· E. Ehrlich, "Ulpians *οὐσία* Theorie", ανάτυπο από *Studi in onore di V. Scialoja*, Prato 1904, 1-12· E. Betti, Corso di istituzioni di diritto romano, Padova 1929· Σ. Χουβαρδᾶ, *Ἡ πλάνη περὶ τὴν βάσιν τῆς συμβάσεως ἐν τῷ ρωμαϊκῷ καὶ συγχρόνῳ ἀστικῷ δικαίῳ*, Ἀθῆναι 1938, 1 επ.· Πετροπούλου, *Εἰσηγήσεις*, I, 551-552· Kaser, *RPR*, I §58 II 1, 22, 23, 25· G. Impallomeni, "Applicazioni del principio dell' affidamento nella vendita romana", *SDHJ* 21(1955), 168 επ.· H. Schwarz, "Die Bedeutung des Geschäftswillens im römischen Kontraktsrecht der klassischen Zeit", *SDHJ* 25 (1959), 47-54· J. G. Wolf, *Error im römischen Vertragsrecht*, [*Forschungen zum römischen Recht her. von M. Kaser–W. Kunkel und F. Wieacker*, 12], Köln–Graz 1961, –176, κυρίως 139-151· U. Zilletti, *La dottrina dell' errore nella storia del diritto romano*, Milano 1961· F. Wieacker, "Irrtum, Dissens oder Gegenstandslose Leistungsbestimmung?", [*Mél. Meylan, I. Droit romain*], 383-408, κυρίως 395 επ. B. W. Frier, "Roman Law and the Wine Trade: The Problem of Vinegar Sold as Wine", *SZ RA* 100 (1983), 257-295, κυρίως 274 επ., 284 σημ. 107· Spagnesi, *Pandette di Giustiniano*, II. Le Pandette a Pisa, αριθ. 40, 39· P. Apathy, "Sachgerechtigkeit und Systemdenken am Beispiel der Entwicklung von Sachmängelhaftung und Irrtum beim Kauf im klassischen römischen Recht", *ZS RA* 101 (1994), 95-154, 126-127, 142 επ.· M.–J. Schermaier, "Auslegung und Konsensbestimmung (Sachmängelhaftung, Irrtum und anfängliche Unmöglichkeit nach römischem Kaufrecht", *ZS RA* 115 (1998), 244 επ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Β. ΕΝΟΧΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

1. Συνάλλαγμα.

D.2.14.7,2:

«*ULPIANUS libro quarto ad edictum*, ...Sed et si in alium contractum res non transeat, subsit tamen causa, eleganter Aristo Celso respondit esse obligationem.ut puta dedi tibi rem ut mihi aliam dares, dedi ut aliquid facias: hoc ***συνάλλαγμα*** esse et hinc nasci civilem obligationem. et ideo puto recte Iulianum a Mauriciano reprehensum in hoc: dedi tibi Stichum, ut Pamphilum manumittas: manumisisti: evictus est Stichus. Iulianus scribit in factum actionem a praetore dandam: ille ait civilem incerti actionem, "id est praescriptis verbis" sufficere: esse enim contractum, quod Aristo ***συνάλλαγμα*** dicit, unde haec nascitur actio».

D.50.16.19:

«*ULPIANUS libro undecimo ad edictum*, Labeo libro primo praetoris urbani definit, quod quaedam "agantur", quaedam "gerantur", quaedam "contrahantur": et actum quidem generale verbum esse, sive verbis sive re quid agatur, ut in stipulatione vel numeratione: contractum autem ultro citroque obligationem, quod Graeci ***συνάλλαγμα*** vocant, veluti emptionem venditionem, locationem conductionem, societatem: gestum rem significare sine verbis factam».

– Πρβλ. και *Θεοφίλου Ἰνστ.* 3.13.2: «*Δευτέρα δὲ διαίρεσις αὕτη, ἥτις εἰς τέσσαρα τέμνεται, ἢ γὰρ ἀπὸ συναλλάγματός εἰσιν ἢ ὡσανεὶ ἀπὸ συναλλάγματος ἢ ἀπὸ ἁμαρτήματος ἢ ὡσανεὶ ἀπὸ ἁμαρτήματος. Δεῖ δὲ πρότερον περὶ τούτων διαλεχθῆναι αἵτινες ἀπὸ συναλλάγματός εἰσι. συνάλλαγμα δέ ἐστι δύο ἢ καὶ πλειόνων εἰς τὸ αὐτὸ σύνοδός τε καὶ συναίνεσις ἐπὶ τὸ συστήσασθαι ἐνοχὴν καὶ τὸν ἕτερον τῷ ἑτέρῳ ποιῆσαι ὑπεύθυνον. Τέσσαρες δὲ ἐκ τῶν συναλλαγμάτων ἐγείρονται ἐνοχαί, re verbis litteris consensu καὶ δὴ περὶ ἑκάστης διαλεχθῆναι*»· *B*.2.2.17 (= *D*.50.16.19): «*Οὐλπιανός. Οὕτως ὁ Λαβεὼν ὁρίζεται, ὅτι τινὰ μὲν πράττεται, τινὰ δὲ χειρίζεται, τινὰ δὲ συναλλάττεται. Καὶ τὴν μὲν πρᾶξιν γενικόν φησιν εἶναι λόγον, εἴτε διὰ τῆς βέρβις εἴτε διὰ τῆς rè τίποτε πράττεται, ὥσπερ ἐπὶ ἐπερωτήσεως ἢ ἀπαριθμήσεως. Τὸ δὲ κοντράκτον τὴν ἐξ ἑκατέρου ἐνοχήν, ὅπερ οἱ Ἕλληνες συνάλλαγμα καλοῦσιν· οἷον ἀγορασίαν, πρᾶσιν, μίσθωσιν, ἐκμίσθωσιν, κοινωνίαν. Τὸν δὲ χειρισμὸν πρᾶγμα σημαίνειν δίχα ῥημάτων γεγονός*» και (σχ. *1*): «*..... Ἄλλα δέ φησι συναλλάσσεσθαι, ὅτε δύο τινὲς πρᾶσιν καὶ ἀγορασίαν ἐκ κοινῆς ἀρεσκείας συνέστησαν· συναλλάξαι γὰρ οὗτοι λέγονται.....Καὶ φησιν, ὅτι τὸ ἄκτον ἤτοι πρᾶξις γενικόν ἐστιν ὄνομα καὶ περιέχει καὶ τὰ λεγόμενα καὶ τὰ πραττόμενα, ὅτι καὶ τὸ ἐπερωτῆσαι καὶ ὁμολογῆσαι πράττεται. Καὶ μήτις ἐρεῖ, ὅτι κατὰ τοῦτον τὸν λόγον καὶ ἔχει ὁρισμὸν <τὸ συνάλλαγμα> καὶ τὸ*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

*συνάλλαγμα τῇ πράξει περιέχεται»· B.*11.1.7.2 (= *D.*2.14.7.2): «*Ulpi. ... Καὶ αἱ τίκτουσαι ἀγωγὰς εἰς ἰδικὸν ὄνομα μετέρχονται, ἀγορασίαν, πρᾶσιν, μίσθωσιν καὶ ἐκμίσθωσιν, κοινωνίαν, χρῆσιν, παρακαταθήκην καὶ τὰ παραπλήσια. Εἰ δὲ καὶ μὴ μετέρχονται εἰς ἰδικὸν συνάλλαγμα, ὕπεστι δὲ αἰτία, τίκτεται ἐνοχή, ὡς ὅταν δώσω σοι πρᾶγμα, ἵνα μοι ἄλλο δῷς ἢ ἵνα τι ποιήσῃς*» καὶ [*σχ. 1, 2 (Κυρίλλου), 3 (Ἀνωνύμου)*]· *B.*11.1.7 (*σχ. 3*): «*Διάθεσις συνέστησε τὸ συνάλλαγμα καὶ διάθεσις ἔλυσεν*» (e Cod. Mss. Coisl. 152)· *B.*11.1.7 (=*D.*2.14.7.3) (*σχ. 6*): «*Ὅτε τις ἐπαγγέλλεται προικίζειν τινά· τὰ γὰρ δύο ταῦτα σύμφωνα καὶ ἐκ διατάξεων βεβαιούμενα τίκτει καὶ ἀγωγάς. Τῶν δὲ φυσικῶν συμφώνων τὰ μὲν τίκτουσιν ἀγωγάς, τὰ δὲ γεννῶσι παραγραφάς. Οὐ μένει δ' ἐπὶ τοῦ οἰκείου ὀνόματος οὐδὲ μόνην τὴν τῆς παραγραφῆς προσηγορίαν ἔχει, ἀλλὰ μεταβαίνει πρὸς ἰδικὸν ὄνομα συναλλάγματος, ὡς πρᾶσις, ἀγορασία καὶ τὰ λοιπά. Εἰ δὲ καὶ εἰς ἕτερον ἰδικὸν συνάλλαγμα μὴ μεταβαίνει τὸ σύμφωνον, ἔχει δὲ ὅμως εὔλογον ὑποκειμένην αἰτίαν, σοφῶς ὁ Ἀρίστων ἀπεκρίνατο τῷ Κέλσῳ τίκτεσθαι καὶ ἐκ τούτου τοῦ συμφώνου ἐνοχήν· οἷον δέδωκά σοι πρᾶγμα, ἵνα <ἀντὶ> αὐτοῦ ἄλλο μοι δῷς...*» (e Cod. Ms. Par. 1352)· *B.*14.1.5 (=*D.*17.1.5)· *B.*14.1.5.2 (*σχ. 6*): «*Τὰ γὰρ συναλλάγματα ἐκ τῶν διαθέσεων, ὡς ἐμάθομεν, κανονίζονται· καὶ ἄνευ διαθέσεως οὐκ ἔστιν δυνατὸν συνίστασθαι συνάλλαγμα· μήτηρ γάρ ἐστιν τῶν συναλλαγμάτων ἡ διάθεσις ...*»· *B.*22.2.1.2 [= *Nov. (Iust.)* 44] (*σχ. 6*): «*Τὸ μίγμα τῶν βουλευμάτων τῶν συναλλαττόντων προσώπων λέγεται συμβολή· καὶ τὸ τούτου ἔγγραφον σύνταγμα καλεῖται συμβόλαιον, οἷον ὑπόμνημα μεταξὺ τῶν συμβαλλόντων ἤτοι συμμιξάντων καὶ συναινεσάντων καὶ εἰς τὸ αὐτὸ τὰς ἰδίας ἀγαγόντων γνώμας*»· *Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν* Σ.8.5· *Μικρά Σύνοψις Βασιλικῶν* Σ. 2: «*Συνάλλαγμά ἐστι πᾶν ὅπερ ἐξ ἐθελουσίου τινῶν συνελεύσεως, εἴτε δύο εἴτε πολλῶν, γενέσθαι συμφωνηθῇ*»· Ἀτταλ., *Ποίημα Νομικόν*, Δ΄.α΄· *Ρωμαϊκαὶ ἀγωγαί* 1.2: «*Συνάλλαγμα δέ ἐστι δύο ἢ καὶ πλειόνων εἰς τὸ αὐτὸ σύνοδός τε καὶ συναίνεσις ἐπὶ τῷ συστήσασθαι ἐνοχήν, ἐπὶ τῷ <τὸν> ἕτερον τῷ ἑτέρῳ ποιῆσαι ὑπεύθυ[νον] ...*»· *Lexicon zur Hexabiblos aucta* Σ. 36: «*Συνάλλαγμά ἐστιν, ὅταν δύο πρόσωπα συνέλθωσι καὶ ἑκουσίως δώσωσί τι ἢ ποιήσωσιν ἢ συμφωνήσωσιν, ὁποῖόν ἐστιν ἡ ἀγορασία, πρᾶσις, μίσθωσις, συμφωνία καὶ τὰ ὅμοια*».

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας:

Ἀριστ., *Ἠθ. Νικ.*, 5. 2 (1130b–1131a): «*Τῆς δὲ κατὰ μέρος δικαιοσύνης καὶ τοῦ κατ' αὐτὴν δικαίου ἓν μέν ἐστιν εἶδος τὸ ἐν ταῖς διανομαῖς τιμῆς ἢ χρημάτων ἢ τῶν ἄλλων ὅσα μεριστὰ τοῖς κοινωνοῦσι τῆς πολιτείας (ἐν τούτοις γὰρ ἔστι καὶ ἄνισον ἔχειν καὶ ἴσον ἕτερον ἑτέρου), ἓν δὲ τὸ ἐν τοῖς συναλλάγμασι διορθωτικόν. τούτου δὲ μέρη δύο· τῶν γὰρ συναλλαγμάτων τὰ μὲν ἑκούσιά ἐστι τὰ δ' ἀκούσια, ἑκούσια μὲν τὰ τοιάδε, οἷον πρᾶσις, ὠνή, δανεισμός, ἐγγύη, χρῆσις, παρακαταθήκη, μίσθωσις (ἑκούσια δὲ λέγεται, ὅτι ἡ ἀρχὴ τῶν συναλλαγμάτων τούτων ἑκούσιος...*»· Του Ιδίου, *Ῥητ.*, 1.15 (1376b, 7-14): «*... ἡ γὰρ συνθήκη νόμος ἐστὶν ἴδιος, καὶ κατὰ μέρος, καὶ αἱ μὲν συνθῆκαι οὐ ποιοῦσι τὸν νόμον κύριον, οἱ δὲ νόμοι τὰς κατὰ νόμους συνθήκας. Καὶ ὅλως αὐτὸς ὁ νόμος συνθήκη τίς ἐστιν, ὥστε ὅστις ἀπιστεῖ ἢ ἀναιρεῖ συνθήκην, τοὺς νόμους ἀναιρεῖ... Ἔτι δὲ πράττεται τὰ πολλὰ τῶν*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

συναλλαγμάτων καὶ τὰ ἑκούσια, κατὰ συνθήκας, ὥστε ἀκύρων γιγνομένων ἀναιρεῖται ἡ πρὸς ἀλλήλους χρεία τῶν ἀνθρώπων».

Δημ., *Πρὸς Ἀπατούριον παραγραφή (33)*, 12: «... *Ἀποδοθεισῶν δὲ τῶν τριάκοντα μνῶν ἐπὶ τὴν τράπεζαν καὶ τῶν δέκα τῷ Παρμένοντι, ἐναντίον πολλῶν μαρτύρων τάς τε συγγραφὰς ἀνειλόμεθα καθ' ἃς ἐδανείσθη τὰ χρήματα, καὶ τῶν συναλλαγμάτων ἀφεῖμεν καὶ ἀπηλλάξαμεν ἀλλήλους ὥστε μήτε τούτῳ πρὸς ἐμὲ μήτ' ἐμοὶ πρὸς τοῦτον πρᾶγμα εἶναι μηδέν».*

Ἀρχύτου, *Ἀπ.* 3 [Stob. Fl. IV 1, 139 Hense ἐκ τοῦ Ἀρχύτου Περὶ μαθημάτων]*: *«στάσιν μὲν ἔπαυσεν, ὁμόνοιαν δὲ αὔξησεν λογισμὸς εὑρεθείς· πλεονεξία τε γὰρ οὐκ ἔστι τούτου γενομένου καὶ ἰσότας ἔστιν· τούτωι γὰρ περὶ τῶν συναλλαγμάτων διαλλασσόμεθα».*

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

V. Pernice, "Parerga III", *ZS RA* 9 (1888), 248 επ.· Dareste, *Science du droit*, 208-209· *RIJG*, I, 280, 294· Beauchet, *Histoire du droit privé de la République Athénienne*, IV, 12 επ., 15 σημ. 1, 53 επ· Hitzig, Zum griechisch–attischen Rechte, 183-184· H. Erman, "Recht und Prätor", *ZS RA* 25 (1904), 336-337· De Francisci, *Συνάλλαγμα*, I, 122./II, 322 επ., 332 επ., 337-342, 496 επ.· Viard, *André Alciat*, 224 σημ. 4"· S. Riccobono, "La nozione del contractus", *Bull. d. Accadèmia di Palermo* I (1918), 11 επ.· F. De Visscher, "Les origines de l' obligation «ex delicto»", *RHD* 4e ser., 7e an. (1928), 335-386, κυρίως 351 σημ. 1-2· J. Partsch, *Das dogma des Synallagma im römischen und byzantinischen Rechte, [Aus nachgelassenen und kleineren verstreuten Schriften]*, Berlin 1931, 3-95 (Freiburger Rechtsgeschichtliche Abhandlungen, I) κυρίως 8 επ., 13, 16-18, 23 επ. (βλ. και βιβλιοκρισία Levy εις *ZS RA* 52 (1932), 515 επ.)· F. Maroi, s.v. *Obbligazioni (Diritto Greco)*, *NDI* 8 (1939), 1194-1196· Taubenschlag, *Law*, 292-293· Vinogradoff, *HJ*, II, 46 σημ. 2, 230· S. Riccobono, "La formazione della teoria generale del contractus nel periodo della giurisprudenza classica", [*St. Bonfante*, I], κυρίως 163 επ.· U. Brasiello, "Obligatio re contracta, [*St. Bonfante*, II], 556 σημ. 52, 557 σημ. 57-58, 573 σημ. 124· G. Beseler, "Iudicium facere", *ZS RA* 52 (1932), 293 επ.· P. Collinet, "L' invention du contrat inommé: le responsum d' Ariston (Dig.2, 14, 7, 2) et la question de Celsus (Dig.12, 4, 16)", [*Μνημ. Παππούλια*], 93-99· Του Ιδίου, *Genèse*, 323· Ph. Meylan, "La loi 23 D.46.4 et la notion de la bilatéralité du contrat de vente chez Labéon, [*St. Riccobono*, IV], 301 επ.· P. Voci, *La dottrina romana del contratto*, [*Pubblicazioni dell' Istituto di Diritto Romano dei Diritti dell' Oriente Mediterraneo e di Storia del Diritto dell' Università di Roma*, 23], Milano 1946, 51-67, κυρίως 56· F. Pringsheim, "L' origine des contrats consensuels", *RHD* 4 (1954), κυρίως 493-494· M. Alliot, "L' ὁμολογία dans la vente en Grèce", *RHD* 4 (1954), 462-463· Monier– Cardascia–Imbert, *Histoire des institutions*, 127-128· H. J. Wolff, "Die Grundlagen des griechischen Vertragsrechts", *ZS RA* 74 (1957), 26-72,

---

* = H. Diels-W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*[13], I, Dublin-Zurich 1969-1971, 437.

** Χαρακτηριστικό είναι εν προκειμένω το σχόλιο του Alciatus: *Opera Omnia*, II, 1052: «*...Sane συνάλλαγμα graece a σὺν, quod est simul, et ἀλληλῶς, vicissim, et verbo ἀλλάττω descendit quod mutare vulgo significat· sed eius ergo origo est ab ἄττω verbo antiquo eodemque polysymo, quod deducitur ab ἀΐσσω, et attice ἀΐττω, unde ἄττω quod est impello, convenio tracto:qua ratione et contractum dici probabile est, quasi contra seu vicissum actum, id enim, haec vox significat...*».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κυρίως 53 επ., 62 σημ. 84· A. E. Giffard, "L' actio civilis incert et le synallagma (D.2.14.7)", *RHD* 35 (1957), 337-346· L. Gernet, "Note sur la notion de délit privé en droit grec", [*Mél. Lévy –Bruhl*], 393-405, κυρίως 403-405· E. Cantarella, s.v. *Obbligazione (diritto greco)*, *NNDI* XI (1968), 546-554· H. P. Benöhr, *Das sogennante Synallagma in den Konsensualkontrakten des klassischen römischen Rechts*, [*Hamburger Rechtsstudien, Rechtwiss. Fak. Univ. Hamburg*, 54], Hamburg 1965, XII–127 (βλ. και βιβλιοκρισία G. Hubrecht, *RHD* 46 (1968), 89-90)· C. Despotopoulos, "La notion de συνάλλαγμα chez Aristote", *Archives de philosophie du droit* 13 (1968), 115 επ.· Monier, *Manuel élémentaire*, II, 186, 188 επ.· Kaser, *RPR*, I, § 123 III σημ. 16· A. Schiavone, *Studi sulle logiche dei giuristi romani. "Nova negotia" e "transactio" da Labeone a Ulpiano*, [*Pubblicazioni della Facoltà Giuridica dell' Università di Napoli*, 128], Napoli 1971, 64-87, 94· A. Biscardi, "Prassi e teoria della "misthosis" nel diritto contattuale attico", *SDHJ* 37 (1971), 352-353· W. Wolodkiewicz, "Contrahere–contractum–contractus dans le droit romain classique", στον τόμο *Le droit romain et sa réception en Europe (eds. H. Kupiszewski–W. Wolodkiewicz)*, 1978, 300· Maffi, *"Synallagma" e obbligazioni in Aristotele: Spunti critici*, Milano 1980, 11-35· A. Biscardi, "Quod Graeci synallagma vocant", [*Μνήμη Πετροπούλου*], 42-51· R. Santoro, "Il contratto nel pensiero di Labeone", *APal* 37 (1983), 216 επ., 277 επ.· G. MacCormack, "Contractual Theory and the Innominate Contracts", *SDHJ* 51 (1985), 135-136, 138-139· R. A. Bauman, " The Interface of Greek and Roman Law ", *RIDA* 43 (1996), 39-62· G. Falcone, "L' origine della definizione di συνάλλαγμα nella Parafrasi di Teofilo. I. Le fonti", [*Seminarios Complutenses de Derecho Romano* (1999), XI], Madrid 2000, 27 επ.· A. Burdiese, "Sulla definizione teofilina di συνάλλαγμα (a proposito di un recente studio)", *Rivista di diritto romano* 1 (2001), 1-3.

2. Πώληση. Ευθύνη πωλητού για κεκρυμμένα πραγματικά ελαττώματα εκποιηθέντος ανδραπόδου ή υποζυγίου. Διάκριση morbus (*πάθος, νόσος, ἀρρώστια*) – vitium (*κακοήθεια*)

D.21.1.5:
«PAULUS *libro undecimo ad Sabinum*. Et quantum interest inter haec vitia quae Graeci ***κακοήθειαν*** dicunt interque ***πάθος*** aut ***νόσον*** aut ***ἀρρωστίαν***, tantum inter talia vitia et eum morbum, ex quo quis minus aptus usui sit, differt».

– Πρβλ. και *B*.19.10.4, 6 (=*D*.21.1.4):*«Οὐ πᾶσα νόσος εἰσάγει τὸ ἀναστραφῆναι τὸ πραθέν, τυχὸν μικρὰ ὀφθαλμία ἢ ὀλίγη νόσος ὀδόντων ἢ ὤτων..»· B*.19.10.10 (=*D*.21.1.10)· *Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν* Α΄ 12.1: «*... καὶ ὅτι τὸ τῇ χρήσει ἢ ὑπουργίᾳ ἐμποδίζον πάθος ἢ αἴτιον εἰσάγει τὴν ἀναστρέφουσαν τὸ πραθὲν ἀγωγήν, οὐ μὴν τὸ τυχόν τε καὶ ἐλαφρόν, ὡς ἐλαφρὸς πυρετὸς ἢ παλαιὸς τεταρταῖος ἢ τὸ μικρὸν τραῦμα· ταῦτα γὰρ οὔτε δεῖ προλέγειν ὡς εὐκαταφρόνητα*»· και (σχ. i): «*Νόσος ἐστὶ σωματικὴ κατάστασις παρὰ τὴν φύσιν ὑμῖν προσγινομένη χρήσεώς τινος ἀναιρετική, ἧς ἕνεκα φύσις ἡμῖν τὴν ὑγίειαν ἐχαρίσατο, αὕτη δὲ ἡ παρὰ φύσιν κατάστασις πῶς μὲν κατὰ παντὸς ἐρρύη τοῦ σώματος, ὡς ἡ φθίσις καὶ ὁ πυρετός· πῶς δὲ κατὰ μέρος τοῦ σώματος, ὥσπερ ἡ τύφλωσις ...πολλὴ γὰρ διαφορὰ βιτίου καὶ νόσου...*»· *Ηὐξημένη Ἐπαναγωγή (Εἰσαγωγή)* ΚΑ΄ 35· *Ηὐξημένη Ἐπαναγωγή (Εἰσαγωγή)* ΚΑ΄ 39 -40.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας:

Πλάτ., *Νόμ.*, XI, 916Α: «... *ἡ δὲ κατὰ νόμους ἀναγωγὴ καὶ μὴ τῇδε ἔστω· ἐάν τις ἀνδράποδον ἀποδῶται κάμνον φθόῃ ἢ λιθῶν ἢ στραγγουριῶν ἢ τῇ καλουμένῃ ἱερᾷ νόσῳ ἢ καὶ ἑτέρῳ τινὶ ἀδήλῳ τοῖς πολλοῖς νοσήματι μακρῷ καὶ δυσίατῳ κατὰ τὸ σῶμα ἢ κατὰ τὴν διάνοιαν,... ἐὰν δέ τις ἰδιώτῃ τι τῶν τοιούτων ἀποδῶται δημιουργός, ὁ πριάμενος ἐντὸς ἑκμήνου ἀναγέτω, πλὴν τῆς ἱερᾶς· ταύτης δ' ἐντὸς ἐνιαυτοῦ τὴν ἀναγωγὴν ἐξέστω ποιεῖσθαι τῆς νόσου*».

Ὑπερείδ., *Κατ' Ἀθηνογένους*, 14-15: «.. *ἕτερος νόμος κεῖται περὶ ὧν ὁμολογοῦντες ἀλλήλοις συμβάλλουσιν· «ὅταν τις πωλῇ ἀνδράποδον προλέγειν, ἐάν τι ἔχῃ ἀρρώστημα, εἰ δὲ μή, ἀναγωγὴ τούτου ἐστίν*».

Γαλην., *Θεραπευτική μέθοδος*, Β 91: «... *τὸ πάθους ὄνομα καὶ κατὰ τοῦ νοσήματος ἐπιφέρουσιν οἱ παλαιοί, καθάπερ καὶ τὴν ἀρρώστιαν καὶ τὴν ἀσθένειαν, ἐπιδέδεικται καὶ τοῦτ' ἐν τοῖς περὶ τῶν ἰατρικῶν ὀνομάτων, καὶ ὡς οὐδὲν διαφέρει λέγειν ἀῤῥωστίαν ἢ ἀῤῥώστημα*».

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Dareste, *Science du droit en Grèce*, 112- 114· C. Ferrini, "Sull' origine del contratto di vendita in Roma", [*Memorie della R. Accad. di Scienze, Lettre et Arti di Modena*, ser. II, vol. IX], 1893, 179-214 (= *Ferrini*, III, 49- 79, κυρίως 77- 79)· F. Hofmann, *Beiträge zur Geschichte des griechischen und römischen Recht*, Wien 1870, 104· M. Voigt, *Romische Rechtsgeschichte*, I, Leipzig 1892, 220· Karlowa, *RR*, II, 1300-1301· G. Hanausek, *Die Haftung des Verkäufers fur die Beschaffenheit der Ware: nach römischen und gemeinem Recht mit besonderer Berücksichtigung des Handelsrechts*, I, Berlin 1883, 20 σημ. 7, 23-24· Hitzig, Zum griechisch–attischen Rechte, 186-187· Beauchet, *Histoire du droit privé de la République Athénienne*, IV, 151-152, 155 σημ. 6· Bry, *Essai sur la vente dans les papyrus gréco–égyptiens*, thèse de droit, Aix 1909, 295, 301-303· E. Caillemer, "Le contrat de vente à Athènes", *Revue de legislation ancienne et moderne*, 1870-1871, 631-671/1873, 5-41· Του Ιδίου εις *DAGR* I.1, s.v. *Anagogès Dikè*, 260b-261a· G. Humbert εις *DAGR* I.1, s.v. *Aediles (curules)*, 96-99· F. Haymann, *Die Haftung des Verkäufers für die Beschaffenheit der Kaufsache*, I, Berlin 1912, 19 επ. (βλ. και βιβλιοκρισία J. Partch εις *SZ RA* 33 (1912), 600-613)· P. Petot, *Le défaut in judicio dans la procédure ordinaire romaine*, Paris 1912, 85 σημ 3, 88 σημ. 2· Lipsius, *AR*, 745 σημ. 251-252· E. Weiss, "Peregrinische Manzipationsakte", *ZS RA* 37 (1916), 168 επ.· J. Partch, "Die griechische Publizität der Grundstücksverträge im Ptolemäerrechte", [*Fs. Lenel*], 86-87· Viard, *André Alciat*, 216 σημ 1, 274-275· Vinogradoff, *HJ*, 264· H. Vincent, *Le droit des édiles: étude historique et economique des prescriptions édiliciennes sur la vente et la garantie*, thèse de droit, Paris 1922, 39-43, 121 σημ. 3, 124· P. F. Girard, "La garantie d' éviction dans la vente consensuelle", *NRH* 8 (1884), 395-439 (= *Mélanges de droit romain: II. Droit privé et procèdure*, Paris 1923, 107-152, κυρίως 127)· Του Ιδίου, *Histoire de l' organisation judiciaire des Romains*, 1901, 218 σημ. 1, 221, 225, 231· A. de Senarclens, "L' extension de l' édit des édiles aux ventes de toute éspece de choses", *RHD*, 6e an. (1927), 391, 395-417· Cuq, *Manuel des institutions juridiques*, 468 σημ. 5· R. Monier, *La garantie contre les vices cachés dans la vente romaine*, Paris 1930, κυρίως xii–xv, 22 επ., 34-35 (βλ. και βιβλιοκρισία F. Haymann, *SZ RA* 51(1931), 474-482)· Του Ιδίου, La position de Labéon vis à vis de l' expression «morbus vitiique» de l' Édit des édiles", [*Symb. Taubenschlag*], 443 επ.· A. Giffard, "L' action édillicienne "quanti minoris" (Dig.21.1.38, pr.; 13 et 14)", *RHD* 10e an. (1931), 683 επ.· Buckland, *A Text-Book of Roman Law*,

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

491-492· De Zulueta, *Roman Law of Sale*, 46-51· Pringsheim, *GLS*, 99-102, 473 επ., κυρίως 479 σημ. 1, 489 σημ. 3· Του Ιδίου, "Das Alter der aedilizischen actio quanti minoris", *SZ RA* 69 (1952), 234 επ.· Finley, "Some Problems of Greek Law. A Consideration of Pringsheim on Sale", *Seminar* 9 (1951), 72 επ.· Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, II.1, Leipzig 1887 (ανατ. Graz 1952), 480 επ., κυρίως 497 σημ. 1· V. Arangio–Ruiz, *La compravendita in diritto romano*, Naples, 1954, 353 επ.· Taubenschlag, *Law*, 332-333· E. Volterra, "Intorno all' editto degli edili curuli", [*Scritti della Facoltà Giuridica di Bologna in onore di Umberto Borsi*], Padova 1955, 19· Του Ιδίου, "Ancora sull' editto degli edili curuli", *JURA* 7 (1956), 141-149· C. Furkiotis, "Aus dem attischen Recht die ΔΙΚΗ ΑΝΑΓΩΓΗΣ", [*St. Paoli*], 323-331· G. Impallomeni, *L' editto degli edili curuli*, [*Pubbblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza dell' Università di Padova*], Padova 1955 (βλ. και βιβλιοχρισία A. Pezzana εις *JURA* 7(1956), 249-262)· Του Ιδίου, *Edictum aedilium curulium*, *NNDI* 6 (1960), 372-374· B. Nicholas, "Dicta promissave", [*St. Zulueta*], 91 επ.· N. Van Brock, *Recherches sur le Vocabulaire Médical du Grec Ancien. Soins et Guérison*, Paris 1961, 179-182, 273· U. Kahrstedt, *Staatsgebiet und Staatsangehörige in Athen*, [*Geistewissenschaftliche Forschungen (Göttinger Forschungen) herausgegeben von W. Mitsherlich*, 4], Aalen 1969, I, 44-46/II, 30 σημ. 6, 84 σημ. 3, 72, 213-214, 233· Kaser, *RPR*, I, §131 II.4 σημ. 47-51/II, § 262 V. 2 σημ. 71-75· I. Triantaphyllopoulos, "Les vices cachés de la chose vendue d' après les droits grecs à l' exception des Papyrus", [*St. Volterra, V*], 697-719· P. V. Stanley, "Agoranomoi and Metronomoi. Athenian Market Officials and Regulations", *AncW*11 (1979), 13-19· A. Watson, "Sellers' Liability for Defects: Aedilician Edict and Praetorian Law", *JURA* 38 (1987), 167-175, κυρίως 173· P. Millett, "Sale, Credit and Exchange in Athenian Law and Society", [*Nomos*], 167-194, κυρίως 172-173· Harrison, *Law of Athens, II. Procedure*, 25· E. Jakab, *Praedicere und cavere beim Marktkauf. Sachmängel im griechischen und römischen Recht*, München 1997, 55 επ., 82 επ.· W. Ernst, "Neues zur Sachmangelgewährleistung aufgrund des Aediledikts", *ZS RA* 116 (1999), 208-221· D. Whitehead, *Hypereides. The Forensic Speeches*, Oxford 2000, 311· Λ. Παπαρρήγα–Αρτεμιάδη, "Ελληνικές ιατρικές–φιλοσοφικές επιδράσεις αναφερόμενες στην πώληση κατά το ρωμαιοβυζαντινό δίκαιο", *ΕΚΕΙΕΔ* 38 (2004), 47 επ.

3. Επίμορτος αγρολη̨ψία. Αδυναμία εκτελέσεως της συμβάσεως από τον μισθωτή λόγω «*θεοῦ βίας*».

D.19.2.25,6:

«*GAIUS libro decimo ad edictum provinciale*: «... Vis major, quam Graeci ***θεοῦ βίαν*** appelant non debet conductori damnosa esse, si plus, quam tolerabile est, laesi fuerint fructus: alioquin modicum damnum aequo animo ferre debet colunus, cut immodicum lucrum non aufertur. apparet autem de eo nos colonos dicere, qui ad pecuniam numeratam conduxit: alioquin partiarius colonus quasi societatis iure et damnum et lucrum cum domino fundi partitur».

– Πρβλ. και *Πρόχειρος Νόμος* 17.19: « *Ὁ ἐπὶ χρήμασι μισθωσάμενος τὴν συμβαίνουσαν τοῖς καρποῖς ἄμετρον βλάβην ἐκ τῆς λεγομένης θεομηνίας οὐκ ἐπιγινώσκει, ἀλλὰ τὴν μετρίαν. ὁ δὲ τοὺς καρποὺς μεριζόμενος, μισθωσάμενος, ὡσανεὶ δικαίῳ κοι-*

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νωνίας καὶ τὸ κέρδος καὶ τὴν ζημίαν συμμερίζεται τῷ δεσπότῃ»· Ἐπαναγωγή (Εἰσαγωγή) 24.19 και (*σχ. g*): *«Εἰ ὅλισθος γένηται ἢ ἐρυσίβη καὶ πάντα τὸν καρπὸν ἀπολέσῃ, ὁ κολωνὸς οὐ ζημιοῦται, εἰ μὴ τὸν σπόρον, ὥσπερ εἰ καὶ θερμὸς ὁ ἥλιος γένηται ἢ ἐξέρκιτον παρέλθῃ, παρὰ συνήθειαν μέντοι, ἢ σεισμός, καὶ καταπέσῃ πᾶς ὁ ἀγρός, ἢ ἐμπρησθῇ. ἐπὶ γὰρ πάντων τῶν τυχηρῶν οὐ τὸ διαφέρον ἀπαιτεῖ ὁ μισθωτός, ἀλλὰ τὸν μισθόν, ζημιούμενος τὸν σπόρον, εἰ δὲ ὁ μισθώσας κωλύει αὐτὸν χρήσασθαι, τὸ διαφέρον. εἰ δὲ μέτρια βλάψωσι τὰ τυχηρά, τὸν μισθωτὸν ὁρᾷ. ταῦτα περὶ τοῦ ἐν ἀργυρίοις μισθωσαμένου. ὁ γὰρ μέρος διδοὺς τῶν καρπῶν, ὡς κοινωνὸς μερίζεται τὸ κέρδος καὶ τὴν ζημίαν»· B.*20.1.25,6 (=*D.*19.2.25,6): *«...Ὁ ἐπὶ χρήμασι μισθωσάμενος τὴν συμβαίνουσαν τοῖς καρποῖς ἄμετρον βλάβην ἐκ τῆς λεγομένης θεομηνίας οὐκ ἐπιγινώσκει, ἀλλὰ τὴν μετρίαν. Ὁ δὲ τοὺς καρποὺς μεριζόμενος μισθωτὸς ὡσανεὶ δικαίῳ κοινωνίας καὶ τὸ κέρδος καὶ τὴν ζημίαν συμμερίζεται τῷ δεσπότῃ....»· και (*σχ. 11*): **«Ἡ παρὰ μὲν τοῖς Ῥωμαίοις λεγομένη <vis major>, παρὰ δὲ τοῖς Ἕλλησι θεουμηνία**, οὐκ ὀφείλει τῷ μισθωσαμένῳ ἐπιζήμιος εἶναι, εἴγε ἀφορήτως ἐβλάβησαν οἱ καρποί. [Εἰ δὲ] μικρά τις ζημία προσγέγονε ἐντεῦθεν, προθύμως τὴν ἐλαχίστην φερέτω ζημίαν· ἐπειδὴ μεγάλου κέρδους αὐτῷ προσγενομένου τοῦ ὁρισθέντος μισθώματος [οὐκ ἀπ]αιτηθήσεταί τι πλέον. Ταῦτα δέ φαμεν περὶ ἐκείνου τοῦ κολωνοῦ, ὅστις χρήματα διδόναι συνεφώνησεν ὑπὲρ τοῦ μισθώματος· εἰ γὰρ ἐμισθώσατο ἐπὶ τῷ μέρος τῶν διδομένων παρέχειν καρπῶν ὡς ἀπὸ δικαίου κοινωνίας, καὶ τῆς ζημίας καὶ τοῦ κέρδους κοινωνήσει τῷ δεσπότῃ τοῦ ἀγροῦ».*

Συναφή αρχαιοελληνικά κείμενα:

Ἡράκλεια (Μ. Ἑλλάς)-4ος π.Χ.: *RIJG*, I, XII.I, §16, 208: *«αἰ δὲ χ' ὑπὸ πολέμῳ ἐγϜηληθίωντι, ὥστε μὴ ἐξῆμεν τὼς μεμισθωμένως καρπεύεσθαι, ἀνέωσθαι τὰν μίσθωσιν καθά κα τοὶ Ἡρακλείοι διαγνῶντι, καὶ μὴ ἦμεν ὑπολόγως μήτε αὐτὼς μήτε τὼς πρωγγύως τῶν ἐν τᾷ συνθήκᾳ γεγραμμένων».*

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

V. Bolla, s.v. *colonia partiaria*, *RE* 18.4 (1949) 2480 επ.· Beauchet, *Droit privé de la République Athénienne*, II, 248/IV, 199, 216, 408· Viard, *André Alciat*, 273-274 σημ. 6-7· J. Biermann, "Custodia und vis maior", *ZS RA* 12 (1892), 33-65· E. Cuq, "Le colonat partiaire dans l' Afrique romaine: d' après l' Inscription d' Henchir Mettich", Ανάτυπο από *Mémoires presentés par divers savants à l' Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1re serie, tome XI, 1re partie]*, Paris 1897, -66· A. De Medio, "Caso fortuito e forza maggiore in diritto romano", *BIDR* 20 (1908), 157 επ.· G. Longo, "Sulla natura della «merces» nella «locatio–conductio»", [*Mél. Girard*, II], 105-117· Του Ιδίου, "Questioni esegetiche", [*St. Albertario*, I], 689· E. Costa, *La locazione di cose nel diritto romano*, [*Nuova Collezione di Opere Giuridiche*, 192], Torino 1915, 46 επ., κυρίως 48· Maschke, *Willenslehre*, 139 επ.· A. Guarneri Citati, *Miscellanea esegetica*, I, Perugia 1924, 5 επ.· Arangio–Ruiz, *Responsabilità contrattuale*, 80 επ., κυρίως 88· F. Kobler, *Der Teilbau im römischen und geltenden italienischen Recht*, Marburg 1928· Behrens, *Die «vis maior» und das klassische Hafftungssystem*, Giessen 1936, 48, 53 επ.· G.–I. Luzzatto, *Caso fortuito e forza maggiore come limite alla responsabilità contrattuale. I. La responsabilità per custodia*, [*R. Università di Roma Pubblicazioni dell' Istituto di Diritto Romano e dei Diritti dell' Oriente Mediterraneo e di Storia del Diritto*, 6], Milano 1938, 62 σημ. 2, 201 επ., κυρίως 216 επ.· G. Marton, Essai de reconstruction du dévelop-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

sement probable du système romain de responsabilité civile, 189· Πετροπούλου, *Εἰσηγήσεις*, 107, κυρίως σημ. 25-26· K. Visky, "La responsabilité dans le droit romain à la fin de la République", [*Mél. De Visscher*, II (=*RIDA* 2)], 438, 470-471, 483· Künkel, *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*, 204 σημ. 380· V. Branca, "La responsabilità per danni nei rapporti di vicinanza e il pensiero dei «veters»", [*St. Albertario*, I], 337-367, κυρίως 342 επ.· M. Sargenti, "Problemi della responsabilità contrattuale", *SDHJ* 20 (1954), 127-258, κυρίως 130-132· A. Steinwenter, "Vis maior in griechischen und koptischen Papyri", [*Symb. Taubenschlag*], 261-271· E. Betti, "Periculum. Problema del rischio contrattuale in diritto romano classico e giustinianeo", [*St. De Francisci*, I], 145-146· Th. Mayer–Maly, s.v. *vis maior*, *RE* 2. A.1(1961), 340 επ., κυρίως 344· Του Ιδίου, "Höhere Gewalt: Falltypen und Begriffsbildung" [*Fs. Steinwenter*], 58-77 (βλ. και βιβλιοκρισία D. Nörr εις *SZ RA* 76 (1959), 634)· Του Ιδίου, *Locatio conductio: eine Untersuchung zum klassischen römischen Recht*, [*Wiener Rechtsgeschichtliche Arbeiten*, 4], Wien 1956, 154, 218· Ul. Von Lübtow, "Catos leges venditioni et locationi dictae", [*Symb. Taubenschlag*, III], 358 επ.· Taubenschlag, *Law*, 359-361, κυρίως σημ. 19, 27, 363 σημ. 37· Mitteis, *Grundzüge*, II.1, 260· J. Miquel, "Periculum locatoris. Ricerche in tema di responsabilità contrattuale", *ZS RA* 81 (1964), 134-190, κυρίως 170-181· Watson, *The Law of Obligations*, 100 επ., κυρίως 115-120· Kaser, *RPR*, I, §118 III.2, σημ. 24, §132.2 σημ. 31· Του Ιδίου, "Periculum locatoris", *SZ RA* 74 (1957), κυρίως 169 επ., 172 σημ. 60· Kuebler, Degrés de faute, 180 επ.· Jones, *Law and Legal Theory*, 249· T. Giaro, "Il limite della responsabilità ex cautione damni infecti (contributo allo sudio della forza maggiore nel diritto romano classico)", *BIDR* 78 (1975), 271-283· W. Ernst, "Nutzungsrisiko bei der Pacht in der Entwicklung seit Servius", *ZS RA* 105 (1988), 541-591· Του Ιδίου, "Periculum conductoris. Eine Gleichlaufende Gefahrtragungsregel bei der Vertägen der Locatio Conductio", [*Fs. Lange*], 76-81· J. Molnar, "Die Augestaltung des Begriffes der vis maior im römischen Recht", *JURA* 32 (1981), 73 επ., κυρίως 93-94· R. Robaye, *L'obligation de garde. Essai sur la responsabilité contractuelle en droit romain*, Bruxelles 1987, 75, 134 επ.· A. Doll, *Von der Vis major zur höheren Gewalt. Geschichte und dogmatik eines Haftungsentlastenden Begriffs*, [*Europäische Hochschulschriften, 2. Rechtswissenschaft, 854*], Frankfut/Main 1989, –189· O. Milella, «Casus» et «vis maior» in Sen., «Ben.» 4.39. 23.4; 7.16.3", *LABEO* 33 (1987), 267-297, κυρίως 267 σημ. 3, 292-293 σημ. 80· C. A. Cannata, "Sul problema della responsabilità nel diritto privato romano", *INDEX* 44 (1993), 1-83.

4. Μίσθωση έργου.

Διάκριση *ἔργου* (επεξεργασία ενσωμάτων αντικειμένων)–*ἀποτελέσματος*.

D. 50.16.5,1:

«*PAULUS libro secundo ad edictum*, "Opere locato conducto": his verbis Labeo significari ait id opus, quod Graeci ***ἀποτέλεσμα*** vocant, non ***ἔργον***, id est ex opere facto corpus aliquod perfectum».

– Πρβλ. και *B*.2.2.5.1 (=*D*.50.16.5,1):«*Ἐν τῇ τοῦ ἔργου μισθώσει τὸ ἀποτέλεσμα θεωρεῖται* και (*σχ. 3*): «*Φησὶν ὁ νόμος, ὅτι κἂν τοσούτου ποσοῦ τὸ ἔργον ποιήσῃ ὁ ἐργολάβος, οὔπω δὲ πληρώσας αὐτό, οὐ δοκεῖ τι ποιῆσαι· ἐν γαρ τῇ τῆς ἔργου πληρώσεως μισθώσει τὸ ἀποτέλεσμα θεωρεῖται, βιβ. κ΄. τιτ. α΄. κεφ. να΄. θεμ.γ΄*».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας[*]:

Πλάτ., *Νόμ.*, XI, 921A: «... *ἂν δή τις δημιουργῶν εἰς χρόνον εἰρημένον ἔργον μὴ ἀποτελέσῃ διὰ κάκην, ... πρῶτον μὲν δίκην τῷ θεῷ ὑφέξει, δεύτερον δὲ ἑπόμενος αὐτῷ νόμος κείσθω· τὴν τιμὴν τῶν ἔργων ὀφειλέτω ὧν ἂν τὸν ἐκδόντα ψεύσηται καὶ πάλιν ἐξ ἀρχῆς ἐν τῷ ῥηθέντι χρόνῳ προῖκα ἐξεργαζέσθω*».

Πλουτ., *Περικλῆς*, 13,7,160a[**]: «... *τὸ δὲ μακρὸν τεῖχος, περὶ οὗ Σωκράτης ἀκοῦσαί φησιν αὐτὸς εἰσηγουμένου γνώμην Περικλέους, ἠργολάβησε Καλλικράτης*».

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Beauchet, *Histoire du droit privé de la République Athénienne*, IV, 184, 204, 209· O. Lenel, "Beiträge zur Kunde des Edicts und der Edictcommentare", *SZ RA* 2 (1881), 43· Th. Mommsen, "Die römischen Anfänge von Kauf und Miethe", *SZ RA* 6 (1885), 265 επ.· Hitzig, Zum griechisch–attischen Rechte, 187-188· Karlowa, *RR*, II, 646· C. Longo, "Sulla natura della merces nella locato conducto", [*Mél. Girard*, II], 105 επ.· Dareste, *Science du droit en Grèce*, 116· Viard, *André Alciat*, 253 σημ. 3· R. Leonhard–E. Weiss, *RE* 25 (1926), s.v. *locatio–conductio*, 938-939· Schwahn, *RE* 51 (1932), s.v. *συγγραφαί*, 1371, 1372, 1375· Schulthess, *RE* 30 (1932), s. v. *μίσθωσις*, 2099-2100· E.–H. Kaden, *Études sur l' origine du contrat d' entreprise dans le droit romain*, ανάτυπο από *Recueil de Travaux, publié par la Faculté de Droit de l' Université de Genève*, 1938, κυρίως 122 σημ. 5-6· F. M. De Robertis, *I rapporti di lavoro nel diritto romano*, Milano 1946, κυρίως 14 σημ. 7, 153-159· Taubenschlag, *Law*, 376-381· Th. Mayer–Mally, *Locatio Conductio. Eine Untersuchung zum klassischen römischen Recht*, [*Wiener rechtsgeschichtliche Arbeiten*, 4], Wien–München 1956, 40-41, 129 (βλ. και βιβλιοκρισία A. Burdese εις *JURA* 8 (1957), 481-487)· L. Amirante, "Richerche in tema di locazione", *BIDR* 62 (1959), 78 επ. (βλ. και βιβλιοκρισία M. Kaser εις *JURA* 11 (1960), 229-234)· Του Ιδίου, "In tema di "opus locatum", *LABEO* 13 (1967), 49-60, κυρίως 56· J. A. C. Thomas, "Carriage by Sea", *RIDA* 7 (1960), 500 σημ. 42· Ι. Δεληγιάννη, "Γένεσις καί μορφή τῆς μισθώσεως ἔργου κατὰ τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικόν δίκαι-

---

[*] Από το επιγραφικό υλικό βλ. ενδεικτικώς: *RIJG* I, 144 επ. (τέλος 4ου-αρχές 3ος αι. π. Χ.: σύμβαση μεταξύ Ερετριέων και Χαιρεφάνους περί αποξηράνσεως έλους): «*(§5) Ὁμόσαι δὲ τοὺς πολίτας καὶ πίστεις δοῦναι ἐν Ἀπόλλωνος Δαφνηφόρου Χαιρεφάνει, ἢ μὴν [ἐά]σειν καρπίζ[εσθαι τὴν γῆν δέκα ἔτη τριάκοντα ταλάντων, ἐπειδὰν ἐξαγάγει τὴν λίμνην... (§9) Καταστῆσαι δὲ καὶ Χαιρε[φάνην ἐγγυητὰς ἐπαγγελλομένους ἐπειδὰν ἐξαγάγει τὴν λίμνην, ἢ μὴν ἔσεσθαι ξηρὰν τὴν λίμνην... καὶ βέβαιον παρέχειν τὴν αὐτοῦ [κ]άρ[π]ωσιν τριάκοντα τα[λ]άντων*»· *Ditt. Syll.*[3] I αρ. 93 (418/7 π.Χ.-σύμβαση περιφράξεως ιερού των μισθωτών του τεμένους Νηλέως και Βασίλης)· *CIG* 2266 (= Fabricius, *Hermes* 17 (1882), 1 επ.-σύμβαση κατασκευής του ναού του Απόλλωνος στη Δήλο)· *Ditt. Syll.*[3], 969 (= Fabricius, *Hermes* 17 (1882), 55 επ.: 347/6 π.Χ.-συγγραφή κατασκευής της σκευοθήκης του πειραϊκού ναυστάθμου)· *Ditt. Syll.*[3], 972, 1επ. (175-172 π.Χ.-συγγραφαί περί κατασκευής του ναού του Διός Βασιλέως στη Λειβαδιά): «*...τῶν ἔργων τὸ ἐπίπεμπτον ἀποτείσει ὁ ἐργώνης· τοῦτο δὲ καὶ τὸ ὑπερεύρεμα.. ἅπαντα πράξουσιν οἱ ναοποιοὶ τὸν ἐργώνην καὶ τοὺς ἐγγύους*».

[**] = R. Flacelière-É. Chambry-M. Juneaux (eds.), *Plutarque. Vies. III. Périclès*, [*Collection des Universités de France*], Paris 1964, 30.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ον", *Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης. Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Σχολῆς Νομικῶν καί Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν. Η'. Μνημόσυνον Π. Βιζουκίδου*, Θεσσαλονίκη 1960, 287-327, κυρίως 298 σημ. 29, 301 σημ. 37-38, 303 σημ. 47, 309-310 σημ. 84, 323-324 σημ. 130· H. J. Wolff, *Zur Rechtsnatur der Misthosis*, [*Forschungen zum römischen Recht, 13. Beiträge zur Rechtsgeschichte Altgriechenlands und des hellenistisch–römischen Ägypten*], Weimar 1961, 129 επ.· Th. Tsatsos, "Der Cairephanesevertrag. Der Einfluss unvorhergesehener Ereignisse auf den Inhalt eines Vertrages im antiken griechischen Recht", [*Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch–historisch Klasse*], Heidelberg 1963, 5 επ.· H. Kaufmann, *Die altrömische Miete*, Köln–Graz 1964, 206-232· D. Behrend, *Attische Pachturkunden. Ein Beitrag zur Beschreibung der μίσθωσις nach den griechischen Inschriften*, [*Vestigia. Beiträge zur alten Geschichte, 12*], München 1970, –172 (βλ. και βιβλιοκρισίες Fratto εις *LABEO* 16 (1970), 259 και Biondo εις *LABEO* 17 (1971), 250 επ.)· A. Biscardi, "Prassi e teoria della "misthosis" nel diritto contattuale attico", *SDHJ* 37 (1971), 350-361, κυρίως 360-361· A. Schiavone, *Studi sulle logiche dei giuristi romani. "Nova negotia" e "transactio" da Labeone a Ulpiano*, Napoli 1971, 82-83· Kaser, *RPR*, I § 132.2, V. I, σημ. 76-77· Al. Beck, "Zur Entstehung des römischen Mietvertrages", [*Fs. Lewald*], 3-13· F. Wubbe, "Opus selon la définition de Labéon (D. 50.16, 1, 5)", *TR* 50 (1982), 241-251· I. Molnar, "Object of locatio conductio", *BIDR* 135 (1982), 127-142· N. Benke, "Zum Eigentumserwerb des Unternehmers bei der "locatio conductio irregularis", *ZS RA* 114 (1987), 156-237· A. Biscardi, "Quod Graeci "apotelesma" vocant", *LABEO* 35 (1989), 163-171· Του Ιδίου, "Prassi e theoria della "misthosis" nel diritto contattuale attico", *SDHJ* 37 (1971), 355 επ., 361.

5. Εταιρικές συμφωνίες (ισχυρές οι μη αντιτιθέμενες προς τους νόμους).

D.47.22.4:

«*GAIUS libro quarto ad legem duodecim*, Sodales sunt, qui eiusdem collegii sunt: quam Graeci ***ἑταιρείαν*** vocant. his autem potestatem facit lex pactionem quam velint sibi ferre, dum ne quid ex publica lege corrumpant.sed haec lex videtur ex lege Solonis tralata esse. nam illuc ita est: ***ἐὰν δὲ δῆμος ἢ φράτορες ἢ ἱερῶν ὀργίων ἢ ναῦται ἢ σύσσιτοι ἢ ὁμόταφοι ἢ θιασῶται ἢ ἐπὶ λείαν οἰχόμενοι ἢ εἰς ἐμπορίαν, ὅτι ἂν τούτων διαθῶνται πρὸς ἀλλήλους, κύριον εἶναι, ἐὰν μὴ ἀπαγορεύσῃ δημόσια γράμματα***».

– Πρβλ. και *Δωδεκάδελτος* VIII.27: «*His (sodalibus) potestatem facit lex (XII tab.), pactionem quam velint sibi ferre, dum ne quid ex publica lege corrumpant; sed haec lex videtur* ***ex lege Solonis translata est***»· *B*.60.32.1(=*D*.47.22.1) (*σχ*. 5): «*Σεβῆρος ὁ θεῖος ἀντέγραψε· θρησκείας ἕνεκεν συνιέναι τινὲς οὐ κωλύονται, ἵνα μέντοι μηδὲν γένηται παρὰ τὸ δόγμα τῆς συγκλήτου τὸ ἀπαγορεῦον τὰ ἰουλίκιτα κολλέγια. οὐδενὶ ἔξεστι πλέον ἢ ἑνὸς ἰουλικίτου κολλεγίου ἔχειν, ὡς διατέτακται ὑπὸ τῶν θείων ἀδελφῶν*»· *B*.60.32.3 (=*D*.47.22.3): «*Márcu. Τὰ παράνομα συστήματα διαλυέσθωσαν καὶ μεριζέσθωσαν τὰ κοινὰ χρήματα οἱ ἐν αὐτοῖς ὄντες. Ἀθέμιτον δὲ σύστημα καὶ σωματεῖόν ἐστι τὸ μὴ ἀπὸ νόμου ἢ βασιλέως συστάν*»· *B*.60.32.4 (=*D*.47.22.4): «*Gáïu.*

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

*Ταῖς θεμιταῖς ἑταιρείαις θεμιτὰ συμφωνεῖν ἔξεστιν»· Β.60.32.4 (σχ. 1): «Ἐπιτρέπει ταῖς θεμιταῖς ἑταιρείαις ὁ νόμος ἤτοι τοῖς νόμοις ἐγνωσμέναις σύμφωνα ἃ βούλονται ἑαυτοῖς ποιεῖν μετὰ τοῦ μὴ παραφθείρειν τι τοῦ δημοσίου νόμου. **Δοκεῖ δὲ οὗτος ὁ νόμος ἐκ τῶν παρὰ Σόλωνος νομοθετηθέντων μετενεχθῆναι, ἐν οἷς οὕτως κεῖται**· ἐὰν δὲ δῆμος ἢ φράτορες ἢ ἱερῶν ὀργίων μηνυταὶ ἢ σύσσιτοι ἢ ὁμόταφοι ἢ θιασῶται ἢ ἐπὶ λείαν ἐρχόμενοι ἢ εἰς ἐμπορίαν, ὅτι ἂν τούτων διαθῶνται πρὸς ἀλλήλους, κύριον εἶναι, ἐὰν μὴ ἀπαγορεύῃ δημόσια πράγματα» · Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν Σ. 12.2.*

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας:

Ἰσοκρ., *Νικοκλῆς (14)*, 54: *«Ἑταιρείας μὴ ποιεῖσθε μηδὲ συνόδους ἄνευ τῆς ἐμῆς γνώμης· αἱ γὰρ τοιαῦται συστάσεις ἐν μὲν ταῖς ἄλλαις πολιτείαις πλεονεκτοῦσιν, ἐν δὲ ταῖς μοναρχίαις κινδυνεύουσιν».*

Ἀριστ., *Ἠθ. Νικ.*, 8.9 (1160a, 18-24): *«... ὁμοίως δὲ καὶ φυλέται καὶ δημόται, ἔνιαι δὲ τῶν κοινωνιῶν δι' ἡδονὴν δοκοῦσι γίγνεσθαι, <οἷον> θιασωτῶν καὶ ἐρανιστῶν· ... πᾶσαι δ' αὗται ὑπὸ τὴν πολιτικὴν ἐοίκασιν εἶναι· οὐ γὰρ τοῦ παρόντος συμφέροντος ἡ πολιτικὴ ἐφίεται, ἀλλ' εἰς ἅπαντα τὸν βίον»·*

Του Ιδίου, *Πολιτ.*, 5.9.5 (1313a, 40-1313b.7): *«Ἔστι δὲ τά τε πάλαι λεχθέντα πρὸς σωτηρίαν, ὡς οἷόν τε, τῆς τυραννίδος, τὸ τοὺς ὑπερέχοντας κολούειν καὶ τοὺς φρονηματίας ἀναιρεῖν, καὶ μήτε συσσίτια ἐᾶν μήτε ἑταιρίαν μήτε παιδείαν μήτε ἄλλο μηδὲν τοιοῦτον, ἀλλὰ πάντα φυλάττειν ὅθεν εἴωθε γίγνεσθαι δύο, φρόνημά τε καὶ πίστις, καὶ μήτε σχολὰς μήτε ἄλλους συλλόγους ἐπιτρέπειν γίγνεσθαι σχολαστικούς, καὶ πάντα ποιεῖν ἐξ ὧν ὅτι μάλιστα ἀγνῶτες ἀλλήλοις ἔσονται πάντες (ἡ γὰρ γνῶσις πίστιν ποιεῖ μᾶλλον πρὸς ἀλλήλους) ...».*

Δίων. Κασσ., 38.13: *«Ὁ οὖν Κλώδιος... καὶ τὰ ἑταιρικά, κολλήγια ἐπιχωρίως καλούμενα, ὄντα μὲν ἐκ τοῦ ἀρχαίου, καταλυθέντα δὲ χρόνον τινά, ἀνενεώσατο ...».*

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

E. Caillemer, "Le contrat de Société a Athènes", [*Mémoires de l' Académie des Sciences, Arts et Belles Lettres de Caen. Études sur les Antiquités Juridiques d' Athènes*], Paris 1872 (ανατ. New York 1979), 1-54· *RIJG*, I, 410 επ.· Th. Mommsen, *De collegiis et sodaliciis Romanorum. Accedit Inscriptio Lanuvina*, Kiliae 1843, 33 επ.· Του Ιδίου, *Staatsrecht*[3] I 341/II, 392/III, 282 επ., 1180, 1210, 1235· Του Ιδίου, "Zur Lehre von den römischen Korporationen", *ZS RA* 25 (1904), 33 επ.· Του Ιδίου, *Droit pénal*, II, 383 σημ. 2-3· M. Cohn, *Zum romischen Vereinsrecht: Abhandlungen aus der Rechtsgeschichte*, Berlin 1873, -231, κυρίως 92 επ., 176 επ.· P. Foucart, *Les associations religieuses chez les Grecs. Thiases, éranes, orgèons: avec les textes des Inscriptions*, Paris 1873 (ανατ. New York 1978), 47· Του Ιδίου, s.v. *Hetairiae*, εις *DAGR* III, 158-159· Waltzing, *Étude historique sur les*

---

* Βλ. ενδεικτικώς και *IG* II² 1283.9-11(269-268 π.Χ.-Πειραιεύς): *«ὅπως ἂν οὖν φα[ίν]ωνται καὶ οἱ ὀργεῶνες τῶι τε τῆς πόλεως νόμωι πειθαρχοῦντες»*.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

corporations chez les Romains depuis les origines jusqu' à la chute de l' Empire d' Occident, I, Louvain 1895, 11 επ.· Beauchet, *Histoire du droit privé de la République Athénienne*, IV, 340-371· M. Radin, *The Legislation of the Greeks and Romans on Corporations*, New York 1909, 36 επ.· Lipsius, *AR*, 767 επ.· W. Liebenam, *Zur Geschichte und Organisation des römischen Vereinswesens: Drei Untersuchungen*, Leipzig 1890, 18-19· E. Ziebarth, *Das griechische Vereinswesen*, [*Preisschriften gekrönt und hrsg. von der Fürstlich Jablonowskischen Gesellschaft zu Leipzig*, 34], Leipzig 1896· Του Ιδίου, s.v. *Ἑταιρία*, *RE* 8,2 (1913), 1373-1374· Plaumann, s.v. *Ἑταῖροι*, *RE* 8,2, 1374-1380· M. N. Tod, "A Statute of an Attic Thiasos," *The Annual of the British School of Athens* 13 (1906-07), 328-338· Του Ιδίου, "Clubs and Societies in the Greek World," στον τόμο *Ancient Inscriptions: Sidelights on Greek History*, Oxford 1932, 69-93· K. Sondhaus, *De Solonis legibus*, Ienae 1909, 76 επ.· F. Poland, *Geschichte des griechischen Vereinswesens*, Leipzig 1909, 149-177· G. de Sanctis, *Atthis. Storia della repubblica atheniese dalle origini alla età di Pericle*², [*Biblioteca di Scienze moderne*, 58], Torino 1912, 65 επ.· U. Coli, *Collegia e sodalitates: Contributo allo studio dei collegi nel diritto romano*, Bologna 1913, [*Seminario Giuridico della Universita di Bologna*, 1], 65 επ., 99 επ.· Vinogradoff, *HJ*, 120· Schnorr von Carolsfeld, *Geschichte der juristischen Person*, 236 επ., 259 επ.· G. M. Monti, *Le corporazioni: nell' evo antico e nell'alto medio evo: lineamenti e ricerche*, Bari 1934, 1 επ.· M. Guarducci, "Orgeones e tiasoti," *RFIC* 13 (1935), 332-340· V. Bandini, *Appunti sulle corporazioni romane*, (*Fondazione G. Castelli*, 14), Milano 1937, 42 επ.· Volterra, *Diritto romano e diritti orientali*, 187-189· A. E. R. Boak, "The Organisation of Gilds in Greco–Roman Egypt", *TAPhA* 68 (1937), 212-220· W. S. Ferguson, "The Attic Orgeones", *HThR* (37) 1944, 64-68· Πετροπούλου, *Εἰσηγήσεις*, 121, 465 επ.· E. Balogh, "Cicero and the Greek Law", [*Scr. Ferrini*], 3 σημ. 1· Albertario, Crisi del metodo interpolazionistico, 636 σημ. 107· Berger, "Le XII tavole e la codificazione giustinianea", [*ACIR*, I], 47 σημ. 22· M. Guarducci, "Orgeones e tiasoti", *RFIC* 13 (1935), 332· F. M. De Robertis, *Il diritto associativo romano: Dai collegi della Repubblica alle corporazioni del Basso Impero*, [*Storia delle corporazioni. Sezione I. Le corporazioni e il fenomeno associativo nel mondo romano*, 1], Bari 1938, 41-52, 48 σημ. 30· Του Ιδίου, *Contributi alla storia delle corporazioni a Roma*, Bari 1934, κυρίως 122-132, 146 επ.· Του Ιδίου, *Storia delle corporazioni e del regime associativo nel mondo romano*, Bari 1971· Του Ιδίου, "Contributo allo storia delle corporazioni a Roma: La paternità della "Lex Julia de collegiis", [*Scritti varii di diritto romano, II, Storia del diritto. Dirittto Publico, Epigrafia Giuridica*], Bari 1987, 3-13· N. I. Πανταζόπουλου, *Αἱ ἑλληνικαί κοινωνίαι. Προλεγόμενα εἰς τὸ ἀττικόν σωματειακόν δίκαιον*, [*Συμβολαί εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου ὡς καὶ τῶν ἄλλων δικαίων τῆς ἀρχαιότητος*, 3], Ἀθῆναι 1946, 26 επ.· De Visscher, "La notion du 'corpus" et le regime des associations privés à Rome", [*Scr. Ferrini*, IV], 43-54· Wenger, *Quellen*, 364 σημ 71· F. Sartori, *Le eterie nella vita politica ateniese del VI e V secolo a. C.*, Roma 1957, κυρίως 17, 53-54, 153-154· U. von Lübtow, "Il diritto di associazione nell' età soloniana ed una notizia di Gaio (D.47.22.4)" *JURA* 9 (1958), 100-104, 103 σημ. 11· G. G. Cioulei, "D. 47.22.4", *SZ RA* 84 (1967), 371-375· Kaser, *RPR*, I, §3 III σημ. 21, § 48 IV σημ. 36-37, §72 V.1 σημ. 42 και V.2 σημ. 47· M. Tod, *Ancient Inscriptions: Sidelights on Greek History*, ανατ. Chicago 1974, 72· C. Hatzopoulos, *Personae Collectivae nach attischem Recht*, Diss. Freiburg i. Br., 1975, –129· Ducos, *Influence grecque sur la loi des Douze Tables*, 36· A. Vamvoukos, "Fundamental Freedoms in Classical Athens", *RIDA* 26 (1979), 103· A. Biscardi, "Rappresentanza sostanziale e processuale dei "collegia" in diritto romano", *JURA* 31 (1980), 1-20· Του Ιδίου, *Diritto greco antico*, Milano 1982, 11· A. Gräber, *Untersuchungen zum spätrömischen Korporationswesen*, Frankfurt/Main 1983, –196· F. Salerno, "Collegia adversus rem publicam?", *INDEX* 13 (1985), 541-556· F. Wieacker, *Römische Rechtsgeschichte: Quellenkunde, Rechtsbildung, Jurisprudenz und Rechtsliteratur, I.1 Einleitung, Quellenkunde*, Frühzeit und Republik, [Handbuch der Altertumswissenschaft 10.3], München 1988, κυρίως 52 σημ. 62· M. Sartre, *L' Orient Romain. Provinces et societés provinciales en Mediterranée orientale d' Auguste aux Sévères (31 avant J.–C.-235 après J.–C.)*, Paris 1991· S. Randazzo, "Senatus consultum quo illicita collegia arcentur (D.47.22, 1, 1)", *BIDR*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

33-34 (1991-1992), 49-88· Crawford, *Roman Statutes*, II, 694-695· W. Cotter, "The Collegia and Roman Law. State Restrictions on Voluntary Associations, 64 BC-200, στον τόμο *Voluntary Associations in the Greco–Roman World*, London 1996, 74-89· L. Kofanov, "I «sodales» nelle XII Tavole e il carattere della proprietà comune", *BIDR* 3e ser. 39 (1997), 457-465· N. F. Jones, *The Associations of Classical Athens. A Response to Democracy*, New York 1999, κυρίως 33 επ.

6. Κοινοπραξία. Έννοια.

Inst.(Iust.) 3.25 pr.:
«Societatem coire solemus aut totorum bonorum quam Graeci specialiter ***κοινοπραξίαν*** appellant...».

– Πρβλ. και Gell., *Noct. Att.*, 1.9.12:« *Sed id quoque non praetereundum est, quod omnes, simul artque a* ***Pythagora*** *in cohortem illam disciplinarum recepti erant, quod quisque familiae, pecuniaeque habebat in medium dabat et coibatur societas inseparabilis, tamquam illud fuit anticum consortium, quod iure atque verbo Romano appellabatur, "ercto non cito"*»· *Gai. Epit.* 2.9.18· *Gai (Inst.)* III. 154a-b· *Gai (Inst.)* IV.17a· *Gai (Inst.)* III.151· *C.J.*4.52· *D.*10.3.2· *D.*10.2.39,3· *D.*17.2.3,1· *D.*17.2.63 pr.· *D.*27.1.31,4· *D.*42.1.16· *B.*12.1.50,6 (=*D.*17.2.52,6): *«Εἰ δὲ καὶ ἀδελφοὶ ἐπὶ κοινωνίᾳ τὰς τῶν γονέων οὐ διείλοντο κληρονομίας, οὐ κοινοποιοῦσι τὰ ἔξωθεν αὐτοῖς κτηθέντα»* και (*σχ. 26 Στεφάνου*): *«Ὥστε οὐ μέντοι <τὸ> ἀδιαίρετα τοὺς ἀδελφοὺς ἐᾶσαι τὰ πράγματα τῆς κληρονομίας κοινωνίαν εἰσάγει, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τούτῳ ἀδιαίρετα ἐᾶσαι, ἐφ' ᾧ κοινὸν αὐτοῖς εἶναι τὸ ἐκ τούτων προσγινόμενον κέρδος καὶ τὴν ζημίαν κοινήν. Πρὸς γὰρ τῷ ἀδιαίρετα ἐᾶσαι τὰ πράγματα καὶ ἰδικῆς δέονται βουλήσεως συνιστώσης κοινωνίαν μάλιστα, ὅτι σήμερον ἀνῄρηται ἡ Ρεστονονσιτο κοινωνία»· Ρωμαϊκαὶ ἀγωγαί* 5.4.1: *«... καὶ <το>τόρουμ βονόρουμ τουτέστι κοινωνία ἡ ἐπὶ πάσῃ τῇ περιουσίᾳ γινομένη,* ***ἣν οἱ Ἕλληνες ἰδικῶς κοινοπραξίαν καλοῦσι****, ἔνθα ἀναγκάζονται τὰ ἐκ πάσης αἰτίας συνεισφέρειν πλὴν ἀσέμνων καὶ ἀθεμίτων καὶ παρανόμων πόρων»· Lexicon zur Hexabiblos aucta* K.122: *« Τί διαφέρει ἡ κοινωνία τῆς* ***κοινοπραξίας****; κοινωνία μέν ἐστιν, ὅταν συμφωνήσωσι δύο πραγματεύεσθαι κοινῶς, κοινοπραξία δέ, ὅταν περιέλθῃ εἴς τινας–δύο ἢ καὶ πλείον(ας)–πρᾶγμα ἀδιαιρέτως ἢ ἀπὸ λεγάτου ἢ κληρονομίας ἢ δωρεᾶς καὶ ὅταν μισθώσωνταί τινες πρᾶγμα δημόσιον κοινῶς».*

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας[*]

Αἰσχίν., Κατά Τιμάρχου (1), 102: *«Ἦσαν οὗτοι τρεῖς ἀδελφοί... Τούτων πρῶτος ἐτελεύτησεν Εὐπόλεμος, ἀνεμήτου τῆς οὐσίας οὔσης ...»*

---

[*] Από το επιγραφικό υλικό βλ. ενδεικτικώς *RIJG*. I. 7, §§24, 25, 37, 41 (Τήνος-κατάστιχο μεταβιβάσεως ακινήτων)· Mitteis, *Chrest*. II.2, αρ. 311 (*P. Eleph*. 2, στ.9-11- 285/3 π.Χ): *«Γημάντων δὲ καὶ καταχωρισθέντων Βακχίου Ἡρακλείδου Μητροδώρου ἔστω τὰ ὑπάρχοντα τὰ Διονυσίου καὶ Καλλίστας κοινὰ πάντων τῶν υἱῶν· ἐὰν δέ τι ἐξαπορῶνται ἢ χρέος ὀφείλωσιν Διονύσιος ἢ Καλλίστα ζῶντες τρεφέτωσαν αὐτοὺς οἱ υἱεῖς πάντες κοινῇ καὶ συναποτινέτωσαν τὰ χρέα πάντες»* .

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Δημ., *Παραγραφή ὑπέρ Φορμίωνος (36)*, 8: «.. *Ἁρπάζοντος δὲ τούτου καὶ πόλλ' ἀπὸ κοινῶν [ὄντων] τῶν χρημάτων ἀναλίσκειν οἰομένου δεῖν, λογιζόμενοι πρὸς ἑαυτοὺς οἱ ἐπίτροποι ὅτι, εἰ δεήσει κατὰ τὰς διαθήκας, ὅσ' ἂν οὗτος ἐκ κοινῶν τῶν χρημάτων ἀναλώσῃ, τούτοις ἐξελόντας ἀντιμοιρεῖ τὰ λοιπὰ νέμειν, οὐδ' ὁτιοῦν ἔσται περιόν, νείμασθαι τὰ ὄνθ' ὑπὲρ τοῦ παιδὸς ἔγνωσαν*»· Του Ιδίου, *Πρὸς Λεωχάρη περὶ τοῦ Ἀρχιάδου κλήρου (44)*, 10: «*... ἀλλὰ καὶ τὴν οὐσίαν ἀνέμητον διὰ ταῦτα συγχωρήσας...*»· Του Ιδίου, *ὑπ.π.*, 18: «*Καὶ οὐδέπω τὴν οὐσίαν ἐνέμοντο, ἀλλ' ἑκάτερος ἔχων τὰ ἑκανά..*»· Του Ιδίου, *Κατὰ Εὐέργου καὶ Μνησιβούλου ψευδομαρτυριῶν (47)*, 34: «*... ἠρόμην αὐτὸν πότερα νενεμημένος εἴη πρὸς τὸν ἀδελφὸν ἢ κοινὴ ἡ οὐσία εἴη αὐτοῖς*».

Διογ. Λαερτ., 5.53 (*Θεόφραστος*)*: «*Τὸν δὲ κῆπον καὶ τὸν περίπατον καὶ τὰς οἰκίας τὰς πρὸς τῷ κήπῳ πάσας δίδωμι τῶν γεγεμμένων φίλων ἀεὶ τοῖς βουλομένοις συσχολάζειν καὶ συμφιλοσοφεῖν ἐν αὐταῖς, ἐπειδήπερ οὐ δυνατὸν ἀεὶ πᾶσιν ἀνθρώποις ἐπιδημεῖν, μήτε ἐξαλλοτριοῦσι μήτε ἐξιδιαζομένου μηδενός, ἀλλ' ὡς ἂν ἱερὸν κοινῇ κεκτημένοις, καὶ <αὐ>τῷ πρὸς ἀλλήλους οἰκείως καὶ φιλικῶς χρωμένοις, ὥσπερ προσῆκον καὶ δίκαιον*».

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Ch. Lécrivain, *DAGR*, IV.2, s.v. *Societas*, 1366b–1367b· B. W. Leist, *Zur Geschichte der römischen Societas*, Iena 1881, -46· Lipsius, *AR*, 575· A. Pernice, "Parerga. I. Zum römischen Gesellschaftsvertrage", *ZS RA* 3 (1882), 48 επ.· Beauchet, *Droit privé de la République Athénienne*, III, 63-64, 640· C. Ferrini, "Le origini del contratto di società in Roma", *AG* 38 (1887), 3-32 (=Ferrini, III, 17-48, κυρίως 27 επ.)· Glotz, *Solidarité*, 5, 261· Φωτιάδου, *Συμβολαί εἰς τὸ ἀττικόν δίκαιον*, Ἀθῆναι 1905 (βλ. και βιβλιοκρισία Pappoulias εις *SZ RA* 26(1905), 550-552)· C. Fadda, "Consortium, collegia magistratuum, communio", [*St. Brugi*], 139 επ., κυρίως 148-149· E. Costa, *Storia delle fonti del diritto romano*, Milano 1909, 381· Kohler–Ziebarth, Das *Stadtrecht von Gortyn und seine Beziehungen zum gemeigriechischen Rechte*, Göttingen 1912, 58· L. Michon, "Autour des origines légales de l' agnation externe", [*Mél. Cornil*, I], 113-136· Del Chiaro, *Le contrat de société en droit romain sous la République et au temps des jurisconsultes classiques*, thèse de droit, Nancy 1928, 6-20· Girard, *Manuel élémentaire de droit romain*, 611-618· F. Pringsheim, "Stephanos zu D. 17, 2, 52, 6", *ZS RA* 45 (1925), 491 επ.· Του Ιδίου, "Das Basilikon– Scholion zu ercto non cito", *BIDR* 44 (1936-1937), 415-418 (=*Gesammelte Abhandlungen, I*, Heidelberg, 1961, 452-454)· E. Ein, "Le azioni dei condomini", *BIDR* 39 (1931), 76-138· V. Arangio–Ruiz, *P.S.I. No 1182*, 1933, 34-42· Του Ιδίου, "Frammenti di Gaio (No 1182)", [ανάτυπο από *Pubblicazioni della Società italiana per la ricerca dei papiri Greci e Latini in Egitto, 11*], Firenze 1933, -52· Του Ιδίου, "Il nuovo Gaio. Discussioni e revisioni», *BIDR* 42 (1934), 571-624· Του Ιδίου, "Societas re contracta e communio incidens", [*St. Riccobono*, IV], 357-395, κυρίως 383 επ.· Του Ιδίου, *La società in diritto Romano*, Naples 1950, 50 επ.· J. Gaudemet, *Étude sur le régime juridique de l' indivision en droit romain*, Strasbourg 1934, 10-21, 42-7· S. Solazzi, "Societas e communio: (a proposito di Gai. III, 154a)", *ANap*, 1-26· Του Ιδίου, "Glosse a Gaio", [*Per il XIV Cent.*], 444-450· A. Giffard, *Précis de droit romain*, 1, Paris 1933, 446-447· Γ. Πετροπούλου, "Ἀποσπά-

---

* = M. Marcowitch (ed.), *ὁπ.π.* (*σελ. 61*), 346.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σματα τῶν Εἰσηγήσεων τοῦ Γαΐου ἀπό τήν Αἴγυπτον (*P.S.I.* 1182)", *Δικαιοσύνη* 11, τευχ. 13-14 (1933), 291-294· E. Albertario, "I nuovi frammenti di Gaio (PSI. XI Nr. 1182)", [*Per il XIV Cent.*], 507-526· F. de Zulueta, "The new Fragments of Gaius (P.S.I. 1182)", *JRS* 24 (1934), 182-186, 198 επ.· Του Ιδίου, *Institutes of Gaius*, II, 174 επ.· P. Collinet, "Variétés II. Nouveaux fragments des Institutes de Gaius", *RHD 13* (1934), 11 σημ. 4, 96, 101-106· E. Levy, "Neue Bruchstücke aus den Institutionen des Gaius", *SZ* 54 (1934), 258 επ., 276· E. Rabel, "Erbengemeinschaft und Gewährleistung, [*Μνημ. Παππούλια*], 187-212· F. Wieacker, *Societas, Hausgemeinschaft, und Erwerbsgesellschaft. Untersuchungen zur Geschichte des römischen Gesellschaftsrechts*, I, Weimar 1936, 42, 75-78, 101-105, 317-340, 354 επ. [βλ και βιβλιοκρισία J. Gaudemet εις *RHD*, 1939, 131-137]· P. Frezza, "Societas re contracta e communio incidens", *SDHJ* 1 (1935), 188 επ.· H. Lévy–Bruhl, "Le "consortium" artificiel du nouveau Gaius", *[Atti del IV Congresso di Papirologia]*, Firenze 1936, 293-304· F. H. Lawson, "Bemerkungen zur Basilikenhandschrift Coislinianus 152", *ZS RA* 49 (1929), 208· D. Daube, "Societas as Consensual Contract", *Cam. L. J.*, 6 (1938), 381-403 (= *Collected Studies in Roman Law, Mélanges D. Daube*, I, Frankfurt am Main, 1991, 37-59)· R. Monier, *Les nouveaux fragments des Institutes de Gaius (P.S.I. No 1182) et leur importance pour la connaissance du droit romain*, Paris 1933, κυρίως 20-35· Του Ιδίου, "Les rapports entre le fr. 57, D.44, 7 et le nouveau fragment de Gaius (Inst. III, 154)", *RHD* 17ème an. (1938), 304-306· Του Ιδίου, *Manuel élémentaire*, I, 371 σημ. 5, II, 176-177· Szlechter, *Le contrat de societé en Babylonie, en Grèce et à Rome*, Paris 1947, 182· S. Perozzi, "Parentela e gruppo parentale", *[Scritti giuridici, IIII. Famiglia, successione, procedura e scritti varii]*, Milano 1948, 3 επ.· A. Biscardi, *Sul regime della comproprietà in diritto attico*, [*St. Paoli*], 105 επ.· Του Ιδίου, "La genesi della nozione di comproprietà", *LABEO* 1 (1955), 154 επ.· Του Ιδίου, "Idèes maîtresses du régime de l' indivision en droit grec", *RHD* 36 (1958), 321-348, κυρίως 325-327· Jones, *Law and Legal Theory*, 210 επ.· M. Bretone, "Consortium e Communio", *LABEO* 6 (1960), 1-62· Paoli, *NNDI* 7 (1961), s.v. *Famiglia (diritto attico)*, 36 και s.v. *Filiazione*, 305· Kränzlein, *Eigentum und Besitz*, 130 επ.· Harrison, *Law of Athens*, I, 239-240, 242· D. Stojcevic, "Gens, Consortium, Familia", [*St.Volterra*, I], 425-437· Kaser, *RPR*, I, §13 σημ. 14, §24 III, IV κυρίως σημ. 30-34, 49, §113 σημ. 44, §138.2, §179 I· Y. P.Thomas, *A Rome. Pères citoyens et cité des péres (IIe siecle avant J. C.–IIe siecle après J. C.), Histoire de la famille*, Paris 1986, 195-230· F. Serrao, *Diritto privato, economia e società nella Storia di Roma*, Napoli 1987, 73 επ., 324· C. Franciosi, *Famiglia e persone in Roma antica dall' età arcaica al principato*, Torino 1995, 101 επ.· L. Kofanov, "I «sodales» nelle XII Tavole e il carattere della proprietà commune", *BIDR* 3e ser. 39 (1997), 464.

7. Αδικοπραξίες.

Inst.(Iust.) 4.4 pr.:

«Generaliter injuria dicitur omne quod non jure fit: specialiter alias contumelia, quae a contemnendo dicta est, quam Graeci ***ὕβριν*** appellant, alias culpa, quam Graeci ***ἀδίκημα*** dicunt, sicut in lege Aquilia damnum iniuria accipitur, alias inquitas et iniustitia, quam Graeci ***ἀδικίαν*** vocant. cum enim praetor vel iudex non jure contra quem pronuntiat iniuriam accepisse dicitur».

– Πρβλ. και Plautus, *Miles gloriosus*, 437: «Iniuria es, falsum nomen possidere, Philocomasium, postulas; ἄδικος es tu, non δικαία, et meo ero facis iniuriam»· *Collatio*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

2.5.1:«*Paulus libro singulari et titulo de iniuriis*, Generaliter dicitur iniuria omne quod non iure fit: specialiter alia est contumelia, quam Graeci ***ὕβριν*** appellant, alia culpa, quam Graeci ***ἀδίκημα*** dicunt, sicut in lege Aquilia damnum iniuriae accipitur, alia inquitas et iniustitia, quam Graeci ***ἀδικίαν*** vocant. Nam cum praetor non iure adversum nos pronuntiat, iniuriam nos accepisse dicimus. unde apparet non esse verum, quod Labeo putabat, apud praetorem iniuriam ***ὕβριν*** dumtaxat significare»· *Gai. (Inst.)* III.220-221· *C.J.*9.35· *D.*9.2· *B.*60.21.1 (=*D.*47.10.1): «*Ulpi. Γενικῶς μὲν ὕβρις λέγεται τὸ παράνομον, ἰδικῶς δὲ ἡ περιφρόνησις καὶ ἡ ζημία, ὡς ἐπὶ τοῦ Ἀκουϊλίου, καὶ ἡ ἀδικία, ὡς ἐπὶ τοῦ ἀδίκως καὶ παρανόμως ψηφισαμένου. Ἡ ὕβρις ἢ λόγῳ ἢ ἔργῳ γίνεται καὶ ἢ εἰς σῶμα ἢ εἰς ἀξίαν ἢ εἰς ἀτιμίαν· εἰς σῶμα ὡς ἐπὶ τοῦ πληγέντος· εἰς ἀξίαν, ὡς ὅταν ὁ ἀκολουθῶν τῇ οἰκοδεσποίνῃ ἀφέλκηται· εἰς ἀτιμίαν, ὅταν ἀποπειρᾶται τῆς σωφροσύνης τινός.... »* και (σχ. 1): «*Ὕβριν ἐκ τούτου καλοῦμεν, ὅπερ παρὰ τὸν νόμον γίνεται. Πᾶν γάρ, ὅπερ μὴ νομίμως γίνεται, ἀδίκως καὶ παρανόμως γίνεται καὶ λέγεται ἀδίκως γίνεσθαι. Τοῦτο μὲν οὖν σημαίνει γενικῶς ἡ ἰνιουριάρουμ. Ἰδικώτερον δὲ ἰνιουριάρουμ τὴν ὕβριν καλοῦμεν τὴν λεγομένην κοντουμελίαν ἢ τὴν ἄδικον ζημίαν ὡς ἐπὶ τοῦ Ἀκουϊλίου νόμου. Ἔσθ' ὅτε καὶ τὴν ἀδικίαν ἰνιουριάρουμ καλοῦμεν, ὅτε τις δικάζων ἀδίκως ἀποφαίνεται. Καλεῖται δὲ ἰνιουρία ἡ ὕβρις, ὅτι νομίμου παντὸς καὶ δικαιοσύνης ἐστέρηται ὡσανεὶ μὴ νομίμως γινομένη. CONTouMEλίαν δὲ τὴν ὕβριν καλέσαμεν ἀπὸ τοῦ καταφρονεῖσθαι»· Μεγάλη *Σύνοψις Βασιλικῶν* Υ.1.1· *Νομοκ.Τίτλ. ΙΔ΄ (σχ. Βαλσαμῶνος)*, Θ΄.ΛΖ΄, 228-229· Ἀτταλ., *Ποίημα Νομικόν*, ΛΕ.λε΄.

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας:

Εὐριπ., *Αὐγή*, ἀπ. 272b (265N.[2])*: «*Νῦν δ' οἶνος ἐξέστησέ μ'· ὁμολογῶ δέ σε ἀδικεῖν, τὸ δ' ἀδίκημ' ἐγένετ' οὐχ ἑκούσιον».

Ἀναξιμένους(;), *Ῥητ. πρὸς Ἀλέξανδρον*)**, 4, 8-10: «*...ἀδικίαν δὲ καὶ ἁμάρτημα καὶ ἀτυχίαν ὧδε ὅρισαι· τὸ μὲν ἐκ προνοίας κακόν τι ποιεῖν ἀδικίαν τίθει, καὶ φάθι δεῖν τιμωρίαν ἐπὶ τοῖς τοιούτοις τὴν μεγίστην λαμβάνειν· τὸ δὲ δι' ἄγνοιαν βλαβερόν τι πράττειν ἁμαρτίαν εἶναι φατέον, τὸ δὲ μὴ δι' ἑαυτόν, ἀλλὰ δι' ἑτέρους τινὰς ἢ διὰ τύχην μηδὲν ἐπιτελεῖν τῶν βουλευθέντων καλῶς ἀτυχίαν τίθει, καὶ φάθι τὸ μὲν ἀδικεῖν εἶναι τῶν πονηρῶν ἀνθρώπων ἴδιον, τὸ δὲ ἐξαμαρτ<άν>ειν καὶ περὶ τὰς πράξεις ἀτυχεῖν οὐ μόνου εἶναι ἑαυτοῦ ἴδιον, ἀλλὰ καὶ κοινὸν καὶ τῶν δικαζόντων καὶ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων...».

Ἀριστ., *Ἠθ. Νικ.*, 5.8 (1135b, 11-24): «*Τριῶν δὴ οὐσῶν βλαβῶν τῶν ἐν ταῖς κοινωνίαις, τὰ μὲν μετ' ἀγνοίας ἁμαρτήματά ἐστιν, ὅταν μήτε ὃν μήτε ὃ μήτε ᾧ μήτε οὗ ἕνεκα ὑπέλαβε πράξῃ· ἢ γὰρ οὐ βάλλειν ἢ οὐ τούτῳ ἢ οὐ*

---

*= R. Kannicht (ed.) *Tragicorum Graecorum Fragmenta (TrGF)*, 5. Euripides, Pars prior, Göttingen 2004, 339.

** = M. Fuhrmann (ed.), *Anaximenes. Ars rhetorica: quae vulgo fertur Aristotelis ad Alexandrum*,[2] [*Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*], Monachii et Lipsiae 2000, 27.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τοῦτον ἢ οὐ τούτου ἕνεκα ὠήθη, ἀλλὰ συνέβη οὐχ οὗ ἕνεκα ὠήθη (οἷον οὐχ ἵνα τρώσῃ ἀλλ' ἵνα κεντήσῃ) ἢ οὐχ ὃν ἢ οὐχ ᾧ. ὅταν μὲν οὖν παραλόγως ἡ βλάβη γένηται ἀτύχημα· ὅταν δὲ μὴ παραλόγως, ἄνευ δὲ κακίας, ἁμάρτημα (ἁμαρτάνει μὲν γὰρ ὅταν ἡ ἀρχὴ ἐν αὐτῷ ᾖ τῆς ἀγνοίας, ἀτυχεῖ δ' ὅταν ἔξωθεν)· ὅταν δὲ εἰδὼς μὲν μὴ προβουλεύσας δέ, ἀδίκημα, οἷον ὅσα τε διὰ θυμὸν καὶ ἄλλα πάθη ὅσα ἀναγκαῖα ἢ φυσικὰ συμβαίνει τοῖς ἀνθρώποις· ταῦτα γὰρ βλάπτοντες καὶ ἁμαρτάνοντες ἀδικοῦσι μέν, καὶ ἀδικήματα ἐστιν, οὐ μέντοι πω ἄδικοι διὰ ταῦτα οὐδὲ πονηροί...». Του Ιδίου, *Ρητ.*, 1.13 (1374b, 1-10): «*Εἰ δ' ἐστὶ τὸ εἰρημένον τὸ ἐπιεικές, φανερὸν ποῖά ἐστι τὰ ἐπιεικῆ καὶ οὐκ ἐπιεικῆ, καὶ ποῖοι οὐκ ἐπιεικεῖς ἄνθρωποι· ἐφ' οἷς τε γὰρ δεῖ συγγνώμην ἔχειν, ἐπιεικῆ ταῦτα, καὶ τὸ τὰ ἁμαρτήματα καὶ τὰ ἀδικήματα μὴ τοῦ ἴσου ἀξιοῦν, μηδὲ τὰ ἀτυχήματα· ἔστι δ' ἀτυχήματα μὲν ὅσα παράλογα καὶ μὴ ἀπὸ μοχθηρίας, ἁμαρτήματα δὲ ὅσα μὴ παράλογα καὶ μὴ ἀπὸ πονηρίας, ἀδικήματα δὲ ὅσα μήτε παράλογα ἀπὸ πονηρίας τ' ἐστίν*». Του Ιδίου, *όπ.π.*, 1.13 (1374a 13-15): «*οὐ γὰρ εἰ ἐπάταξεν πάντως ὕβρισεν, ἀλλ' εἰ ἕνεκά του, οἷον τοῦ ἀτιμάσαι ἐκεῖνον ἢ αὐτὸς ἡσθῆναι*». Του Ιδίου, *όπ.π.*, 2.2 (1378b, 23-28): «*ἔστι γὰρ ὕβρις τὸ πράττειν καὶ λέγειν ἐφ' οἷς αἰσχύνη ἐστίν τῷ πάσχοντι, μὴ ἵνα τι γίγνηται αὐτῷ ἄλλο ἢ ὅτι ἐγένετο, ἀλλ' ὅπως ἡσθῇ· ... Αἴτιον δὲ τῆς ἡδονῆς τοῖς ὑβρίζουσιν, ὅτι οἴονται κακῶς δρῶντες αὐτοὺς ὑπερέχειν μᾶλλον*».

Δημ., Κατὰ Μειδίου. Περί τοῦ κονδύλου (21), 72: «*Πολλὰ γὰρ ἂν ποιήσειεν ὁ τύπτων, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ὧν ὁ παθὼν ἔνια οὐδ' ἂν ἀπαγγεῖλαι δύναιθ' ἑτέρῳ, τῷ σχήματι, τῷ βλέμματι, τῇ φωνῇ, ὅταν ὡς ὑβρίζων....*» .
Θεμιστίου, *Λόγοι πολιτικοί (1) Περί φιλανθρωπίας ἢ Κωνστάντιος*, 15c–d (Dind.17)* : «*... ἡμέρου γὰρ ἴσως δίκης καὶ πρὸς τὸ ὁμόφυλον συμπαθοῦς κατόπιν ἵστασθαι τῶν ἀδικημάτων ὡς τὰ πολλὰ καὶ διακρίνειν ἁμάρτημα καὶ ἀδίκημα καὶ ἀτύχημα. ἔστι δὲ ἀδίκημα μὲν παρανομία βουλευσαμένου καὶ προελομένου τῷ λογισμῷ, ἁμάρτημα δὲ πάθους, οἶμαι, κίνησις σφοδροτέρα, ἐπιθυμίας τινὸς ἢ ὀργῆς ἄφνω προεξαλλομένης, οὐ συνενδούσης ὁλοκλήρου τῆς ψυχῆς τῷ κινήματι· τὸ δὲ ἀτύχημα †παντελὴς αὐτή τις ξυμφορὰ†* καὶ *πταῖσμα ἀλλαχόθεν ἄλλῳ προσαρτώμενον*». Του Ιδίου, *Λόγοι πολιτικοί (7) Περὶ τῶν ἠτυχηκότων ἐπὶ Οὐάλεντος*, 93b (Dind.111)**: «*... καὶ διέκρινας τὸ ἀδίκημα καὶ ἁμάρτημα καὶ ἀτύχημα. καὶ γὰρ εἰ μὴ τὰ Πλάτωνος ἀποστοματίζεις μηδὲ τὰ Ἀριστοτέλους μεταχειρίζῃ, ἀλλὰ τά γε ἐκείνοις δοκοῦντα τοῖς ἔργοις βεβαιοῖς*». Του Ιδίου, *Λόγοι πολιτικοί (9) Προτρεπτικός Οὐαλεντινιανῷ νέῳ*, 123a (Dind.148)***: «*.. καὶ τὶ διενήνοχεν ἀτύχη-*

---

* = H. Schenkl - G. Downey - A. F. Norman (eds.), *Themistii orationes quae supersunt*, I. [*Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*], Lipsiae 1965-1974, 21.

** = H. Schenkl - G. Downey - A. F. Norman (eds.), *όπ.π.*, 140-141.

*** =H. Schenkl - G. Downey - A. F. Norman (eds.), *όπ.π.*, 187.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μα καὶ ἁμάρτημα καὶ ἀδίκημα, καὶ ὅτι προσήκει τὸν βασιλέα τὸ μὲν οἰκτείρειν, τὸ δὲ ἐπανορθοῦν, μόνον δὲ τὸ ἔσχατον τιμωρεῖσθαι...».

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Steinwenter, s.v. *Injuria*, *RE*, 9.2 (1916), 1555-1558· Mommsen, *Droit pénal*, III, 94 επ.· Beauchet, *Histoire du droit privé de la République Athénienne*, IV, 384 επ.· H. F. Hitzig, *Injuria. Beiträge zur Geschichte der Injuria im griechischen und römischen Recht*, München 1899, 60-72· P. Huvelin, "La notion de l' injuria dans le très ancien droit romain", [*Mél. Appleton*], κυρίως 87 επ.· Του Ιδίου, "Sur un texte d' Alfenus Varus", [*Mél. Girard*, I], 559-571, κυρίως 566 επ.· R. Maschke, *Die Persönlichkeitsrechte inbesondere im bürgerlichen Recht, auf der Grundlage des Injuriensystems, I. Das Injurienrecht von den XII Tafeln bis Justinian*, 1902, –101· Του Ιδίου, *Willenslehre* 132 επ.· Lipsius, *AR*, 643 επ.· R. Taubenschlag, *Das Strafrecht im Rechte der Papyri*, Leipzig 1916 (ανατ. Aalen 1972), 15 επ.· Του Ιδίου, *Law*, 435 επ., κυρίως 440 σημ. 56· K. Binding, "Culpa. Culpa lata und culpa levis", *ZS RA* 39 (1918), 1 επ.· Του Ιδίου, "Rechtsvergleichende Vermutungen zu membrum ruptum, os fractum und injuria der Lex XII Tabularum", *ZS RA* 40 (1919), 106-112· J. Partsch, *Die Schriftformel in römischen Provinzial–prozesse*, Breslau 1905, 27 επ. 37-38· Του Ιδίου, Die alexandrinischen Dikaiomata, 52-53, 54-74 (βλ. και L. Mitteis, "Recensione dei Dikaiomata", *ZS RA* 34 (1913), 461 επ. και Wenger, "Recensione dei Dikaiomata", *Krit. Vierteljahresschift* 51 (1913), 363 επ.)· Meyer, *Jur. Pap.*, 238 επ.· S. Perozzi, *Istituzioni di diritto romano*[2], II, Obbligazioni ed azioni, Diritto ereditario, Donazioni, Roma 1928, 339 σημ. 1· W. Kunkel, "Exegetische Studien zur aquilischen Haftung", *ZS RA* 49 (1929), 166 επ.· Του Ιδίου, *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*, 203 σημ. 379· Girard, *Manuel élémentaire de droit romain*, 428-431, 430 σημ. 3· B. Kuebler, "Der Einfluß der griechischen Philosophie auf die Entwicklung der Lehre von der Verschuldensgraden im römischen Recht", [*Fs. für Julius Binder*], Berlin 1930, 63-76· Του Ιδίου, Griechische Einflüsse, 89 σημ. 1· Του Ιδίου, Degrés de faute, 174-184· Böhm, *Membrum ruptum, os fractum und injuria im alten röm. Recht*, Diss. Erlangen 1931, 28 επ.· F. De Visscher, "L' action noxale d' injures: Droit hellénique et droit romain", [*Études de droit romain*], Paris 1931, 327-349· G. Donatuti, "Il soggetto passivo dell' iniuria", [*St. Ratti*], 511-518· G. Luzatto, *Per un' ipotesi sulle origini e la natura delle obligazioni romane*, Milano 1934, 176 επ.· Collinet, *Genèse*, 35, 325· Pringsheim, Bonum et aequum, 86 επ., κυρίως 93· L. Gernet, "Note sur la notion de délit privé en droit grec", [*Mél. Lévy–Bruhl*], 393-405, κυρίως 402 επ.· U. E. Paoli, *Studi sul processo attico (con introduzione di P. Calamandrei)*, Padova 1933, 35-37· Του Ιδίου, Adulterio, 251-307, κυρίως 266-267· Marton, Essai de reconstruction du développement du système classique romain de responsabilité civile, 177 επ.· G. Pugliese, «Studi sull' "injuria"», [*Pubblicazioni dell' Istituto di Diritto Romano dei Diritti dell' Oriente Mediterraneo e di Storia del Diritto dell' R. Università di Roma*], Milano 1941, κυρίως κεφ. II, "L' asserita influenza greca sul concetto e la disciplina dell' injuria» posteriormente alle XII Tavole", 39-79· S. Di Paola, «La genesi storica del delitto di "injuria" », *ανάτυπο από Annali del Sem. Giur. di Università Catania* I (1947), 1-31· G. Scherillo, "Pauli de injuriis liber singularis", [*St. Solazzi*], 439-450· Kunkel - Jörs, *Römisches Privatrecht*[2], 179, 258 σημ 1· Y. Bongert, "Recherches sur les récuperateurs", [*Varia. Études de droit romain. Publications de l' Institut de droit romain de l' Université de Paris*, IX], Paris 1952, 136 επ.· D. Daube, "Ne quid infamandi causa fiat. The Roman Law of Defamation", [*Atti del Congresso internazionale di diritto romano e di storia del diritto: Verona 27-28-29 IX-1948 / Accadèmia di Agricoltura, Scienze e Lettere, Verona: a cura di Guiscardo Moschetti*], Milano 1953, 413-450 [= D. Cohen–D. Simon, *Collected Studies in Roman Law I*, Frankfurt–am–Main 1991, 465-500 (*Jus Commune, Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte*, 54)] Του Ιδίου, "Standards of Liability", [*Roman law. Linguistic, Social and Philosophical Aspects*], Edinburgh 1969, 131 επ.· E.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ruschenbusch, "Ὕβρεως γραφή: Ein Fremdkörper in athenischen Recht des 4. Jahrhunderts v. Chr.," *ZS RA* 82 (1965), 302-309· Τριανταφυλλοπούλου, Ἑλληνικαί νομικαί ἰδέαι, 159 σημ. 14, 179 σημ. 36 · F. Wieacker, *Textstufen*, 223, 252 επ.· D. Simon, «Begriff und Tatbestand der "Injuria" im altömischen Recht», *ZS RA* 82 (1965),132-187· L. Da Nobrega, «L' "injuria" dans la Loi des XII Tables», *Romanitas* 8 (1967), 269 επ.· P. B. H. Birks, " The Early History of Injuria", *TR* 37 (1969), 163-208· Ul. von Lübtow, "Zum römischen Injurienrecht", *LABEO* 15 (1969), 130-167, κυρίως 162 επ.· Kaser, *RPR*, I, §48 σημ. 1, § 118, § 145 σημ. 11· R. Wittmann, "Die Entwicklungslinien der klassischen Injurienklage", *ZS RA* 91 (1974), 285-359· M. Bretone, "Ricerche labeoniane. Injuria e ὕβρις", *RFIC* 103 (1975), 413-429, κυρίως 416 σημ. 2, 420 επ., 427-428· J. Plescia, «The Development of "Injuria"», *LABEO* 23 (1977), 271-289· De Zulueta, *Institutes of Gaius*, II, 215, κυρίως σημ. 6· Harisson, *Law of Athens*, II, 74-76· A.K. W. Halpin, " The Usage of Injuria in the Twelve Tables," *Iri. Jur.*–new serie, 11 (1976), 344-354· Watson, *Law of Obligations*, 248-255· Του Ιδίου, "Personal Injuries in the XII Tables", *TR* 43 (1975), 213-222· D. M. MacDowell, "Hubris in Athens," *G&R* 23 (1976), 14-31. Του Ιδίου, *Demosthenes Against Meidias (oration 21)*, Oxford 1990, 18-22· N. R. E. Fisher, "Hybris and Dishonour", *G&R* 23 (1976), 177 επ. και *G&R* 26 (1979), 32 επ. Του Ιδίου, " The Law of Hybris in Athens," [*Nomos*], 123-138· Του Ιδίου, *Hybris. A Study in the Values of Honour and Shame in Ancient Greece*, Warminster 1992· Του Ιδίου, "Violence, Masculinity and the Law in Classical Athens," *στον τόμο L. Foxhall and J. Salmon (eds.) When Men were Men: Masculinity, Power and Identity in Classical Antiquity*, 68-97, London 1999· E. Cantarella, "Spunti di reflessione critica su ὕβρις e time in Omero," [*Symp.* 1979], 83-96· M. Gagarin, " The Athenian Law Against Hubris," *στον τόμο G. W. Bowersock, W. Burkert and M. C. J. Putnam (eds.) Arktouros. Hellenic studies presented to B. M. W. Knox*, Berlin-NewYork 1979, 229-236· C. Gioffredi, "In tema di "injuria" (sui fattori di formazione del diritto romano in età preclassica)", *Nuovi Studi di Diritto Greco e Romano*, Roma 1980, 145-172· ·G. MacCormack, "Fault and Causation in Early Roman Law: An Anthropological Perspective", *RIDA* 27 (1981), 97-126· E. Polay, "Injuria–Tatbestände im archaischen Zeitalter des antiken Rom", *ZS RA* 101 (1984), 142-189· Του Ιδίου, "Injuria dicitur omne quod non jure fit", *BIDR* 88 (1985), 73- 81· Του Ιδίου, *Injuria Types in Roman Law* (μετ. J. Szabo), Budapest 1986,- 227· O. Murray, "La legge soloniana sulla hybris," *AION (arch)* 9(1987), 117-125· Του Ιδίου, " The Solonian Law of Hubris", [*Nomos*], Cambridge 1990, 139-146· D. Cohen, "Sexuality, Violence and the Athenian Law of Hybris," *G&R* 38 (1991), 171-188· T. J. Saunders, *Plato's Penal Code*, Tradition, Controversy and Reform in Greek Penology, Oxford Univ. Press 1994, 39 επ., 46, 103, 115, 146-147, 268-270· G. Rowe, " The Many Facets of Hybris in Demosthenes' "Against Meidias," *AJPh* 114 (1993), 397-406· F. Cairns, "Hybris, Dishonour and Thinking big," *JHS* 116 (1996), 1-32· R. A. Bauman, " The Interface of Greek and Roman Law ", *RIDA* 43 (1996), 39-62· M. Hagemann, *Injuria: Von den XII–Tafeln bis zur Justinianischen Kodification*, Weimar 1998, –272.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Γ. ΕΜΠΡΑΓΜΑΤΟ ΔΙΚΑΙΟ

1. Διακρίσεις πραγμάτων (*ήνωμένα, συνημμένα, ex distantibus*). Πότε η μίξις πραγμάτων αποτελεί λόγο διακοπής χρησικτησίας.

D. 41.3.30 pr.:

«*POMPONIUS libro tringesimo ad Sabinum*, Rerum mixtura facta an usucapionem cuiusque praesedentem interrumpit, quaeritur. tria autem genera sunt corporum, unum, quod continetur uno spiritu et Graece ***ἡνωμένον*** vocatur, ut homo tignum lapis et similia: alterum, quod ex contingentibus, hoc est pluribus inter se cohaerentibus constat, quod ***συνημμένον*** vocatur, ut aedificium navis armarium: tertium, quod ex distantibus constat, ut corpora plura non soluta, sed uni nomini subiecta, veluti populus legio grex. primun genus usucapione quaestionem non habet, secundum et tertium habet.....».

– Πρβλ. και *Inst. (Iust.)* 2.20.18· *D.*6.1.23,5· *D.*5.1.76: «*ALFENUS libro sexto digestorum*... quod si quis putaret partibus commutatis aliam rem fieri, fore ut ex eius ratione nos ipsi non idem essemus qui abhinc anno fuissemus, propterea quod, **ut philosophi dicerent**, ex quibus particulis minimis consisteremus, hae cottidie ex nostro corpore cederent aliaeque extrinsecus in earum locum accederent, quapropter cuius rei species eadem consisteret, rem quoque eandem esse existimari»· *Θεοφίλου Ἰνστ.* 2.1.27· *B.*50.3.29 (= *D.*41.3.30):«*Ζητητέον, εἰ ἡ μῖξις διακόπτει τὴν διὰ τῆς χρονίας νομῆς δεσποτείαν. Τῶν γὰρ σωμάτων τὰ μὲν ἡνωμένα λέγεται, ὡς ἄνθρωπος, ξύλον, λίθος, τὰ δὲ συνημμένα, ὡς οἰκοδομή, πλοῖον, ἁρμάριον, τὰ δὲ συγκείμενα εἰς ἓν ὄνομα, ὡς δῆμος, λεγεών, ἀγέλη. Ἐπὶ οὖν τῶν ἡνωμένων οὐ δυνατὸν ζητεῖν μῖξιν· ἐπὶ δὲ τῶν συνημμένων, ἐάν τις μέλλων πληροῦν διὰ τῆς χρονίας νομῆς δεσποτείαν, κεραμίδων τυχὸν ἢ κίονος, μίξει ταῦτα ἐν οἰκοδομῇ, ἐν τῷ χρᾶσθαι δεσπόζει διὰ τοῦ κτίσματος, ὥσπερ καὶ εἰ ἐν κινητοῖς ἐμβάλοι, ὡς ψηφῖδα ἐν δακτυλίῳ· ἑκάτερον γὰρ νέμεται εἰς ὁλόκληρον. Ἐπὶ δὲ τῶν συγκειμένων οὐχ οὕτως· εἰ γὰρ ἀλλότριον πρόβατον τῇ ἀγέλῃ μου μίξω, οὐχ ὡς μίαν ἀγέλην διὰ τῆς χρονίας νομῆς δεσπόζω, ἀλλ' ἕκαστον πρόβατον τὴν ἰδίαν ἔχει τύχην πρὸς τὸ ἐπ' αὐτῷ συνάλλαγμα· ὅθεν τὸ κλεψιμαῖον, κἂν μιχθῇ, οὐ δεσπόζεται*».

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας:

Πλουτ., 26. *Περὶ τῶν ἐκλελοιπότων χρηστηρίων*, 29, 426A*: « ... *οὐ γὰρ ἐνταῦθα μὲν ἓν συνίσταται σῶμα πολλάκις ἐκ διεστώτων σωμάτων, οἷον*

---

* = W. R. Paton-M. Pohlenz-W. Sieveking (eds.), *Plutarchus Moralia*[2], III. De defectu oraculorum, [*Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*], Leipzig 1972, 95.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἐκκλησία καὶ στράτευμα καὶ χορός, ὧν ἑκάστῳ καὶ ζῆν καὶ φρονεῖν καὶ μανθάνειν συμβέβηκεν, ὡς οἴεται Χρύσιππος (fr.367) ...».

Πλουτ., *Γαμικὰ παραγγέλματα*, 34*: «*Τῶν σωμάτων οἱ φιλόσοφοι τὰ μὲν ἐκ διεστώτων λέγουσιν εἶναι καθάπερ στόλον καὶ στρατόπεδον, τὰ δ' ἐκ συναπτομένων ὡς οἰκίαν καὶ ναῦν, τὰ δ' ἡνωμένα καὶ συμφυῆ καθάπερ ἐστὶ τῶν ζῴων ἕκαστον».*

Χρυσίππ., *Ἀπ.* 471 [Stobaeus Eclogae I, p. 153,24 W]**: *«Χρύσιππος δὲ τοιοῦτόν τι διεβεβαιοῦτο· ... Διαφέρειν γὰρ ἀρέσκει τοῖς ἀπὸ τῆς Στωϊκῆς αἱρέσεως παράθεσιν, μῖξιν, κρᾶσιν, σύγχυσιν. .... Μῖξιν δ' εἶναι δύο ἢ καὶ πλειόνων σωμάτων ἀντιπαρέκτασιν δι' ὅλων, ὑπομενουσῶν τῶν συμφυῶν περὶ αὐτὰ ποιοτήτων, ὡς ἐπὶ τοῦ πυρὸς ἔχει καὶ τοῦ πυρακτωμένου σιδήρου, ἐπὶ τούτων γὰρ <δι'> ὅλων γίγνεσθαι τῶν σωμάτων τὴν ἀντιπαρέκτασιν».*

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Sokolowski, *Philosophie im Privatrecht*, 111 επ., 331 επ.· V. Arangio–Ruiz, *Corso di Istituzioni di Diritto Romano. Diritti reali di obbligazione*, Napoli 1921, I, 22-23· Viard, *André Alciat*, 281-282· R. Monier, *Le tignum junctum*, Paris 1922, 216-254· Του Ιδίου, *Manuel élémentaire*, 1, 351· H. Siber, *Römisches Recht in Grundzügen für die Vorlesung, II. Romische Privatrecht*, Berlin 1928, 51-57· M. Pampaloni, "Appunti sulla confusione e sulla commistione", *BIDR* 37 (1929), 31 επ.· P. Bonfante, *Corso di diritto romano*, 2.I. *La propietà*, Roma 1926, 100-132, 216 σημ. 1· Girard, *Manuel élémentaire de droit romain*, 269-270· Albertario, Crisi del metodo interpolazionistico, 638· G. Micolier, *Pécule et capacité patrimoniale*, 1932, 78-88· G. Beseler, "Textkritische Studien", *SZ RA* 53 (1933), 40· von Carosfeld Schnorr, *Geschichte der juristischen Person*, 147, 177 επ.· E. Betti, *Diritto romano, I. Parte generale*, Padova 1935, 703· F. Bossowski, "De gregis vindicatione", [*St. Riccobono*, II], κυρίως 257-273· Villey, *Recherches*, 61 σημ. 45· A. Ehrhardt, "Das Corpus Christi und die Korporationen im spät-römischen Recht", *SZ RA* 70 (1953), 299-347, κυρίως 308 επ.· Kaser, *RPR*, I, § § 72 σημ. 1, 4-5, 93 II 2.3 σημ. 12-19/ II, § 185 IV, § 237 III σημ 47· Πετροπούλου, *Εἰσηγήσεις*, 485 σημ. 17· A. Watson, "The Acquisition of Young in the ususfructus gregis", *JURA* 12 (1961) 210--221, κυρίως 218-219 (= *Studies in Roman Private Law*, London 1991, 131-142)· Dell' Oro, *La cose collettive nel diritto romano*, [*Pubbl. della Fac. Giur. Univ. di Milano*, II.1], Milano 1963 -220· E. Palmieri, *NNDI* 20 (1975), 121-123· J. Hammerstein, "Die Herde im römischen Recht. Grex als rechtliche Sachgesamtheit und Wirtschaftseinheit", [*Göttingen Studien zur Rechtsgeschichte* II], 1975, –179· A. Wacke, "Elaborazione giuridica e base economica: Studi sul gregge", *LABEO* 27 (1981), 111-114.

---

* = J. Defradas-J. Hani-R. Klaerr (ed.), *Plutarque. Oeuvres morales*, II. Préceptes de mariage, [*Collection des Universités de France*], Paris 1985, 158.

** = I. Arnim (ed.), *Stoicorum Veterum Fragmenta*, II. Chrysippi Fragmenta Logica et Physica, Pars II. Physica, Cap. I. Physicae doctrinae fundamenta, § 11. De mixtione, Stutgardiae 1964, 152-153.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

2. Κατοχή. Έννοια.

D.41.2.1:

«*PAULUS libro quinquangensimo quarto ad edictum*, Possessio appellata est, ut et Labeo ait, a sedibus quasi positio, quia naturaliter tenetur ab eo qui ei insistit, quam Graeci ***κατοχήν*** dicunt».

– Πρβλ. και *D*.41.5.2,1· *Θεοφίλου Ἰνστ*. 2.9.4· *Θεοφίλου Ἰνστ*. 3.29.2: «... (διαφορὰ δὲ τοῦ κρατεῖν καὶ τοῦ νέμεσθαι αὕτη· ὅτι κρατεῖν ἐστι φυσικῶς κατέχειν. νέμεσθαι δὲ τὸ ψυχῇ δεσπόζοντος κατέχειν)...»· *B*.50.2.1,1 (=*D*.41.2.1,2): «Ἡ νομὴ φυσική ἐστι κατοχή. καὶ ἐκ ταύτης ἀρχὴν ἔλαβεν ἡ δεσποτεία...»· *B*.50.2.2,3 (=*D*.41.2.3): «...Εἰ μὴ ἄρξεται φυσικὴ κατοχή. ψυχῇ μόνῃ οὐδεὶς νέμεται...»· *B*.50.5.2,1 (=*D*.41.5.2): «... Οὐδὲ τὴν πολιτικὴν οὐδὲ τὴν φυσικὴν νομὴν δύναταί τις ἑαυτῷ ἐναλλάξαι· διὸ οὐδὲ ὁ μισθωτὴς οὐδὲ ὁ παραθηκάριος οὐδὲ ὁ χρησάμενος δύναται τὸ αὐτὸ πρᾶγμα ὡς κληρονόμος νέμεσθαι»· *B*.60.17.7,9 (=*D*.43.16.1,9): «Ἐκεῖνος ἐκβάλλεται ὁ νεμόμενος ἢ πολιτικῶς ἢ φυσικῶς....» και (σχ. 90): «Καὶ ἡ φυσικὴ γὰρ νομὴ ἀνήκει πρὸς τοῦτο τὸ ἰντέρδικτον...»· *Μικρά Σύνοψις Βασιλικῶν* N.13: «Ἡ νομὴ φυσική ἐστι κατοχή. καὶ προηγεῖται τῆς δεσποτείας καὶ ἡ δεσποτεία ἐξ αὐτῆς ἔλαβε τὴν ἀρχήν ...»· *Μικρά Σύνοψις Βασιλικῶν* N.14: «Ἡ νομὴ γίνεται μὲν πολλάκις καὶ κατὰ μίσθωσιν καὶ καλεῖται μισθωτικὴ ἡ τοιαύτη νομή. γίνεται δὲ καὶ κατὰ δεσποτείαν τελείαν καὶ λέγεται τότε κατὰ ψυχὴν καὶ ψυχῇ νομή. καὶ ὁ νεμόμενος τὸ πρᾶγμα ψυχῇ νεμόμενος. καὶ ὁ μὲν ψυχῇ νεμόμενος πολλάκις διὰ πολυχρονίου νομῆς γίνεται δεσπότης τοῦ πράγματος. ὁ δὲ μισθωτικῶς νεμόμενος οὐδέποτε διὰ πολυχρονίου νομῆς δύναται δεσπόσαι τοῦ πράγματος»· *Ἀρμεν*. 2.1.1· *Ἀρμεν*. 2.1.2· *Lexicon zur Hexabiblos aucta* N.12: «Νομή ἐστι φυσικῶς ἡ τοῦ πράγματος κατοχὴ καὶ προηγεῖται δεσποτείας. κατὰ δὲ τοὺς νόμους νομή ἐστι ψυχῇ δεσπόζοντος κατοχή».

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας:

Πλάτ., *Θεαίτητος (ἢ περὶ Ἐπιστήμης. Πειραστικός)*. 197b: «ΣΩ. Οὐ τοίνυν μοι ταὐτὸν φαίνεται τῷ κεκτῆσθαι τὸ ἔχειν. οἷον εἰ ἱμάτιον πριάμενός τις καὶ ἐγκρατὴς ὢν μὴ φοροῖ, ἔχειν μὲν οὐκ ἂν αὐτὸν αὐτό, κεκτῆσθαί γε μὴν φαῖμεν».

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

P. Guiraud, *La propriété foncière*, passim· J. Ch. Naber, "*Observatiunculae de jure romano*". Κεφ. CVI. Ἐξούλης δίκη cui competat et de lege sacrata Halicarnasensi, *Mnemosyne* 43 (1915), 184-204· Viard, *André Alciat*, 276 σημ. 6· A. Hajje, *Études sur les locations à long terme et perpétuelles dans le monde Romain*, thèse pour le doctorat, Paris 1926, 9· S. Riccobono, "Zur Terminologie der Besitzverhältnisse [Naturalis possessio, civilis possessio, possessio ad interdicta] ", *ZS RA* 31 (1910), 321-371, κυρίως 325-330, 338-339· Του Ιδίου, "Vecchi e nuovi problemi intorno alla terminologia de possesso", *[Scritti giuridici dedicati ed offerti a G. Chironi nel XXXIII anno del suo insegnamento. I. Diritto privato]*, 1915, 377-424· A. B. Schwarz, *Hypothek und Hypallagma: Beitrag zum Pfand –und Vollstreckungsrecht der griechischen Papyri*, Leipzig–Berlin 1911, 145-147· E.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Albertario, "La possessio civilis e la possessio naturalis nelle fonti giustinianee", *Filangieri* 37 (1912), 380 επ., 511 επ.· Του Ιδίου, "La terminologia de possesso nella compilazione giustinianea e nelle fonti bizantine", *BIDR* 27 (1915), 275-295· Του Ιδίου, *Appunti per una critica sulla terminologia del possesso*, Pavia 1915· Του Ιδίου, "Di nuovo sul glossema in Gai. Inst. 4.139", [*Studi di diritto romano*, II], Milano 1941, 361 επ.· Του Ιδίου, «"Possessio" e "detentio", νομή e κατοχή», [*Studi di diritto romano*, II], Milano 1941, 161 επ.· Του Ιδίου, "La involuzione del possesso del precarista, del creditore pignoratizio e del sequestratario nel diritto postclassico–giustinianeo", [*Studi di diritto romano*, II], Milano 1941, 143 επ.· Του Ιδίου, *Corso di diritto romano. Possesso e quasi possesso*, Milano 1946, 1-76, κυρίως 36-39, 66-76· P. Bonfante, "La possessio civilis e la possessio naturalis", *[Scritti giuridici varii. III. Obbligazioni, comunione e posssessio]*, Torino 1926, 524 σημ. 1, 534-599, κυρίως 538 σημ. b, 559 σημ. r· G. Scherillo, *Contributo alla dotrina de possessio. I. Possessio naturalis*, 1930, 507 επ.· M. Radin, "Detention at Roman Law", [*St. Bonfante*, III], 153-162 (βλ. και βιβλιοκρισία E. Levy εις *ZS RA* 51 (1931), 560)· W. Kunkel, "Civilis und naturalis possessio. Eine Untersuchung über Terminologie und Structur der römischen Besitzlehre", [*Symb. Lenel*], 40-79· S. Brassloff, *«Possessio» in den Schriften der röm. Juristen*, Wien 1928· G. Longo, "In tema di acquisto del possesso", *BIDR* 42 (1934), 469-496· C. A. Maschi, *La concezione naturalistica del diritto e degli istituti giuridici romani*, [*Pubblicazioni della Università Cattolica del Sacro Cuore: ser: sec. Scienze Giuridiche*, 53], Milano 1937, 112 επ.· M. E. Peterongo, «Possessio ... quam Graeci κατοχήν dicunt", *Annali della Facoltà di Giurisprudenza della Università di Perugia* I (1938), 171 επ.· Levy, *West Roman Vulgar Law*, 69· Πετροπούλου, *Εἰσηγήσεις*, 643· G. G. Archi, "Il concetto della proprietà nei diritti del mondo antico," *RIDA* 3e ser. 6 (1959), 229-249· C. A. Cannata, "L' animo possidere nel diritto romano classico", *SDHJ* 26 (1960), κυρίως 71-104, 71-84, 91 επ.· Του Ιδίου, "Dalla nozione di «animo possidere. all' «animus possidendi» come elemento del possesso (epoca postclassica e diritto bizantino)", *SDHJ* 27 (1961), 46-92· Του Ιδίου, *Possessio, possessor, possidere nelle fonti giuridiche del basso romano. Contributo allo studio del sistema dei rapporti reali nell' epoca postclassica*, Milano 1962, –197, κυρίως 97 επ.· Του Ιδίου, s.v. *Possesso (Diritto romano)*, *NNDI* 13 (1966), 323-330· Kränzlein, *Eigentum und Besitz*, κυρίως 16 επ., 31 επ.· Kaser, *RPR*, I, §94 κυρίως σημ. 5,10· Του Ιδίου, "Der altgriechische Eigentumsschutz", *SZ RA* 64 (1944), 134-205· Του Ιδίου, "Wesen und Wirkungen der Detention in den antiken Rechten, *[Atti del terzo Congresso di diritto comparato]*, Roma 1953, 290 επ.· Του Ιδίου, *Eigentum und Besitz im älteren römischen Recht*[2], Köln 1956, -397, κυρίως 239 σημ. 2, 335-340· E. Faure, "Possession et proprieté dans le droit romain post–classique", *Revue Belge de Philologie et d' Histoire*, 42 (1964), 103-113· G. Longo, "Animo retinere possessionem", *Ann. Fac. Giur. Macerata* 20 (1956), (= *Ricerche Romanistische*, Milano 1966, 447-454)· A. Carcaterra, *Possessio. Ricerche di storia e di dommatica*, Roma 1967, –170· G. MacCormack, " The Role of Animus in the Classical Law of Possession", *ZS RA* 86 (1969), 105 επ.· E. Polay, "Beiträge zu Jherings Besitztheorie, Jherings Erbe", [*Göttinger Symposion zur 150. Wiederkehr des Geburtstags von R. von Jhering (hrsg. F. Wieacker–Ch. Wollschläger*, Göttingen 1970), 192-205· H. J. Wolff, "Das Vulgarrechtsproblem und die Papyri", *SZ RA* 91 (1974), 84 επ.· Jones, *Law and Legal Theory*, 201-202, 207.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

3. Κανονισμός ορίων.

*D.*10.1.13:

«*GAIUS libro quarto ad legem duodecim tabularum*, Sciendum est in actione finium regundorum illud observandum esse, quod ad exemplum quodammodo eius legis scriptum est, quam Athenis Solonem dicitur tulisse: nam illic ita est: ***ἐάν τις αἰμασιὰν παρ' ἀλλοτρίῳ χωρίῳ ὀρύττῃ, τὸν ὅρον μὴ παραβαίνειν· ἐὰν τειχίον, πόδα ἀπολείπειν· ἐὰν δὲ οἴκημα, δύο πόδας. ἐὰν δὲ τάφον ἢ βόθρον ὀρύττῃ, ὅσον τὸ βάθος ᾖ, τοσοῦτον ἀπολείπειν· ἐὰν δὲ φρέαρ, ὀργυιάν, ἐλαίαν δὲ καὶ συκῆν ἐννέα πόδας ἐπὶ τοῦ ἀλλοτρίου φυτεύειν, τὰ δὲ ἄλλα δένδρα πέντε πόδας***».

– Πρβλ. και *Δωδεκάδελτος* VII, 2· Cic., *De leg.*, 1.21.55· *C.J.*3.39· *D.*10.1.2 pr.· *D.*10.1.4.10· *B.*58.9.13 (=*D.*10.1.13): «*Ἐὰν αἰμασίαν τις παρὰ χωρίῳ ἀλλοτρίῳ ὀρύγῃ, τὸν ὅρον μὴ παραβαινέτω· ἐὰν τειχίον, ἀπολιμπανέτω πόδα· ἐὰν οἴκημα, δύο· ἐὰν τάφον ἢ βόθρον ὀρύγῃ, ὅσον τὸ βάθος ᾖ, τοσοῦτον ἀπολειπέτω· ἐὰν φρέαρ, ὀργυιάν. Ἐλαῖαν καὶ συκῆ ἐννέα πόδας ἀπὸ τοῦ ἀλλοτρίου φυτευέτω, τὰ δὲ ἄλλα δένδρα πέντε πόδας*»· *Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν* Κ.9.33 (*σχ. g*): «*Περὶ τοῦ μέτρου τοῦ ὀφειλομένου φυλάττεσθαι παρὰ τῶν κτιζόντων ἢ φυτευόντων ἀνάγνωθι καὶ τοῦ θ΄ τίτλου κεφ. ιε΄, ἐν ᾧ φησιν· Ἐάν τις αἰμασίαν παρ' ἀλλοτρίῳ χωρίῳ ὀρύττῃ, τὸν ὅρον μὴ παραβαινέτω· ἐὰν τειχίον, ἀπολιμπανέτω πόδα· ἐὰν οἴκημα, πόδας ἓξ· ἐὰν τάφον ἢ βόθρον ὀρύττῃ, ὅσον τὸ βάθος αὐτοῦ, τοσοῦτον ἀπολειπέτω· ἐὰν φρέαρ, εἰ μήπω φρέαρ προϋπῆρχε τοῦ γείτονος καὶ ἐκ τοῦ καινοῦ ἔργου βλάπτεται, ἐπὶ τοσοῦτον, ὅσον τὸ βάθος, ὀφείλει ἀποφυγεῖν. εἰ δέ τις ἐν ἀγρῷ βούλοιτο κτίσαι, τόξου βολὴν ἀπὸ ἀγρογείτονος ἀπεχέτω ἢ ὀργυιάν. ἐὰν ἐλαίαν καὶ συκῆν, θ΄ πόδας ἀπὸ τοῦ ἀλλοτρίου φυτευέτω· τὰ δὲ ἄλλα δένδρα πέντε πόδας*».

*Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας***:

Πλάτ., *Νόμ.*, VIII, 843E: «*... καὶ ἐὰν φυτεύων μὴ ἀπολείπῃ τὸ μέτρον τῶν τοῦ γείτονος χωρίων, καθάπερ εἴρηται καὶ πολλοῖς νομοθέταις ἱκανῶς, ὧν τοῖς νόμοις χρὴ προσχρῆσθαι ...*».
Δημ., *Πρὸς Καλλικλέα περὶ χωρίου βλάβης* (55), 12-14.
Πλουτ., *Σόλων*, 23, 7-8, 91d***: «*Ὥρισε δὲ καὶ φυτειῶν μέτρα μάλ' ἐμπείρως, τοὺς μὲν ἄλλο τι φυτεύοντας ἐν ἀγρῷ, πέντε πόδας ἀπέχειν τοῦ γείτονος κελεύσας, τοὺς δὲ συκῆν ἢ ἐλαίαν ἐννέα... Βόθρους δὲ καὶ τάφρους τὸν*

---

* *sic FG Graeci: τάφρον Leunclavius ex Plutarchi Solone c. 23.*

** Βλ. και Ἀλεξάνδρεια, 3ος αι. π. Χ.: *P.Hal.*, I, στιχ. 79-114· Πέργαμος, 2ος αι. π.Χ.: *SEG* XIII 521(=*OGIS* 483), col. C.

*** = R. Flacelière-É. Chambry-M. Juneaux (eds.), *Plutarque. Vies*, II. Solon, [*Collection des Universités de France*], Paris 1961, 38.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

βουλόμενον ἐκέλευεν ὀρύσσειν ὅσον ἐμβάλλει βάθος ἀφιστάμενον μῆκος τἀλλοτρίου· καὶ μελισσῶν σμήνη καθιστάμενον ἀπέχειν τῶν ὑφ' ἑτέρου πρότερον ἱδρυμένων πόδας τριακοσίους» .

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

A. Berger, "Le XII tavole e la codificazione giustinianea", [*Atti del Congresso internazionale di diritto romano*. II], Pavia 1934, 46 επ.· Partch, Die Alexandrinischen Dikaiomata, 34-76, κυρίως 45· Wenger, *Quellen*, § 69, 366· E. Ruschenbusch, *ΣΟΛΩΝΟΣ NOMOI*. Die Fragmente des solonischen Gesetzeswerkes mit einer Text–und Überlieferungsgeschichte, [*Historia Einzelschriften*, 9], Wiesbaden 1966, F 60a–b, 91-92· Gilliard, *Quelques réformes de Solon*, Lausanne 1907, 33 επ.· P. Bonfante, *Corso di diritto romano*, II. Ia. La proprietà, Roma 1926, 283-284· Του Ιδίου, *Scritti giuridici varii*, II. Proprietà e serviti, Torino 1926, 930 επ., 951-955· E. H. Kaden, "L' exercise de la proprieté à la fin de l' époque classique", *REL* 1937, 136-154· E. Ein, "Le azioni dei condomini", *BIDR* 39 (1931), 174-180· B. Biondi, *La compensazione nel diritto romano*, 1927, 82 επ.· Volterra, *Diritto romano e diritti orientali*, 187-189· U. E. Paoli, "*La loi de Solon sur les distances*", *RHD*, 4. sér., 26 (1949), 503-517 (= Paoli, *Altri Studi di Diritto Greco e Romano*, 571-583)· Του Ιδίου, "Digesto 10.1.13", [*Atti del Congresso Internazionale di Diritto Romano e di Storia del Diritto, Verona (27-28-29 Settembre 1948)*. I], Milano 1951, 122-131 (= Paoli, *Altri Studi di Diritto Greco e Romano*, 585-594)· E. Balogh, "Cicero and the Greek Law", *ανάτυπο από Scr. Ferrini*, 2 σημ. 4α· G. Cioulei, "Finium regundorum", *SZ RA* 81 (1964), 303-308· A. D. Bialet, "De finium regundorum, C.Th. 26, 1-5", [*St. Grosso*, II], 537-550· Kaser, *RPR*, I, §2 III σημ. 23, § 37 III, § 98 III.10· S. Tondo, "Diritto ateniese a Roma", [*Atti e memorie dell' Accadèmia Toscana di Scienze e Lettere. "La Colombaria"* 46 (1976)], 53-105· Ducos, *Influence grecque sur la loi des Douze Tables*, 31-33· Ι. Π. Βελισσαροπούλου, *ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΟΙ ΝΟΜΟΙ. Πολιτική αὐτονομία καί νομική αὐτοτέλεια τῆς πτολεμαϊκῆς Ἀλεξάνδρειας*, Ἀθήνα–Κομοτηνή 1981, 85-89· Œ. Behrends, "Bodenhoheit und privates Bodeneigentum im Grenzwesen Roms", *[Die römische Feldmesskunst.–Interdisziplinäre Beiträge zu ihrer Bedeutung für die Zivilisationsgeschichte Roms]*, Göttingen 1992, 192-284· P. Knütel, "De actio finium regundorum und die Ars cromatica", *όπ.π.*, 285-310· Crawford, *Roman Statutes*, II, 667-668.

4. Ἐμφυτευτικόν (ἐμβατευτικόν) δίκαιον–ἐμφύτευσις– ἐμφυτευτικός– ἐμφυτευτικάριος–ἐμπονήματα–ἐμφυτευτά*.

α. Ἐμφυτευτικόν (ἐμβατευτικόν) δίκαιον.

C.J. 5.71.13:

«*Impp. Diocletianus et Maximinianus AA. et CC. Zenonillae* Etiam vectigale vel patrimoniale sive **emphyteuticum** praedium sine decreto praesidis distahi non licet [a.293]».

---

* Λόγω του πλήθους των διατάξεων της ιουστινιάνειας νομοθεσίας όπου απαντώνται οι ελληνικοί όροι "*ἐμφύτευσις*", "*ἐμφυτευτικόν*" δίκαιον, αυτούσιοι ή λατινοποιημένοι, η απαρίθμηση που ακολουθεί δεν είναι εξαντλητική. Τον πλήρη κατάλογο διατάξεων του *C.J.* όπου απαντώνται οι όροι *emphyteusis, emphyteuta, emphyteuticarius, em-*

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

– Πρβλ. και *B.*38.9.54 (= *C.J.*5.71.13): *«Καὶ τὸν ἐμφυτευτικὸν ἀγρὸν χωρὶς ἀποφάσεως τοῦ ἄρχοντος, ἐκποιεῖν οὐκ ἔξεστιν»*.

*C.J.*11.62.1:
«Imp. Constantinus A. Cupito Si quis fundes **emphyteutici iuris** salva lege fisci citra iudicis auctoritatem donaverit, donationes firmae sint, dummodo quis quibusque temporibus ea quae fisco pensitanda sunt repraesentare cogantur [a.315]».

*C.J.*11.59.2:
«Imp. Constantinus A. Capestrino Si quis ab **emphyteuticario** seu patrimoniali possessore privati iuris quippiam comparaverit, cuius substantia alias possessiones sustentare consueverat ...[a.337]».

– Πρβλ. και *C.Th.*11.1.4 (=*C.J.*11.59.2).

*C.J.*11.63.2:
«Impp. Valentinianus et Valens AA. ad Germanianum comitem sacrarum largitionum Libertates, quas mancipiis ex fundis patrimonialibus atque **emphyteuticis** qui fundorum non sunt domini praestiterunt, rationales huiusmodi praecepti auctoritate rescindant [a.367]».

*C.J.*11.62.7-8:
«Imppp. Gratianus Valentinianus Theodosius et Arcadius AAA. Cynegio pp. Quicumque ad **emphyteusin** fundorum patrimonialium vel rei publicae ius nostri numinis venerit...[a.386]».

*C.J.*11.62.12:
«Impp. Theodosius et Valentinianus AA. Tauro pp. et Patricio Possessores vel **emphyteuticarii** patrimoniales, qui fundos minime nunc usque comparaverunt, eodem largitatis modo mequaquam ad eorum comparationem urgueantur, sed tamquam pretiis depensis, sic eis nostris numinis beneficio potiantur, ut, quod iuris aleter inferendo pretium consecutus est, hoc nostra liberalitate praedictus **emphyteuticarius** habeat. Illud quoque ius, in quibus coluit praediis, quod aut nostri numinis liberalitate aut quocumque modo pssedit, sciat inlibatum intemeratumque servari: licentia eis concedenda

---

phyteuticus βλ. στον Mayr, *Vocabularium Codicis Justiniani, I.Pars Latina*, s. v. *emphyteusis, emphyteuta, emphyteuticarius, emphyteuticus*, 925-926/*II. Pars Graeca*, s.v. *ἐμφυτεύω, ἐμφύτευμα, ἐμφύτευσις, ἐμφυτευτής, ἐμφυτευτικός*, 144 και του *Πανδέκτη* στους Heumann-Seckel, *Handlexikon*, s.v. *emphyteusis, emponemata (ἐμπονήματα)*.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

etiam libertates mancipiis ex fundis patrimonialibus atque **emphyteuticariis**, cum fundorum sunt domini, praestare [a.434].

– Πρβλ. και *C.Th.*5.12.3 (=*C.J.*11.62.12)· *B.*56.14.30 (= *C.J.* 11.62.12):«*Οἱ οἰκήτορες καὶ οἱ ἐμφυτευτικάριοι τοῦ βασιλέως, κἂν μὴ ἠγόρασαν ἀγροὺς καὶ τιμὰς δεδώκασιν, ἀλλ' οὖν βεβαίως κεκτήσθωσαν ὡς καὶ ἀγοράσαντες· ἀσφαλῶς οὖν ἐχέτωσαν αὐτά*»· Ἀτταλ., *Ποίημα Νομικόν*, ΛΓ᾽.κά΄.

*C.J.*4.66.1:
«*Imp. Zeno A Sebastiano pp.* **Jus emphyteuticarium** neque condictionis neque alienationis esse titulis addicendum, sed hoc ius tertium sit constitutum ab utriusque memoratorum contractuum societate seu similitudine separatum, conceptionem definitionemque habere propriam et iustum esse validumque contractum, ...[a.476-484]».

– Πρβλ. και *B.*20.2.1 (=*C.J.*4.66.1): «*Ἡ διάταξις βούλεται, ἵνα μήτε μισθώσεως μήτε ἐκποιήσεως εἶδός ἐστιν ἡ ἐμφύτευσις, ἀλλ' ἰδικὰ νόμιμα ἔχῃ. Καὶ εἰ μὲν βλάβη γένηται κατὰ παντὸς τοῦ πράγματος, τῷ δεσπότῃ τοῦ πράγματος κινδυνεύεται, ὡς ἐπὶ πράσεως· εἰ δὲ μερικὴ γένηται ἡ βλάβη, τῷ ἐμφυτευσαμένῳ κινδυνεύεται, ὡς ἐπὶ μισθώσεως. Ταῦτα δὲ λέγομεν, εἰ μὴ ἄρα σύμφωνα ἰδικὰ ἐγένοντο, περὶ τῆς ἐπὶ τῷ πράγματι βλάβης*»· *Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν* Ε.21.1· *Ρωμαϊκαὶ ἀγωγαί* 5.3.4: «*Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐμφύτευσις, ἐπειδήπερ τὸ παλαιὸν καὶ ἕως τῆς τοῦ Ζήνωνος βασιλείας οὐκ ἦν ἡ λεγομένη ἐμφύτευσις, ἀλλὰ μόνον μίσθωσις διηνεκὴς προέβαινεν, ἐπὶ τὸ ῥητὴν ποσότητα καθ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν καταβάλλεσθαι ὑπὲρ τοῦ μισθωθέντος κτήματος, εἶτα ἡ τοιαύτη μίσθωσις ἀμφιβάλλετο παρὰ τοῖς παλαιοῖς πότερον πρᾶσις ἢ μίσθωσίς ἐστι (τῶν μὲν λεγόντων αὐτὴν πρᾶσιν διὰ τὸ διαβαίνειν καὶ εἰς κληρονόμους, τῶν δὲ μίσθωσιν διὰ τὸ καθ' ἕκαστον ἔτος διδόμενον πάκτον)· διάταξις γέγονε Ζήνωνος, ἥτις ἐμφύτευσιν τοῦτο ἐκάλεσεν, ἰδιάζουσαν αὐτῷ φύσιν ἐπινοήσασ<α>, οὔτε πρὸς μίσθωσιν καθόλου, οὔτε πρὸς πρᾶσιν ὁρῶσαν, ἀλλ' ἰδίοις ὅροις συνισταμένην, καὶ εἰ μέν τι[[ς]] συμφωνηθῇ μεταξὺ τῶν συναλλαττόντων, οὕτως ἐστὶν ἰσχυρὸν ὡσανεὶ φύσεως τοιαύτης προσούσης τῷ συναλλάγματι· φύσις γὰρ γίνεται τοῦ συναλλάγματος τὸ σύμφωνον, εἰ δὲ μηδὲν περὶ τῆς τοῦ πράγματος ἀπωλείας συνεφωνήθη, εἰ μὲν τελείως ἐφθείρετο τὸ πρᾶγμα τῷ ἐμφυτευσάντι ἐκινδυνεύετο, εἰ δὲ μερικῶς, ὁ ἐμφυτευσάμενος ταύτην ἐπεγίνωσκεν. Οὕτως ἡ παρὰ Ζήνωνος νομοθεσία ἐπιτρέπει τὰς ἐμφυτεύσεις γίνεσθαι*».

Inst. (Iust.) 3.24.3:
« ...lex Zenoniana lata est, quae **emphyteuseos** contactui propriam statuit naturam neque ad locationem neque ad venditionem inclinantem, sed suis pactionibus fulciendam...»

– Πρβλ. και *Gai.(Inst.)* III.145· *D.*30.71.5-6.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

D. 27.9.3,4:
ULPIANUS libro trigesimo quinto ad edictum, Si jus ***ἐμφυτευτικὸν*** vel ***ἐμβατευτικὸν*** habeat pupillus, videamus, an distrahi hoc a tutoribus possit. et magis est non posse, quamvis jus praedii potius sit.

– Πρβλ. και *B.*38.9.3,4 (=*D.*27.9.3,4): *«Οὔτε ἐμφυτευτικὸν ἢ ἐμβατικὸν δίκαιον ἐκποιεῖται* (εννοείται: ἄνευ γνώμης τοῦ ἐπιτρόπου τοῦ ἀνήβου)».

*D.*2.8.15:
«MACER libro primo de appellationibus Seiendum est possessores immobilium rerum satisdare non compelli. Possessor autem is accipiendus est, qui in agro vel civitate rem soli possidet aut ex asse aut pro parte. sed et qui vectigalem,"**id est emphyteuticum**" agrum possidet, possessor intellegitur».

– Πρβλ. και *B.*7.14.15 (=*D.*2.8.15): *«Ὁ νεμόμενος ἀκίνητον ἐκ μέρους ἢ ἐξ ὁλοκλήρου, κἂν ψιλὴν ἔχῃ δεσποτείαν ἢ ἐμφύτευσιν, διακάτοχός ἐστιν καὶ οὐ δίδωσιν ἐγγύας»* .

– Βλ. επίσης *C.Th.*5.15.15· *C.Th.*11.16.2 · *C.Th.*11.16.9· *C.Th.*11.16.17· *C.J.*11.66.4· *Nov. (Iust.)* 120 *Περὶ ἐκποιήσεως καὶ ἐμφυτεύσεως ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων*· *Ηὐξημένη Ἐκλογή* Τίτλος 13· *Πρόχειρος Νόμος* 15.5· *Ἐπαναγωγή (Εἰσαγωγή)* 10.2.

β. Ἐμφυτευτά–Ἐμπονήματα.

C.J. 4.66.2,1:
«Imp. Justinianus A. Demostheni pp., ...Sin autem nihil super hoc capitulo fuerit pactum, sed per totum triennium neque pecunias solverit nequeapochas domino tributorum reddiderit, volenti ei licere eum a praediis **emphyteuticariis** reppelere: nulla ei adlegatione nomine meliorationis vel eorum quae **emponemata** dicuntur vel poenae opponenda, ...[a. 529]».

– Πρβλ. και *B.*20.2.2 (=*C.J.*4.66.2): *«Ἡ διάταξις κελεύει, εἰ μὲν σύμφωνα γεγόνασι καὶ περὶ τῶν ἄλλων τῆς ἐμφυτεύσεως κεφαλαίων καὶ περὶ ἀποβολῆς τοῦ ἐμφυτευσαμένου, ταῦτα κρατεῖν καὶ ἐπὶ τοῖς ἄλλοις κεφαλαίοις καὶ ἐπὶ τῆς τοῦ ἐμφυτευτοῦ ἀποβολῆς. Ἐὰν δὲ περὶ μὲν τῶν ἄλλων κεφαλαίων τινὰ συνεφωνήθη, οὐδὲν δὲ ἐρρέθη περὶ τοῦ πῶς δεῖ τὸν ἐμφυτευτὴν ἀποβληθῆναι, τότε ἐὰν τρεῖς ἐνιαυτοὺς μηδὲ ὁ ἐμφυτευτὴς καταβάλῃ τὸν ἐμφυτευτικὸν κανόνα μηδὲ τὰς τῶν δημοσίων ἀποχὰς ἐνέγκῃ τῷ δεσπότῃ, ἐκβάλλεσθαι αὐτὸν μηδένα λόγον ἔχοντα περὶ ἐπιβελτιώσεως ἤτοι τῶν λεγομένων ἐμπονημάτων, ἀλλὰ πᾶσι τρόποις ταῦτα ζημιούμενον..»· Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν* Ε.21.2.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

C.J. 4.66.3 pr.:
«*Imp. Justinianus A. Iuliano pp.*, Cum dubitabatur, utrum **emphyteuta** debeat cum domino voluntate suas meliorationes, quae Graeco vocabulo **emponemata** dicuntur, alienare nel **jus emphyteuticum** in alium transferre, an eius expectare consensum, sancimus, si quidem **emphyteuticum** instrumentum super hoc casu aliquas pactiones habeat, eas observari: sin autem nullo modo huiusmodi pactio posita est vel forte instumentum **emphyteuseos** perditum est, minime licere **emphyteutae** sine consensu domini suas meliorationes aliis vendere vel **ius emphyteuticum** transferre [a. 530]».

– Πρβλ. και *B.*20.2.3 (=*C.J.*4.66.3): *« Ἐὰν ὁ ἐμφυτευτὴς ἐμπονήματα ποιήσῃ, εἰ μὲν συμπεφώνηταί τινα περὶ τῆς τούτων ἐκποιήσεως, κρατείτω τὰ σύμφωνα. Ἐν ᾧ δὲ μηδὲν περὶ τούτων συνεφωνήθη, μὴ ἐξεῖναι αὐτὸν παρὰ γνώμην τοῦ δεσπότου τοῦ ἀγροῦ ταῦτα ἐκποιεῖν ἢ τὸ δίκαιον τῆς ἐμφυτεύσεως μεταφέρειν ».*

C.J. 4.66.3,5:
«*Imp. Justinianus A. Iuliano pp.*, Sin autem novum **emphyteutam** vel emptorem meliorationis suscipere minime dominus maluerit et attestatione facta intra duos menses hoc facere supersederit, licere **emphyteutae** et non consentientibus dominis at alios ius suum vel **emponemata** transferre. Sin autem aliter fuerit versatus, quam nostra constitutio disposuit, iure emphyteutico cadat [a. 530]».

– Πρβλ. και *B.*20.2.3 (=*C.J.*4.66.3): *«... Ἐὰν ὁ δεσπότης μὴ βούληται δέξασθαι τὸν καινὸν ἐμφυτευτὴν ἤτοι ἀγοραστὴν τῶν ἐμπονημάτων καὶ διαμαρτυρίας γενομένης εἴσω δύο μηνῶν τοῦτο ποιῆσαι ἀναβάλληται, τότε καὶ παρὰ γνώμην αὐτοῦ γενέσθω ἡ μεταφορὰ τῆς ἐμφυτεύσεως καὶ ἡ τῶν ἐμπονημάτων πρᾶσις. Ἐὰν δὲ ὁ ἐμφυτευτὴς παρὰ ταῦτα ποιήσῃ, ἐκπιπτέτω τῆς ἐμφυτεύσεως ».*

*C.J.*4.66.4:
«Imp. Justinianus A. Iuliano pp., Ἐὰν ἐπὶ τρεῖς ἐνιαυτοὺς ὁ μὲν ἐμφυτευτὴς προσφέρῃ τῷ δεσπότῃ τὸ τῆς ἐμφυτεύσεως κανόνα, ὁ δὲ δεσπότης ἀναβάλληται....Ἐὰν δὲ ἐπὶ τριετίαν μετὰ τὴν διαμαρτυρίαν τοῦ δεσπότου μὴ καταβάλῃ ὁ ἐμφυτευτὴς εὐγνωμόνως τὸν κανόνα, ἀκολούθως ἐξωθείτω αὐτὸν ὁ δεσπότης τῆς ἐμφυτεύσεως κατὰ τὴν δευτέραν τούτου τοῦ τίτλου διάταξιν [a.531-534]».

–Πρβλ. και *B.*20.2.4 (=*C.J.*4.66.4).

– Περί των ανωτέρω βλ. επίσης *Nov.(Iust.)* 7 c.3 §2: *«Εἰδέναι δὲ τοὺς ἐμφυτευτὰς προσήκει ὡς, εἴπερ ἐπὶ διετίαν ἐφεξῆς μὴ καταθεῖεν τὸν ἐμφυτευτικὸν κανόνα (τοῦτον γὰρ τὸν χρόνον ἀντὶ τῆς ἐπὶ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων τριετίας ἀρκεῖν εἰς ἔκπτωσιν τῶν*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἐκκλησιαστικῶν ἢ πτωχικῶν ἐμφυτεύσεων ἐξ ἀγνωμοσύνης τίθεμεν), γενήσονται παντοίως ἔξω τοῦ ἐμφυτεύματος, καὶ βουλομένοις τοῖς προεστῶσι τῶν εὐαγῶν οἴκων ἐξέσται τῶν χωρίων ἢ τῶν οἴκων ἀντιλαμβάνεσθαι, μηδεμίαν εὐλαβουμένοις ἐμπονημάτων ἀπόδοσιν»· B.20.2.5 [=Nov.(Iust.) 7 c.5 §2]· Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν Ε.11.8· Ῥωμαϊκαὶ ἀγωγαί 5.3.5: «Καὶ εἰ μὲν ἰδιώτης ἐστὶν ὁ ἐμφυτευτής, ὁ ἐμφυτευσάμενος μὴ προσαγαγὼν ἐπὶ τρισὶν ἔτεσι τὸ ἐμφυτευτικὸν τέλος τῷ ἰδιώτῃ ἐκπίπτει τοῦ ἐμφυτεύματος, μηδὲ τὰ δαπανήματα λαμβάνων· εἰ δὲ ἐκκλησιαστικόν τις κτῆμα ἐμφυτεύσηται καὶ ἐπὶ διετίᾳ μὴ προσαγάγῃ τὸ ἐμφύτευμα, ἢ τὸ πρᾶγμα χεῖρον ποιήσῃ ὅπερ ἔλαβεν, ἐκβάλλει αὐτὸν τῆς ἐμφυτεύσεως, ἐκπίπτοντος τοῦ ἐμφυτευσαμένου καὶ ἀπὸ τῶν ἰδίων ἐμπονημάτων».

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας:*

Ἀριστ., *Ἀθ. Πολ.*, 47.4: *«... εἰσφέρει δὲ ὁ βασιλεὺς τὰς μισθώσεις τῶν τεμενῶν, ἀναγράψας ἐν γραμματείοις λελευκωμένοις. ἔστι δὲ καὶ τούτων ἡ μὲν μίσθωσις εἰς ἔτη δέκα, καταβάλλεται δ' ἐπὶ τῆς [θ'] πρυτανείας· διὸ καὶ πλεῖστα χρήματα ἐπὶ ταύτης συλλέγεται τῆς πρυτανείας»·* Του Ιδίου, *Οἰκον.*, II, 2, 1346b: *«Βυζάντιοι δὲ δεηθέντες χρημάτων τὰ τεμένη τὰ δημόσια ἀπέδοντο τὰ μὲν κάρπιμα χρόνον τινά, τὰ δὲ ἄκαρπα ἀεννάως ...»*

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

K. Euler, *De locatione, conductione atque emphyteusi Graecorum*, Giessen 1882, 14, 25-26 · Guiraud, *Propriété foncière*, 423-445· R. His, *Die Dömanen der römischen Kaiserzeit*, Leipzig 1896, κυρίως 97 επ.· Beauchet, *Histoire du droit privé de la République Athénienne*, III, 309 επ.· Hitzig, Zum griechisch–attischen Rechte, 176-177· E. Beuadouin, "Les grands domaines dans l' empire romain", *NRH* 31 (1898), 536· Karlowa, *RR* II, 1268 επ.· Cuq, *Manuel des institutions juridiques*, 357-361· L. Mitteis, "Zur Geschichte der Erbpacht im Alterthum", *Abhandlungen der philologisch–historischen Klasse der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften*, 22.4 (1901), 6 επ., 33 επ., 41-42, 57, 97-106· R. Leonhard, s. v. *Emphyteusis*, *RE* 5.2 (1905), 2513-2516· E. Costa, *Corso di Storia del diritto romano privato*, II, Bologna 1903, 144 σημ. 26, 281 επ.· P. Guiraud–F. Baudry, *DAGR*, II.1, s.v. *Emphyteusis*, 605-609· Körnemann, s. v. *Domänen*, *RE* suppl. IV (1924), 262· M. Rostowzew, *Studien zur Geschichte des römischen Kolonates*, Lipsia e Berlino 1910, 390 επ.· V. Arangio–Ruiz, "Applicazione del diritto giustinianeo in Egitto", *Aegyptus* 1 (1920), 22-27· Του Ιδίου, *Corso di Istituzioni di diritto Romano, I. Diritti reali e di obbligazione*, Napoli 1921, 127-137· Του Ιδίου, "Epigrafia giuridica greca e romana. Enfiteusi e locazioni pubbliche", *SDHJ* 5 (1939), 617-618· A. Hajje, *Études sur les locations à long terme et pérpetuelles dans le monde romain*, Paris 1926, 140-141, 147-149, 152, 155 σημ. 1 όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία· Taubenschlag, *Law*, 265 σημ. 7, 9· M. Pugliese, "Note sur "vectigal" e sull' imposta fondiaria

---

* Βλ. ενδεικτικώς και αναλόγου περιεχομένου επιγραφές: *RIJG*, I, 402 coll. II no 1 (Γόρτυνα)· *RIJG*, I, 256 (Ἦλις)· *RIJG* I, 257 (Μικρά Ἀσία-326/5 π.Χ.: *«Κρατεύας ἔδωκεν Ἀριστομένει γῆν ψιλὸν ἀγρὸν ἐποικίσαι, πρὸς τῷ φυτῷ ἐπὶ Κρατεύᾳ φυτευθέντι ...»*)· *RIJG*, I, 194 επ. [Ἡράκλεια (Μ. Ἑλλάς)-4ος αι. π.Χ.]· *BCH* 3 (1879), 242 επ. (Χίος-4ος αι. π.Χ.=*IG* XII 6)· *IG* XII 7 no 62 (Ἀμοργός)· *RIJG*, I, no 13 ter., 240-243 (Πειραιεύς (*Κυθηρίων οἱ μερῖται*), στιχ.11: *«εἰς τὸν ἅπαντα χρόνον»*).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

romana nel periodo postdioclezianeo", [*Per il XIV Cent.*], 529-556· H. Comfort, "Emphyteusis among the Papyri", *Aegyptus* 17 (1937), 3-24, κυρίως 16· W. Kamps, "L'emphytéose en droit grec et sa rèception en droit romain", [*Rec. Soc. J. Bodin*, 3], 67 επ., κυρίως 99 επ., 119 επ.· G. Baviera, "Il fr. 3 § 4 D. XXVII, 9 et la sua interpolazione (Contributo alla storia dell' enfiteusi)", [*Mél. Fitting*, II], 378-383 Wenger, *Quellen*, 773-776· F. Lafranchi, *Studi sull' ager vectigalis* I, Firenza 1938, II Napoli 1939, III, Trieste 1940· Levy, *West Roman Vulgar Law*, 43 επ., 77 επ.· R. Monier, "Cultura marciana" et emphyteose" [*St. Paoli*], 521-522· G. Pugliese, "Una disposizione di Constantino per favorire lo Sviluppo Edilizio di Constantinopoli", [*St. De Francisci*, III], 384-385· Kaser, *RPR*, I, § 97 II.2/II, §§ 233, 249· Montevecchi, *Papirologia*, 217· D. Simon, "Das frühbyzantinische Emphyteuserecht", [*Symp. 1977*], 365-445, 376· G. P. Scaffardi, *Studi sull' enfiteusi*, [*Univ. di Parma. Pubblic. della Fac. di Giur.*, 50], Milano 1981· J. Karayannopoulos, "Ein Problem der spätbyzantinischen Agrargeschichte", *JÖByz.*, 30 (1981), 212 σημ. 29-30, 216-217· J. Gaudemet, "Note sur une constitution de Valentinien Ier relative à l' incessibilité des fonds emphytotiques", [*Fs. Wieacker*], 66-70 (=*Mélanges J. Gaudemet, Droit et societé aux derniers siècles de l' Empire Romain*, Napoli 1992, 137-141)· A. Bottiglieri, *La nozione romana di enfiteusi*, Napoli 1994 (βλ. και βιβλιοκρισίες J.M. Rainer, *LABEO* 43 (1997), 292-298 και F. Gallo, *SDHJ* 41(1995), 891-893).

5. Ὑποθήκη–ὑπέροχα*.

D.13.7.9.2:

«*ULPIANUS libro vicensimo octavo ad edictum*, Proprie pignus dicimus, quod ad creditorem transit, **hypothecam**, cum non transit nec possessio ad creditorem».

– Πρβλ. και Cic., *Ad familiares*, 13.56,2· *C.J.*7.39.3 pr.· *C.J.*8.17.11,1· *C.J.*8.25.10· *D*.10.4.3,3· *D*.18.1.81 pr.· *D*.20.1.11,3· *D*.20.1.16,1· *D*.20.4.1 pr.· *D*.20.4.12 pr./10· *D*.20.5.7 pr.· *D*.20.6.11· *D*.22.1.33,1· *D*.32.38 pr.· *D*.32.73,2· *D*.42.6.1,3· *D*.44.4.4,30· *D*.45.1.122,1· *Inst. (Iust.)* 4.6.7· *Θεοφίλου Ἰνστ.* 4.6.7:«... *ἐνέχυρον γὰρ κυρίως ἐκεῖνο λέγεται, ὅπερ παραδίδοται τῷ creditori μάλιστα ἐν ᾧ ἐστι κινητόν. ὅπερ δὲ δίχα traditionos ψιλῷ συμφώνῳ ὑποτίθεται, τοῦτο κυρίως ὑποθήκη προσαγορεύεται*»· *B*.25.1.9,2 (=*D*.13.7.9): «*Κυρίως ἐνέχυρον λέγεται τὸ παραδοθὲν τῷ δανειστῇ· τὸ δὲ μὴ παραδοθὲν ἀλλὰ συμφωνηθὲν ὑποθήκη ἐστίν*» · *Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν* Ε.24.3· *Ῥωμαϊκαὶ ἀγωγαί* 2.11.2: « ... *κυρίως δὲ λέγεται ἐνέχυρον τὸ παραδοθὲν τῷ*

---

* Λόγω του μεγάλου αριθμού των διατάξεων της ιουστινιάνειας νομοθεσίας όπου απαντώνται οι ελληνικοί όροι *ὑποθήκη*, *ὑποθηκαρία (ἀγωγή)*, *ὑποθηκεύω*, αυτούσιοι ή λατινοποιημένοι, η απαρίθμηση που ακολουθεί δεν είναι εξαντλητική. Τον πλήρη κατάλογο διατάξεων του *C.J.* όπου απαντώνται οι όροι *hypotheca* (ὑποθήκη), *hypothecaria* (*ὑποθηκαρία ἀγωγή*) βλ. στον Mayr, *Vocabularium Codicis Justiniani, I. Pars Latina*, s. v. *Hypotheca*, 1209-1210 και *II. Pars Graeca*, s. v. *Ὑποθήκη*, 465-466, των *Εἰσηγήσεων* στον Ambrosino, *Vocabularium Institutionum Iustiniani Augusti*, s. v. *Hypotheca, hypothecarius*, 119 και του *Πανδέκτη* στους Heumann-Seckel, *Handlexikon*, s. v. *Hypotheca*, 249.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δανειστῆ καὶ μάλιστα τὸ κινητόν, τὸ δὲ μὴ παραδοθὲν ἀλλὰ συμφωνηθὲν ὑποθήκη ἐστίν...»· Lexicon zur Hexabiblos aucta E.4: *« Ἐνέχυρον κυρίως λέγεται τὸ κινητὸν διὰ τὸ ἐν τῇ χειρὶ δίδοσθαι τῷ δανειστῆ. διαφέρει δὲ τῆς ὑποθήκης, ὅτι ἡ ὑποθήκη ἐστὶ τὸ παρακείμενον μὲν τῷ χρεώστῃ, ὑπο<τι>θέμενον δὲ τῷ δανειστῇ εἰς γραμματεῖον ἕνεκεν τῆς τοῦ χρέους ἱκανώσεως»* Βλ. όμως και *Pauli Sent.*2.5.1· *Pauli Sent.*5.26.4· *D.*20.1.5 pr.–1:*«MARCIANUS libro singulari ad formulam hypothecariam. Res hypothecae dari posse sciendum est pro quacumque obligatione, sive mutua pecunia datur sive dos, sive emptio vel venditio contrahatur vel etiam locatio et conductio vel mandatum, et sive pura est obligatio vel in diem vel sub condicione, et sive in presenti contractu sive etiam praecedat: sed et futurae obligationis nomine dari possunt: sed et non solvendae omnis pecuniae causa, verum etiam de parte eius: et vel pro civili obligatione vel honoraria vel tantum naturali. sed et in condicionali obligatione non alias obligantur, nisi condicio exstiterit. Inter pignus autem et hypothecam tantum nominis sonus differt. Dare autem quis hypothecam potest sive pro sua obligatione sive pro aliena»· B.*25.2.5 (=*D.*20.1.5): *« Ὑπὲρ πάσης ἐνοχῆς πολιτικῆς τε καὶ πραιτωρίας καὶ μόνως φυσικῆς δυνατὸν ὑποθέσθαι, καὶ χωρὶς αἱρέσεως, καὶ ὑπὸ ἡμέραν, καὶ ὑπὸ αἵρεσιν, καὶ ὑπὲρ γενομένου συναλλάγματος καὶ μελλούσης ἐνοχῆς καὶ μέρους καταβολῆς. Ἐπὶ δὲ τῆς αἱρετικῆς ἐνοχῆς, εἰ μὴ ἐξέλθῃ ἡ αἵρεσις, οὐκ ἐνέχεται ἡ ὑποθήκη. Κατὰ μόνον τὸ ὄνομα διαφέρει τῆς ὑποθήκης τὸ ἐνέχυρον. Ὑποτίθεταί τις καὶ ὑπὲρ ἰδίας καὶ ὑπὲρ ἀλλοτρίας ἐνοχῆς»* και (σχ. 1): *«Ἐπὶ δανείου, ἐπὶ προικός, ἐπὶ ἀγορασίας, ἐπὶ πράσεως, καὶ μισθώσεως, τυχὸν ἐπὶ πεκουνίαε κονστιτούταε».*

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας[*]*:*

Αἰσχίν., *Κατά Κτησιφῶντος (3)*, 104: *«Ἀναγκαζόμενοι δὲ οἱ Ὠρεῖται καὶ οὐκ εὐποροῦντες, **ὑπέθεσαν** αὐτῷ τοῦ ταλάντου τὰς δημοσίας προσόδους, καὶ τόκον ἤνεγκαν Δημοσθένει τοῦ δωροδοκήματος δραχμὴν τοῦ μηνὸς τῆς μνᾶς, ἕως τὸ κεφάλαιον ἀπέδοσαν».*

Δημ., *Πρὸς Ζηνόθεμιν παραγραφή (32)*, 4-5: *«Ζηνόθεμις γὰρ οὑτοσί, ὢν ὑπηρέτης Ἡγεστράτου τοῦ ναυκλήρου, ὃν καὶ αὐτὸς ἔγραψεν ἐν τῷ ἐγκλήματι ὡς ἐν τῷ πελάγει ἀπώλετο.... ἀδίκημα τοιουτονὶ μετ' ἐκείνου συνεσκευάσατο. Χρήματ' ἐν ταῖς Συρακούσαις ἐδανείζεθ' οὗτος κἀκεῖνος. Ὡμολόγει δ' ἐκεῖνος μὲν πρὸς τοὺς τούτῳ δανείζοντας, εἴ τις ἔροιτο, ἐνεῖναι σῖτον ἐν τῇ νηὶ τούτῳ πολύν, οὗτος δὲ πρὸς τοὺς ἐκείνῳ τὸν γόμον οἰκεῖον ἔχειν αὐτὸ τῆς νεώς ..... **Λαμβάνοντες δὲ τὰ χρήματα οἴκαδ' ἀπέστελλον εἰς τὴν Μασσαλίαν, καὶ οὐδὲν εἰς τὴν ναῦν εἰσέφερον** ....»·* Του Ιδίου, *Πρὸς τὴν Λακρίτου παραγραφήν (35)*, 10-12: *«Ἐδάνεισαν... ἐπὶ οἴνου κεραμίοις Μενδαίοις τρισχιλίοις, ὃς πλεύσεται ἐκ Μένδης ἢ Σκιώνης ἐν τῇ εἰκοσόρῳ ἣν Ὑβλήσιος ναυκληρεῖ. Ὑποτιθέασι δὲ ταῦτα, οὐκ ὀφείλοντες ἐπὶ τούτοις ἄλλῳ οὐδενὶ οὐδὲν ἀργύριον, οὐδ' ἐπιδανείσονται. Καὶ ἀπάξουσι τὰ χρήματα τὰ ἐκ τοῦ Πόντου ἀντιφορτισθέντα Ἀθήναζε πάλιν ἐν τῷ*

---

[*] Πρβλ. ενδεικτικώς και ορισμένες παραπομπές σε επιγραφές για το ίδιο θέμα: *RIJG*, I, 108, A. no 1-9, B.no 10-24, 116, no 64-65 (Αττική, Αθῆναι, Αμοργός).

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αὐτῷ πλοίῳ ἅπαντα. Σωθέντων δὲ τῶν χρημάτων Ἀθήναζε, ἀποδώσουσιν οἱ δανεισάμενοι τοῖς δανείσασι τὸ γιγνόμενον ἀργύριον κατὰ τὴν συγγραφὴν ἡμερῶν εἴκοσιν, ἀφ' ἧς ἂν ἔλθωσιν Ἀθήναζε, ἐντελὲς πλὴν ἐκβολῆς ἧς ἂν οἱ σύμπλοι ψηφισάμενοι κοινῇ ἐκβάλωνται, καὶ ἂν τι πολεμίοις ἀποτείσωσιν· τῶν δ' ἄλλων ἁπάντων ἐντελές. Καὶ παρέξουσι τοῖς δανείσασι ***τὴν ὑποθήκην*** *ἀνέπαφον κρατεῖν, ἕως ἂν ἀποδῶσι τὸ γιγνόμενον ἀργύριον κατὰ τὴν συγγραφήν. Ἐὰν δὲ μὴ ἀποδῶσιν ἐν τῷ συγκειμένῳ χρόνῳ, τὰ ὑποκείμενα τοῖς δανείσασιν ἐξέστω ὑποθεῖναι καὶ ἀποδόσθαι τῆς ὑπαρχούσης τιμῆς...».* Του Ιδίου, *όπ.π.*, 21-22: *« Μετὰ δὲ ταῦτ' ἔστιν ἐν τῇ συγγραφῇ ὅτι ὑποτιθέασιν ταῦτα ἐλεύθερα καὶ οὐδενὶ οὐδὲν ὀφείλοντες, καὶ ὅτι οὐδ' ἐπιδανείσονται ἐπὶ τούτοις παρ' οὐδενός. .. Οὗτοι δὲ τί ἐποίησαν; ἀμελήσαντες τῶν γεγραμμένων ἐν τῇ συγγραφῇ δανείζονται παρά τινος νεανίσκου, ἐξαπατήσαντες ὡς οὐδενὶ οὐδὲν ὀφείλοντες· καὶ ἡμᾶς τε παρεκρούσαντο καὶ ἔλαθον δανεισάμενοι ἐπὶ τοῖς ἡμετέροις, ἐκεῖνόν τε τὸν νεανίσκον τὸν δανείσαντα ἐξηπάτησαν ὡς ἐπ' ἐλευθέροις τοῖς χρήμασιν δανειζόμενοι ...»* Του Ιδίου, *όπ.π.*, 52: *«Δανειζομένου γὰρ ἐν τῷ Πόντῳ τοῦ ναυκλήρου τοῦ Φασηλίτου ἕτερα χρήματα παρά τινος Χίου ἀνθρώπου, οὐ φάσκοντος δὲ τοῦ Χίου δανείσειν ἐὰν μὴ ὑποθήκην λάβῃ ἅπαντα ὅσα ἦν περὶ τὸν ναύκληρον, καὶ ἐπιτρέπωσι ταῦτα οἱ πρότερον δεδανεικότες, ἐπέτρεψαν ταῦτα ὑποθήκην γενέσθαι τῷ Χίῳ τὰ ἡμέτερα καὶ κύριον ἐκεῖνον γενέσθω ἁπάντων, ...»* .

Πολυδεύκης, VIII, 142: *« ἀποτίμημα δ' ἐστίν οἷον ὑποθήκη, κυρίως μὲν πρὸς τὴν προῖκα, ἤδη δὲ καὶ πρὸς τὰς μισθώσεις, καὶ τὸ ῥῆμα ἀποτιμήσασθαι. θεῖναι μὲν οἰκίαν ἐστὶ τὸ δοῦναι εἰς ὑποθήκην, θέσθαι δὲ τὸ λαβεῖν εἰς ὑποθήκην· καὶ τὸ μὲν ἔθηκεν τὸ δ' ἔθετο, καὶ ὁμοίως ὑπέθηκε καὶ ὑπέθετο. Ὑπερείδης δὲ ἐν τῷ πρὸς Χάρητα (fg 193 BI) ἔφη ἀποδόμενος ἀντὶ τοῦ ὑποθείς»· επίσης, όπ.π.*, II, 84.

D.20.4.20:

«*Tryphoninus libro octavo disputationum*, Quaerebatur, si post primum contractum tuum, antequam aliam pecuniam tu crederes, eidem debitori Seius credidisset quinquaginta et **hyperocham** huius rei, quae tibi pignori data esset, debitor obligasset, de hinc tu eidem debitori crederes forte quadraginta: quod plus est in pretio rei quam primo credidisti utrum Seio ob quiquaginta au tibi in quadraginta cederet pignoris **hyperocha**».

– Πρβλ. και *B*.25.2.15.2 (=*D*.20.1.15.2): *«Ὁ τὸ ἤδη ὑποκείμενον ὑποτιθέμενος ἑτέρῳ τὸν ἐντεῦθεν ἐκφεύγειν κίνδυνον προλέγων, ὡς ὑπόκειται τὸ πρᾶγμα τῷδε καὶ ὅτι τὸ πλέον ὂν ἐν τῷ πράγματι μετὰ τὸ πρότερον χρέος νῦν ὑποτίθεται ἢ τὸ πᾶν μετὰ τὸ πληρωθῆναι τὸν πρῶτον. Εἰ δὲ καὶ ῥητῶς συμφωνήσει τὸ περιττεῦον ὑποκεῖσθαι, ὅμως ἐὰν τοῦ πρώτου ἐλευθερωθῇ, εἰς ὁλόκληρον ὑπόκειται τῷ δευτέρῳ»· B*.25.5.18

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

=D.20.4.20): «Ἐὰν πρὸ σοῦ καὶ μετὰ σὲ τὸ αὐτὸ ὑποτεθῇ μοι, εἰς μόνον τὸ πρῶτον ὅσον προτιμῶμαί σου, καὶ ἄδειαν ἔχεις προσφέρειν μοι αὐτὸ μετὰ τῶν τόκων αὐτοῦ».

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας[*]*:*

Δημ., Κατ' Ἀφόβου Β (28), 18: «... ποῖ δ' ἂν τραποίμεθα, εἴ τι ἄλλο ψηφίσαισθ' ὑμεῖς περὶ αὐτῶν; εἰς τὰ ὑποκείμενα τοῖς δανείσασιν; ἀλλὰ τῶν ὑποθεμένων ἐστίν. Ἀλλ' εἰς τὰ **περιόντ'** αὐτῶν; ἀλλὰ τούτου γίγνεται, τὴν ἐπωβελίαν ἐὰν ὄφλωμεν»· Του Ιδίου, Κατ' Ὀνήτορος ἐξούλης Β (31), 6-7: «Σκέψασθε τοίνυν τὴν ἀναίδειαν, ὅς γ' ἐν ὑμῖν ἐτόλμησεν εἰπεῖν ὡς οὐκ ἀποστερεῖ μ' ὅσῳ πλείονος ἄξιόν ἐστι ταλάντου, καὶ ταῦτ' αὐτὸς τιμήσας οὐκ ἄξιον εἶναι πλείονος. Τί γὰρ βουλόμενος δισχιλίων προσωρίσω τὴν οἰκίαν, ὅτε τὰς ὀγδοήκοντα μνᾶς ἐνεκάλεις, εἴ γε τὸ χωρίον ἄξιον ἦν πλείονος, ἀλλ' οὐκ ἐπὶ τούτῳ καὶ τὰς δισχιλίας ἐτίθεις; ἢ ὅταν μέν σοι δοκῇ πάντα τὰ Ἀφόβου διασῴζειν, τό τε χωρίον ἔσται ταλάντου μόνον ἄξιον, καὶ τὴν οἰκίαν ἐν δισχιλίαις προσέξεις, ἥ τε προῖξ ὀγδοήκοντα μναῖ γενήσονται, καὶ ἀξιώσεις ἔχειν ἀμφότερα· ὅταν δέ σοι μὴ συμφέρῃ, τἀναντία πάλιν ἡ μὲν οἰκία ταλάντου, διότι νῦν ἐγὼ ταύτην ἔχω, τοῦ δὲ χωρίου **τὸ περιὸν** οὐκ ἐλάττονος ἢ δυοῖν ἄξιον, ἵν' ἐγὼ δοκῶ βλάπτειν τοῦτον, οὐκ ἀποστερεῖσθαι;»· Του Ιδίου, *Πρὸς Ἀπατούριον παραγραφή* (33), 10: «... Ταῦτα δὲ πράξας κατηγγύησα τοὺς παῖδας, ἵν' εἴ τις ἔκδεια γίγνοιτο, **τὰ ἐλλείποντα** ἐκ τῶν παίδων εἴη»· Του Ιδίου, *Πρὸς τὴν Λακρίτου παραγραφήν* (35), 12: «Ἐὰν δὲ μὴ ἀποδῶσιν ἐν τῷ συγκειμένῳ χρόνῳ, τὰ ὑποκείμενα τοῖς δανείσασιν ἐξέστω ὑποθεῖναι καὶ ἀποδόσθαι τῆς ὑπαρχούσης τιμῆς· καὶ ἐάν τι ἐλλείπῃ τοῦ ἀργυρίου, οὗ δεῖ γενέσθαι τοῖς δανείσασι κατὰ τὴν συγγραφήν, παρὰ Ἀρτέμωνοις καὶ Ἀπολλοδώρου ἔστω ἡ πρᾶξις τοῖς δανείσα-

---

[*] Βλ. ενδεικτικώς και αναλόγου περιεχομένου επιγραφές: Αττική-*RIJG* I, 108 B, no 10 (=*IG* II-III^2 2670/Ditt., *Syll.*^{3}, 1188): «ὅρος χωρίου προικὸς Ἱπποκλείᾳ Δημοχαρος Λευκονοιῶς Τ' **ὅσῳ πλείονος ἄξιον** Κεκροπίδαις **ὑπόκειται** καὶ Λυκομίδαις καὶ Φλυεῦσιν»· Finley, *Studies in Land and Credit*, App. 1, no. 147): «ὅρος οἰκίας ἀποτετιμημένης προικὸς Εἰρήνει Ἀντιδώρου Λευκονιέως θυγατρὶ Χ δραχμῶν· **ὅσωι πλείονος ἀξία ἐτιμήθη** Ἀγλαοτίμει **ὑπόκειται**.. καὶ Γεφυραίοις»· 297 π.Χ.-*Νόμος Ἐφέσου* (=*RIJG* I, V, 32, §10/Ditt. *Syll.*^{3}, 364): «ὅσοι δὲ **ἐπὶ τοῖς ὑπερέχουσιν** δεδανείκασιν, εἶναι τὴγ κομιδὴν αὐτοῖς **ἐκ τοῦ περιόντος μέρους** .....»· 2ος αι. π.Χ.-*Νόμος Σάμου*, στ. 64-68 (=Thalheim, *Hermes* 39 (1904), 604 επ./Ditt. *Syll.*^{3}, 976): «ἐὰν δέ τις τῶν δανεισαμένων μὴ ἀποδιδοῖ τὸ ἀργύριον ἢ πᾶν ἢ μέρος τι τὸ ὑπόθεμα ἀποδόσθω ἡ χιλιαστὺς καὶ ἐάν τις **ὑπεροχὴ** γένηται ἀποδότω τῷ τὸ ὑπόθεμα δόντι· ἐὰν δέ τι ἐνλίπῃ τὴν πρᾶξιν ποιησάσθω ἐκ τοῦ ἐγγύου».· 2ος αι. π.Χ.-*Νόμος Αἰγιάλης (Ἀμοργός)*, στ. 29-35 (=Hiller v. Gaertringen, *Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς* 1907, 185 επ./*IG* XII 7 515): «ἐὰν δέ τι ὑπερέχῃ μισθούμενα τὰ χωρία, ἀποδιδότωσαν τῷ κυρίῳ τῆς ὑποθήκης παραχρῆμα-τὸ **ὑπερεχὲς τοῦ τε τόκου καὶ τοῦ ἡμιολίου**».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σι καὶ ἐκ τῶν τούτων ἁπάντων, καὶ ἐγγείων καὶ ναυτικῶν, πανταχοῦ ὅπου ἂν ὦσι, καθάπερ δίκην ὠφληκότων καὶ ὑπερημέρων ὄντων, καὶ ἑνὶ ἑκατέρῳ τῶν δανεισάντων καὶ ἀμφοτέροις»· Του Ιδίου, *Πρὸς Τιμόθεον ὑπὲρ χρέως (49)*, 35: *«... τιμὴν λαμβάνειν πωλουμένων τῶν ξύλων ἕως ἐκομίσατο τὰ ἑαυτοῦ»*.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Guiraud, *Propriété foncière*, 283 επ.· E. Cuq, s.v. *Hypotheca*, *DAGR* III.1, 354 επ.· H. F. Hitzig, *Das griechische Pfandrecht: Ein Beitrag zur Geschichte des griechischen Rechts*, München 1895, 1, 9 επ., 21, 81 επ., 91· R. Dareste, "Les Inscriptions hypothécaires en Grèce", *NRH* 9e an., Paris 1885, 1-14· *RIJG*, I, 116 επ., 130-132· Beauchet, *Histoire du droit privé de la République Athénienne*, III, 176 επ., 278· D. Wigmore, "The Pledge–Idea: A Study in Comparative Legal ideas", *Harvard Law Review* 10 (1896/7), 321-350, 389-417· N. Herzen, *Origine de l' hypothèque romaine: contribution a l' étude des rapports du droit romain avec les autres droits de l' Antiquité*, Paris 1899, κυρίως 202 επ.· Karlowa, *RR*, II.1, 1278-1286· H. Swoboda, "Beiträge zur griechischen Rechtsgeschichte", *ZS RA* 26 (1905), 221 επ.· E. Rabel, "Nachgeformte Rechtsgeschäfte (Schluß)", *SZ RA* 28 (1907), 351 επ.· Του Ιδίου, "Real Securities in Roman Law. Reflections on a Recent Study by the late Dean Wismore", *Seminar* I (1943), 32-47· E. Szanto, "Hypothek und Scheinkauf im griechischen Recht", *Wiener Studien* 9 (1887), 279-296· Perozzi, *Istituzioni di diritto romano*, 1, Roma 1928, 807· Costa, *Storia del diritto romano*, 2, 168· Παππούλια, *Ἐμπράγματος ἀσφάλεια*, passim, κυρίως §§16, 18, 20, 22, 24 I, 39 I, 2, 50 II, 52 (βλ. και βιβλιοκρισία Mitteis, *ZS RA* 43 (1909), 442-451)· A. Manigk, *Pfandrechtlische Untersuchungen*, 1909, 71, 131· Του Ιδίου, "Gräko-ägyptisches Pfandrecht", *ZS RA* 30 (1909), 272 επ.· Του Ιδίου, "Pfandrechtliches", *Arch. Pap.* 6 (1913), 114-122· Του Ιδίου, s.v. *Hyperocha*, *RE* 9,1 (1914), 292-321 / s.v. *Hypotheca*, *RE* 9,1 (1914), 343-412 / s. v. *Fiducia*, *RE* 6,2 (1909), 2287-2316· A. B. Schwarz, *Hypothek und Hypallagma*, 1911, 32, 50· Thalheim, *RE* 9,1 (1914), s.v. *Ὑποθήκη*, 412-414· Mitteis, *Grundzüge*, II.1, 129 επ.· H. Erman, "Pignus hypothecave", [*Mél. Girard*, I], 419-455, κυρίως 432 επ.· De Ruggiero, *Il diritto di alienazione del pegno nel diritto greco e romano*, 1910· Lipsius, *AR*, II, 690 επ., 702 σημ. 95· L. Raape, *Der Verfall des griechischen Pfandes*, 1912, 1-48· Taubenschlag, *Law*, 271 επ.· E. Günter, *Die Sicherungsübereignung im griechischem Recht*, Diss. Königsberg 1914, 16-25· F. Ebrard, *Die Digestenfragmente ad formulam hypothecariam und die Hypothekarezeption*, Leipzig 1917, 151 επ.· Meyer, *Jur. Pap.*, 221-235· E. Weiss, *Griechisches Privatrecht auf rechtsvergleichender Grundlage*, Leipzig 1923, 335 επ.· U. E. Paoli, "Ipoteca e ἀποτίμημα nel diritto attico", [*Studi di diritto attico*], 141-194· Του Ιδίου, "Sul diritto pignoratizio attico", *AG* 108 (1932), 181 επ. (=*Altri studi di diritto greco e romano*, 393 επ.)· E. Schönbauer, "Paramone, Antichrese und Hypothek. Studien zu P. Dura 10", *ZS RA* 53 (1933), 422 επ.· G. La Pira, s. v. *Ipoteca*, *NDI* 7(1938), 35 επ.· Kunkel - Jörs, *Römisches Privatrecht*, § 94· Wenger, *Quellen*, 258 σημ. 8, 759· Monier, *Manuel élémentaire*, II, 317· Fine, Horoi, 42, 62, 80-81, 90-92, 94, 105, 139-140 (βλ. και βιβλ. F. Pringsheim, *Gnomon* 24 (1952), 348)· Schulz, *Classical Roman Law*, Oxford 1951, 406-410· Finley, *Studies in Land and Credit*, κυρίως 12, 24, 35, 151 επ., 198 σημ 17, 204, 223, 278 σημ. 15-16 (βλ. και βιβλιοκρισίες των F. Pringsheim, *Gnomon* 25 (1953), 223-231 και L. Gernet, *JURA* 4 (1953), 361-367·)· Του Ιδίου, "Multiple Charges on Real Property in Athenian Law. New Evidence from an Agora Inscription", [*St. Arangio–Ruiz*, III], 473-491· Pringsheim, *GLS*, 177 επ.· Του Ιδίου, "Griechische Kauf–Horoi", [*Fs. Lewald*], 143-160· E. Palmieri, s. v. *Invecta et illata*, *NNDI* 9 (1963), 1· Του Ιδίου, s. v. *Ipoteca*, *NNDI* 9 (1963), 48-50· L. Lepri–Sorgé, s. v. *Ipoteca (Diritto Greco)*, *NNDI* 9 (1963), 44-48· L. Gernet, "Horoi", [*St. Paoli*], 345-353· Kränzlein, *Eigentum und Besitz*, κυρίως 79, 82 επ, 90 επ., 116

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

επ.· P. Frezza, *Le garanzie delle obligazioni. II. Le granzie reali*, Padova 1963, 318 επ. (βλ. και βιβλιοκρισίες των J. Miquel, *TR* 32 (1965), 452-457 και A. Watson, *SDHJ* 29 (1963), 359-363)· J. Miquel, "El rango hipotecario en el depecho romano clasico", *AHDE* 29 (1959), 229-316 (βλ. και βιβλιοκρισία M. Kaser, *ZS RA* 67 (1961), 462-474), J. Triantaphyllopoulos, *JURA* 14 (1963), 276-282), M. Talamanca, *JURA* 15 (1964), 375-390 και J. Gaudemet, *RHD* 42 (1964), 468-469)· Πετροπούλου, *Εἰσηγήσεις*, 767· Mitteis, *RV*, 413 επ.· Harrison, *Law of Athens*, I, 255 σημ.4, 258, 262 επ.· Kaser, *RPR*, I, §§ 108 κυρίως σημ. 8, 110 I, III σημ. 52, 111 σημ. 19, 22· Του Ιδίου, "Besitzpfand und "besitzloses" Pfand. Studien zum römischen Pfandrecht. III", *SDHJ* 35 (1979), 1-92· S. G. Miller, "Mortgage Horoi from the Athenian Agora", *Hesperia* 41 (1972), 274-281· W. Kunkel, "Hypothesen zur Geschichte des römischen Pfandrechts", *ZS RA* 90 (1973), 149-170· Montevecchi, *Papirologia*, 227· L. R. F. Germain, "Les Horoi", [*Symp. 1971*], 333-346· M. Amellotti–L. Migliardi–Zingale, "Un mutuo ipotecario di diritto ellenistico in un papiro di età traianea", [*Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς τῆς Παντείου Ἀνωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν. Συμπόσιον 1979. Actes du Coll. Intern. de Droit Grec et Hellenistique*], Ἀθῆναι 1981, 75-81· A. Biscardi, "Die mehrfache Verpfändung einer Sache vom attischen bis zum spätrömischen Recht", *ZS RA* 86 (1969), 146 επ.· Του Ιδίου, "Τὸ καθεστὼς πολλαπλότητος ὑποθηκῶν κατὰ τοὺς κλασσικοὺς καὶ ἑλληνιστικοὺς χρόνους τῆς Ἑλλάδος" (μετ. Ιω. Τριανταφυλλόπουλου), *EEN* 37 (1970), 193 επ. (= "Le régime de la pluralité hypothécaire en droit grec et romain", *JJP* 19 (1983), 41-59)· Του Ιδίου, *Appunti sulle garanzie reali in diritto romano*, Milano 1976, 218-254 · Ed. M. Harris, "When is a Sale not a Sale? The Riddle of Athenian Terminology for Real Security Revisited", *CQ* 38 (1988), 351-381· Του Ιδίου, "Apotimema: Athenian Terminology for Real Security in Leases and Dowry Agreements", *CQ* 43(1993), 73-74, 76· R. Knütel, "Papinian D.20.4.1", [*Ἐ. Ankum*, I], 193-205· H. A. Rupprecht, "Die dinglichen Sicherungsrechte nach der Praxis der Papyri. Eine Übersicht über den urkundlichen Befund", [*Ἐ Ankum*, II], 425-436· Του Ιδίου, "Zwangsvollstreckung und dinglische Sicherung in den Papyri der ptolemäischen und römischen Zeit", [*Symp. 1995*], 291-302.

6. Ἀντίχρησις*.

D.13.7.33:
«*MARCIANUS libro singulari ad formulam hypothecariam*. Si pecuniam debitor solverit, potest pigneraticia actione uti at reciperandam ***ἀντίχρησιν***: nam cum pignus sit, hoc verbo poterit uti».

D.20.1.11,1:
«*MARCIANUS libro singulari ad formulam hypothecariam*. Si ***ἀντίχρησις*** facta sit et in fundum aut in aedes aliquis inducatur, eo usque retinet possesionem pignoris loco, donec illi pecunia solvatur, cum in usuras fructus percipiat

* Βλ. όμως αντιθέτως, υπέρ του ενοχικού χαρακτήρος της αντιχρήσεως, A. Rupprecht, "Zur Antichrese in den griechischen Papyri bis Diokletian", [*Proceedings of the XIXth Int. Congress of Papyrology. Cairo, 2-9 September 1989*]. *Le Caire 1992*, II], 272 επ.· Ι. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, *Λόγοι ευθύνης. Ιστορική γένεση καί σύγχρονη αμφισβήτηση των πηγών της ενοχικής δεσμεύσεως*, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, 187.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

aut locando aut ipse percipiendo habitandoque: itaque si amiserit possessionem, solet in factum actione uti».

– Πρβλ. και *C.J.*4.24.1 (*Impp. Severus et Antoninus AA. Metrodoro*, 207 μ.Χ.): «*Οἱ ἐκ τοῦ ἐνεχύρου ληφθέντες καρποὶ ψηφίζονται εἰς τὸ χρέος καί, ἐὰν ἱκανοὶ γένωνται πρὸς τὸ ὅλον χρέος, λύεται ἡ ἀγωγὴ καὶ ἀποδίδοται τὸ ἐνέχυρον. εἰ δὲ καὶ πλείονές εἰσι τοῦ χρέους οἱ καρποί, ἀποδίδονται οἱ περιττεύοντες*»· *C.J.*8.24.2· *D.*20.2.8· *D.*36.4.5.21· *E.*10.1.1./2· *Ἐπαναγωγή (Εἰσαγωγή)* 28.2· *Πρόχειρος Νόμος* 16.14· *B.*23.3.65 (= *C.J.*4.32.17)· *B.*25.1.32 (=*D.*13.7.33): «*Ἡ ἀντίχρησις ἐνέχυρόν ἐστι, καὶ διδοὺς τὸ χρέος ὁ χρεώστης κινεῖ τὴν περὶ τοῦ ἐνεχύρου ἀγωγήν*» και (*σχ. 1*): «*Ἀντίχρησίς ἐστιν, ὅταν τις ὑποθέμενος ἀγρὸν τὸν καρπὸν ἀντὶ τόκων δίδωσιν*»· *B.* 25.1.33 (=*D.*13.7.34): «*Ἐὰν ὁ χρεώστης πωλήσῃ τῷ δανειστῇ τὸ ἐνέχυρον, οὐ δύναται μετὰ ταῦτα διδοὺς τὸ κεφάλαιον καὶ τοὺς τόκους ἀνατρέπειν τὴν πρᾶσιν*»· *B.*25.2.11 (=*D.*20.1.11): «*Ἐὰν ἀντίχρησις γένηται καὶ εἰσαχθῇ ὁ λαβὼν εἰς νομήν, κρατεῖ τὸ πρᾶγμα ἐν τάξει ἐνεχύρου, ἕως οὗ πληρωθῇ, καὶ τοὺς καρποὺς εἰς τόκον λαμβάνει ὑποδεχόμενος ἢ οἰκῶν ἢ μισθῶν, καὶ ἐκπίπτων τῆς νομῆς περὶ τοῦ πράγματος ἀγωγὴν κινεῖ*» και (*σχ. 1*): «*Οὐ τὴν Σερβιανήν, ἀλλὰ τὴν ἴμφακτον· οὐ γὰρ ἐνέχυρόν ἐστι κυρίως, ἀλλὰ ἀντίχρησιν ἔχει. (2). Κἂν ὑπὲρ τὸ νόμιμόν εἰσιν*»· *B.*25.3.8 (=*D.*20.2.8)· *Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν* Ε.24.4· *Νεαρά Μανουὴλ Κομνηνοῦ, ς΄* (1166 μ.Χ): «... *διορίζεται καὶ ἐπὶ τῆς ἀντιχρήσεως τὸ τῆς προτιμήσεως εἰσάγεσθαι δίκαιον, καὶ ἐπὶ τῇ ἀντιχρήσει ἐκεῖνα κρατεῖν, ἃ ἐπὶ τῶν δωρεῶν ἐν τῇ προμνημονευθείσῃ νεαρᾷ διωρίσθησαν*»· *Lexicon zur Hexabiblos aucta* Α.91: «*Ἀντίχρησίς ἐστιν ἡ ἀπὸ τῶν ἐνεχυριασθέντος ἀγροῦ καρπῶν ὑπὲρ τούτων ἀνάληψις*»· *Σύνταγμα Βλαστάρεως*, 475.

*Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας**:

Δημ., *Κατ' Ἀφόβου ἐπιτροπῆς Α (27)*, 9: «... *ὁ γὰρ πατήρ, ὦ ἄνδρες δικασταί, κατέλιπεν ... κλινοποιοὺς δ' εἴκοσι τὸν ἀριθμόν, τετταράκοντα μνῶν ὑποκειμένους, οἳ δώδεκα μνᾶς ἀτελεῖς αὐτῷ προσέφερον, ἀργυρίου δ' εἰς τάλαντον ἐπὶ δραχμῇ δεδανεισμένον, οὗ τόκος ἐγίγνετο τοῦ ἐνιαυτοῦ ἑκάστου πλεῖν ἢ ἑπτὰ μναῖ*»· Του Ιδίου, *όπ.π.*, 24, 26· Του Ιδίου, *Παραγραφὴ πρὸς Πανταίνετον (37)*, 5 επ.: «... *μισθοῦται δ' οὗτος παρ' ἡμῶν τοῦ γιγνομένου τόκου τῷ ἀργυρίῳ, πέντε καὶ ἑκατὸν δραχμῶν τοῦ μηνὸς ἑκάστου. Καὶ τιθέμεθα συνθήκας, ἐν αἷς ἥ τε μίσθωσις ἦν γεγραμμένη καὶ λύσις τούτῳ παρ' ἡμῶν ἔν τινι ῥητῷ χρόνῳ....*»· Του Ιδίου, *Πρὸς Σπουδίαν ὑπὲρ προικός (41)*, 5: «... *ὅτι τὴν προῖκ' οὐ κομισάμενος ἅπασαν, ἀλλ' ὑπολειφθεισῶν χιλίων δραχμῶν καὶ ὁμολογηθεισῶν ἀπολαβεῖν ὅταν Πολύευκτος ἀποθάνῃ, ἕως μὲν ὁ Λεωκράτης ἦν κληρονόμος τοῦ Πολυεύκτου, πρὸς ἐκεῖνον ἦν μοι τὸ συμβόλαιον· ἐπειδὴ δ' ὅ τε Λεωκράτης ἐξεκεχωρήκει ὅ τε*

* Πρβλ. ενδεικτικώς και *IG* ii².2758, 2759= *RIJG* I, VIII, no 62-63, 116-117, 12 (Αττική): «...*ὥστε ἔχειν καὶ κρατεῖν τὸν θέμενον κατὰ συνθήκας..*» .

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πολύευκτος μοχθηρῶς εἶχεν, τηνικαῦτ', ὦ ἄνδρες δικασταί, τὴν οἰκίαν ταύτην ἀποτιμῶμαι πρὸς τὰς δέκα μνᾶς, ἐξ ἧς διακωλύει με τὰς μισθώσεις κομίζεσθαι Σπουδίας».

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Guiraud, *Propriété foncière*, 281 επ.· H. F. Hitzig, *Das griechische Pfandrecht: Ein Beitrag zur Geschichte des griechischen Rechts*, München 1895, 9 επ., 93-98· Beauchet, *Histoire du droit privé de la République Athénienne, III. Le droit de la propriété*, 212-213· Mitteis, *Grundzüge* II.1, 153-154· R. Dareste, "Les Inscriptions hypothècaires en Grèce", *NRH* 9e an. (1885), 4,11· E. Szanto, "Hypothek und Scheinkauf im griechischen Recht", *Wiener Studien* 9 (1887), 279-284· E. Weiss, *Pfandrechtliche Untersuchungen, 1. Beiträge zum römischen und hellenischen Pfandrecht enthaltend*, Weimar 1909, 39 επ.· Παππούλια, *Ἐμπράγματος ἀσφάλεια*, 117-119· A. Manigk, "Antichretische Grundstückshaftung", [*Fs. Güterbock*], 281 επ.· Του Ιδίου, *Glaübigerbefriedigung durch Nutzung. Ein Institut der antiken Rechte*, Berlin 1910, passim, κυρίως 27, 39, 43 επ.· Του Ιδίου, *RE* 20.1 (1941), s.v. *Pignus*, coll. 1239-1284, κυρίως 1276-1277· H. Erman, "Pignus hypothecave", [*Mél. Girard*, I], 441-442· J. F. Ebrard, *Die Digestenfragmente ad formulam hypothecariam und die Hypothekarezeption*, Leipzig 1917, 116-119, 134· Meyer, *Jur. Pap.*, 226· E. Paoli, *Studi di diritto attico*, 158 σημ 2· E. Schönbauer, "Paramone, Antichrese und Hypothek. Studien zu P. Dura 10", *ZS RA* 53 (1933), 422 επ.· Jörs–Kunkel–Wenger, *Römisches Recht*, Berlin–Göttingen–Heidelberg 1949, §93· Kunkel-Jörs, *Römisches Privatrecht*, 155-156· Taubenschlag, *Law*, 286 επ.· D. Cohen, "Antichresis in Jewish and Roman Law", ανάτυπο από *"Alexander Marx Jubilee Volume. The Jewish Theological Seminary of America"*, New York 1950, 179-202· Schulz, *Classical Roman Law*, 418· Fine, *Horoi*, 75 επ.· Finley, *Studies in Land and Credit*, 205 σημ. 12, 274 σημ. 69, 262 σημ. 124 (βλ. και βιβλιοκρισία L. Gernet, *JURA* 4 (1953), 361-367)· Πετροπούλου, *Εἰσηγήσεις*, 767-768· Kaser, *RPR*, I, §§46 II, 108 II, 111 I σημ. 4· S. Lauffer, *Die Bergwerkssklaven von Laureion*, I, Wiesbaden 1956, 82 επ.· Harrison, *Law of Athens*, I, 201 σημ. 1, 259 σημ. 1, 261 σημ. 2, 270 σημ. 2, 276 σημ. 1· Monier, *Manuel élémentaire*, II, 127-128· J. G. Keenan, "Two Papyri from the University of California Collection", [*Akten d. XIII Intern. Papyrologenkonkr.*], München 1974, 207-214· B. Menu, "Clause de garde dans un bail servant a purger l' antichrese (sur la col. 2 du Code d' Hermoupolis)", *Enchoria* 13 (1985), 79-82· H. Kupiszewski, "Antichrese und Nutzpfand in den Papyri", [*Fs. Kaser*], 133-150· Του Ιδίου, "Le droit hellénistique dans le Nomos Georgikos", *JJP* 16-17 (1971), 97-98· Του Ιδίου, "Quelques remarques sur les vocabula ἀντίχρησις, arrha, παράφερνα, dans le Digeste", *JJP* 18 (1974), 227-235· Montevecchi, *Papirologia*, 227· P. J. Sijpesteijn, "Some remarks on SB VIII 9827 and 9828", *ZPE* 52 (1983), 285-287· M. Kushnik, "Eine Bemerkung zu BGU VI 1273", *ZPE* 74 (1988), 166· H. A. Rupprecht, "Zur Antichrese in den griechischen Papyri bis Diokletian", *[Proceedings of the XIXth Int. Congress of Papyrology, Cairo, 2-9 September 1989. Le Caire 1992*, II], 271-289· Ι. Βελισσαροπούλου–Καράκωστα, *Λόγοι ευθύνης. Ιστορική γένεση καί σύγχρονη αμφισβήτηση των πηγών της ενοχικής δεσμεύσεως*, Αθήνα–Κομοτηνή 1993, 186-187· G. Eng. Husson, "P. Oxy. 47, 3355: ΜΟΝΟΧΩΡΟΝ, ΑΙΘΡΑ, ΑΡΤΟΨΥΓΙΟΝ", *ZPE* 61 (1985), 69-70· Μ. Τουρτόγλου, "Ἡ ἐξασφάλισις τῶν δικαιωμάτων στὰ μεταβυζαντινὰ δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα. Ἐπιβιώσεις ἀρχαίων ἑλληνικῶν δικαίων", *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 71 (1996), 115 επ. (=*Μελετήματα Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, ΙΙΙ, Ἀθήνα 2000, κυρίως 43 σημ. 51).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Δ. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

1. Παλλακή. Έννοια*.

*D.*50.16.144:

«*PAULUS libro decimo ad legem Juliam et Papiam*, Libro memorialium Massurius scribit "pellicem" apud antiquos eam habitat, quae, cum uxor non esset, cum aliquo tamen vivebat: quam nunc vero nomine amicam, Paulo honestiore concubinam appellari. Granius Flaccus in libro de jure Papiriano scribit pellicem nunc volgo vocari, quae cum eo, cui uxor sit, corpus misceat: quosdam eam, quae uxoris loco sine nuptiis in domo sit, quam ***παλλακὴν*** Graeci vocant».

– Πρβλ. και Gell., *Noct. Att.*, 4.3.3: «*Paelex autem quasi πάλλαξ id est quasi παλλακίς: Ut pleraque alia, ita hoc quoque vocabulum de graeco flexum est*»· *C.J.* 6.4.4.3· *C.J.* 5.26· *C.J.* 5.27.3.2· *C.J.* 5.27.10· *C.J.* 5.27.11· *D.*23.2.24· *D.*23.2.41.1· *D.*23.2.43· *D.*25.7.3· *D.*48.5.14 pr.–1· *Nov.(Iust.)* 18 c. 5· *Nov.(Iust.)* 74 c. 5· *Ἐπιτομὴ νόμων* 23, λβ΄: «*Ὁ σεμνὴν γυναῖκα λαμβάνων ὡς παλλακὴν προδιαμαρτύρασθαι ὀφείλει, ὅτι παλλακὴν αὐτὴν λαμβάνει, **ἐπεὶ ἀναγκάζεται γαμετὴν αὐτὴν ἔχειν, μὴ βουλόμενος δὲ στοῦπτρον ἁμαρτάνει**, τουτέστι πορνείαν..*»· *Ἐπιτομὴ νόμων* 23, λή΄: «*Ὁ πρὸς ἐλευθέραν μὴ ποιησαμένην πόρον ἐκ τοῦ σώματος ἔχων συνήθειαν, οὐ παλλακὴν ἀλλὰ γαμετὴν αὐτὴν ἔχειν δοκεῖ*»· *B.*2.2.139 (=*D.*50.16.144): «*Παλλακή ἐστιν ἡ συζῶσά τινι **ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ νομίμως χωρὶς γάμου**· ἡ δὲ ἧττον τιμιωτέρα φίλη λέγεται*»· *B.*45.1.42.2 (=*C.J.*6.57.5): «*Ἐὰν δὲ παλλακὴ ἐλευθέρας τύχης ὑπάρχουσα υἱὸν ἢ θυγατέρα ἀπὸ θεμιτῆς συνηθείας πρὸς ἄνθρωπον ἐλεύθερον γενομένης ἔτεκε, τούτους καὶ μετὰ τῶν νομίμων παίδων εἰς τὰ μητρῷα ἐλθεῖν πράγματα, ἅτινα αὐτὴ νομίμῳ δικαίῳ καὶ ἐν ἰδίᾳ οὐσίᾳ κέκτηται, οὐδὲ εἷς φθόνος ἐστίν*» και (σχ. 5): «*Τοῦ αὐτοῦ* (Θαλελαίου) *Παλλακίδα ἐκάλεσε τὴν μὴ ἀπὸ νομίμων γάμων παῖδας ἐσχηκυῖαν*»· *B.*60.37.2 (=*D.*25.7.3): «*Márcu. **Ὁ γυναῖκα σεμνὴν καὶ εὐγενῆ παλλακευόμενος καὶ μὴ ποιῶν ἐν ἐκμαρτυρίῳ τοῦτο κατάδηλον ἢ γαμετὴν αὐτὴν ἔχει** ἢ τοῦτο παραιτούμενος ἀσέλγειαν πρὸς αὐτὴν πλημμελεῖ, οὐ μὴν καὶ μοιχείαν, δηλονότι ἐν ᾧ πόρον ἐκ τοῦ ἰδίου σώματος οὐκ ἐποίησεν*»· και (σχ. 1): «*Ἐπειδὰν **σεμνῆς ζωῆς ἐστι καὶ εὐγενὴς ἡ γυνή, οὐ δύναταί τις ἔχειν αὐτὴν παλλακίδα**, εἰ μὴ ἄρα προδιαμαρτύρηται, ὅπως παλλακίδα αὐτὴν ἔχει· χωρὶς γὰρ τῆς διαμαρτυρίας ταύτης **ἐὰν συναφθῇ, ἢ γαμετὴν αὐτὴν ἔχει πιστεύεται ἢ μὴ ἔχων διάθεσιν γαμικὴν πρὸς αὐτὴν στροῦπτον ἁμαρτάνει, οὐ μὴν δοκεῖ μοιχείαν περὶ αὐτὴν ἁμαρτάνειν**. Ἐπειδὴ γὰρ ὅλως τὸ τῆς παλλακίδος ὄνομα γνωρίζεται τῷ νόμῳ, ἔξω τῆς τοῦ νόμου τιμωρίας ἐστίν, ὡς καὶ ὁ Μάρκελλος ἐν τῷ ζ΄ βιβ. τῶν Διγέστων αὐτοῦ ἔγραψεν*»· *Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν* Π.Ι.2· *Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν* Φ.3.1 *σχ. (a)*: «***Ὁ παλλακισμὸς νόμιμός ἐστι**, κἀκείνας ἔχειν δυνάμεθα παλλακὰς ἄνευ ἐγκλήματος, πρὸς ἃς οὐ πλημμε-

* Βλ. και *σ. 132 επ.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

εῖται ἀθέμιτον, οἷον τὴν τοῦ ἰδίου πατρὸς ἢ πάππου παλλακὴν ἢ τὴν θυγατέρα τῆς ἰδίας ἀδελφῆς, ***παλλακεύονται δὲ ἀπελεύθεραι καὶ εὐγενεῖς ἄσημοι, οὐ μὴν εὐγενεῖς καὶ σεμναί»*** *Νομοκ. Τίτλ. ΙΔ΄ (σχ. Βαλσαμῶνος),* ΙΓ΄. Ε΄, 307· Ἀτταλ., *Ποίημα Νομικόν,* ΛΕ, ρε΄· *Πεῖρα* 49.24· *Ρωμαϊκαὶ ἀγωγαί* 5.15.4:«*...* ***εἰ δὲ ἀμφιβάλλεται εἰ παλλακὴ ἢ γαμετὴ ἦν, ὁ δικαστὴς ἐκ τῆς <δι>αγωγῆς τῶν προσώπων καὶ τῆς σεμνότητος καὶ τῆς συγγενείας τοῦτο διακρίνει· οὐ γὰρ ἀεὶ τὰ συμβόλαια ποιοῦσι γάμον»*** *Lexicon zur Hexabiblos aucta* Π.31.

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας:

Ὁμήρ., Ὀδύσσ. 14.199-204: «*... ἐκ μὲν Κρητάων γένος εὔχομαι εὐρειάων,/ ἀνέρος ἀφνειοῖο πάϊς·/ πολλοὶ δὲ καὶ ἄλλοι/ υἷες ἐν μεγάρῳ ἠμὲν τράφον ἠδ' ἐγένοντο/***γνήσιοι ἐξ ἀλόχου· ἐμὲ δ' ὠνητὴ τέκε μήτηρ /παλλακίς, ἀλλά με ἶσον ἰθαιγενέεσσιν ἐτίμα /Κάστωρ Ὑλακίδης, τοῦ ἐγὼ γένος εὔχομαι εἶναι».**

Δημ., Κατ' Ἀριστοκράτους (23), 53-54: «*Νόμος. Ἐάν τις ἀποκτείνῃ ἐν ἄθλοις ἄκων, ἢ ἐν ὁδῷ καθελὼν ἢ ἐν πολέμῳ ἀγνοήσας, ἢ ἐπὶ δάμαρτι ἢ ἐπὶ μητρὶ ἢ ἐπ' ἀδελφῇ ἢ ἐπὶ θυγατρί,* ***ἢ ἐπὶ παλλακῇ ἣν ἂν ἐπ' ἐλευθέροις παισὶν ἔχῃ****, τούτων ἕνεκα μὴ φεύγειν κτείναντα».*

Ἰσαίου, *Περὶ τοῦ Πύρρου κλήρου (3),* 39: «*Δοκεῖ ἄν ὑμῖν οὕτως ὀλιγώρως ἔχειν χρημάτων Νικόδημος, ὥστε, εἰ ἦν ἀληθὲς τὸ πρᾶγμα, οὐκ ἂν σφόδρα διακριβώσασθαι περὶ τῶν ἑαυτῷ συμφερόντων; ναὶ μὰ Δία, ὡς ἔγωγ' οἶμαι, ἐπεὶ καὶ οἱ ἐπὶ παλλακίᾳ διδόντες τὰς ἑαυτῶν πάντες πρότερον διομολογοῦνται περὶ τῶν δοθησομένων ταῖς παλλακαῖς».*

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

P. Gide, "De la condition de l' enfant naturel et de la concubine dans la législation romain", *NRH* 4 (1880), 377-399 (= Étude sur la condition privée de la femme dans le droit ancien et moderne et en particulier sur le sénatus–consulte Velléien², Paris 1885, 546-585)· Hruza, *Beiträge zur Geschichte des griechischen und römischen Familienrechtes, II. Polygamie und Pellicat nach griechischem Recht*, Erlagen–Leipzig 1894, 62-63, 74 επ. (βλ. και βιβλιοκρισία B. Kuebler, *SZ RA* 15 (1894), 393-340)· X. d' Haucour, "L' évolution historique du concubinat romain", *NRH* 18 (1894), 704-745· Hitzig, Zum griechisch–attischen Rechte, 152 επ.· E. Costa, "Il concubinato in Roma", *BIDR*, anno XI (1898), 233-243· Meyer, *Römische Konkubinat*, κυρίως 7-14, 20-92, 127, 161, 165· Beauchet, *Histoire du droit privé de la République Athénienne, I*, 82 επ.· Lipsius, *AR*, II, 480 επ.· Plassard, *Concubinat romain*, 17 επ., 53 επ.· G. Castelli, "Il concubinato e la legislazione augustea", *BIDR* 27 (1914), 55-71· Corbett, *Roman Law of Marriage*, 90 επ.· Cuq, *Manuel des institutions juridiques*, 164-166· Monier–Cardascia–Imbert, *Histoire des institutions*, 484-486· ·P. Bonfante, "Nota sulla riforma giustinianea del concubinato", [*St. Perozzi*], 283-286 (= *Scritti giuridici* 4 (1925), 563 επ.)· V. Arangio–Ruiz, *Persone e famiglia nel diritto dei papiri*, Milano 1930, 61-84 (*Pubblicazioni della Università Cattolica del Sacro Cuore. Serie Seconda, Scienze Giuridiche*)· W. Erdmann, "Die Eheschließung im Rechte der graeco-ägyptischen Papyri von der Besetzung bis in die Kaiserzeit", *ZS RA* 60 (1940), 165· C. Castello, *In tema di matrimonio e concubinato nel mondo romano*, Milano 1940, κυρίως 10-35· L. A. Post, "Woman' s Place in Menander' s Athens", *TAPhA* 71 (1940), 420-459, κυρίως 446 σημ. 63· S. Solazzi, "Il

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

concubinato con l' obscuro loco nata", *SDHJ* 13/14 (1947-1948), 269-277· Wolff, *Written and Unwritten Marriages*, 93 επ.· Του Ιδίου, Marriage Law and Family Organization in Ancient Athens, 65 επ., κυρίως 68, 73 επ., κυρίως 88-95· Του Ιδίου, "Doctrinal Trends in Postclassical Roman Marriage Law", *SZ RA* 67 (1950), 289, 291, 299· Του Ιδίου, "Die Grundlagen des griechischen Eherechts", *TR* 20 (1952), 36· Του Ιδίου, *Beiträge zur Rechtsgeschichte Altgriechenlands und des hellenistichen–römischen Ägypten*, [*Forchungen zum römischen Recht*, 13], Weimar 1961, 203-207· Paoli, Adulterio, κυρίως 261 επ.· Του Ιδίου, *Studi di diritto attico*, 265 επ.· Volterra, s.v. *Concubinato*, *NNDI* III (1959), 1052 επ.· Taubenschlag, *Law*, 116· Του Ιδίου, *Opera minora* I, 573, 336· Wenger, *Quellen*, 809, 828· R. Danieli, "Sul concubinato in diritto giustinianeo", [*St. Arangio–Ruiz*, III], 175-179· J. Modrzejewski, "Note sur P. Strasb. 237 (Une contribution au problème de l' ἄγραφος et ἔγγραφος γάμος)", [*Symb. Tabenschlag*, III], 139, 140 σημ. 5 · Harrison, *Law of Athens*, I, 2, 13, 33 σημ. 1, 46 σημ. 3, 61, 164 σημ. 2· C. St. Tomulescu, "Justinien et le concubinat", [*St. Scherillo*, I], 310 επ., κυρίως 310 σημ. 35, 315· Kaser, *RPR*, II, κυρίως § 221· Rawson, "Roman Concubinage and Other "de facto" Marriages", *Proceed. of the Americ. Philolog. Ass.* 104 (1974), 279-305· Jones, *Law and Legal Theory*, 296· E. Karabélias, "La pratique du concubinat avec une femme libre, affranchie ou esclave dans le droit postclassique", [*Atti dell' Accadèmia Romanistica Constantiniana VII Convegno Internazionale*], 1988, 190· Του Ιδίου, "La forme de la testatio (ekmartyrion) matrimoniale au droit classique et post–classique", *RHD* 62 (1984), 599-603· Του Ιδίου, *Γάμος και Παλλακεία στην ύστερη αρχαιότητα. Ρωμαϊκές καταβολές και βυζαντινές θεσμικές προεκτάσεις*, Αθήνα–Κομοτηνή 1988, passim, κυρίως 33-39· Του Ιδίου, "Rapports juridiques entre concubins dans le droit romain tardif", [*Atti VIII Conv. Acc. rom. costant.*], Perugia 1990, 439-453· N. I. Πανταζοπούλου, "Ἄγραφος γάμος–παλλακεία. Συμβολή εις την έρευναν του δικαίου των μικτών γάμων κατά την ελληνιστικήν και την βυζαντινήν περίοδον", [*Μνήμη Πετροπούλου*, II], 153-193, κυρίως 154-156, 174-178, 191 επ.· Ph. J. Thomas, "Concubinatus in Roman law", [*Huldigingsbündel P. Van Warmelo*], Univ. Suid Africa 1984, 230-236· J. Gaudemet, "Union libre et mariage dans la Rome impériale", *JURA* 40 (1989), 1-23· R. Vigneron, "La Novelle 74.5 de Justinien et le regime juridique du concubinat romain. Le droit de la famille en Europe, son évolution de l' antiquité à nos jours", [*Actes des Journées Internationales d' Histoire du Droit*], Strasbourg 1992, 729-737 (*Publ. de la Maison des Sciences de l' Homme de Strasbourg*, 7)· Του Ιδίου, "La politique moralisatrice de Justinien à l' égard des séducteurs (plus spécialement au vu de la Nov. 74, 5)", [*Ἐ. Ankum*, II], 583-592· S. C. Todd, *The Shape of Athenian Law*, Oxford 1993, 179, 206, 211.

2. «Παράφερνα» (εξώπροικος περιουσία της συζύγου).

D.23.3.9, 2-3:

«*ULPIANUS libro trigesimo primo ad Sabinum*. Dotis autem causa data accipere debemus ea, quae in dotem dantur. Ceterum si res dentur in ea, quae Graeci ***παράφερνα*** dicunt quaeque Galli peculium appelant, videamus, an statim efficiuntur mariti. et putem, si sic dentur ut fiant, effici mariti, et cum distractum fuerit matrimonium, non vindicari oportet, sed condici, nec dotis actione peti, ut divus marcus et imperator noster cum patre resdcripserunt. plane si rerum libello marito detur, ut Romae vulgo fieri videmus...hae igitur res an mariti, videamus..».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

*C.J.*5.14.8:
«*Imp. Theodosius et Valentinianus AA Homisdae pp.*, Hac lege decernimus, ut vir in his rebus, quas extra dotem mulier habet, quas Graeci **parapherna** dicunt, nullam uxore prohibente habeat communionem nec aliquam ei necessitatem imponat. quamvis enim bonum erat mulierem, quae se ipsam marito committit, res etiam eiusdem pati arbitrio gubernari, attamen quoniam coditores legum aequitatis convenit esse fautores, nullo modo, ut dictum est, muliere prohibente virum in paraphernis se volumus immiscere *[a.450]*».

*C.J.*5.14.11 pr.–1:
«*Imp. Iustinianus A. Iohanni pp.* Si mulier marito suo nomina (id est feneraticias cautiones) quae extra dotem sunt dederit, ut **loco paraphernarum** apud maritum maneant, et hoc dotali instumento fuerit adscriptum, utrumne habeat aliquas ex his actiones omnes remaneant, et in quem eventum dandae sint marito actiones, quaerebatur. Sancimus itaque, si quid tale evenerit, actiones quidem onimodo apud uxorem manere, licentiam autem marito dari easdem actiones movere apud competentes iudices nulla ratihabitione ab eo exigenda, et usuras quidem eorum circa se et uxorem expaendere, pecunias autem sortis quas exegerit servare mulieri vel in causas, ad quas ipsa voluerit, distribuere *[a. 530]*».

– Πρβλ. και *Νου. (Iust.)* 97 c. 5: «*... καίτοι δέον αὐτὴν ἐν παραφέρνοις ταῦτα ἔχειν, καὶ ἴσως διὰ ταύτην τὴν αἰτίαν εὐπορωτέρῳ συνοικεῖν ἀνδρί, οὐ μόνον τριάκοντα λιτρῶν κυρίαν γινομένην, τῶν τε πεντεκαίδεκα τῆς προγαμιαίας δωρεᾶς καὶ τῶν πεντεκαίδεκα τῶν παρὰ τοῦ πατρὸς ἐπιδεδομένων, ἀλλὰ πέντε καὶ τεσσαράκοντα, τοῦ μὲν ἐν παραφέρνοις αὐτῇ καθεστῶτος τοῦ παρὰ τῆς τύχης αὐτῇ δεδομένου κέρδους, τοῦ δὲ ἐκ φιλοτιμίας πατρῴας ἐπιδεδομένου καὶ μένοντος ἀκεραίου..* »· *B.*29.1.5, 3 (=*D.*23.3.9): «*Ulpian.....Τὰ ἐξώπροικα οὐ γίνονται τοῦ ἀνδρός, εἰ μὴ ἐπὶ τούτῳ δοθῶσιν αὐτῷ· καὶ λυομένου τοῦ γάμου κατὰ νόμους ἀπαιτοῦνται, καὶ οὐ διὰ τῆς ἐπὶ τῇ προικὶ ἀγωγῆς. Εἰ δὲ περὶ αὐτῶν ἀσφαλίσεται δηλῶν αὐτὰ εἰσαχθῆναι ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ, κἂν ἀδιάφορόν ἐστι τὸ θέλοντος αὐτοῦ <εἰσαχθῆναι> ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ καὶ τὸ παραδοθῆναι αὐτῷ, ὅμως οὐ γίνονται αὐτοῦ· διὰ γὰρ τὸ μὴ ἀρνήσασθαι αὐτὸν ἀσφαλίζεται καὶ ὡς ἐπίπαν μὲν ὁμολογεῖ τὴν φυλακὴν αὐτῶν, εἰ μὴ ἡ γυνὴ κατεῖχεν αὐτά, καὶ μὴ ἀποδιδοὺς ἐνάγεται τῇ περὶ παραθήκης ἀγωγῇ καὶ τῇ περὶ ἐντολῆς. Εἰ δὲ μὴ ἀνεδέξατο τὴν φυλακήν, εἰ μὲν ἐπὶ τῷ ἀποκλέψαι παρεκράτησεν αὐτά, χώρα τῇ ἀγωγῇ τῇ περὶ ἀπαιτήσεως πραγμάτων· εἰ δὲ μὴ διὰ τὸ ἀποκλέψαι παρεκράτησεν, ἡ περὶ ἀποκρυβέντων πραγμάτων ἀγωγὴ κινεῖται. Λέγεται δὲ παρὰ τοῖς Γάλλοις τὰ παράφερνα πεκούλιον*» και (σχ. 5): «*Πολλὰ περὶ τῶν λόγῳ προικὸς ἐπιδοθέντων εἰρήκαμεν. Ἄξιον οὖν ζητῆσαί τε καὶ μαθεῖν, ποῖα δοκεῖ λόγῳ προικὸς ἐπιδίδοσθαι. Λέγει τοίνυν ὁ νομικός· ἐκεῖνά εἰσιν, ὅσα ἐπὶ τούτῳ ἰδικῶς [εἰς] προῖκα ἐπιδίδοται· ὡς εἴ γε πράγματα δοθῶσιν οὐκ εἰς προῖκα, ἀλλ' εἰς ἅπερ οἱ μὲν Ἕλληνες παράφερνα λέγουσι, Γάλλοι δὲ πεκούλιον προσαγορεύουσι, σκοπήσωμεν, εἰ παρα-*

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

χρῆμα δεσπότης τούτων γίνεται ὁ ἀνήρ. Καὶ εἰ ἐπὶ τούτῳ δοθῶσι, γίνονται τοῦ ἀνδρός, καὶ διαλυομένου τοῦ γάμου τὴν μὲν ἰνρέμ ἐπ' αὐτοῖς οὐ προσήκει κινεῖν, ἀλλὰ τὸν σίνε καῦσα κονδικτίκιον· οὐδὲ γὰρ τὴν ἐπὶ τῇ ἀπαιτήσει τῆς προικὸς ἐκστιπουλάτου δυνατόν ἐστιν ἐπὶ τούτοις κινεῖσθαι, καθά που φησί καὶ διάταξις» και (σχ. 6 Κυρίλλου): «Τὰ παράφερνα, ἐὰν τοῦτο δόξῃ, τοῦ ἀνδρὸς γίνονται, καὶ εἰ μὲν ὁ ἀνὴρ νέμεται αὐτά, μανδάτι ἢ δεποσίτι ἐνάγεται ἀπαιτούμενος κουστώδιαν· εἰ δὲ ἡ γυνή, ἐὰν ψυχῇ ἀποκινοῦντος παρακρατῇ αὐτά, ῥέρουμ ἀμουτάρουμ, εἰ δὲ μή, ἀδεξιβένδουμ»· B.29.5.38 (=C.J.5.14.8)· B.29.5.40 (=C.J.5.14.10)· Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν Ε.29.1· Πεῖρα 49.20· Lexicon Μαγκίπιουν Π.4: «Παραφέρνα ἐξώπροικα· οὕτω φασὶ καθ' Ἕλληνας».

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας:

Δημ., *Κατὰ Στεφάνου ψευδομαρτυριῶν Α* (45), 28: «ΔΙΑΘΗΚΗ. Τάδε διέθετο Πασίων Ἀχαρνεύς· δίδωμι τὴν ἐμαυτοῦ γυναῖκα Ἀρχίππην Φορμίωνι, **καὶ προῖκα ἐπιδίδωμι** Ἀρχίππῃ τάλαντον μὲν τὸ ἐκ Πεπαρήθου, τάλαντον δὲ τὸ αὐτόθεν, συνοικίαν ἑκατὸν μνῶν, θεραπαίνας **καὶ [τὰ] χρυσία, καὶ τἄλλα ὅσα ἐστὶν αὐτῇ ἔνδον, ἅπαντα ταῦτα Ἀρχίππῃ δίδωμι**».
Ἰσαίου, *Περὶ τοῦ Μενεκλέους κλήρου* (2), 9: «.. καὶ οὕτως ἐκδίδομεν αὐτὴν Ἠλείῳ Σφηττίῳ, καὶ ὁ Μενεκλῆς **τήν τε προῖκα ἐπιδίδωσιν** αὐτῷ, μεταλαβὼν τοῦ οἴκου τῆς μισθώσεως τῶν παίδων τῶν Νικίου, **καὶ τὰ ἱμάτια, ἃ ἦλθεν ἔχουσα παρ' ἐκεῖνον, καὶ τὰ χρυσίδια, ἃ ἦν, δίδωσιν αὐτῇ**». Βλ. επίσης και Του Ιδίου, *Πρὸς Ξεναίνετον περὶ τοῦ Ἀριστάρχου κλήρου* (10), 10: «... παιδὸς γὰρ οὐκ ἔξεστι διαθήκην γενέσθαι· ὁ γὰρ νόμος διαρρήδην κωλύει παιδὶ μὴ ἐξεῖναι συμβάλλειν **μηδὲ γυναικὶ πέρα μεδίμνου κριθῶν**».
Πλουτ., *Σόλων*, 20, 6, 89d*: «Τῶν δ' ἄλλων γάμων ἀφεῖλε τὰς φερνάς, ἱμάτια τρία **καὶ σκεύη μικροῦ τιμήματος** ἄξια κελεύσας, ἕτερον δὲ μηδέν, ἐπιφέρεσθαι τὴν γαμουμένην».

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

E. Caillemer, s. v. *Anakalypteria (ἀνακαλυπτήρια)*, *DAGR* I.1(1969), 261B· F. Baudry, *DAGR* II.1, s.v. *Dos*, 396b· Barilleau, "De la constitution de dot dans l' ancienne Grèce", *NRH* 1883, 145 επ., 175· K. F. Hermann–Th. Thalheim, *Lehrbuch der griechischen Antiquitäten*⁴, Freiburg – Leipzig 1895, 76 σημ. 6· Beauchet, *Histoire du droit privé de la République Athénienne*, I, 284-287· Lipsius, *AR*, 491 επ.· F. Brandileone, *Sulla storia e la natura della donatio propter nuptias*, Bologna 1892, 107 επ.· Mitteis, *Grundzüge*, II.1, 219-224 /*Chrest.*, II.2, 316, 327, 331, 332· Του Ιδίου, *RV*, 272 επ.· S. Riccobono, "Traditio ficta (Fortsetzung)", *SZ RA* 34 (1913), 25· G. Castelli, «I παράφερνα nei papiri greco–egizi e nelle fonti romani», [*Scritti Giuridici*], Milano 1923, 1 επ., κυρίως 37 επ., 66 επ.· P. Bonfante, *Corso di diritto romano*, I. Diritto di Famiglia, Roma 1925, 373-377·

* R. Flacelière-É. Chambry-M. Juneaux (eds.), *Plutarque. Vies, II. Solon*, [*Collection des Universités de France*], Paris 1961, 34.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Erdmann, *Ehe im alten Griechenland*, 339-341· E. Volterra, *Diritto romano e diritti orientali*, 249-250· Γ. Πετροπούλου, *Πάπυροι τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* (*Papyri Societatis Archaeologicae Atheniensis*), [*Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 10], Ἀθῆναι 1939, 215-217· Του Ιδίου, *Εἰσηγήσεις*, 1216-1220· Wenger, *Quellen*, 811· E. Gerner, *Beiträge zum Recht der Parapherna: eine eheguterrechtliche Untersuchung*, [*Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte*, 38], München 1954, x-881· H. J. Wolff, "Zur Geschichte der Parapherna", *SZ RA* 72 (1955), 335 επ.· Του Ιδίου, "Neue juristische Urkunden", *ZS RA* 96 (1979), 258-271· Του Ιδίου, "Die Vulgarrechtsprobleme und die Papyri," *SZ RA* 91 (1974), 73· Του Ιδίου, s. v. *Προίξ RE* 23.1 (1957), coll. 134-170· Taubenschlag, *Law*, 126 σημ. 91· Harrison, *Law of Athens*, I, 46-47· Kaser, *RPR*, I, § 79 I, /II, § 205, VII, § 225· Garcia Garrido, *Jus uxorium*, 1958, 34 επ.· G. Häge, *Ehegüterrechtliche Verhältnisse in den griechischen Papyri Ägyptens bis Diokletian*, Böhlaueverlag–Köln–Graz 1968, 211-250· J. Modrzejewski, "Zum hellenistischen Ehegüterrecht im griechischen und römischen Ägypten", *SZ RA* 87 (1970), 67 επ.· M. Talamanka, "Gli apporti patrimoniali della moglie nell' Egitto greco e romano", *INDEX* 2 (1971), 246 επ.· H. Kupiszewski, "Quelques remarques sur les vocabula ἀντίχρησις, arrha, παράφερνα, dans le Digeste", *JJP* 18 (1974), 237-238· U. E. Paoli, "Un nuovo frammento di Menandro", [*Altri Studi di Diritto Greco e Romano*], Milano 1976, 545-553· A. Biscardi, "Proix" e "pherne" in un nuovo papiro fiorentino", [*Symp.* 1977], 215-221, κυρίως 220· A. Arjava, *Women and law in Late Antiquity*, Oxford 1996 (1998), 138 σημ. 70· H. J. Wolff, *Vorlesungen über Juristische Papyruskunde*, [*Freiburger Rechtsgeschichtliche Abhandlungen, neue Folge Band* 30], Berlin 1998, 94.

3. «Ἀντίφερνα».
Εξομοίωση των δωρεών που τελούνται κατά τη διάρκεια του γάμου με τα «ἀντίφερνα».

*C.J.*5.3.20.2:
«*Imp. Iustinianus A. Iohanni pp.* Sicut enim dos propter nuptias fit et sine nuptiis quidem nulla dos intellegitur, sine dote autem nuptiae possunt celebrari, ita et in donationibus quas mariti faciunt vel pro his alii, debet esse aperta licentia et constante matrimonio talem donationem facere, quae quasi **antipherna** possit intellegi et non simplex donatio. ideo enim et antiqui juris conditores inter donationes etiam dotes connumerant *a. 531-533*».

– Πρβλ. και *C.J.*5.3.18· *C.J.*5.3.20.5-6· *C.J.*5.14.9.1· *C.J.*5.14.10· *Inst.(Iust.)* 2.7.3· *Nov.(Iust.)* 97· *B.*28.3 (*Περὶ δωρεῶν μνηστείας*)· *B.*28.14.1 (=*Nov.(Iust.)* 22 c.22-25) και (*σχ. 14. Σχόλιον Εὐσταθίου μαγίστρου τοῦ Ῥωμαίου*): «*Ἔθος ἦν ἐν τοῖς γάμοις τοιοῦτον, ἵνα ὁ ἀνὴρ πρὸ τοῦ γάμου δωρῆται τῇ γυναικὶ πράγματα, καὶ ἡ γυνὴ ταῦτα τὰ πράγματα λαμβάνουσα ἐπιδῷ τῷ ἀνδρὶ ὡς εἰς προῖκα μετὰ τῶν ἄλλων παρ' αὐτῆς παρεχομένων ἐν προικὶ πραγμάτων. Ὅ τοίνυν φησὶν ἡ νεαρά*[*], *τοῦτο ἔστιν, ὅτι κἂν τὰ*

---

[*] *Nov.(Iust.)* 22 c.22-25.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μάλιστα δοκῇ ἡ προγαμιαία δωρεὰ ἐν προικὶ ἀνάγεσθαι παρὰ τῆς γυναικὸς καὶ ὡς προῖξ παρὰ τοῦ ἀνδρὸς ἀναλαμβάνεσθαι, ὅμως φυλαττέσθω τοῖς παισὶν ὡς πατρῴα ὕπαρξις παρὰ τῆς μητρός. Τοῦτο ἔλαβεν ἡ νεαρὰ ἀπὸ τοῦ ε΄ βιβ. τοῦ Κώδ. τιτ. θ΄ διατ. ς΄».

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας[*]:

Ἀριστ., *Πολιτ.*, 2.8.19 (1268b, 38-41): *«Σημεῖον δ' ἂν γεγονέναι φαίη τις ἐπ' αὐτῶν τῶν ἔργων· τοὺς γὰρ ἀρχαίους νόμους λίαν ἁπλοῦς εἶναι καὶ βαρβαρικούς. Ἐσιδηροφοροῦντό τε γὰρ τότε οἱ Ἕλληνες καὶ τὰς γυναῖκας ἐωνοῦντο παρ' ἀλλήλων ...».*

Θεοφράστου, *Χαρακτῆρες. Αἰσχροκερδείας (30)*, στ. 19-20[**]: *« ... καὶ γαμοῦντός τινος τῶν φίλων καὶ ἐκδιδομένου θυγατέρα πρὸ χρόνου τινὸς ἀποδημῆσαι, ἵνα <μὴ> προπέμψῃ προσφοράν».*

Πολυδεύκης II.59: *«εἴρηται δὲ καὶ ὀπτήρια τὰ δῶρα τὰ παρὰ τοῦ πρῶτον ἰδόντος τὴν νύμφην νυμφίου διδόμενα»· επίσης, όπ.π.*, III.35-36: *«λέγοις δ' ἂν προῖκα καὶ φερνὴν τὴν παρὰ τῆς γυναικὸς δόσιν–Αἰσχίνης δὲ γὰρ ὁ ῥήτωρ (II 31) τὴν προῖκα φερνὴν καλεῖ.– ... τὰ δὲ παρὰ τοῦ ἀνδρὸς διδόμενα δῶρα ἕδνα καὶ ὀπτήρια καὶ ἀνακαλυπτήρια· οὐ γὰρ μόνον ἡ ἡμέρα ἐν ᾗ ἐκκαλύπτει τὴν νύμφην οὕτω καλοῖτ' ἄν, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐπ' αὐτῇ δῶρα. τὰ δὲ ἀνακαλυπτήρια καὶ προσφθεγκτήρια ἐκάλουν. καὶ διαπαρθένια δὲ δῶρα τὰ ὑπὲρ τοῦ τὴν παρθενίαν ἀφελέσθαι ὠνόμασεν Ἄμφις ὁ κωμικός (II frg. 49 Ko). τὴν μέντοι οὐ λαβοῦσαν ἕδνα ὀνομάσαις ἂν ἀνάεδνον Ὁμηρικῶς (I 146)».*

Ἁρποκρατίων, I, 31, s. v. *«ἀνακαλυπτήρια: δῶρα διδόμενα ταῖς νύμφαις παρά τε τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῶν οἰκείων καὶ φίλων, ὅταν τὸ πρῶτον ἀνακαλύπτωνται ὥστε ὁραθῆναι τοῖς ἀνδράσι. καλεῖται δὲ τὰ αὐτὰ καὶ ἐπαύλια. ταῦτα δ' εἰσὶ τὰ παρ' ἡμῖν θεώρετρα» .*

Θεωνός Σοφιστοῦ, *Προγυμν.*, 8[***]: *«Εἰ τὰ δοθέντα ἀνακαλυπτήρια γυναικὶ γαμουμένῃ βεβαίως ἔχειν αὐτὴν δεῖ».*

Ἡσύχιος, II, 63, 77, s. v. *ὀπτήρια: «τὰ ἐν τοῖς ἀνακαλυπτηρίοις διδόμενα δῶρα τῇ νύμφῃ».*

---

[*] Πρβλ. και *Κῶδιξ Γόρτυνος*, Coll. III, 17 επ.: *«αἰ ἀνὲρ ἀποθάνοι τέκνα καταλιπόν, αἳ κα λεῖ ἀ γυνά, τὰ Fὰ αὐτᾶς ἔκονσαν ὀπυίεθθαι κἄτι κ' ὁ ἀνὲδ δοι κατὰ τὰ ἐγραμμένα ἀντὶ μαιτύρων τριῶν δρομέων ἐλευθέρων».*

[**] = G. P. Goold (ed.), *Theophrastus. Characters. Chiseling (30)*, [*The Loeb Classical Library*], London 1929 (ανατ. 1993), 164.

[***] = L. Sprengel (ed.), *Phetores Graeci* II. Progymnasmata, Leipzig: *Teubner.*, 1966.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Ch. Caillemer, s.v. *Anakalypteria (ἀνακαλυπτήρια)*, *DAGR*, I.1, 261B· Του Ιδίου, *DAGR* I.1, s. v. *Donatio. III. Donations entre époux*, 383· ·F. Baudry, *DAGR* II.1, s. v. *Donatio. Rome*, 384· F. Brandileone, *Sulla storia e la natura della donatio propter nuptias*, Bologna 1892, κυρίως 16 επ., 31 επ.· K. G. Bruns–Ed. Sachau, *Syrisch-romisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert*, Leipzig 1880 (ανατ. Aalen 1961), 295-296· Mitteis, *Grundzüge*, II.1, 228-230· Του Ιδίου, *RV*, 230-312, κυρίως 272 επ., 292-294, 296-297, 305· P. Bonfante, *Corso di diritto romano*, I. Diritto di Famiglia, Roma 1925 cap. XXIX, 379 επ.· Lewald, εις *SZ RA* 41(1920), 312 (βιβλιοκρισία επί των J. Maspero, *Papyrus grecs d' époque byzantine*, III, Le Caire 1916 και H. J. Bell, *Greek Papyrs in the British Museum*, V, London 1917· G. Scherillo, "Studi sulla donazione nuziale", *RSDI* 5.2, fasc. 3 (1929), 483-506· Του Ιδίου, "Studi sulla donazione nuziale. II. Intorno alla donazione nuziale nel diritto romano e nel diritto bizantino", *RSDI*, anno. III, vol. 3, fasc. 1, Roma 1930, 79 επ.· Γ. Πετροπούλου, *Περὶ τῆς συζυγικῆς κοινοκτημοσύνης. Ι. Τὸ αἰγυπτιακὸν δίκαιον ἰδίως κατὰ τοὺς δημοτικοὺς παπύρους*, Ἀθῆναι 1932, 44 επ.· Του Ιδίου, *Εἰσηγήσεις*, 1221-1222, 1225, 1228-1230· L. Anné, *Les rites des fiançailles et la donation pour cause de marriage sous le Bas–Empire*, Louvain 1941, 409 επ.· Collinet, *Études historiques*, I, Sect. VI. L' égalité de la dot et de la donation propter nuptias, 145-152· M. Sargenti, *Il diritto privato nella legislazione di Costantino. Persone e famiglia*, Milano1938, [*Pubblicazioni dell' Istituto di Diritto Romano dei Diritti dell' Oriente Mediterraneo e di Storia del Diritto*. 3], 136-147· P. Vaccari, «Esperienze storiche sulle vicende del diritto romano nell' alto Medio Evo. La "donatio propter nuptias"», *RIDA* (=*Mél. De Visscher*, II) 3 (1949), 361-372· Wenger, *Quellen*, § 87 σημ. 862· Taubenschlag, *Law*, 129 σημ. 102· Kaser, *RPR*, II, § § 224 σημ. 11-12, 49, 51· G. G. Archi, Dote e donazione nel diritto romano, [*St. Albertario*, II], 231-275· L. Migliardi–Zingale, "Rileggendo P. Med.Inv.41: Legislazione giustinianea e prassi in tema di dote e donazione nuziale", *JJP* 20(1990), 109-112· A. Testart, "Pourquoi ici la dot et là son contraire? Exercise de sociologie comparative des institutions", *Droit et Cultures* 32 (1997), 117- 138, κυρίως 128.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ε. ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

1. Αἰτίᾳ θανάτου δωρεά.

*D.*39.6.1 pr.–1:
«*MARCIANUS libro nono institutionum* Mortis causa donatio est, cum quis habere se vult quam eum cui donat magisque eum cui donat quam heredem suum. **Sic et apud Homerum Telemachus donat Piraeo»***.

Inst. (Iust.) 2.7.1:
«.... et in summa mortis causa donatio est, cum magis se quis velit habere, quam eum cui donatur, magisque eum cui donat, quam heredem suum. **sic et apud Homerum Telemachus donat Piraeo»****.

– Πρβλ. και *C.J.*8.56.1· *B.*47.3.1 (=*D.*39.6.1): «*Marc. Θανάτου αἰτία δωρεά ἐστιν, ὅτε τις ἑαυτὸν θέλει μᾶλλον ἔχειν ἢ τὸν λαβόντα, τὸν δὲ λαβόντα πλέον τοῦ ἰδίου κληρονόμου*»· *B.*47.3.45 (= *C.J.*8.56.1): «*Ἐὰν δύο τισὶ δωρεὰ δοθῇ, ἵνα τοῦ ἑνὸς προτελευτῶντος εἰς τὸν ἄλλον καὶ τὸ λοιπὸν ἀνατρέχῃ, ἔρρωται θανάτου αἰτίᾳ δωρεὰ οὖσα*» και (σχ. 1. *Θεοδώρου*), (2. *Ἰσιδώρου*)· *Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν* Δ.41.20.

*D.*39.6.35 pr.-2:
«*PAULUS libro sexto ad legem Iuliam et Papiam*, Senatus censuit placere mortis causa donationes factas in eos, quos lex prohibet capere, in eadem causa haberi, in qua essent, quae testamento his legata essent, quibus capere per legem non liceret. ex hoc senatus consulto multae variaeque quaestiones agitantur, de quibus pauca referamus. Donatio dicta est a dono quasi dono datum, rapta a Graeco: nam hi dicunt ***δῶρον καὶ δωρεῖσθαι***. Sed mortis causa donatio longe differt ab illa vera et absoluta donatione, quae ita profiscitur, ut nullo caso revocetur».

– Πρβλ. και *D.*32.87· *B.*47.3.35 (=*D.*39.6.35): «*Paulu. Τὰ θανάτου αἰτίᾳ δωρούμενα τοῖς μὴ δεκτικοῖς ἔοικε τοῖς ἐν διαθήκῃ καταλιμπανομένοις. Διαφέρει θανάτου αἰτίᾳ δωρεὰ τῆς ἁπλῆς, ὅτι ἡ ἁπλῆ ἐπὶ τῷ μηδέποτε ἀναδοθῆναι δίδοται· τὸν γὰρ λαβόντα*

---

* *Odyss.* 17.78 *sq.* (= Ὁμήρ., Ὀδύσσ., 17, 78-83: «.. *τὸν δ' αὖ Τηλέμαχος πεπνυμένος ἀντίον ηὔδα· /"Πείραι", οὐ γάρ τ' ἴδμεν, ὅπως ἔσται τάδε ἔργα. /εἴ κεν ἐμὲ μνηστῆρες ἀγήνορες ἐν μεγάροισι /λάθρῃ κτείναντες πατρώια πάντα δάσωνται, /αὐτὸν ἔχοντα σὲ βούλομ' ἐπαυρέμεν ἤ τινα τῶνδε· / εἰ δέ κ' ἐγὼ τούτοισι φόνον καὶ κῆρα φυτεύσω, /δὴ τότε μοι χαίροντι φέρειν πρὸς δώματα χαίρων*»).

** *Homeri versus Od.*17, 78-83 *hic inserunt edd.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

*πλέον ἑαυτοῦ θέλει <ἔχειν> ὁ δωρούμενος· ἡ δὲ θανάτου αἰτία ἑαυτὸν πλέον, τὸν δὲ λαβόντα πλέον τοῦ ἰδίου κληρονόμου. Διὸ καὶ ἀναλαβεῖν δύναται ὑγιάνας ὡς τῆς αἰτίας ἐφ' ᾗ δέδωκε μὴ παρακολουθησάσης» και (σχ. 1): «Ἡ σύγκλητος ἐνομοθέτησε τὰς γινομένας μορτισκαῦσα δωρεὰς εἰς πρόσωπον μὴ δυνάμενον λαμβάνειν αὐτὰς οἰκέναι τοῖς ἐν διαθήκῃ καταλειφθεῖσι τοιούτοις προσώποις τοῖς μὴ δυναμένοις λαμβάνειν. Ἐκ τούτου τοῦ δόγματος πολλαὶ ζητήσεις ἀναφύονται, ἐξ ὧν ὀλίγας τινὰς ἐκνοίσωμεν. "**Donatio" ἐκλήθη ἡ δωρεὰ ἀπὸ τοῦ "dόno", ὅπερ ἐστὶ "δωροῦμαι".** **Ἐλήφθη δὲ ἡ λέξις ἀπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ ὀνόματος· ἐκεῖνοι γὰρ δῶρον καλοῦσι τὴν δωρεάν.** Ἡ δὲ μορτισκαῦσα δωρεὰ πολλῷ διενήνοχε τῆς ἀληθοῦς καὶ ἁπλῆς δωρεᾶς, ἥτις ἐπὶ τούτῳ γίνεται, ἐπὶ τῷ μηδέποτε ἀνακληθῆναι· ἐκείνην μὲν γὰρ τὴν δωρεὰν ὁ διδοὺς τὸν λαβόντα μᾶλλον βούλεται ἔχειν τὸ πρᾶγμα ἤπερ ἑαυτόν, ὁ δὲ μορτισκαῦσα δωρεὰν διδοὺς ἑαυτὸν ἐνθυμεῖται καὶ τῇ τοῦ ζῆν ἐπιθυμίᾳ ἀναλαβεῖν μᾶλλον βούλεται τὴν δωρεὰν ἤπερ δεδωκέναι. Καὶ τοῦτο ἔστι τὸ παρὰ τῷ πλήθει λεγόμενον, ὅτι ἑαυτὸν βούλεται μᾶλλον ἔχειν τὸ πρᾶγμα ἤπερ ἐκεῖνον ᾧτινι δίδωσιν ἤπερ τὸν κληρονόμον αὐτοῦ. Ὁ τοίνυν μορτισκαῦσα δωρεὰν χαριζόμενος ἐν ἐκείνῳ τῷ μέρει, ἐν ᾧ αὐτὸν ἐνθυμεῖται, τουτέστιν ἐλπίδι τῆς ἀναλήψεως, συνάλλαγμα δοκεῖ πράττειν πρὸς τὸν λαμβάνοντα, ἵνα ὅταν ὑγιάνῃ, ἀναδοθῇ αὐτῷ τὸ πρᾶγμα...»· Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν Δ.41.25.*

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας:*

Δημ., Πρὸς Κάλλιππον (52), 23-24: «Βούλομαι δ' ὑμῖν καὶ τεκμήριόν τι εἰπεῖν τηλικοῦτον, ᾧ δῆλον ὑμῖν ἔσται, ὡς ἐγὼ οἶομαι, ὅτι πάντα πρὸς ὑμᾶς ἔψευσται. Τῷ γὰρ Λύκωνι, ὦ ἄνδρες δικασταί, εἴπερ ἠσπάζετο μὲν τοῦτον καὶ οἰκείως εἶχεν, ὥσπερ οὗτός φησιν, ἐβούλετο δὲ δωρεὰν δοῦναι αὐτῷ, εἴ τι πάθοι, τὸ ἀργύριον, πότερον κάλλιον ἦν ἄντικρυς παρὰ τῷ Καλλίππῳ καταλιπεῖν τὸ ἀργύριον, ὃ ἔμελλε σωθεὶς μὲν ὀρθῶς καὶ δικαίως ἀπολήψεσθαι παρὰ φίλου γε ὄντος αὐτῷ καὶ προξένου, εἰ δέ τι πάθοι, ἄντικρυς ἔσεσθαι δεδωκώς, ὥσπερ καὶ ἐβούλετο, ἢ ἐπὶ τῇ τραπέζῃ καταλιπεῖν; Ἐγὼ μὲν γὰρ οἶμαι ἐκεῖνο καὶ δικαιότερον καὶ μεγαλοπρεπέστερον εἶναι».

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

E. Caillemer, *DAGR* II.1, s.v. *Donatio*, 383· R. von Jhering, *L' ésprit de droit romain dans les diverses phases de son développement*[3] (μετ. O. De Meulenaere), I, Paris 1886-1888 (Bologna 1969), 51 σημ. 20· *RIJG*, 75-76· Beauchet, *Histoire du droit privé de la République Athénienne*, III, 140-142· Bruck, *Die Schenkung auf den Todenfall im griechischen und römischen Recht zugleich ein Beitrag zur Gechichte des Testaments*, I, Breslau 1909· F. Pringsheim, "Animus donandi", *ZS RA* 42 (1921), 281· V. Arangio-Ruiz, "Rivista di papirologia giuridica per l' anno 1909", *BIDR* 22 (1910), 260 επ.· Του Ιδίου, "Applicazione del diritto giustinianeo in Egitto", *Aegyptus* 1 (1920), 31-36· S. Cugia, *Indagini sulla dotrina della causa del negozio giuridico. L' esressione "morts causa". Diritto romano*

---

* Βλ. ενδεικτικώς και αναλόγου περιεχομένου επιγραφές: 5ος αι. π.Χ.-Γόρτυνα (Κρήτη): *RIJG*, I, XVII. Lois civiles de Gortyne. Ier Code, §59, 384-385, 480, §74, 390-391, 484.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

classico e giustinianeo, Napoli 1910, 33 επ.· De Sanctis, *Ἀτθίς. Storia della republica ateniese dalle origini alla età di Pericle* [2], Torino 1912, 213 σημ. 3· F. Senn, "La forme originelle de la donatio mortis causa. L' aliénation fiduciaire mortis causa", *NRH* 37 (1913), 169 επ.· Του Ιδίου, "La forme la plus récente de la donatio mortis causa. Le pacte légitime de donation et le pacte contraire "si donator convaluerit". Cas d' application de l' action réelle", *NRH* 37 (1913), 193 επ.· Του Ιδίου, *Études sur le droit des obligations. I. Étude d' un acte juridique causal. La donation à cause de mort*, Paris 1914, 5-7, 43 επ., 106-108· V. Biondi, *Appunti intorno alla donatio mortis causa*, Perugia 1914, [ανάτυπο από *Annali della Facoltà di Giurisprudenza dell' Università di Perugia*, 29 (1914)], κυρίως 5 σημ. 1, 10 σημ.4, 12, 14 σημ. 2, 182· Ferrari, *Ricerche sul diritto ereditario in occidente nell' alto medioevo*, 1914, 156 επ.· P. Bonfante, "La διαθήκη ellenica et la donatio mortis causa," [*Scritti* I], 417 επ.· Του Ιδίου, *Lucri a causa di morte ("mortis causa capiones" e "mortis causa donationes)"*, Varallo Sessia 1915, 69 επ.· Viard, *André Alciat*, 253 σημ. 3, 265· Stella Maranca, Omero nelle Pandette, 2· E. Levy, "Westen und Osten in der nachklassischen Entwicklung des römischen Rechts", *ZS RA* 49 (1929), 256-257 σημ. 5· Becker, *Platons Gesetze und das griechische Familienrecht*, München 1932, 263 επ.· E. Beneviste, *Don et échange dans le vocabulaire indo–européen, L' année sociologique*, 1948-1949, 10-11· C. D. Buck, *A Dictionnary of Selected Synonyms in the Principal Indo–European Languages*, Chicago 1949, 749· G. Beseler, " Textkritische Studien", *ZS RA* 53 (1933), 39· V. Arangio–Ruiz, "Epigrafia giuridica greca eromana. Testamenti e donazioni mortis causa", *SDHJ* 5 (1939), 612-614 · Volterra, "Sull' uso delle Sententiae di Paolo presso i compilatori del Breviarium e presso i compilatori giustinianei", [*ACIR* I], 48· Shullz, *Principles*, 48 σημ. 4· Weiss, *Institutionem des röm. Privatrechts*[2], Basel 1949, 592· P. Di Paola, *Donatio mortis causa*, [*Università di Catiania. Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza*, 15], Catania 1950, κυρίως 133-142, 136 σημ. 6, 176 σημ 70, 195-196, 198 σημ. 17 (βλ. και βιβλιοκρισία M. Kaser, *JURA* 2 (1951), 243-253)· Του Ιδίου, «Sull' estensione delle legi caducarie al "mortis causa capere"», [*St. Arangio–Ruiz*, II], 486-496, κυριώς 486 σημ. 4· M. Amelotti, *La "donatio mortis causa" in diritto romano*, Milano 1953, 2, 3 σημ. 11, 69 σημ. 57-59, 70 σημ. 61, 79 σημ. 82, 214 σημ. 44 (βλ. και βιβλιοκρισία J. A. Arias Bonet, εις *JURA* 5 (1954), 288-296· P. Simonius, *Die Donatio Mortis Causa im klassischen römischen Recht* [*Baseler Studien zur Rechtswissenschaft*, 49], Basel 1958 (βλ. και βιβλιοκρισία J. A. Arias Bonet *JURA* 10 (1959), 249-253)· R. Yaron, *Gifts of Contemplation of Death in Jewish and Roman Law*, Oxford 1960 (βλ. και βιβλιοκρισία E. Volterra εις *JURA* 12 (1961), 331-341)· Michel, *Gratuité*, 475-476 · Ferrini, s.v. *Capiones*, *NNDI* 2 (1968), coll. 896-89 · S. Di Marzo, "Per la critica di due testi", [*St. Albertario* I], 539-541 · Kaser, *RPR*, II, §§ 191σημ. 1-2, 192 I.1 σημ. 1-2, 265 I1, 282 σημ. 12, 300 I.1.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΣΤ. ΝΑΥΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Ευθύνη του ναυκλήρου για ζημίες που προκάλεσαν στο φορτίο «ναυφύλακες», «διαιτάριοι» και «ναυτεπιβάτες» – «Χειρέμβολον».

D.4.9.1,3:
«*ULPIANUS libro quarto decimo ad edictum*, Et sunt quidam in navibus, qui costodiae gratia navibus praeponuntur, ut ***ναυφύλακες*** et **diaetarii**. si quis igitur ex his receperit, puto in exercitorem dandam actionem, quia is, qui eos huiusmodi officio praeponit, committi eis permittit, quamquam ipse navicularius vel magister id faciat, quod ***χειρέμβολον*** appellant. sed et si hoc non exercet, tamen de recepto navicularius tenebitur.».

– Πρβλ. και *D*.47.5.1·*B*.52.1.5,6 (=*D*.44.7.5,6): «*Καὶ ὁ προεστὼς πλοίου ἢ ἐργαστηρίου ἢ πανδοχείου ἐκ τῶν ἁμαρτημάτων τῶν ὑπουργούντων ὡσανεὶ ἀπὸ ἁμαρτήματος ἐνέχεται ἐν οἷς αὐτὸς μηδὲν ἥμαρτεν*»· *B*.53.1.1 (=*D*.14.2.9)· *B*.53.1.2 (=*D*.14.1.1,15-16)· *B*.53.1.7 (=*D*.4.9.1,3): «*Ἐνέχεται δὲ καὶ διὰ τῶν προβεβλημένων εἰς παραφυλακήν, οἷον ναυφυλάκων καὶ διαιταρίων, εἰς ὅπερ καὶ ὑποδέξονται, κἂν αὐτὸς ποιήσῃ τὸ χειρέμβολον· εἰ δὲ καὶ μὴ φαίνεται, τότε ἐνάγεται ὁ ναύκληρος ἐπὶ τῶν ὑποδεχθέντων*»· *Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν* Ν, Ι, 3.

D.4.9.7,2:
«*ULPIANUS libro octavo decimo ad edictum*, Sed si quid nautae inter se damni dederint, hoc ad exercitorem non pertinet. sed si quis sit nauta et mercator, debebit illi dari: quod si quis quos volgo ***ναυτεπιβάτας*** dicunt, et huic tenebitur, sed huius factum praestat, cum sit et nauta».

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας[*]:

Σοφ., *Τραχίνιαι*, 1181: «ΗΡ. *Ἔμβαλλε χεῖρα δεξιὰν πρώτιστά μοι*».· Του Ιδίου, *Φιλοκτήτης*, 811-814: «ΦΙ. *Οὐ μήν σ' ἔνορκόν γ' ἀξιῶ θέσθαι, τέκνον.* ΝΕ. *Ὡς οὐ θέμις γ' ἐμοῦστι σοῦ μολεῖν ἄτερ.* ΦΙ. *ἔμβαλλε χειρὸς πίστιν.* ΝΕ. *ἐμβάλλω μενεῖν*».

---

[*] Πρβλ. ενδεικτικώς και ορισμένες παραπομπές σε επιγραφές για το ίδιο θέμα: 77/76 ή 49/48 π.Χ.: *P. Berol.* inv.16.876, στ. 16-17 (= *SB* V 8754 = Zilliacus, *Aegyptus* 19, 61 επ.): «*ληφθείσης καὶ τῆς ναυκλήρου χειρογραφίας ὅρκου βασιλικοῦ περὶ τοῦ ἀποκαταστήσειν εἰς τὴν πόλιν τὸν γόμον ἀκακοποίητον οὐ στρατευσάμενον ἑαυτοῦ πόρωι*»· 236 μ.Χ.: *P. Lond.* III 948 (= Mitteis, *Chrest.*, II.2, αριθ. 341, στιχ.7-8 = Meyer, *Jur. Pap.*, 43): «*... ἅπερ φορτία παραδώσει σῶα καὶ ἀκακούργητα ἀπὸ ναυτικῆς κακουργίας ...*»· 580 μ.Χ.: *P.Laur.* I 6/*P. Oxy.* I 144 (=Mitteis, *Chrest.*, II.2, αριθ. 343).

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Stoeckle, s.v. *Navicularii*, *RE*, 16.2(1935), 1899-1932· E. Ude, "Das receptum nautarum, ein pactum praetorium", *ZS RA* 3 (1882), 66-74· J. Partch, "Der ediktale Garantievertrag durch receptum", *SZ RA* 29 (1908), 407 επ., κυρίως 417-419, 422· Viard, *André Alciat*, 273 σημ. 2-4· L. Lusignani, *Studi sulla responsabilità per custodia, I. «Receptum nautarum, cauponum, stabularium» e gli altri casi di «locatio–conductio»*, Parma 1903, 22 επ.· F. Haymann, "Textkritische Studien zum römischen Obligationenrecht", *SZ RA* 40 (1919), 205-212· H. Vincent, *Res recepta: Essai sur le principe du rapport obligatoire en matiere de receptum*, Montpellier 1920· V. Arangio–Ruiz, *Responsabilità contrattuale in diritto romano, [Corso di Pandette svolto nella R. Univerità di Napoli (1926-1927)]*, Napoli 1927, 103 επ., 111-117 · P. Huvelin, *Ἐtudes d' histoire du droit commercial romain (histoire externe-droit maritime)*, Paris 1929, 138 επ.· S. Solazzi, "Appunti di diritto romano marittimo, I. Le azioni, contro il nauta", *RDN* 2 (1936), I, 113-131/ II. "L'actio oneris aversi", *RDN* 2 (1936), 268-280 / III. "Responsabilità ad agire di damno", *RDN* 5 (1939), I, 35-47 / IV. "La responsabilità del vettore e D.4.9.7 pr.", *RDN* 6 (1940), I, 245-253· E. Carrelli, "Responsabilità ex recepto del nauta e legittimazione ad agire di damno", *RDN* 4 (1938), I, 323-346· F. De Martino, *Lex Rhodia*, *RDN* 3 (1937), 335-347 [=*Diritto e società nell' antica Roma*, II, Roma 1982, 72-147)· C. H. Brecht, *Zur Haftung der Schiffer im antiken Recht*, *ZS RA* 62 (1942), 391-396· Του Ιδίου, *Zur Haftung der Schiffer im antiken Recht*, München 1962,34-35, 36 σημ.1, 40-44, 49, 51, 134· Monier, *Manuel élémentaire*, II, 198 κυρίως σημ. 3· F. M. De Robertis, "Receptum nautarum–Studio sulla responsabilità dell' armatore in dirrito romano, con riferimento particolare concernente il caupo e lo stabularius", *[Annali della Facoltà di Giurisprudenza della Università di Bari]*, N. S. XII (1952), 44 επ., 61 επ., 72-73 (βλ. και βιβλιοκρισία M. van Oven, *RIDA* 2 (1955), 423 επ.)· Του Ιδίου, "La responsabilità dell' armatore in diritto romano e i limiti di validità del principio limitativo", *RDN* 14 (1953), I, 13-26· Του Ιδίου, "Sul principio della responsabilità armatoriale nella storia (Cause determinanti e limiti di validità", [*St. Koschaker*, II], Milano 1954, 561-571· Του Ιδίου, "Ancora sul receptum nautarum", *RDN* 34 (1958), 241 επ.· Του Ιδίου, "D.19.2.31 e il regime dei transporti marittimi nell' ultima età reppublicana", *SDHJ* 31(1965), 92-109· M. Sargenti, "Osservazioni sulla responsabilità dell' exercitor navis in diritto romano", [*St. Albertario*, I], 553-580· Του Ιδίου, "Problemi della responsabilità contrattuale, *SDHJ* 20 (1954), 113-137, 145-154· Taubenschlag, *Law*, 381-383· A. Magdelain, *Le consensualisme dans l' édit du préteur*, [*Publ. de l' Inst. de droit romain de l' Université de Paris*, 18], Paris 1958, 86 επ. 125 επ.· E. Betti, "Periculum", *[St. De Francisci*, I], 1956, 146· R. Feenstra, "Deux textes de Gaius sur la responsabilité contractuelle: D. 19.2.40 et D.4.9.5", [*Mél. Lévy–Bruhl*], 105-118· L. R. Ménager, "«Naulum» et «receptum rem salvam fore». Contribution à l' étude de la responsabilité contractuelle dans les transports maritimes en droit romain", *RHD 37* (1960), 177-213, 385-411, κυρίως 200-201, 204· J. A. C. Thomas, "Carriage by Sea", *RIDA* 7 (1960), 489-505· J. Rougé, *Recherches sur l' organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l' empire romain*, Paris 1966, 218-219, 383-385· Kaser, *RPR*, §§136 III.3 σημ. 30, 31, 266 III σημ. 58· A. D' Ors, "Χειρέμβολον", *Humanitas* 2 (1948-49), 254-262· L. Casson, *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Princeton N. J. 1971, 180 σημ. 63, 320 σημ. 83· Δ. Γκόφα, *Ἡ φόρτωσις ἐπί τοῦ καταστρώματος: Συμβολή εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἐθιμικοῦ ναυτικοῦ δκαίου τῆς Μεσογείου ἰδίᾳ δὲ τοῦ ἑλληνικοῦ*. Ἀθῆναι 1965, 26 επ., κυρίως 30 σημ. 5· Του Ιδίου, "Θάλασσα καὶ συναλλαγὲς στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα", [*Ἑλληνική Ἕνωση Ναυτικοῦ Δικαίου. Δημοσιεύματα*, 2], Αθήνα–Κομοτηνή 1984, 346-347 σημ. 149-150 (= *Μελέτες Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῶν Συναλλαγῶν. Ἀρχαίου, Βυζαντινοῦ, Μεταβυζαντινοῦ*, [*Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, 133], Ἀθῆναι 1993, 217 σημ. 141, 218-219, 220 επ.· M. van Oven, "Actio de recepto et actio locati", *TR* 24 (1956), 137 επ., 148· R. Martini, "Χειρέμβολον (notarellla in margine al receptum nautarum)", [*St. Volerra*, IV], 197-208· Ph. Gauthier, *Symbola–Les étrangers et la justice dans les cités grecques*, [*Annales de l'Est*, 42],

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Nancy 1972, κυρίως 85-104· A. J. M. Meyer–Termeer, *Die Haftung der Schiffer im griechischen und römischen Recht*, [*Studia Amstelodamensia ad Epigraphicam, Jus antiquum et Papyrologicam Pertinentia*, 13], 1978, 90-104, 114, 116-118, 185 επ., 203 σημ. 16-18, 210-211· R. Knütel, "Die Haftung für Hilfspersonen im römischen Recht", *SZ RA* 100 (1983), 353· H J. Vélissaropoulos, *Les nauclères Grecs. Recherches sur les institutions maritimes en Grèce et dans l' Orient hellénisé*, [*Hautes–Études du monde Grèco–Romain*, 9], Genève–Paris 1980, 84, 280-281, 283-301, 328-358· Της Ιδίας, «"Χειρέμβολον". Στο περιθώριο του ναυτικού δικαίου των συμβάσεων», *Αρμενόπουλος* 21 (2000) 251-255, κυρίως 252 (=*Αρχαιοελληνικά. Μελέτες Ιστορίας Δικαίου και Θεσμών της Αρχαιότητας*, Αθήνα–Κομοτηνή 2004, 315 επ.)· F. De Martino, *Lex Rhodia, Diritto e società nell' antica Roma*, Roma 1982, 139· R. Robaye, *L' obligation de garde. Essai sur la responsabilité contractuelle en droit romain*, Bruxelles 1987, 72-76· D. Letsios, *Νόμος Ῥοδίων Ναυτικός. Das Seegesetz der Rhodier. Untersuchungen zu Seerecht und Handelsschiffahrt in Byzanz*, [*Ινστιτούτο Αιγαίου του Δικαίου της Θάλασσας και του Ναυτικού Δικαίου. Δημοσιεύματα Ναυτικού Δικαίου*, 1], Ρόδος 1996, κυρίως 151-155.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ζ. ΠΟΙΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

1. Λόγοι επιδρώντες στην κατάγνωση ελαφρότερης ή βαρύτερης ποινής.

α. Η «ποιότητα» (qualitas) της εγκληματικής πράξεως.

*D.*48.19.16,6:

«*CLAUDIUS SATURNINUS libro singulari de poenis paganarum*, Qualitate, cum factum vel atrocius vel levius est: ut furta manifesta a nec manifestis discerni solent, rixae a grassaturis, expilationes a furtis, petulantia a violentia. qua de re maximus apud Graecos orator Demosthenes sic ait: ***οὐ γὰρ ἡ πληγὴ παρέστησε τὴν ὕβριν, ἀλλ' ἡ ἀτιμία· οὐδὲ τὸ τύπτεσθαι τοῖς ἐλευθέροις ἐστὶ δεινόν, καίπερ ὂν δεινόν, ἀλλὰ τὸ ἐφ' ὕβρει. πολλὰ γὰρ ἂν ποιήσειεν ὁ τύπτων, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ὧν ὁ παθὼν ἔνια οὐδ' ἂν ἀπαγγεῖλαι δύναιτο ἑτέρῳ, τῷ σχήματι, τῷ βλέμματι, τῇ φωνῇ, ὅταν ὡς ὑβρίζων, ὅταν ὡς ἐχθρὸς ὑπάρχων, ὅταν κονδύλοις, ὅταν ἐπὶ κόρρης. ταῦτα κινεῖ, ταῦτα ἐξίστησιν ἀνθρώπους αὐτῶν ἀήθεις ὄντας τοῦ προπηλακίζεσθαι***»*.

– Πρβλ. και *B.*60.51.11(=*D.*48.19.11): «*Márc. Πρὸς τὴν ποιότητα τοῦ ἁμαρτήματος δεῖ τὴν τιμωρίαν ἐπιφέρεσθαι καὶ μήτε σκληρὸν μήτε ἐλαφρὸν φαίνεσθαι τὸν δικαστήν· πλὴν ἐν τοῖς ἐλαφροῖς ἐλαφρὸν εἶναι αὐτὸν δεῖ καὶ ἐν τοῖς βαρυτέροις σφοδρὸν μετὰ καλοθελοῦς συμμετρίας. Ἢ ἀπὸ προνοίας ἁμαρτάνει τις, ὡς συνιστῶν φατρίαν, ἢ ἐξ ὁρμῆς, ὡς θυμούμενος, ἢ κατὰ τύχην, ὡς ἐν θήρᾳ ῥίψας κατὰ θηρίου καὶ φονεύσας ἄνθρωπον*»· *B.*60.51.15,1(=*D.*48.19.16,1) και (*σχ. 1*): «*Ἢ τὰ γενόμενα φάκτα κολάζονται, ὡς κλοπαὶ καὶ φόνοι, ἢ τὰ λεγόμενα ῥήματα, ὡς ἡ διὰ λόγων ὕβρις καὶ τὸ κατὰ προδοσίαν ἀπίστως συνηγορῆσαι, ἢ τὰ γραφόμενα, ὡς ἐπὶ τῶν πλαστῶν καὶ τῶν φαμόσων ἐγγράφων, ἢ συμβουλή, ὡς αἱ συνωμοσίαι καὶ τὸ συνειδέναι λῃσταῖς ἢ ἑτέροις τισὶ βοηθῆσαι διὰ συμβουλῆς, ὡς ἐπὶ τῇ μηνύσει. Ταῦτα δὲ τὰ δ΄ γένη ἀναζητεῖν χρὴ κατὰ ἑπτὰ τρόπους· τῇ αἰτίᾳ, τῷ προσώπῳ, τῷ τόπῳ, τῷ χρόνῳ* **τῇ ποιότητι**, *τῇ ποσότητι,* **τῷ ἀποτελέσματι**»· *B.*60.51.15,6 (=*D.*49.19.16,6): « *Claudi. Ποιότητι δὲ διαχωρίζεται ἡ φανερὰ κλοπὴ ἀπὸ τῆς ἀφανοῦς καὶ ἡ ψιλὴ μάχη τῆς ἐφόδου καὶ τῆς καταπτοήσεως καὶ αἱ κλοπαὶ τῶν ἀποδύσεων*» και (*σχ. 6*): «*Ποιότητι διακρίνεται τὸ ἁμάρτημα, ὅτε τὸ γεγονὸς ἢ τραχύτερον ἢ κουφότερόν ἐστιν. Ἄλλο γάρ ἐστι τὸ βιαίως ἀποδῦσαι καὶ ἄλλο τὸ λαθραίως ἐσθῆτα κλέψαι. Καὶ ἡ προπέτεια δὲ τῇ ποιότητι διακρίνεται τῆς βίας.* ***Περὶ οὗ καὶ Δημοσθένης λέγει «οὐ γὰρ ἡ πληγὴ παρέστησε τὴν ὕβριν, ἀλλ' ἡ ἀτιμία, οὐδὲ τὸ τύπτεσθαι τοῖς ἐλευθέροις ἐστὶ δεινὸν καίπερ ὂν δεινόν, ἀλλὰ τὸ ἐφ' ὕβρει. Πολλὰ γὰρ ἂν ποιήσειεν ὁ τύπτων ἄνδρα Ἀθηναῖον, ὧν ὁ παθὼν ἔνια οὐδ' ἂν ἀπαγγεῖλαι δύναιτο ἑτέρῳ, τῷ σχήματι, τῷ βλέμματι, τῇ***

---

* *contra Midiam p.537 Reiske* (= Δημ., *Κατὰ Μειδίου περὶ τοῦ κονδύλου (21)*, 72-80).

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ωνῇ, ὅταν ὡς ὑβρίζων, ὅταν ὡς ἐχθρὸς ὑπάρχων, ὅταν κονδύλῳ, ὅταν ἐπὶ κόρης. Ταῦτα κινεῖ, ταῦτα ἐξίστησιν ἀνθρώπους ἑαυτῶν ἀήθεις ὄντας τοῦ προπηλακίζεσθαι *»* και (*σχ. 7*): *«Φάκτον, τόπος, πρόσωπον, αἰτία, χρόνος, ποιὸν ποσόν τε τῶν νόμων περιστάσεις»*· ομοίως και *B.60.51.15* (*σχ. 19*).

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας:

Αριστοφ., *Ὄρνιθες*, 1046· Του Ιδίου, *Σφῆκες*, 1418.

Αἰσχίν., *Κατὰ Τιμάρχου* (1), 15: *« Καὶ ποῖον ἄλλον (νόμον ἔθηκεν φύλακα τῶν ἡμετέρων παίδων); τὸν τῆς ὕβρεως, ὃς ἑνὶ κεφαλαίῳ πάντα τὰ τοιαῦτα συλλαβὼν ἔχει· ἐν ᾧ διαρρήδην γέγραπται, ἐὰν τις ὑβρίζῃ εἰς παῖδα–ὑβρίζει δὲ δή που ὁ μισθούμενος–ἢ ἄνδρα ἢ γυναῖκα, ἢ τῶν ἐλευθέρων τινὰ ἢ τῶν δούλων, καὶ παράνομόν τι ποιῇ εἰς τούτων τινά, γραφὰς ὕβρεως εἶναι πεποίηκεν καὶ τίμημα ἐπέθηκεν, ὅ τι χρὴ παθεῖν ἢ ἀποτεῖσαι».*

Ἀριστ., *Ῥητ.*, 1.13 (1374a, 11-15): *«Ἔστι δὲ πάντα τὰ τοιαῦτα περὶ τοῦ ἄδικον εἶναι καὶ φαῦλον ἢ μὴ ἄδικον ἡ ἀμφισβήτησις· ἐν γὰρ τῇ προαιρέσει ἡ μοχθηρία καὶ τὸ ἀδικεῖν, τὰ δὲ τοιαῦτα τῶν ὀνομάτων προσσημαίνει τὴν προαίρεσιν, οἷον ὕβρις καὶ κλοπή· οὐ γὰρ εἰ ἐπάταξεν πάντως ὕβρισεν, ἀλλ' εἰ ἕνεκά του, οἷον τοῦ ἀτιμάσαι ἐκεῖνον ἢ αὐτὸς ἡσθῆναι, οὐδὲ πάντως, εἰ λάθρᾳ ἔλαβεν, ἔκλεψεν, ἀλλ' εἰ ἐπὶ βλάβῃ <τούτου, ἀφ' οὗ ἔλαβε> καὶ σφετερισμῷ ἑαυτοῦ. Ὁμοίως δὲ καὶ περὶ τῶν ἄλλων ἔχει, ὥσπερ καὶ περὶ τούτων»*· Του Ιδίου, *όπ.π.*, 2.2 (1378b, 23-35): *«Καὶ ὁ ὑβρίζων δὲ ὀλιγωρεῖ· ἔστι γὰρ ὕβρις τὸ πράττειν καὶ λέγειν ἐφ' οἷς αἰσχύνη ἐστὶν τῷ πάσχοντι, μὴ ἵνα τι γίγνηται αὐτῷ ἄλλο ἢ ὅτι ἐγένετο, ἀλλ' ὅπως ἡσθῇ· οἱ γὰρ ἀντιποιοῦντες οὐχ ὑβρίζουσιν ἀλλὰ τιμωροῦνται. Αἴτιον δὲ τῆς ἡδονῆς τοῖς ὑβρίζουσιν, ὅτι οἴονται κακῶς δρῶντες αὐτοὺς ὑπερέχειν μᾶλλον».*

Δημ., *Κατὰ Στεφάνου ψευδομαρτυριῶν Α* (*45*), 3-4: *«... πόλλ' ἀγανακτήσας καὶ χαλεπῶς ἐνεγκὼν δίκην μὲν οὐχ οἷός τ' ἦν ἰδίαν λαχεῖν (οὐ γὰρ ἦσαν ἐν τῷ τότε καιρῷ δίκαι, ἀλλ' ἀνεβάλλεσθ' ὑμεῖς διὰ τὸν πόλεμον), γραφὴν δ' ὕβρεως γράφομαι πρὸς τοὺς θεσμοθέτας αὐτόν»*· Του Ιδίου, *Κατὰ Κόνωνος αἰκείας* (*54*), 24.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

β. Το επελθόν αποτέλεσμα.

D.48.19.16.7-8*:

«*CLAUDIUS SATURNINUS libro singulari de poenis paganarum*, Quantitas discernit furem ab abigeo: nam qui unum suem subripuerit, ut fur coercebitur, qui gregem, ut abigeus. Eventus spectetur, ut a clementissimo quoquo facta: quamquam lex non minus eum, qui occidendi hominis causa cum telo fuerit, quam eum qui occiderit puniat. et ideo apud Graecos exilio voluntario fortuiti casus luebantur, ut apud praecipuum poetarum scriptum est:

εὖτέ με τυτθὸν ἐόντα Μενοίτιος ἐξ Ὀπόεντος
ἤγαγεν ὑμέτερόνδ' ἀνδροκτασίης ὕπο λυγρῆς
ἤματι τῷ ὅτε παῖδα κατέκτανον Ἀμφιδάμαντος
νήπιος, οὐκ ἐθέλων, ἀμφ' ἀστραγάλοισι χολωθείς"».

– Πρβλ. και *B*.60.51.15.8-9 (=*D*.48.19.16.7-8): «*Claudi. Ἀποτέλεσμα, ὡς ἐπὶ τῶν ἁμαρτανομένων ἀπὸ τῶν πράων ἀνθρώπων, εἰ καὶ ὁ νόμος οὐκ εἴωθε προσέχειν τῷ ἀποτελέσματι, ὡς ἐπὶ τοῦ περιιόντος ἐνόπλου ἐπὶ τῷ φονεῦσαι. Ὁ δὲ ἀκούσιος φόνος ἐξορίαν ἐπιφέρει*» και (σχ. 9): «*Ὁ μὲν πρᾶος ἀνὴρ καὶ μὴ στασιώδης, εἰ λαβὼν ὅπλα ὡς ἐπὶ φόνῳ ἐξέλθῃ, οὐ κολάζεται ὡς φονεύς, εἰ μὴ καὶ τὸ ἀποτέλεσμα γένηται. Ἐπὶ δὲ τῶν στασιωδῶν ἀνδρῶν καὶ δίχα τοῦ ἀποτελέσματος ὁ σκοπὸς τιμωρεῖται· οὐ γὰρ εἰ ἐφόνευσε μόνον τιμωρεῖ αὐτόν, ἀλλ' εἰ καὶ μὴ ἐφόνευσεν. Διὰ γοῦν μόνον τὸ ἐνόπλως περιέναι τιμωρεῖ, ὡς τιτ. λθ' κεφ. α'*» και (σχ. 18): «*Καὶ ἡ προαίρεσις οὐχ ἧττον τοῦ ἁμαρτήματος κολάζεται·* ***καὶ γὰρ καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησι τὰ κατὰ τύχην ἐτιμωρεῖτο. Καὶ μάρτυς Ὅμηρος· ὅτε με τυτθὸν ἐόντα Μενύτιος ἐξ Ὀπόεντος...***» και (σχ. 20): «*Τὸ ἀποτέλεσμα θεωρεῖται, ὡς ἐπὶ τῶν ἀπὸ τοῦ πραοτάτου ἀνθρώπου γινομένων, εἰ καὶ τὰ μάλιστα ὁ νόμος οὐ πάντοτε <τὸ> ἀποτέλεσμα μόνον κολάζει, ἀλλὰ καὶ τὴν προαίρεσιν. Οὐχ ἧττον γὰρ τοῦ φονεύσαντος κολάζει τὸν φόνου ἕνεκα μετὰ*

---

* Στη συγκεκριμένη διάταξη του *Πανδέκτη* ο Claudius Saturninus αναφέρεται καταρχήν στην πραγμάτωση του εγκληματικού αποτελέσματος ως ενός μεταξύ των κριτηρίων που καθορίζουν την επιβλητέα, κατά περίπτωση, ποινή. Στη συνέχεια μας πληροφορεί ότι κατά το (αρχαίο) ρωμαϊκό δίκαιο ουδεμία υπήρχε διάκριση μεταξύ δολίας προαιρέσεως (*occidendi hominis causa cum telo fuerit*) και αποτελέσματος (τετελεσμένου εγκλήματος) και συνεπώς και μόνον η δολία πρόθεση του δράστη ετιμωρείτο με την ποινή του τετελεσμένου εγκλήματος. Προκειμένου μάλιστα να ενισχύσει την πληροφορία αυτή σπεύδει να προσθέσει ότι ανάλογα ίσχυσαν και στα αρχαία ελληνικά δίκαια, όπως προκύπτει από σχετικό ομηρικό χωρίο που αναφέρεται στην *ακούσια* ανθρωποκτονία του τέκνου του Αστυδάμαντος από τον Πάτροκλο, κατά την παιδική του ηλικία και κατά τη διάρκεια του παιχνιδιού των *ἀστραγάλων*. Ωστόσο το αναφερόμενο παράδειγμα εκ της αρχαιοελληνικής γραμματείας έχει σχέση με την εξομοίωση της ποινικής μεταχειρίσεως, κατά την ηρωϊκή εποχή, του εκούσιου («*ἐκ προνοίας*») με τον ακούσιο φόνο (*οὐκ ἐθέλων*), και όχι με τη βαρύνουσα σημασία του εγκληματικού αποτελέσματος για τον ποινικό κολασμό ανεξαρτήτως του βαθμού υπαιτιότητας του δράστη.

" *Homerus, Il.* 23,85 (=Ὁμήρου, *Ἰλιάς*, 23, 85-88).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κκοντίου διαγινόμενον. ***Καὶ διὰ τοῦτο παρὰ τοῖς Ἕλλησι μόνῃ ἐκουσίᾳ φυγῇ τὰ κατὰ τύχην συμβάντα ἁμαρτήματα ἐτιμωροῦντο*** *» και (σχ. 23): «Σημείωσαι, ὅτι ὁ ἀκούσιος φόνος ἐξορίᾳ κολάζεται, κατὰ μέν τινας πενταέτει, κατὰ δὲ ἑτέρους εἰς ὅσον συνίδοι ὁ διαιτῶν»· Ἀτταλ., Ποίημα Νομικόν, ΛΕ΄, σγ΄.*

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας:[*]

Ομήρ., Ὀδύσσ., 14. 380: «.. ὅς ῥ' ἄνδρα κτείνας, πολλὴν ἐπὶ γαῖαν ἀληθείς ἵκηται ἐμὸν πρὸς σταθμόν ...»· Του Ιδίου, όπ.π.., 23. 118-120: «... καὶ γὰρ τίς θ' ἕνα φῶτα καταχτείνας ἐνὶ δήμῳ, / ᾧ μὴ πολλοὶ ἔωσιν ἀοσσητῆρες ὀπίσσω, /φεύγει πηούς τε προλιπὼν καὶ πατρίδαν γαῖαν».

Ἀνδ., Περὶ τῶν μυστηρίων (1), 94: « Μέλητος δ' αὖ οὑτοσὶ ἀπήγαγεν ἐπὶ τῶν τριάκοντα Λέοντα, ὡς ὑμεῖς ἅπαντες ἴστε, καὶ ἀπέθανεν ἐκεῖνος ἄκριτος· καὶ οὗτος ὁ νόμος καὶ πρότερον ἦν <καὶ> ὡς καλῶς ἔχων καὶ νῦν ἔστι, καὶ χρῆσθε αὐτῷ, τὸν βουλεύσαντα ἐν τῷ αὐτῷ ἐνέχεσθαι καὶ τὸν τῇ χειρὶ ἐργασάμενον».

Πλάτ., Νόμ. IX, 864C: «... οἷς νόμους διαφέροντας ἀλλήλων πέντε εἴδεσι θετέον ἐν δυοῖν γενέσιν. ΚΛ. Τίσι τούτοις; ΑΘ. Τὸ μὲν διὰ βιαίων καὶ ξυμφανῶν πράξεων πραττόμενον ἑκάστοτε, τὸ δὲ μετὰ σκότους καὶ ἀπάτης λαθραίως γιγνόμενον, ἔστι δ' ὅτε καὶ δι' ἀμφοῖν τούτοιν πραχθέν· ᾧ δὴ καὶ νόμοι τραχύτατοι γίγνοιντο ἄν, εἰ τὸ προσῆκον μέρος ἔχοιεν».

Λυσ., Πρὸς Σίμωνα (3), 42: «Ἀλλὰ δῆλον ὅτι καὶ οἱ τοὺς νόμους ἐνθάδε θέντες, οὐκ εἴ τινες μαχεσάμενοι ἔτυχον ἀλλήλων κατάξαντες τὰς κεφαλάς, ἐπὶ τούτοις ἠξίωσαν τῆς πατρίδος φυγὴν ποιήσασθαι (ἢ πολλούς γ' ἂν ἐξήλασαν) ἀλλ' ὅσοι ἐπιβουλεύσαντες ἀποκτεῖναί τινας ἔτρωσαν, ἀποκτεῖναι δὲ οὐκ ἐδυνήθησαν, περὶ τῶν τοιούτων τὰς τιμωρίας οὕτω μεγάλας κατεστήσαντο, ἡγούμενοι, ὑπὲρ ὧν ἐβούλευσαν καὶ προὐνοήθησαν, ὑπὲρ τούτων προσήκειν αὐτοῖς δίκην δοῦναι· εἰ δὲ μὴ κατέσχον, οὐδὲν ἧττον τό γ' ἐκείνων πεποιῆσθαι».

Δημ., Κατὰ Μειδίου περὶ τοῦ κονδύλου (21), 43: «Ἔπειθ' οἱ φονικοὶ τοὺς μὲν ἐκ προνοίας ἀποκτιννύντας θανάτῳ καὶ ἀειφυγίᾳ καὶ δημεύσει τῶν ὑπαρχόντων ζημιοῦσι, τοὺς δ' ἀκουσίως αἰδέσεως καὶ φιλανθρωπίας πολλῆς ἠξίωσαν»· Του Ιδίου, Κατ' Ἀριστοκράτους (23), 37 επ., κυρίως 39-40: «Ἵνα δὴ μὴ τοῦτ' ᾖ μηδ' ἀπένταροι τῶν ἀτυχημάτων αἱ τιμωρίαι γίγνωνται, ἔγραψεν «ἐάν τις τὸν ἀνδροφόνον κτείνῃ ἀπεχόμενον» φησὶν «ἀγορᾶς ἐφορίας». Τί τοῦτο λέγων; τῶν ὁρίων τῆς χώρας· ... Καὶ πάλιν «ἱερῶν Ἀμφυκτιονικῶν». Τί δήποτε καὶ τούτων ἀπέκλεισε τὸν ἀνδροφόνον; ὅσων τῷ παθόντι ζῶντι μετῆν, τούτων εἴργει τὸν δεδρακότα, πρῶτον μὲν τῆς

---

[*] Βλ. επίσης ενδεικτικώς και IG I² 115.11-32: *«καὶ ἐὰμ [μ]ὲκ [π]ρονοίας [κ]τ[ένει τίς τινα, φεύγεν, δικάζεν δὲ τὸς βασιλέας αἰτ[ῖ] ὃ[ν] φό[νο] ἢ [ἐάν τις αἰτιᾶται ος βου]λεύσαντα».*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πατρίδος καὶ τῶν ἐν ταύτῃ πάντων καὶ ὁσίων καὶ ἱερῶν, τὴν ἐφορίαν ἀγορὰν ὅρον προσγράψας ἧς εἴργεσθαί φησιν, εἶτα τῶν ἱερῶν τῶν ἐν Ἀμφικτύοσιν... «Καὶ ἄθλων». διὰ τί; ὅτι κοινοὶ πᾶσίν εἰσιν οἱ κατὰ τὴν Ἑλλάδ' ἀγῶνες, κατὰ δὲ τὴν πάντων μετουσίαν μετῆν καὶ τούτων τῷ πεπονθότι· καὶ τούτων οὖν ἀπεχέσθω»· Του Ιδίου, *όπ.π.*, 51· Του Ιδίου, *όπ.π.*, 44· Του Ιδίου, *όπ.π.*, 72: *«Τί οὖν ὁ νόμος κελεύει; τὸν ἁλόντ' ἐπ' ἀκουσίῳ φόνῳ ἔν τισιν εἰρημένοις χρόνοις ἀπελθεῖν τακτὴν ὁδόν, καὶ φεύγειν ἕως ἂν αἰδέσηταί τινα τῶν ἐν γένει τοῦ πεπονθότος. Τηνικαῦτα δ' ἥκειν δέδωκεν ἔστιν ὃν τρόπον, οὐχ ὃν ἂν τύχῃ, ἀλλὰ καὶ θῦσαι καὶ καθαρθῆναι καὶ ἄλλ' ἄττα διείρηκεν ἃ χρὴ ποιῆσαι, ὀρθῶς, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πάντα ταῦτα λέγων ὁ νόμος»·* Του Ιδίου, *Παραγραφὴ πρὸς Πανταίνετον (37)*, 58-59: *« Ἀλλ' ὅμως ἁπάντων τούτων ὅρος καὶ λύσις τοῖς παθοῦσι τέτακται τὸ πεισθέντας ἀφεῖναι. Καὶ τοῦθ' οὕτω τὸ δίκαιον ἐν πᾶσιν ἰσχύει, ὥστ' ἐὰν ἑλών τις ἀκουσίου φόνου καὶ σαφῶς ἐπιδείξας μὴ καθαρόν, μετὰ ταῦτ' αἰδέσηται καὶ ἀφῇ, οὐκέτ' ἐκβαλεῖν κύριος τὸν αὐτόν ἐστιν».*
Ἁρποκρατίων, I, 74-75, s.v. *ΒΟΥΛΕΥΣΕΩΣ: ἐγκλήματος ὄνομα ἐπὶ δυοῖν ταττόμενον πραγμάτοιν· τὸ μὲν γάρ ἐστιν ὅταν ἐξ ἐπιβουλῆς τίς τινι κατασκευάσῃ θάνατον, ἐάν τε ἀποθάνῃ ὁ ἐπιβουλευθεὶς ἐάν τε μή, τὸ δ' ἕτερον...».*

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Caillemer, s.v. *Βουλεύσεως γραφή*, *DAGR*, I.1 (1887), 744· Lipsius, *AR*, 125 επ· Viard, André Alciat, 280-281· Mommsen, *Droit pénal*, I, 110 επ., κυρίως 113 σημ. 3· L. Gernet, *Recherches sur le développement de la pensée juridique et morale en Grèce*, Paris 1917, 183-253, 389-425· Κ. Δ. Γαρδίκα, *Τὸ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι καὶ μάλιστα τοῖς ἀττικοῖς ποινικὸν καὶ ἰδία τὸ φονικὸν δίκαιον*, Ἐν Ἀθήναις 1918, κυρίως 213-214, 256· Του Ιδίου, "Quelques considerations sur le Droit pénal attique et les oeuvres des Tragiques grecs", *Revue de Droit Pénal et de Criminologie et Archives Internationales de Medecine Legale*, Bruxelles 1923, 7-51· Του Ιδίου, *Τὸ ἔγκλημα τῆς μοιχείας ἐν τῷ τῆς βυζαντιακῆς αὐτοκρατορίας δικαίῳ*, Ἀθῆναι 1925, -45· H.J. Treston, *Poine. A Study in Ancient Greek Blood-Vengeance*, London 1923, 194, 211-213, 224-225· Ch. Lécrivain, "Le concept morale et le délit de l' hybris chez les Grecs", [*Acc. Sc. Inscr. et Bel. Lett.*], Toulouse XIIe s., 8 (1930), 209-223· Του Ιδίου, "Notes de droit pénal grec. I. La Bouleusis", [*Mél. Glotz*, II], 527-533· Stella Maranca, Omero nelle Pandette, 45-47· E. Berneker, "Der Versuch im griechischen Recht", [*Fs. Rabel*, II], 33-77· Τριανταφυλλοπούλου, Ἑλληνικαὶ νομικαὶ ἰδέαι, 156-161· Μ. Τουρτόγλου, *Τὸ "φονικόν" καὶ ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος: (Βυζάντιον-Τουρκοκρατία-Μετεπαναστατικοί χρόνοι μέχρι καὶ τοῦ Καποδιστρίου)*, [*Συμβολαὶ εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου ὡς καὶ τῶν ἄλλων δικαίων τῆς Ἀρχαιότητος*, 11], Ἀθῆναι 1960, 19-21· E. Ruschenbusch, "Ὕβρεως γραφή. Ein Fremdkörper im athenischen Recht des 4. Jahrhunderts v. Chr." *ZS RA* 82 (1965), 302-309· D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law in the Age of the Orators*, Manchester 1963 (ανατ. 1966), κυρίως 58 επ., 110 επ., 113-115, 117 επ., 125· Του Ιδίου, "Hybris in Athens", *G&R* 23 (1976) 14-31· Του Ιδίου, *Demosthenes. Against Meidias (Oration 21)*, Oxford 1990, 18-22, 29, 264-265· A. Biscardi, *Diritto greco antico*, Milano 1982, 287-291· J. T. Hooker, " The Original Meaning of ὕβρις", *Archiv für Begriffgeschichte* 19 (1975), 125-137· N.R.E. Fisher, *The Concept of Hybris in Greece from Homer to the Fourth Century B.C*, Oxford 1976· Του Ιδίου, " The Law of Hybris in

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Athens", [*Nomos*], 123-138· Του Ιδίου, *Hybris. A Study in the Values of Honour and Shame in Ancient Greece*, Warminster 1992· Του Ιδίου, *Hybris*, Warminster 1992· Του Ιδίου, *Aeschines. Against Timarchos*, Oxford 2001, κυρίως 138-140· O. Murray, "La legge soloniana sulla hybris", *AION (arch)* 9 (1987), 117-125· Του Ιδίου, " The Solonian Law of Hubris", [*Nomos*], 139-146· D. Cairns, "Hybris, Dishonour and Thinking Big", *JHS* 106 (1996), 1-51· E. Cantarella, "Φόνος μὴ ἐκ προνοίας. Contributo alla storia dell' elemento soggettivo nell' atto illecito", [*Symp. 1971*], 296 επ.· Της Ιδίας, "Spunti di riflessione critica su ὕβρις e τιμή in Omero", [*Symp. 1979*], 85-96· M. Cagarin, *Drakon and Early Athenian Homicide Law*, New Haven–Londres 1981, 31 επ., 65 επ. Του Ιδίου, "Βούλευσις in Athenian Homicide Law", [*Symp.1988*], Cologne–Vienne 1990, 81-89 T. J. Saunders, *Plato's Penal Code. Tradition, Controversy and Reform in Greek Penology*, Oxford 1991, 15, 225 επ.· D. Cohen, "Sexuality, Violence and the Athenian Law of Hybris", *G&R* 38 (1991), 171-188.

2. Μοιχεία.

α. Το δικαίωμα του πατρός να φονεύσει ταυτοχρόνως τον μοιχό και την ύπανδρο θυγατέρα εάν τους συλλάβει «ἐν ἔργῳ» μοιχευομένους.

D.48.5.24 pr.:
«*ULPIANUS libro primo de adulteriis*, Quod ait lex "in filia adulterum deprehenderit", non otiosum videtur: voluit enim ita demum hanc potestatem patri competere, si in ipsa turpitudine filiam de adulterio deprehendat. Labeo quoque ita probat, et Pomponius scripsit in ipsis rebus Veneris deprehensum occidi: et hoc est quod Solo et Draco dicunt ***ἐν ἔργῳ***».

– Πρβλ. και *Paul. Sent.* 2.26.1-3· *Collatio* 4.2.3-7· *C.J.*9.9.9· *B.*60.37.21 (=*D.*48.5.21-22): «*Papi. Ὁ πατὴρ μὴ ὢν ἑτέρου ὑπεξούσιος δύναται καὶ τὸν μοιχὸν καὶ τὴν μοιχαλίδα ὑπεξουσίαν οὖσαν αὐτοῦ φονεύειν· καὶ οὐδεὶς ἕτερος τῶν γονέων εἰ μὴ μόνος ὁ πατὴρ ἔχει τοῦτο τὸ δίκαιον. Ἐὰν οὖν εὑρεθῇ ὑπεξούσιος ὁ πατὴρ, οὔτε ὁ πάππος δύναται φονεῦσαι οὔτε αὐτὸς ὡς μὴ ἔχων ὑπεξουσίαν τὴν παῖδα*» και (*σχ. 1*): «*Ἀδιάφορον δέ, εἴτε πρῶτον τὸν μοιχὸν φονεύσει, εἴτε τὴν θυγατέρα· εἰ δὲ μόνον τὸν ἕνα φονεύσει, ὑπόκειται τῷ Κορνελίῳ, εἰ μὴ τυχηρῶς συνέβη βαρέως τὸν ἕνα τραυματισθέντα διαφυγεῖν. Δεῖ δὲ ἐν τῷ ἔργῳ τῆς μοιχείας αὐτὴν καταληφθῆναι. Ἀνάγνωθι δὲ το ιγ΄ κεφ. τῆς ριζ νεαρᾶς κείμενον ἐν βιβ. κή τιτ. ζ*» και (*σχ. 3*). *Πρώτῳ τῷ πατρὶ δέδοται ἡ ἐξουσία τοῦ φονεύειν τὸν μοιχεύσαντα τὴν θυγατέραν αὐτοῦ τὴν ὑπεξουσίαν. Οὐδεὶς οὖν ἄλλος ἐκ τῶν γονέων δύναται τοῦτο ποιεῖν, ἀλλ' οὐδὲ αὐτὸς ὁ πατήρ ὑπεξούσιος ὢν δύναται τὸν μοιχὸν τῆς θυγατρὸς φονεύειν. Ἐντεῦθεν οὖν συμβαίνει μηδὲ τὸν πάππον ἔχειν ἐξουσίαν τοῦ φονεύειν ἐπειδὴ οὐκ ἔστι πατήρ, μηδὲ τὸν πατέρα, ἐπειδὴ ὑπεξούσιος ἐστιν*»· *B.*60.37.22 (*σχ. 1-6*) (=*D.*48.5.23)· *B.*60.37.23 (*σχ. 1-9*) (=*D.*48.5.24)· *B.*60.37.24 (*σχ. 1-5*) (=*D.*48.5.25)· *B.*60.37.32 (*σχ. 1*) (=*D.*48.5.33)· Ἀτταλ., *Ποίημα Νομικόν*, ΛΕ΄. ριγ΄· *Ῥωμαϊκαὶ ἀγωγαί* 7.1.1.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας:

Ἀριστ., *Ἀθ. Πολ.*, 57.3: «...ἐὰν δ' ἀποκτεῖναί μέν τις ὁμολογῇ, φῇ δὲ κατὰ τοὺς νόμους, **οἷον μοιχὸν λαβών**...τούτῳ δ' ἐπὶ Δελφινίῳ δικάζουσιν»· Του Ιδίου, *όπ.π.*, 52.1.

Αἰσχίν., *Κατά Τιμάρχου (1)*, 91: «Τίς γὰρ ἢ τῶν λωποδυτῶν ἢ τῶν κλεπτῶν ἢ τῶν μοιχῶν ἢ τῶν ἀνδροφόνων, ἢ τῶν τὰ μέγιστα μὲν ἀδικούντων, λάθρᾳ δὲ τοῦτο πραττόντων, δώσει δίκην; καὶ γὰρ τούτων οἱ μὲν ἐπ' **αὐτοφώρῳ ἁλόντες**, ἐὰν ὁμολογῶσι, παραχρῆμα θανάτῳ ζημιοῦνται ....»· Του Ιδίου, *όπ.π.*, 183.

Δημ., *Κατ' Ἀριστοκράτους (23)*, 53: « Νόμος. Ἐάν τις ἀποκτείνῃ ἐν ἄθλοις ἄκων, ἢ ἐν ὁδῷ καθελὼν ἢ ἐν πολέμῳ ἀγνοήσας, ἢ ἐπὶ δάμαρτι ἢ ἐπὶ μητρὶ ἢ ἐπ' ἀδελφῇ **ἢ ἐπὶ θυγατρί**, ἢ ἐπὶ παλλακῇ ἣν ἂν ἐπ' ἐλευθέροις παισὶν ἔχῃ, **τούτων ἕνεκα μὴ φεύγειν κτείναντα**».

Πλουτ., *Σόλων*, 23.1, 90f: «Ὅλως δὲ πλείστην ἔχειν ἀτοπίαν οἱ περὶ τῶν γυναικῶν νόμοι τῷ Σόλωνι δοκοῦσι. **Μοιχὸν μὲν γὰρ ἀνελεῖν τῷ λαβόντι δέδωκεν..**».

Λουκ., *Εὐν.*, 10: «... καὶ μοιχὸς ἐάλω ποτέ, **ὡς ὁ ἄξων φησίν, ἄρθρα ἐν ἄρθροις ἔχων**».

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Lipsius, *AR*, 429 επ.· G. Humbert–E. Caillemer, *DAGR*, I.1, s.v. *Adulterium*, 84b, 85b· Thonissen, *Droit pénal de la République Athénienne*, 313, 319, 336 επ.· Gide, *Étude sur la condition privé de la femme*, 116-117, 135 σημ 1, 9· Esmein, Délit d' adultère, 75, 80 επ., 88-92· Beauchet, *Histoire du droit privé de la République Athénienne*, I, 233, 236· Γ. Μαριδάκη, *Τὸ Ἀστικὸν Δίκαιον ἐν ταῖς Νεαραῖς τῶν Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων*, Ἀθῆναι 1922, 115-117· Κ. Γαρδίκα, *Τὸ ἔγκλημα τῆς μοιχείας ἐν τῷ τῆς βυζαντιακῆς αὐτοκρατορίας δικαίῳ*, Ἀθῆναι 1925, κυρίως 1-5, 8, 36 επ.· Γ. Ἀποστολίδου, *Λυσίου ἀπολογία ὑπὲρ τοῦ φόνου μοιχοῦ*, Ἀθῆναι 1924, 28-29, 35-65· Corbett, *Roman Law of Marriage*, 128-129· K. Latte, s. v. *Μοιχεία*, *RE* 15.2 (1932), 2446· Erdmann, *Ehe im alten Griechenland*, 286-300· Bandini, "Appunti in tema di reato di adulterio", [*St. Ratti*], 494 επ.· Volterra, *Diritto romano e diritti orientali*, 216· U. E. Paoli, "Le développement de la «polis» et ses conséquences dans le droit attique", *RIDA* 1 (1948), 155-156· Του Ιδίου, Adulterio, 123-183· Του Ιδίου, "La legislazione sull' adulterio nel diritto di Gortina", [*Studi in onore di G. Funaioli*], Roma 1955, 306 επ. (= Paoli, *Altri Studi di diritto Greco e Romano*, 509-518)· Του Ιδίου, "Droit atttique et droit romain dans les rhéteurs latins", *RHD*, 4e ser., 31 (1953), 175 επ. (= Paoli, *Altri Studi di diritto Greco e Romano*, 78-101, κυρίως 93-96)· D. Daube, " The Accuser under the Lex Julia de adulteriis", *Hellenika* 9 (1955), 8-21· Sinogowitz, *Studien zum Strafrecht der Ekloge*, 79-85, κυρίως 79 σημ. 1 και 7, 85 σημ. 1· L. Gernet, "Note sur la notion de délit privé en droit grec", [*Mél. Lévy–Bruhl*], 393-405, κυρίως 399 επ. (*Publications de l' Institut de droit romain de l' Université de Paris*, 17)· MacDowell, *Athenian Homicide Law*, 70-81· J. K. Campbell, *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford 1964, 193 επ.· M. A. De Dominicis, "Punti di vista in tema di fonte postclassiche", [*St. Biondi*, II], 640 επ.· Harrison, *Law of Athens*, I, 32-38· · Μ. Τουρτόγλου, "Ἐπιδράσεις τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου καὶ ἰδία τοῦ ἀττικοῦ δικαίου εἰς τὰς περὶ μοιχείας διατάξεις τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου", *ΕΚΕΙΕΔ* 23 (1978),

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

143-156 (= *Μελετήματα Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, Α΄, Ἀθήνα–Κομοτηνή 1984, 9-22)· A. C. Thomas, "Lex Julia de adulteriis coercendis", [*Études J. Macqueron*], Aix-en-Provence, 970, 637-644· E. Cantarella, "Adulterio, omicidio legittimo e causa d' onore in diritto omano", [*St. Scherillo*, I], 243-274, κυρίως 270 επ.· Της Ιδίας, "L' omicidio legittimo e l' ccisione del μοιχός nel diritto attico", [*Studi sull' omicidio in diritto Greco e Romano*], Milano 976, 129-159 (βλ. και βιβλιοκρισία A. Biscardi, *JURA* 28 (1977), 171) Της Ιδίας, Moicheia, 91-292· Hansen, *Apagoge, Endeixis and Ephegesis*, 44-45, 48-49· F. Goria, *Studi sul matrimonio ell' adultera nel diritto Giustinianeo e Bizantino*, Torino 1975, κυρίως 28-29 σημ. 27, 52 σημ. 4, 162· Σπ. Τρωϊάνου, *Ὁ «Ποινάλιος» τοῦ Ἐκλογαδίου*, [*Forshungen zur Byzantinischen echtsgeschichte*, 6], Frankfurt am Main 1980, 73, 77 σημ. 34· D. Cohen, *Theft in Athenian Law*, Munich 1983, 54· Του Ιδίου, *Law, Sexuality and Society. The Enforcement of Morals in Classical Athens*, Κεφ. 5. The Law of Adultery, Cambridge 1992, κυρίως 110-122· Του Ιδίου, "A Note on Aristophanes and the Punishment of Adultery in Athenian Law", *ZS RA* 102 (1985), 385-387· Του Ιδίου, "The Social Context of Adultery at Athens", [*Nomos*], 147-165· A. Richlin, "Approaches to the Sources of Adultery at Rome", [*Reflections of Women in Antiquity*], New York 1982, 379-404· S. G. Cole, "Greek Sanctions Against Sexual Assault", *CPh* 79 (1984), 97-113· A. Maffi, "Le leggi sulle donne. Ic.4. 72.16-20, Plut., Sol. 23, 1-2", [*Scr. Guarino*, IV], 1553-1567· E. M. Harris, "Did the Athenians Regard Seduction as a Worse Crime than Rape?", *CQ* 40 (1990), 370-377· W. V. Harris, "The Roman Father 's Power of Life and Death", [*St. Schiller*], 81 επ.· Todd, *The Shape of Athenian Law*, 81 σημ. 6, 244, 276-279· G. Hoffmann, *Le chatiment des amants dans la Grèce classique*, Paris 1990 (*Coll. Antiques*)· K. Kapparis, "When Were the Athenian Adultery Laws Introduced?", *RIDA* 42 (1995), 97-122· Του Ιδίου, "Humiliating the Adulterer. The Law and Practice in Classical Athens", *RIDA* 43 (1996), 63-77· Του Ιδίου, "Has Chariton Read Lysias 1 «On the Murder of Eratosthenes»", *Hermes* 128 (2000), 380-383· E.M. Carawan, *Rhetoric and the Law of Draco*, Oxford 1998, 316-317, 351-354· S. Treggiari, *Roman Marriage. Iusti Coniuges From the Time of Cicero to the Time of Ulpian*, Oxford 1991 (ανατ. 1993), 262-264, 272-275, 282 επ.· L. Pepe, "Furto e giustizia privata nelle XII Tavole e nel diritto attico: Un indagine comparativa", [*Scr. Bonfiglio*], 292-294.

β. Εξομοίωση της μοιχείας και εφαρμογή των διατάξεων του Ιουλίου νόμου περί μοιχείας και επί «φθορᾶς» παρθένου κόρης ή ελευθέρας χήρας γυναικός.

*D.*48.5.6 pr.–1:

«*PAPINIANUS libro primo de adulteriis*. Inter liberas tantum personas adulterium stuprumve passas lex Iulia locum habet. ... Lex stuprum et adulterium promiscue et ***καταχρηστικώτερον*** appellat: sed proprie adulterium in nupta committitur, propter partum ex altero conceptum composito nomine: stuprum vero in virginem viduamve committitur, quod Graeci ***φθοράν*** apellant».

– Πρβλ. και Plautus, *Aulularia*, 737 επ.· Seneca, *Contr.*, II.3· Quint., *Inst. Orat.*, 9.2.90· *Paul. Sent.*2.26· *Collatio* 4.1· *C.Th.*9.8.1· *C.J.*1.3.5· *C.J.*9.9.7· *C.J.*9.9.22· *C.J.*9.9.28· *D.*47.10.15.15· *D.*48.5.7· *D.*48.5.11 pr.· *D.*48.5.14.3/4/6/8· *D.*48.5.30.1· *D.*50.16.46.1·

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Inst. (Iust.) 4.18.4· *B.*2.2.12 (=*D.*50.16.13)· *B.*2.2.98 (= *D.*50.16.101): «*Μεταξὺ φθορᾶς καὶ μοιχείας τοῦτο διαφέρειν τινὲς δοξάζουσιν, ὅτι ἡ μοιχεία εἰς τὴν γεγαμημένην, ἡ δὲ φθορὰ εἰς τὴν χήραν πλημμελεῖται. **Ὁ δὲ περὶ μοιχείας νόμος ἀδιαφόρως τούτῳ τῷ λόγῳ χρῆται***»· *B.*47.1.30 (=*D.*39.5.31) (*σχ. 2 Ἐναντίου*): «*Καίτοι φησίν βιβ. κε΄ τιτ. ζ΄ διγ. γ΄, ὅτι ὁ γυναῖκα σεμνὴν καὶ εὐγενῆ παλλακευόμενος καὶ μὴ τοῦτο ποιῶν ἐν ἐκμαρτυρίῳ κατάδηλον ἢ γαμετὴν αὐτὴν ἔχει ἢ τοῦτο παραιτούμενος στοῦπρον πρὸς αὐτὴν πλημμελεῖ. Ἀνάγνωθι βιβ. κγ΄ τιτ. β΄ διγ. κδ΄*»· *B.*60.37.8 (=*D.*48.5.6): «*Papi. Ἡ μοιχεία καὶ ἡ φθορὰ τῆς παρθένου εἰς ἐλευθέρας γίνεται...**Λέγεται μὲν μοιχεία καὶ ἡ πρὸς παρθένον ἢ χήραν φθορά***· *κυρίως δὲ μοιχεία μέν ἐστιν ἡ τῆς ὑπάνδρου, φθορὰ δὲ τῆς παρθένου καὶ χήρας..*» και (*σχ. 1*): «***Ἐλευθέρων μόνον γυναικῶν μοιχευομένων ἢ στροῦπτον ὑπομεινασῶν χώραν ἔχει ὁ νόμος ὁ Ἰούλιος....***» και (*σχ. 6*): «*Ὁ μὲν νόμος ὁ Ἰούλιος* ***ἀναμεμιγμένως καὶ καταχρηστικῶς καὶ τὸ στροῦπτον καὶ τὴν μοιχείαν καλεῖ. Κυρίως δὲ ἡ μοιχεία μὲν ἐπὶ τῆς γεγαμημένης γυναικὸς ἁμαρτάνεται, καὶ σύγκειται τὸ ὄνομα τὸ ἀδουλτέριις παρὰ τὸ ἐξ ἄλλου τινὸς συλλαβεῖν τὴν μοιχευομένην γυναῖκα· στροῦπτον δὲ ἐπὶ παρθένου καὶ χήρας ἁμαρτάνεται. Τὸ δὲ στροῦπτον οἱ Ἕλληνες καλοῦσι μοιχείαν***»· *B.*60.37.34 (=*D.*48.5.35) (*σχ. 1*): «***Στροῦπτον ἁμαρτάνει ὁ ἐλευθέραν γυναῖκα οὐ γάμου ἕνεκα διὰ μόνην συνήθειαν ἔχων παρ' ἑαυτῷ, ὑπεξηρημένης δηλονότι τῆς παλλακίδος.*** *Ζήτει κεφ. α΄ θεμ. γ΄ καὶ τὸν ἐκεῖ παλαιόν*» και (*σχ. 3*): «*Ἡ μοιχεία πρὸς γεγαμημένην ἁμαρτάνεται, τὸ δὲ στροῦπτον ἢ πρὸς παρθένον ἢ χήραν ἢ τὸν ἄρρενα*»· *Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν* Μ.16.3· *Ἀτταλ., Ποίημα Νομικόν*, ΛΕ΄. ρθ΄· *Ῥωμαϊκαὶ ἀγωγαί* 7.1.1:«... *ὁ περὶ μοιχείας Ἰούλιος ἀδουλτέριος νόμος κινεῖται καὶ ἐπὶ μοιχείας καὶ ἐπὶ στούπρου καὶ κατὰ πορνοβοσκῶν*»· *Lexicon zur Hexabiblos aucta*, Φ.10: «*Τί διαφέρει ἡ φθορὰ τῆς μοιχείας; ὅτι ἡ μοιχεία, ὥς τινες δοξάζουσιν, εἰς τὴν γεγαμημένην, ἡ δὲ φθορὰ εἰς τὴν χήραν πλημμελεῖται. ὁ δὲ περὶ μοιχείας λόγος ἀδιαφόρως τούτῳ τῷ λόγῳ χρῆται*».

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας:

Λυσ., *Κατὰ Ἀγοράτου ἐνδείξεως (13)*, 68: «... *Γυναῖκας τοίνυν τῶν πολιτῶν τοιοῦτος ὢν* ***μοιχεύειν καὶ διαφθείρειν ἐλευθέρας*** *ἐπεχείρησε, καὶ ἐλήφθη μοιχός· καὶ τούτου θάνατος ἡ ζημία ἐστίν*».
Δημ., *Κατ' Ἀριστοκράτους (23)*, 53: «Νόμος. ***Ἐάν τις ἀποκτείνῃ*** *ἐν ἄθλοις ἄκων, ἢ ἐν ὁδῷ καθελὼν ἢ ἐν πολέμῳ ἀγνοήσας, ἢ ἐπὶ δάμαρτι* ***ἢ ἐπὶ μητρὶ ἢ ἐπ' ἀδελφῇ*** *ἢ ἐπὶ θυγατρί, ἢ ἐπὶ παλλακῇ ἣν ἂν ἐπ' ἐλευθέροις παισὶν ἔχῃ, τούτων ἕνεκα μὴ φεύγειν κτείναντα*»· Του Ιδίου, *Κατὰ Νεαίρας (59)*, 67: «... *τόν τε νόμον ἐπὶ τούτοις παρεχόμενος* ***ὃς οὐκ ἐᾷ ἐπὶ ταύτῃσι μοιχὸν λαβεῖν ὁπόσαι ἂν ἐπ' ἐργαστηρίου καθῶνται ἢ πωλῶνται ἀποπεφασμένως***».
Ὑπερείδ., *Ἀπολογία ὑπὲρ Λυκόφρονος*, ἀπ. 4.5-6: «*εἶτ' ἐγὼ εἰς τοῦτο ἀπονοίας ἦλθον, ὥστε ἄλλων τε τοσούτων ἀνθρώπων συνακολουθούντων ... οὔτ' ἠσχυνόμην τοιούτους λόγους λέγων περὶ γυναικὸς ἐλευθέρας πάντων ἀκουόντων, οὔτ' ἐδεδίειν μὴ παραχρῆμα ἀπόλωμαι ἀπαγόμενος;*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τίς γὰρ ἂν ἠνέσχετο τοιαῦτα περὶ τῆς αὑτοῦ ἀδελφῆς ἀκούων, οἷά με οὗ-τοι αἰτιῶνται εἰρηκέναι καὶ οὐκ ἂν ἐπεκώλυσε τὸν λέγοντα;»· Του Ιδίου, *όπ.π.*, 4.12: «*... ὅς μ' αἰτιᾷ ὅτι πολλὰς μὲν γυναῖκας ποιῶ ἀγάμους ἄνδρα καταγηράσκειν, πολλὰς δὲ συνοικεῖν οἷς οὐ προσήκει παρὰ τοὺς νόμους*».

Μενάνδρου, *Fab. Inc.*, 10 επ.

Πλ. όμως και Κῶδιξ Γόρτυνος, Col. II 20-28: «***αἰ κα τὰν ἐλευθέραν μοι-χῶν αἱλεθῆι*** *ἐν πατρὸς ἢ ἐν ἀδελπιῷ ἢ ἐν τῶ ἀνδρός, ἑκατὸν στατῆρανς καταστασεῖ· αἰ δέ κ' ἐν ἄλῶ, πεντέκοντα*»· Πλουτ., *Σόλων*, 23.1, 90f: «*Ὅλως δὲ πλείστην ἔχειν ἀτοπίαν οἱ περὶ τῶν γυναικῶν νόμοι τῷ Σόλωνι δοκοῦσι.* ***Μοιχὸν μὲν γὰρ ἀνελεῖν τῷ λαβόντι δέδωκεν· ἐὰν δ' ἁρπάσῃ τις ἐλευθέραν γυναῖκα καὶ βιάσηται, ζημίαν ἑκατὸν δραχμὰς ἔταξε· κἂν προαγωγεύῃ, δραχμὰς εἴκοσι, πλὴν ὅσαι «πεφασμένως πωλοῦνται», λέγων τὰς ἑταίρας· αὗται γὰρ ἐμφανῶς φοιτῶσι πρὸς τοὺς διδόντας***».

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

G. Humbert–E.Caillemer, *DAGR* I.1, *s.v. Adulterium*, 85a, 86a· E. Caillemer, *DAGR* I.1, s. v. *Biaion dikè. II. Παρθένων φθορά*, 706b· Thonissen, *Droit pénal de la République Athénienne*, 336 επ.· Glotz, *Solidarité*, 356 σημ. 1· Mommsen, *Droit pénal*, II, 407 σημ. 1, 418, 420· Gide, *Étude sur la condition privée de la femme*, 556 επ.· Esmein, Délit d' adultère, 71 σημ. 1, 93, 95-96 σημ 1, 2, 97· M. H.E. Meier–G. F. Schömann, *Der attische Process*, Berlin 1883, 509· Meyer, *Konkubinat*, κυρίως 21-27· G. Castelli, "Il concubinato e la legislazione augustea", *BIDR* anno 27-fasc.I-II (1915), 65-66· Ch. Lécrivain, *DAGR* IV.2, *s.v. Stuprum*, 1547· E. Costa, *Crimini e pene da Romolo a Giustiniano*, Bologna 1921, 117 σημ. 3· Pfaff, *RE* IV.A, 1 (1931), s.v. *Stuprum*, 423-424· Plassard, *Concubinat romain*, 69 επ.· E. Volterra, "Per la storia dell' accusatio adulterii jure mariti vel patris", *Studi economico–giuridici. Università di Cagliari*, 17 (1928), 5-7· Corbett, *Roman Law of Marriage*, 140 επ.· Erdmann, *Ehe im alten Griechenland*, 116 σημ. 20, 286 επ· Paoli, Adulterio, 123, 130-139· Του Ιδίου, "Le développement de la "polis" athénienne et ses conséquences dans la droit attique", *RIDA* 1 (1952), 155-156· R. Orestano, *La struttura giuridica del matrimonio romano dal diritto classico al diritto giustinianeo*, Milano 1951, 361-376· Sinogowitz, *Studien zum Strafrecht der Ecloge*, 93-94· J. A. C. Thomas, "Lex Julia de adulteriis coercendis", [*Études J. Macqueron*], Aix–en–Provence, 1970, 641 επ.· M. A. Τουρτόγλου, *Παρθενοφθορία καὶ εὕρεσις θησαυροῦ*, Ἀθήνα 1963, κυρίως 15-17· M. Molé, *s.v. Stuprum*, *NNDI* 18 (1971), 582-587· Harrison, *Law of Athens*, I, 19 σημ. 2, 36 σημ. 2, 37 σημ. 1· A. W. Gomme–F. H. Sandbach, *Menander: A Commentary*, London 1973, 33-34· K. J. Dover, *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle*, Oxford 1974, 209· Kaser, *RPR*, I, §§ 41 σημ. 20, 78 σημ. 3, 219 II.1b· E. Cantarella, Omicidio legittimo, 129-159 (βλ. και βιβλιοκρισία A. Biscardi, *JURA* 28 (1977),170)· Της Ιδίας, *Pandora's Daughters*, 41· Της Ιδίας, Moicheia, 289-302, κυρίως 294 επ. (πρβλ. και L. Foxhall, "Response to E. Cantarella", όπ.π., 297-303)· Της Ιδίας, *Les peines de mort en Grèce et à Rome. Origines et fonctions des supplices capitaux en Grèce et à Rome*, Paris 2000, 119 επ., 134· F. Della Corte, "Le Leges Iuliae e l' elegia romana", *ANRW* II.Principat, 30.1(1982), 539-558, κυρίως 547 επ.· L. Burgmann, *Ecloga*, Frankfurt 1983, 234-237· A. Rouselle, *Porneia*, Oxford 1988, 78-92· D. Cohen, "*Law, Sexuality and Society. The Enforcement of Morals in Cassical Athens*, Κεφ. 5. The Law of Adultery, Cambridge 1992, 104-110, κυρίως 106 σημ. 27· S. G. Cole, "Greek Sanctions Against Sexual Assault", *CPh* 79 (1984), 98 σημ. 8, 100, 107, 111· G. Rizzelli, "Stuprum et adulterium nella cultura augustea e la "Lex Iulia de

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

adulteriis" (Pap. 1 Adult. D.4,5, 61 e Mod. 9 Diff. D.50, 16, 101 pr.)", *BIDR* 90 (1987), 355-388· Του Ιδίου, *Lex Iulia de adulteriis. Studi sulla disciplina di adulterium, lenocinum, stuprum*, 1997, -351· Ευ. Καραμπελιά, *Γάμος και Παλλακεία στην ύστερη αρχαιότητα. Ρωμαϊκές καταβολές και βυζαντινές θεσμικές προεκτάσεις*, Αθήνα–Κομοτηνή 1988, 46-50· S. Treggiari, *Roman Marriage. Iusti Coniuges From the Time of Cicero to the Time of Ulpian*, Oxford 1991 (ανατ. 1993), 11, 200, 263 σημ. 5, 264 σημ.13, 278-279-281· Todd, *The Shape of Athenian Law*, 206, 277· R. Mentxaka, "Delitos contra la moral sexual en las "etimologias" de Isidoro", *LABEO* 44 (1998), 77-85, κυρίως 80· J. Beaucamp, *Le statut de la femme à Byzance (4e-7e siècle). I. Le droit impérial*, [*Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d' Histoire et Civilisation de Byzance. Collége de France*, 5], Paris 1990, 202-203· R. Fiori, "Materfamilias", *BIDR* 35-36 (1993-1994), 455-498, κυρίως 482-483, 489 σημ. 165.

γ. Εφαρμογή των διατάξεων του Ιουλίου νόμου περί μοιχείας και επί «ἀλόχου» συζύγου με την ευρεία έννοια.

D.48.5.14, pr.–1:

«*ULPIANUS libro secundo ad adulteriis*. Si uxor non fuerit in adulterio, concubina tamen fuit, jure quidem mariti accusare eam non poterit, quae uxor non fuit, jure tamen extranei accusationem instituere non prohibebitur, si modo ea sit, quae in concubinatum se dando matronae nomen non amisit, ut puta quae patroni concubina fuit. Plane sive justa uxor fuit sive injusta, accusationem instituere vir poterit: nam et Sextus Caecilius ait, haec lex et omnia matrimonia pertinet, et illud Homericum adfert: nec enim soli, inquit, Atridae uxores suas amant. ***οὐ μόνοι φιλέουσ' ἀλόχους μερόπων ἀνθρώπων Ἀτρεῖδαι****. 2. Sed et in ea uxore potest maritus adulterium vindicare, quae volgaris fuerit, quamvis, si vidua esset, impune in ea stuprum committeretur».

– Πρβλ. και *Collatio* 4.5.1· *Collatio* 4.6.1· *Paul. Sent.* 2.19.2· *Gai (Inst.)* 1.55-65/76/89· *C.J.*5.5· *C.J.*9.9.29· *D*.23.2· *D*.25.7.1· *D*.47.10.15,15· *D*.48.5.11 pr.· *D*.50.1.37,2· *D*.50.16.46,1· *Inst.(Iust.)* 1.10 pr–1· *Nov. (Iust.)* 74 προοίμιον/c.4-5· *Nov.(Iust.)* 78c.3· *Nov. (Iust.)* 117 c.3-5· *B*.60.37.14,1-5 (=*D*.48.5.13-14): «*Ulpi. Καὶ ὁ συμβουλεύσας γενέσθαι μοιχείαν εἰς γεγαμημένην ἢ φθορὰν παρθένου ἢ χήρας ὑπόκειται τῷ νόμῳ. **Καὶ ἐπὶ ἀσυστάτου γάμου κινεῖται τὸ μοιχικὸν παρὰ τοῦ τὴν τοιαύτην γήμαντος**. Καὶ ὁ τὴν πόρνην γήμας κινεῖ, εἰ καὶ τὰ μάλιστα χήρας οὔσης αὐτῆς ἀκινδύνως ἡμαρτάνετο πρὸς αὐτήν. Καὶ περὶ μνηστῆς κινεῖται. **Εἰ δὲ ἀθέμιτος ἦν ὁ γάμος ἢ ἄλλως ἀσύστατος, οὐ δικαίῳ ἀνδρός, ἀλλὰ δικαίῳ ἐξωτικοῦ κινεῖται**»· *B*.60.37.24 (*σχ.* 9) (=*D*.48.5.25): «*Ἐπὶ γὰρ τῆς πορνογενοῦς θυγατρὸς καὶ τῶν ἀσυστάτων γάμων οὔτε ἴουρε πάτρις οὔτε ἴουρε μαρίτι δύνανται κινεῖν*».

---

* *Il.* 9.340 (= Ὁμήρου, *Ἰλιάς*, 9, 340-341). Πρβλ. και *LSJ*, s. v. *ἄλοχος*: 2. leman, concubine, 73· *Δημητράκος*, Α΄, s. v. *ἄλοχος*: ἡ ἔχουσα κοινήν τήν κλίνη, σύνευνος, σύζυγος, ἐρωμένη, παλλακή, 294.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας:

Ομήρ., Ὀδύσσ. 14. 199-204: *« ἐκ μὲν Κρητάων γένος εὔχομαι εὐρειάων./ ἀνέρος ἀφνειοῖο πάϊς· /πολλοὶ δὲ καὶ ἄλλοι/ υἷες ἐν μεγάρῳ ἠμὲν τράφον ἠδ' ἐγένοντο/**γνήσιοι ἐξ ἀλόχου· ἐμὲ δ' ὠνητὴ τέκε μήτηρ /παλλακίς, ἀλλά με ἶσον ἰθαιγενέεσσιν ἐτίμα /Κάστωρ Ὑλακίδης, τοῦ ἐγὼ γένος εὔχομαι εἶναι».***

Ισυσ. *Ὑπέρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἀπολογία (1)*, 31: *« Καὶ οὕτω σφόδρα ὁ νομοθέτης ἐπὶ ταῖς γαμεταῖς γυναιξὶ δίκαια ταῦτα ἡγήσατο εἶναι, ὥστε καὶ ἐπὶ ταῖς παλλακαῖς ταῖς ἐλάττονος ἀξίαις **τὴν αὐτὴν δίκην ἐπέθηκε. Καίτοι δῆλον ὅτι, εἴ τινα εἶχε ταύτης μείζω τιμωρίαν ἐπὶ ταῖς γαμεταῖς, ἐποίησεν ἄν. Νῦν δὲ οὐχ οἷός τε ὢν ταύτης ἰσχυροτέραν ἐπ' ἐκείναις ἐξευρεῖν, τὴν αὐτὴν καὶ ἐπὶ ταῖς παλλακαῖς ἠξίωσε γίγνεσθαι».***

Δημ., *Κατ' Ἀριστοκράτους (23)*, 53: *«**Ἐάν τις ἀποκτείνῃ** ...ἢ ἐπὶ δάμαρτι ἢ ἐπὶ μητρὶ ἢ ἐπ' ἀδελφῇ ἢ ἐπὶ θυγατρί, **ἢ ἐπὶ παλλακῇ ἣ ἂν ἐπ' ἐλευθέροις παισὶν ἔχῃ, τούτων ἕνεκα μὴ φεύγειν κτείναντα»**.* Πρβλ. και Του Ιδίου, *Κατὰ Νεαίρας (59)*, 67: *«... τόν τε νόμον ἐπὶ τούτοις παρεχόμενος **ὃς οὐκ ἐᾷ ἐπὶ ταύτῃσι μοιχὸν λαβεῖν ὁπόσαι ἂν ἐπ' ἐργαστηρίου καθῶνται ἢ πωλῶνται ἀποπεφασμένως».***

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

H. Buermann,"Die Studien auf dem Gebiete des attischen Rechts", *Neue Jahrbücher für klassische Philologie, Supplement* 9 (1877-8), 567 επ.· Gide, *Étude sur la condition privée de la femme*, 546-585· Esmein, Délit d' adultère, 86, 97 σημ. 2, 100· E. Hruza, *Beiträge zur Geschichte des griechischen und römischen Familienrechtes, I. Die Ehebegründung nach attischem Rechte*, Erlangen–Leipzig 1892-1894, 19, 20 σημ. 6, 25 επ. 62-63, 74 επ.· X. d' Haucour, "L' évolution historique du concubinat romain", *NRH* 18 (1894), 704-745· Meyer, *Konkubinat*, κυρίως 7-14, 18, 58-59, 110, 127, 149-150, 161, 165, 170-174· Beauchet, *Histoire du droit privé de la République Athénienne*, I, 82 επ.· Lipsius, *AR*, 428, 478 σημ. 28, 480 επ.· E. Costa, "Il concubinato in Roma", *BIDR*, anno XI (1898), 233-243· W. Wyse, *ΙΣΑΙΟΣ. The Speeches of Isaeus with Critical and Explanatory Notes*, Cambridge 1904, 277-366· L. Mitteis, *Römisches Privatrecht*, Leipzig 1909, 71· Του Ιδίου, "Romanistische Papyrusstudien", *ZS RA* 23 (1902), 308 επ.· G. Castelli, "Il concubinato e la legislazione augustea", *BIDR* 27 (1914), 55-71· Plassard, *Concubinat romain*, 17 επ., 53 επ.· P. Bonfante, "Nota sulla riforma giustinianea del concubinato", [*St. Perozzi*], 283-286 (= *Scritti giuridici* 4 (1925), 563 επ.)· C. W. Westrup, *Quelques observations sur les origines du mariage par "usus" et du mariage sans "manus" dans l' ancien droit romain*, Paris 1926, 35 επ.· Stella Maranca, Omero nelle Pandette, 33-41· Cuq, *Manuel des institutions juridiques*, 159-166· Girard, *Manuel élémentaire de droit romain*, 168, 174· Corbett, *Roman Law of Marriage*, 36, 42, 90 επ. 139-141· V. Arangio–Ruiz, *Persone e famiglia nel diritto dei papiri*, Milano 1930, 61-84 (*Pubblicazioni della Università Cattolica del Sacro Cuore. Serie Seconda, Scienze Giuridiche*)· Monier–Cardascia–Imbert, *Histoire des institutions*, 462-463, 465-470, 474-476, 484-486· Erdmann, *Ehe im alten Griechenland*, 89 επ, 103 επ., 106 επ., 159 επ., 174· Του Ιδίου, "Die Eheschließung im Rechte der graeco-ägyptischen Papyri von der Besetzung bis in die Kaiserzeit", *ZS RA* 60 (1940), 165· C. Castello, *In tema di matrimonio e concubinato nel mondo romano*, Milano 1940, κυρίως 10-35· Mommsen, *Droit pénal*, II, 421 επ.· G. Lafranchi, "Le definizioni e il concetto del matrimonio

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

nei retori romani," *SDHJ* 1 (1936), 148-157· E. Volterra, "Per la storia dell' accusatio adulterii jure mariti vel patris", *Studi economico–giuridici. Università di Cagliari* 17 (1928), 3-62· Του Ιδίου, "In tema d accusatio adulterii", [*St. Bonfante*, II], 109 επ.· Του Ιδίου, "Un' osservazione in tema di impedimenti matrimoniali," [*St. Albertoni*, I], 401-421· Του Ιδίου, *Diritto romano e diritti orientali*, 110-138· Του Ιδίου, *La conception du mariage d' après les juristes romains*, Padova 1940, 25 επ., 39 επ. (= *Scr. Volterra*, II, 3- 68)· Του Ιδίου, "Quelques observations sur le mariage des filii familias", *RIDA* 1 (1948), 215 επ.· Του Ιδίου, "La nozione giuridica del conubium", [*St. Albertario*, II], 349-355· Του Ιδίου, "La conception du mariage à Rome", *RIDA* 3e sèrie 2 (1955), 365-379 (= *Scr. Volterra*, II, 349-361)· Του Ιδίου, s. v. *Concubinato*, *NNDI* III (1959), 1053· Του Ιδίου, "Injustum matrimonium", [*St. Scherillo*, II], 441-470· Του Ιδίου, "Precisazioni in tema di matrimonio classico", *BIDR* 78 (1975), 245-270· Γ. Πετροπούλου, "Τινὰ περὶ γάμου ἐν Αἰγύπτῳ κατὰ τοὺς ἑλληνο–αἰγυπτιακοὺς παπύρους", *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 6 (1931), 115 επ.· W. G. Becker, "Platons Gesetze und das griechische Familienrecht: eine Rechtsvergleichende Untersuchung", [*Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte*, 14], München 1932, 87-92· V. Bandini, "Appunti in tema di reato di adulterio", [*St. Ratti*], 499-507· F. Bozza, "Il matrimonio nel diritto attico", *Annali del seminario giuridico della R. Università di Catania*, I.2 (1934), 352-383, κυρίως 369 επ.· Cl. Dupont, *Les constitutions de Constantin et le droit privé au début du IV siècle. Les personnes*, Lille 1937, 52 επ. 108-109· H. J. Wolff, *Written and Unwritten Marriages*, 48 επ., 83 επ., 94 επ.· Του Ιδίου, Marriage Law and Family Organization, 44-95, κυρίως 44-46, 65 επ., κυρίως 68, 73 επ., 85 επ.· Του Ιδίου, "Postclasical Legislation on Illegitimacy ", *Seminar* 3 (1945), 33 σημ. 36, 34-37· Του Ιδίου, "Doctrinal Trends in Postclassical Roman Marriage Law ", *SZ RA* 67 (1950), 289, 291, 299· Του Ιδίου, "Die Grundlagen des griechischen Eherechts", *TR* 20 (1952), 36· Του Ιδίου, *Beiträge zur Rechtsgeschichte Altgriechenlands und des hellenistichen–römischen Ägypten*, [*Forschungen zum römischen Recht*, 13], Weimar 1961, 203-207· C. Castello, *In tema di matrimonio e concubinato nel mondo romano*, Milano 1940, κυρίως 10-35, 159-164· E. Nardi, *La reciproca posizione successoria dei coniugi privi di connubium*, [*Pubblicazioni dell' Istituto di Diritto Romano dei Diritti dell' Oriente Mediterraneo e di Storia del Diritto dell' P. Università di Roma*, 7], Milano 1938, 14-58, 81-82· S. Solazzi, "Il concubinato con l' obscuro loco nata", *SDHJ* 13/14 (1947-1948), 269-277· L. A. Post, "Woman' s Place in Menander' s Athens", *TAPhA* 71 (1940), 420-459, κυρίως 446 σημ. 63· R. Orestano, "Consenso e solennita nella legislazione matrimoniale teodosiana", [*Scr. Ferrini*, II], 1947, 160-174· Paoli, Adulterio, κυρίως 254, 261 επ.· Του Ιδίου, *Studi di diritto attico, III. Lo stato della cittadinanza in Atene*, Firenze 1930, 265 επ.· De Zulueta, *Institutes of Gaius*, II, 30-32· J. Gaudemet, "Originalité et destin du mariage romain", [*St. Koschaker*, II], 513-514· Του Ιδίου, "Justum Matrimonium", *RIDA* 2 (1949), 309-366· Του Ιδίου, "Union libre et mariage dans la Rome impériale", *JURA* 40 (1989), 1-23· Jones, *Law and Legal Theory*, 296· Harrisson, *Law of Athens*, I, 2 σημ 4, 13-15, 24-29, 36 σημ. 2· Honoré, *Ulpian*, 22, 152· Wenger, *Quellen*, 809-810· M. I. Finley, "Marriage, Sale and Gift in the Homeric World", *RIDA*, 3e Série, 2 (1955), 189-194, κυρίως 168, 185, 188 επ.· D. Daube, " The Accuser under the Lex Julia de Adulteriis", *Hellenika* 9 (1955), 8-21· Taubenschlag, *Law*, 116· Wenger, *Quellen*, 809, 828· R. Danieli, "Sul concubinato in diritto giustinianeo", [*St. Arangio–Ruiz*, III], 175-179· Modrzejewski, "La structure juridique du marriage grec", [*Scr. Montevecchi*], 231-268· Του Ιδίου, "Note sur P. Strasb. 237 (Une contribution au problème del' ἄγραφος et ἔγγραφος γάμος), [*Symb. Taubenschlag*, III], 140 επ.· J. A. C. Thomas, "Accusatio adulterii," *JURA* 12 (1961), 68- 70, 74· Watson, *The Law of Persons in the Late Roman Republic*, Oxford 1967, 27 (βλ. και βιβλιοκρισία Volterra εις *JURA* 29(1968), 164-166)· Harrison, *Law of Athens*, I, 2, 13, 33 σημ. 1, 46 σημ. 3, 61, 164 σημ. 2· Μ. Τουρτόγλου, "Ἐπιδράσεις τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀττικοῦ δικαίου εἰς τὰς περὶ μοιχείας διατάξεις τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου", *ΕΚΕΙΕΔ* 23 (1978), 12-14· C. St. Tomulescu, "Justinien et le concubinat", [*St. Scherillo*, II], 301, 310 επ., κυρίως 310 σημ. 35, 315 σημ. 48· Kaser, *RPR*, I,

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

17 III 5, 66 σημ. 9, 73 II σημ. 7, 74 II 4-5, 83 I.2 σημ. 18, 215 III σημ 12, 221, 227· O. Robleda, *El matrimonio en derecho romano. Esencia, requisitos de validez, efectos, disolubidad*, Roma 1970· Του Ιδίου, "Matrimonio inexistente o nulo en derecho romano", [*St. Donatuti*, III], 1131-1155· Rawson, "Roman Concubinage and Other 'de facto' Marriages", *Proceed. of the Americ. Philolog. Ass.* 104 (1974), 279-305· F. Goria, *Studi sul matrimonio dell' adultera nel diritto giustinianeo e bizantino*, Torino 1975, 262 σημ. 23· L. F. Raditsa, "Augustus' Legislation Concerning Marriage Procreation, Love Affairs and Adultery", *ANRW* II. Principat 13 (1980), 278-339, κυρίως 308-310, 314-319, 326· R. Villers, "Le mariage envisagé comme institution d'État dans le droit classique de Rome", *ANRW, II. Principat*, 14 (1982), 285-301, κυρίως 296-308· G. Longo, "Riflessioni critiche in tema di matrimonio", [*Scr. Guarino*, V], 2357-2377 7· Ph. J. Thomas, "Concubinatus in Roman law", [*Huldigungsbünde P. Van Warmelo*], Univ. Suid Africa 1984, 230-236· Ι. Πανταζοπούλου, "Ἄγραφος γάμος–παλλακεία. Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ δικαίου τῶν μικτῶν γάμων κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν καὶ τὴν βυζαντινὴν περίοδον", [*Μν. Πετροπούλου*, II], 153-193, κυρίως 154-156, 174-178, 191 επ.· E. Karabélias, "La forme de la testatio (ekmartyrion) matrimoniale au droit classique et post–classique", *RHD* 62 (1984), 599-603· Του Ιδίου, "La pratique du concubinat avec une femme libre, affranchie ou esclave dans le droit postclassique", [*Atti dell' Accadèmia Romanistica Constantiniana VII Convegno Internazionale*], 1988, 183 επ., κυρίως 183 σημ. 2· Του Ιδίου, "Rapports juridiques entre concubins dans le droit romain tardif", [*Atti VIII Conv. Acc. rom. costant.*], Perugia 1990, 439-453· Του Ιδίου, *Γάμος και Παλλακεία στην ύστερη αρχαιότητα. Ρωμαϊκές καταβολές και βυζαντινές θεσμικές προεκτάσεις*, Αθήνα–Κομοτηνή 1988, 15-18, 21-39, κυρίως 15 σημ. 1-4, 30-32, 62 επ., κυρίως σημ. 74, 69· Του Ιδίου, "Rapports juridiques entre concubins dans le droit romain tardif", [*Atti VIII Conv. Acc. rom. costant.*], Perugia 1990, 439-453· J. Gaudemet, "Union libre et mariage dans la Rome impériale", *JURA* 40 (1989), 1-23· R. Vigneron, "La Novelle 74.5 de Justinien et le regime juridique du concubinat romain. Le droit de la famille en Europe, son évolution de l' antiquité à nos jours", [*Actes des Journées internationales d' Histoire du Droit*], Strasbourg 1992, 729-737 (*Publ. de la Maison des Sciences de l' Homme de Strasbourg*, 7)· Του Ιδίου, "La politique moralisatrice de Justinien à l' égard des séducteurs (plus spécialement à vue de la Nov. 74, 5)", [*Ἐ. Ankum*, II], 583-592· Todd, *The Shape of Athenian Law*, 179, 206, 211-212· E. Cantarella, *Pandora's Daughters*, 49.

3. Κλοπή.

α. Έννοια της κλοπής: φυσική παρακράτηση του πράγματος παρά τη θέληση του κυρίου.

*D.*47.2.1 pr.-2:

« *PAULUS libro tringesimo nono ad edictum*. Furtum a furuo, id est nigro dictum Labeo ait, quod clam et obscuro fiat et plerumque nocte: vel a fraude, ut Sabinus ait: vel a ferendo et auferendo: vel a Graeco sermone, qui ***φῶρας*** appelllant: immo et Graeci ***ἀπὸ τοῦ φέρειν φῶρας*** dixerunt. Inde sola cogitatio furti faciendi non facit furem. Sic is, qui depositum abnegat, non statim etiam furti tenetur, sed ita, si id intercipiendi causa occultaverit».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Inst. (Iust.) 4.1.2:
«Furtum autem vel a furvo id est nigro dictum est, quod clam et obscure fit et plerumque nocte: vel a fraude: vel aferendo, id est auferendo: vel a Graeco sermone, qui ***φῶρας*** appelllant fures. immo etiam Graeci ***ἀπὸ τοῦ φέρειν φῶρας*** dixerunt».

– Πρβλ. και Gell., *Noct. Att.*, 1.18.3-5: *"Haec Varro in primore libro scripsit, de ratione vocabulorum scitissime, de usu utriusque linguae peritissime, de ipso L. Aelio clementissime. Sed in posteriore eiusdem libri parte furem dicit ex eo dictum, quod veteres Romani «furvum» atrum appellaverint et fures per noctem, quae atra sit, facilius furentur. Nonne sic videtur varro de fure, tamquam Aelius de lepore? Nam quod a Graecis nunc «κλέπτης» dicitur, antiquiore Graeca lingua «φὼρ» dictus est. Hinc per adfinitatem litterarum, qui «φὼρ» Graece, est Latine «fur»·* Gell, *Noct. Att.*, 11.18.20-21· πρβλ. όμως και Του Ιδίου, *όπ.π.*, 11.18.23· *Gai (Inst.)* III, 186-187/195-196/198· *Collatio* 7.5.2· *Collatio* 10.7.5· *Paul. Sent.* 2.31.1· *Inst. (Iust.)* 4.1.1-6/8/18· *C.J.*6.2· *D.*47.2.52,7· *D.*47.2.66· *D.*47.2.72 pr.· *D.*47.2.77· *D.*47.2.82· *Θεοφίλου Ἰνστ.* 4.1.1-2· *B.*60.12.1 (=*D.*47.2.1): *«Ἡ κλοπὴ ἀπὸ τοῦ σκότους ἐν ᾧ γίνεται ὠνομάσθη ἢ ἀπὸ τῆς ἀπάτης* ***ἢ ἀπὸ τοῦ ἐπαίρειν ἤγουν ἀπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ τοῦ «φῶρας»****. Κλέπτης ἀπὸ μόνης διαθέσεως οὐ γίνεται, καὶ διὰ τοῦτο ὁ ἀρνούμενος τὴν παραθήκην, εἰ μὴ ἐπὶ τῷ ἀποστερῆσαι, οὐκ ἔστι κλέπτης. Κλοπὴ γὰρ ἐστιν ἁπατηλὴ τοῦ πράγματος ψηλάφησις ἐπὶ τῷ κερδᾶναι αὐτὸ ἢ τὴν χρῆσιν ἢ τὴν νομὴν αὐτοῦ, ὅπερ ἁμάρτημα καὶ τῷ φυσικῷ νόμῳ κεκώλυται»* και (σχ. 1): *«Τὴν κλοπὴν φούρτον ἐκάλεσαν οἱ παλαιοὶ ἀπὸ τοῦ μέλανος, ὃ καλεῖται φουρτίβUM, ἐπειδὴ λαθραίως καὶ ἀμαυρῶς αἱ κλοπαὶ ἁμαρτάνονται καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐν νυκτί· ἢ ἀπὸ τῆς ἀπάτης τὴν κλοπὴν φούρτον, ὡς ὁ Σαβῖνος εἶπεν,* ***ἢ ἀπὸ τοῦ φέρειν τὸ πρᾶγμα ἤτοι ἀφαιρεῖσθαι αὐτὸ ἀπὸ Ἑλληνικῆς ὀνομασίας, ἐπειδὴ φῶρας καλοῦσι τοὺς κλέπτας οἱ Ἕλληνες. Καὶ αὐτοὶ γὰρ ἀπὸ τοῦ φέρειν τὰ πράγματα τοὺς κλέπτας ἐκάλεσαν αὐτοὺς φῶρας· αὐτὸ γὰρ μόνον τὸ ἐνθυμηθῆναι ποιῆσαι κλοπὴν οὐ ποιεῖν τινα κλέπτην.*** *Ἀμέλει ὁ δεπόσιτον λαβὼν καὶ ἀρνούμενος αὐτὸ οὐ παραχρῆμα καὶ τῇ φούρτι κατέχεται, ἀλλὰ τότε, ὅτε ἐπὶ τῷ ἀποστερῆσαι τὸν δεσπότην ἀποκρύψει τὸ δεπόσιτον.* ***Ταῦτα μὲν ἐπὶ τῆς ἐτυμολογίας τοῦ ὀνόματος εἴρηται. Κλοπὴ δέ ἐστιν ἡ ἀπατηλὴ τοῦ πράγματος ψηλάφησις κέρδους ἕνεκα γινομένη ἐπὶ τῷ αὐτὸ τὸ πρᾶγμα κερδᾶναί τινα ἢ τὴν χρῆσιν ἢ τὴν νομὴν αὐτοῦ· καὶ αὐτῷ τῷ φυσικῷ νόμῳ κεκώλυται τὸ κλέπτειν ἁμαρτάνειν»·*** *B.*60.12.33 (=*D.*47.2.33)· *B.*60.12.40 (=*D.*47.2.40)· *B.*60.12.44 (=*D.*47.2.44)· *B.*60.12.46 (=*D.*47.2.45-46,1-9)· *B.*60.12.52,19 (=*D.*47.2.52,19): *«Οὔτε λόγοις οὔτε γραφῇ, ἀλλὰ ψηλαφήσει γίνεται κλοπή· καὶ ὁ συμβουλεύσας γὰρ καὶ σπουδάσας τότε βλάπτεται, ὅτε παρακολουθήσει ψηλάφησις. Ὁ τὸν ὄνον μου ἢ τὸν ἵππον λαβὼν καὶ διὰ γονὴν ὑποβαλὼν αὐτῷ τὰς ἰδίας φοράδας εἰ μὲν κλοπιμαίῳ λογισμῷ τοῦτο ἐποίησεν, ὑπόκειται ὡς κλέπτης εἰς τὸ διπλάσιον· εἰ δὲ μὴ εἰς τὸ ἁπλοῦν»* και (σχ. 45-46)· *B.*60.12.54 (=*D.*47.2.54) και (σχ. 1): *«Σημείωσαι κανόνα ὡραῖον, ὅτι τὰ ἁμαρτήματα ἀπὸ τῆς διαθέσεως κανονίζεται τοῦ ἁμαρτάνοντος. Ζήτει καὶ βιβ. β΄ τιτ. γ΄ κεφ. ρνγ΄»*· ομοίως και (σχ. 10)· *B.*60.12.55 (=*D.*47.2.55)· *Lexicon zur Hexabiblos aucta* K.38: *«Κλοπή ἐστι ψηλάφησις πραγμάτων κατὰ δόλον»*· επίσης, *όπ.π.*, Φ.2: *«Φούρτη μελιφέκτη· κλοπὴ φανερά, οὕτω δὲ ἐκάλεσαν οἱ παλαιοὶ ταύτην ἀπὸ τοῦ μέλανος, ὃ καλεῖται φοῦρβομ, ἐπειδὴ λαθραίως καὶ*

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αμυδρῶς καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐν νυκτὶ ἁμαρτάνεται, ἢ ἀπὸ τῆς ἁπάτης, ἥτις λέγεται δάμνην (πᾶς γὰρ κλέπτης ἀπατεών) ***ἢ κατὰ ἑλληνικὴν διάλεκτον ἀπὸ τοῦ φέρειν ἢ ἀφαιρεῖσθαι τὸ πρᾶγμα. φούρας γὰρ καλοῦσι τοὺς κλέπτας. ἔστι δὲ κλοπὴ ἀλλοτρίου πράγματος κακίστη ψηλάφησις κέρδους ἕνεκεν γινομένη*****».**

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας:

Δυσ., Κατὰ Φιλοκράτους ἐπίλογος (29), 11-14: «...Καὶ γὰρ ἂν καὶ δεινὸν εἴη, εἰ οἱ μὲν τὰ τῶν ἰδιωτῶν ἀπολλυμένα τοῖς κλέπταις συνειδότες τοῖς αὐτοῖς ἐνέχοιντο, οὗτος δὲ τὰ τῆς πόλεως Ἐργοκλεῖ συνειδὼς κλέπτοντι καὶ ἐπὶ τοῖς ὑμετέροις δωροδοκοῦντι μὴ τῆς αὐτῆς τιμωρίας τυγχάνοι, ἀλλὰ ἆθλα λάβοι τὴν ὑπ' ἐκείνου καταλειφθεῖσαν οὐσίαν ἀντὶ τῆς αὐτοῦ πονηρίας. ... Ἐκεῖ μὲν οὖν ἐπεδείξατε αὐτοῖς, εὰν δὲ εὖ φρονῆτε, ... ὅτι οὐκ ἔστιν τοσαῦτα χρήματα ἃ ὑμᾶς, οὓς ἂν λαμβάνητε ἀδικοῦντας, ἀποτρέψει τιμωρεῖσθαι, καὶ μηδεμίαν αὐτοῖς ἄδειαν δώσετε τὰ ὑμέτερα αὐτῶν διαρπάζουσι καὶ κλέπτουσιν ... Πάντες γὰρ ἐπίστασθε ὅτι Ἐργοκλῆς χρηματιούμενος ἀλλ' οὐ πρὸς ὑμᾶς φιλοτιμησόμενος ἐξέπλευσε, καὶ οὐδεὶς ἄλλος ἔχει τὰ χρήματα ἢ οὗτος....».

Δημ., Κατ' Ἀφόβου ἐπιτροπῆς Α΄ (27), 27, 47-48, 68· Του Ιδίου, Πρὸς τὴν Λακρίτου παραγραφήν (35), 9, 39, 42· Του Ιδίου, Κατὰ Στεφάνου ψευδομαρτυριῶν Α (45), κυρίως 80-81: «Σημεῖον δέ· εἰ γὰρ ἦν δίκαιος, πένης ἂν ἦν τὰ τοῦ δεσπότου διοικήσας. Νῦν δὲ τοσούτων χρημάτων τὸ πλῆθος κύριος καταστὰς ὥστε τοσαῦτα λαθεῖν ἀπ' αὐτῶν κλέψας ὅσα νῦν κέκτηται, οὐκ ὀφείλειν ταῦτα, ἀλλὰ πατρῷ' ἔχειν ἡγεῖται. Καίτοι πρὸς θεῶν, εἰ κλέπτην σ' ἀπῆγον ὡς ἐπ' αὐτοφώρῳ εἰληφώς, τὴν οὐσίαν ἣν ἔχεις, εἰ πως οἷόν τ' ἦν, ἐπιθείς σοι, εἶτα σ' ἠξίουν, εἰ μὴ φὴς ὑφῃρημένος ταῦτ' ἔχειν, ἀνάγειν ὅθεν εἴληφας, εἰς τίν' ἂν αὖτ' ἀνήγαγες; οὔτε γάρ σοι πατὴρ παρέδωκεν, οὔθ' ηὗρες, οὔτε λαβών ποθεν ἄλλοθεν ἦλθες ὡς ἡμᾶς· βάρβαρος γὰρ ἐωνήθης.....».

Ἀριστ., Ῥητ., 1.13 (1374 a, 9-16): «Ἔστι δὲ πάντα τὰ τοιαῦτα περὶ τοῦ ἄδικον εἶναι καὶ φαῦλον ἢ μὴ ἄδικον ἡ ἀμφισβήτησις· ἐν γὰρ τῇ προαιρέσει ἡ μοχθηρία καὶ τὸ ἀδικεῖν, τὰ δὲ τοιαῦτα τῶν ὀνομάτων προσσημαίνει τὴν προαίρεσιν, οἷον ὕβρις καὶ κλοπή· ...Οὐδὲ πάντως, εἰ λάθρᾳ ἔλαβεν, ἔκλεψεν, ἀλλ' εἰ επὶ βλάβῃ <τούτου ἀφ' οὗ ἔλαβε> καὶ σφετερισμῷ ἑαυτοῦ».

Αἰσχίν., Κατὰ Κτησιφῶντος (3), 146: «Μισθοφορῶν δ' ἐν τῷ ξενικῷ κεναῖς χώραις, καὶ τὰ στρατιωτικὰ χρήματα κλέπτων...».

Πλουτ., Αἴτια ἑλληνικά, 53, 303b: «Διὰ τί παρὰ Κνωσσίοις ἔθος ἦν ἁρπάζειν τοῖς δανειζομένοις τὸ ἀργύριον; ἢ ὅπως ἀποστεροῦντες ἔνοχοι τοῖς βιαίοις ὦσι καὶ μᾶλλον κολάζωνται;»*

---

* = W. Nachstädt-W. Sieveking-J. B. Titchener (eds.), *Plutarchi Moralia*², II, 18, Αἴτια ἑλληνικά, [*Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*], 1971, 362-363.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Lipsius, *AR*, 321 σημ. 16, 440· H. F. Hitzig, s. v. *Furtum*, RE 7.1(1910), 384-405· Του Ιδίου, "Beiträge zur Lehre vom furtum", *SZ RA* 23 (1902), 315 επ.· Shirmer, "Zur Lehre vom furtum", *ZS RA* 5 (1884), 207 επ.· Karlowa, *RR*, II.1, 774-788· G. Glotz, *DAGR*, III.1, *s. v. Klopé*, 827 σημ. 18· Του Ιδίου, *Solidarité*, 201-208· Dareste, *Science du droit en Grèce*, 1893, 151· Mommsen, *Droit pénal*, III, 35-64· P. Huvelin, *Études sur le furtum*, 143 επ. κυρίως σημ. 3-4, 190 επ., 207-211, 368, 485 επ., 661 επ, 746 επ.· W. W. Buckland, "L' intérêt dans l' actio furti en droit classique," *NRH*, 41e an. (1917), 5-47· Του Ιδίου, "Digest XLVII.2 (De furtis) and the Methods of the Compilers", *TR* 10 (1930), 117-142· Viard, *André Alciat*, 276 σημ. 5-6· E. Weiss, "Lance et licio", *ZS RA* 46 (1922), 455-465· Του Ιδίου, "Contrectatio", *LQR* 57 (1941), 467-474· Volterra, *Diritto romano e diritti orientali*, 215· E. Albertario, "La definizione del furto in D.47.2,1", *SDHJ* ann. II (1936), 160-163· D. Daube, "Some Comparative Law. Furtum conceptum", *RHD* 15 (1937), 48-77· H. F. Jolowicz, *D.XLVII.2 De Furtis*, Cambridge 1940, κυρίως xvii–xxv, 1-6· Wenger, *Quellen*, 885 σημ 66, 889 σημ. 9· B. Albanese, "La nozione del furtum fino a Nerazio", *APal* 23 (1953), 5-210· L. Gernet, *Droit et Societé dans la Grèce Ancienne*, Paris 1955, 77· Του Ιδίου, "Note sur la notion de délit privé en droit grec", [*Mél. Lévy –Bruhl*], 393-405, κυρίως 399· A. Watson, "The Definition of Furtum and the Trichotomy", *TR* 28 (1960), 197-210· Του Ιδίου, "Contrectatio as an Essential of Furtum", *LQR* 77 (1961), 526-532· Του Ιδίου, "Two Studies in Textual History. 1.The Texts of Ulpian 18 Ad Edictum in the Collatio", *TR* 30 (1962), 218-221· J. Gaudemet, "A propos du "furtum" à l' époque classique", [*St. Solazzi*], 141-153· J. A. C. Thomas, "Contrectatio, Complicity and Furtum", *JURA* 13¹(1962), 70-88· Του Ιδίου, "Animus furandi", *JURA* 19 (1968), 1-32· De Zulueta, *Institutes of Gaius*, II, 203 επ.· Harrison, *Law of Athens*, I, 207 σημ. 2, II, 223 σημ. 4, 225· M. Lemosse, "Les actions pénales de vol dans l' ancien droit civil romain", [*Mél. Lévy –Bruhl*], 181· Του Ιδίου, "Contrectatio", *IJ* 15 (1980), 341· Του Ιδίου, "Animus furandi", [*Scr. Guarino*, V], 2419-2426· A. Watson, *Roman Private Law around 200 B. C.*, Edinburg 1971, 151 επ.· Kaser, *RPR*, κυρίως §41 III.1 σημ. 22-23, § 42 σημ. 5, §45 σημ. 3, §87 σημ. 5, §139.3 I.1§143 I κυρίως σημ. 1, 11, 13, 16, 17, § 262 II.2 σημ. 24, §272· G. D. MacCormack, "Definitions: Furtum and Contrectatio", *AJ* (1979), 129-147· Hansen, *Apagoge, Endeixis, and Ephegesis*, κυρίως 49 επ.· D. Cohen, *Theft in Athenian Law*, [*Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte*, 74], München 1983, κυρίως 16 επ., 44-52, 86-92· R. Westbook, "The Nature and Origins of the Twelve Tables", *ZS RA* 105 (1988), 108 επ.· R. La Rosa, *La repressione del "furtum" in età arcaica*, Napoli 1990, 63 επ.· T. Saunders, "Plato and the Athenian Law of Theft", [*Nomos*], 73-77, 79-82· E. Metzger, *A Companion to Justinian' s Institutes*, New York 1998, 175 επ.· Ducos, *Influence grecque*, 56 σημ. 34, 57· L. Pepe, *Richerche sul furto nelle XII Tavole e nel diritto attico*, Milano 2003· Της Ιδίας, "Furto e giustizia privata nelle XII Tavole e nel diritto attico: Un' indagine comparativa", [*Scr. Bonfiglio*], 273-309.

β. Διακρίσεις κλοπής: Φανερά (ἐπ' αὐτοφώρῳ)–μη φανερά κλοπή.

*D.*47.2.2:
«*GAIUS libro tertio decimo ad edictum*, Furtorum genera duo sunt, manifestum et nec. manifestum.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

D.47.2.3:

ULPIANUS libro quadrangesimo primo ad Sabinum, Fur est manifestus, quem Graeci ***ἐπ' αὐτοφώρῳ*** appellant, hoc est eum, qui deprehenditur cum furto. Et parvi refert, a quo deprehendatur, utrum ab eo cuius res fuit au ab alio. Sed ultrum ita demum fur sit manifestus, si in faciendo furto deprehendatur, an vero et si alicubi fuerit deprehensus? et magis est, ut et Iulianus scripsit, etsi non ibi deprehendatur, ubi furtum fecit, adtyamen esse furem manifestum, si cum re furtiva fuerit adprehensus, priusquam eo loci rem pertulerit, quo destinaverat» ».

Inst.(Iust.) 4.1.3:

«Furtum autem genera duo sunt, manifestum et nec manifestum...Manifestus fur est, quem Graeci ***ἐπ' αὐτοφώρῳ*** appelant: nec solum is qui in ipso furto furto deprehenditur, sed etiam is qui eo loco deprehenditur, quo fit.... ».

– Πρβλ. και *Δωδεκάδελτος* I.1.10· *Gai (Inst.)* III, 183-185, 189-190, 192-194· Gell., *Noct. Att.*, 11.18.9-16· Του Ιδίου, *όπ.π.* 16.10.8· *Collatio* 7.5.3· *Paul. Sent.* 2.31.2· *Inst. (Iust.)* 4.1.4/5· *D.*47.2.7· *D.*47.2.55,2· *D.*47.2.81,3· *Θεοφίλου Ἰνστ.*, 4.1.3· *B.*60.12.2-5 (=*D.*47.2.2-5)· *B.*60.12.2 (*σχ. 1*): *«Τῆς κλοπῆς δύο γένη εἰσί, τὸ μανίφεκτον καὶ τὸ* ***νεΜανίCΤτον. Καὶ μανίφεκτος μὲν κλοπή ἐστιν ἣν οἱ Ἕλληνες καλοῦσιν ἐπ' αὐτοφώρῳ, τουτέστιν ὅτε ὁ κλέπτης καταλαμβάνεται μετὰ τοῦ κλαπέντος πράγματος.*** *Καὶ οὐ διαφερόμεθα, τίς ἐστιν ὁ ἐπέχων αὐτόν, πότερον παρ' ἐκείνου κρατεῖται τοῦ κυρίου τοῦ πράγματος ὄντος ἢ παρ' ἑτέρου τινός. Ἆρα δὲ τότε ἐστὶ μανίφεκτος, ὅτε ἐν αὐτῷ τῷ ἁμαρτάνειν τὴν κλοπὴν συλλαμβάνεται ἢ καὶ ἐὰν ἀλλαχοῦ συλληφθῇ; Καὶ ἥρεσε μᾶλλον, ὡς καὶ ὁ Ἰουλιανὸς γράφει, εἰ καὶ μὴ ἐν αὐτῷ τῷ τόπῳ καταληφθῇ, ὅπου τὴν κλοπὴν ἐποίησεν, εἶναι αὐτὸν μανίφεκτον κλέπτην, εἰ μετὰ τοῦ κλοπιμαίου πράγματος συλληφθῇ πρὶν εἰς ἐκεῖνον τὸν τόπον ἀπαγαγεῖν τὸ πρᾶγμα, ἔνθα ὥρισεν ἐξ ἀρχῆς ἀποθέσθαι αὐτό. Τὸ δὲ ὁρίσαι τὸν κλέπτην ἀπαγαγεῖν ἔν τινι τόπῳ τὸ πρᾶγμα οὕτω νοοῦμεν, ὅπου προώρισεν ὁ κλέψας ἑαυτῷ τὸ μεῖναι μετὰ τοῦ κλαπέντος πράγματος ἐν αὐτῇ τῇ ἡμέρᾳ. Εἴτε τοιγαροῦν ἐν δημοσίῳ τόπῳ εἴτε ἐν ἰδιωτικῷ συλληφθῇ, πρὶν εἰς τὸν ἀφωρισμένον τόπον ἀπαγάγῃ τὸ πρᾶγμα, μανίφεκτός ἐστι κλέπτης, μόνον εἰ μετὰ τοῦ πράγματος τοῦ κλαπέντος συνελήφθη. Καὶ οὕτω ὁ Κάσιος ἔγραψεν. Εἰ δὲ ἀπήγαγε μὲν τὸ πρᾶγμα ἔνθα προώρισε, μετὰ ταῦτα δὲ συνελήφθη, εἰ καὶ φέρων τὸ πρᾶγμα τὸ κλοπιμαῖον συνελήφθη, οὐ ἔστι μανίφεκτος κλέπτης. Εἰ καὶ τὰ μάλιστα γὰρ πολλάκις ἁμαρτάνει κλοπὴν ὡς πολλάκις ψηλαφῶν τὸ πρᾶγμα τὸ κλοπιμαῖον, ὅμως ἐν ἀρχῇ μόνον, τουτέστιν ἐν τῷ καιρῷ, καθ' ὃν κλέπτει, ἔδοξε τοῖς νομικοῖς ὁρίσασθαι τὸ εἶναί τινα μανίφεκτον κλέπτην»· *B.* 60.12.6 (=*D.*47.2.6) και (*σχ.1*)· *Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν* K.19.12· *Ῥωμαϊκαὶ ἀγωγαί* 7.73.1: «... *καὶ μανίφεστά ἐστιν ὅταν ἐπ' αὐτοφώρῳ καταληφθῇ ὁ κλέπτης ἐν τῷ τόπῳ οὗ [[οὐκ]], ἔκλεψεν ἢ ἐν ἑτέρῳ τόπῳ ἔτι βαστάζων τὸ πρᾶγμα πρὶν αὐτὸ ἀποθῆται ἐν ᾧ ὥρισε τόπῳ ἐν αὐτῇ τῇ ἡμέρα μεῖναι...*»· *Φώτιος*, s.v. *Περὶ τῶν ἕνδεκα*, 243: «***κλέπτας δὲ*** *καὶ λωποδύτας καὶ ἀνδραποδιστὰς εἰ* ***μὲν ἐπ' αὐτοφώρῳ λάβοιεν, ἐκόλαζον θανάτῳ· ἂν δ' ἀντιλέγοιεν, εἰς κρίσιν καθίστων***»· *Σοῦδα*, II, s.v. *ἐπ' αὐτοφώρῳ* 334: «*ἐπ' ὀφθαλμοῖς, ἐπ' αὐτῷ τῷ κλέμματι ἁλούς*».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Συναφή κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας:

Πλάτ., *Νόμ.*, IX, 874B: «... *νύκτωρ φῶρα εἰς οἰκίαν εἰσιόντα ἐπὶ κλοπῇ χρημάτων ἐὰν ἑλὼν κτείνῃ, καθαρὸς ἔστω ...*»· Του Ιδίου, *όπ.π.*, IX, 954A–B.

Ἀριστ., *Ἀθ. Πολ.*, 52.1: «*Καθιστᾶσι δὲ καὶ τοὺς ἕνδεκα κληρωτούς, ἐπιμελησομένους τῶν ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ, καὶ τοὺς ἀπαγομένους κλέπτας καὶ τοὺς ἀνδραποδιστὰς καὶ τοὺς λωποδύτας, ἂν μὲν ὁμολογῶσι, θανάτῳ ζημιώσαντας, ἂν δ' ἀμφισβητῶσιν, εἰσάξοντας εἰς τὸ δικαστήριον, κἂν μὲν ἀποφύγωσιν ἀφήσοντας, εἰ δὲ μὴ τότε θανατώσοντας..*»· Του Ιδίου, *Ἀπ. 1. Διάλογοι*, XIII. *Περὶ δικαιοσύνης**, αριθ. 84: « Gregor. Corinth. ad Hermog. *περί μεθόδου δεινότητος* c.19 (Walz Rhet. Gr. VII, 1277) *Εὐρυβάτου πρᾶγμα* (Dem. or. 18,24): *ὁ Εὐρυβάτης οὗτος παλίμβολος γέγονεν ἀνήρ. ὁ δὲ Ἀριστοτέλης κλέπτην μὲν αὐτὸν γενέσθαι, ἁλόντα δὲ ἐπ' αὐτοφώρῳ δεθῆναι καὶ δημοσίᾳ φυλάττεσθαι, κἄπειτα τοὺς φυλάττοντας ἐπιθυμοῦντας θεάσασθαι ὅπως διὰ τῶν τοίχων ἀνιὼν εἰς τὰς οἰκίας παρίοι, λύσαντάς τε αὐτὸν ἐπιδείκνυσθαι παρακαλεῖν, τὸν δὲ τὰς ἐγκεντρίδας ὑποδησάμενον καὶ τοὺς σπόγγους λαβόντα ἀναβῆναί τε ῥᾷστα καὶ τὸν ὄροφον τῆς οἰκίας ἐξελθεῖν, εἶτα ἐν ὅσῳ περιῄεσαν οἱ φύλακες ἑτέρωθεν ὅπως λάβοιεν κατιόντα, οἴχεσθαι φεύγοντα*».

Δημ., *Κατά Τιμοκράτους (24)*, 113: « *ὁ Σόλων... καὶ νόμον εἰσήνεγκεν, εἰ μέν τις μεθ' ἡμέραν ὑπὲρ πεντήκοντα δραχμὰς κλέπτοι, ἀπαγωγὴν πρὸς τοὺς ἕνδεκ' εἶναι, εἰ δέ τις νύκτωρ ὁτιοῦν κλέπτοι, τοῦτον ἐξεῖναι καὶ ἀποκτεῖναι καὶ τρῶσαι διώκοντα καὶ ἀπαγαγεῖν τοῖς ἕνδεκ', εἰ βούλοιτο...*»· Του Ιδίου, *Κατὰ Στεφάνου ψευδομαρτυριῶν Α (45)*, 81: «*Καίτοι πρὸς θεῶν, εἰ κλέπτην σ' ἀπῆγον ὡς ἐπ' αὐτοφώρῳ εἰληφώς, τὴν οὐσίαν ἣν ἔχεις, εἰ πως οἷόν τ' ἦν, ἐπιθείς σοι, εἶτά σ' ἠξίουν, εἰ μὴ φὴς ὑφῃρημένος ταῦτ' ἔχειν, ἀνάγειν ὅθεν εἴληφας, εἰς τίν' ἂν αὖτ' ἀνήγαγες; οὔτε γάρ σοι πατὴρ παρέδωκεν, οὔθ' ηὗρες, οὔτε λαβών πόθεν ἄλλοθεν ἦλθες ὡς ἡμᾶς· βάρβαρος γὰρ ἐωνήθης.....*». Λυσ., *Ἀρεοπαγιτικός. Περὶ τοῦ σηκοῦ ἀπολογία (7)*, 42: «*Ἀλλὰ γάρ, ὦ βουλή, ταῦτα μὲν ἐνθάδε οὐκ οἶδ' ὅ τι δεῖ λέγειν· ἀπέδειξα δ' ὑμῖν ὡς οὐκ ἐνῆν σηκὸς ἐν τῷ χωρίῳ, καὶ μάρτυρας παρεσχόμην καὶ τεκμήρια. Ἃ χρὴ μεμνημένους διαγιγνώσκειν περὶ τοῦ πράγματος, καὶ ἀξιοῦν παρὰ τούτου πυθέσθαι ὅτου ἕνεκα, ἐξὸν ἐπ' αὐτοφώρῳ ἐλέγξαι, τοσούτῳ χρόνῳ ὕστερον εἰς τοσοῦτόν με κατέστησεν ἀγῶνα ...*»· πρβλ. και Του Ιδίου, *Κατὰ Ἀγοράτου ἐνδείξεως (13)*, 85-87.

Ξενοφ., *Οἰκον.*, 14.4-5: « *καίτοι τὰ μὲν καὶ ἐκ τῶν Δράκοντος νόμων, τὰ δὲ καὶ ἐκ τῶν Σόλωνος πειρῶμαι, ἔφη, λαμβάνων ἐμβιβάζειν εἰς τὴν δικαιοσύνην τοὺς οἰκέτας. δοκοῦσι γάρ μοι, ἔφη, καὶ οὗτοι οἱ ἄνδρες θεῖναι πολλοὺς*

---

* = V. Rose (ed.), *Aristoteles. Qui ferebantur librorum fragmenta. [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana]*, Stuttgart 1966, 87.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τῶν νόμων ἐπὶ δικαιοσύνης τῆς τοιαύτης διδασκαλίᾳ. γέγραπται γὰρ ζημιοῦσθαι ἐπὶ τοῖς κλέμμασι καὶ δεδέσθαι, ἤν τις ἄλῳ ποιῶν, καὶ θανατοῦσθαι τοὺς ἐγχειροῦντας. δῆλον οὖν, ἔφη, ὅτι ἔγραφον αὐτὰ βουλόμενοι λυσιτελῆ ποιῆσαι τοῖς ἀδίκοις τὴν αἰσχροκέρδειαν»· Του Ιδίου, *Ἀπομν.*, 2.2.62: *«... κατὰ γὰρ τοὺς νόμους, ἐάν τις φανερὸς γένηται κλέπτων ἢ λωποδυτῶν ἢ βαλαντιοτομῶν ἢ τοιχωρυχῶν ἢ ἀνδραποδιζόμενος ἢ ἱεροσυλῶν, τούτοις θάνατός ἐστιν ἡ ζημία».*

Ισαίου, *Περὶ τοῦ Νικοστράτου κλήρου (4)*, 28: *« Οὗτος γὰρ, ὅτ' ἐπεδήμει ἐνθάδε, πρῶτον μὲν εἰς τὸ δεσμωτήριον ὡς κλέπτης ὢν ἐπ' αὐτοφώρῳ ἀπήχθη, τότε δὲ ἀφεθεὶς μεθ' ἑτέρων τινῶν ὑπὸ τῶν ἕνδεκα, οὓς δημοσίᾳ ἅπαντας ὑμεῖς ἀποκτείνατε, ...» .*

Ἀριστοφ., *Πλοῦτος* (αρχαίο σχόλιο), αρ. 455*: *« ἐπ' αὐτοφώρῳ εἰλημμένῳ: Φανερῶς, ἐπ' αὐτῷ τῷ ἔργῳ· κυρίως δὲ ἐπὶ τῶν κλεπτῶν τοῦτο λέγεται· φὼρ γὰρ ὁ κλέπτης».*

Αἰσχίν., *Κατὰ Τιμάρχου (1)*, 91: *«Τίς γὰρ ἢ τῶν λωποδυτῶν ἢ τῶν κλεπτῶν ἢ τῶν μοιχῶν ἢ τῶν ἀνδροφόνων, ἢ τῶν τὰ μέγιστα μὲν ἀδικούντων, λάθρᾳ δὲ τοῦτο πραττόντων, δώσει δίκην; καὶ γὰρ τούτων οἱ μὲν ἐπ' αὐτοφώρῳ ἁλόντες, ἐὰν ὁμολογῶσι, παραχρῆμα θανάτῳ ζημιοῦνται, οἱ δὲ λαθόντες καὶ ἔξαρνοι γενόμενοι κρίνονται ἐν τοῖς δικαστηρίοις, εὑρίσκεται δὲ ἡ ἀλήθεια ἐκ τῶν εἰκότων».*

Πολυδεύκης, VIII, 69: *« Ἐπ' αὐτῇ τῇ φωρᾷ, ἐπ' αὐτοφώρῳς ἐλήφθη, κατεφωράθη· ἐπὶ δὲ τοῦ ὑποπτευθέντος, ἐξ ὑπονοίας, ἐξ ὑποψίας, εἰκότων, σημείων, τεκμηρίων, συμβόλων».*

Ἡσύχιος, II, 73, σ. 140, s.v. *ἐπ' αὐτοφανέσι· ἐπ' αὐτοφώρῳ*: *«Ἐπ' αὐτοφώρῳ δὲ ὁ φανερῶς καταληφθείς, ὑπεύθυνος γενόμενος, ἢ ἐπ' αὐτῷ τῷ κλέμματι εὑρεθείς, ἔτι κατέχων αὐτό».*

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

P. Krueger, "Über furtum conceptum prohibitum und non exhibitum", *SZ RA* 5 (1884), 219· Hitzig, "Beiträge zur Lehre vom furtum", *SZ RA* 23 (1902), 313, 328· Lipsius, *AR*, 319 επ.· Dareste, *La science du droit en Grèce*, 139, 156 επ.· G. Glotz, *DAGR*, III.1, *s.v. Klopé*, 827· Του Ιδίου, *Solidarité*, 203 επ.· Mommsen, *Droit pénal*, III, 53-57, 270· P. Huvelin, *Études sur le furtum*, κυρίως 488 επ.· F. De Visscher, Le "fur manifestus", *NRH* 46 (1922), 442-512 (= *Études de droit romain*, Paris 1931, 137-214, κυρίως 147 σημ. 1, 175 σημ. 2, 177 σημ. 3, 186)· Του Ιδίου, "La procedure d' enquête "lance et licio" et les actions "concepti" et "oblati", *RHD* 6 (1925), 249-277 (= *Études de droit romain*, Paris 1931, 217-253, κυρίως 237-241)· Viard, *André Alciat*, 276· Daube, "Some Comparative Law, Furtum Conceptum", *TR* 15 (1937), 48· E. Weiss, "Lance et licio", *ZS RA* 46 (1922), 455-465· S. Perozzi, *Istituzioni di diritto romano*[2], II, Roma 1928, 327 σημ. 1· V. Arangio–Ruiz, *"La répression du vol flagrant et du non flagrant dans l' ancien droit*

---

* = Fr. Dübner (ed.), *Scholia Graeca in Aristophanem (cum prolegomenis grammaticorum). Scholia in Plutum*, Hildesheim 1969, 349.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

romain", *Revue* Al *Qanoun Wal Iqtisad*, II, 1932, 109 επ. (= *Scritti di diritto romano*, II, Naples 1974, 369-397-βλ. και βιβλιοκρισία του M. Lauria, *SDHJ* 16 (1950), 413-414)· A. Berger, "D.9.2.4.1 und das "endoplorato" der Zwölftafeln" [*St. Albertoni*, I], 381-397 (*Studi di diritto privato*, 17)· E. Carrelli, "La repressione del furto flagrante nel diritto quiritario", *Annali dell' Università di Bari* 2 (1939), 107 επ.· H. F. Jolowicz, *Digest XLVII.2 De Furtis*, Cambridge 1940, lxviii–lxxiv· F. Wieacker, "Endoplorare. Diebstahlsverfolgung und Gerücht im Altrömischen Recht, [*Fs. Wenger*, I], 129 επ., 154 επ.· M. Lemosse, "Les actions pénales de vol dans l' ancien droit civil romain", [*Mél. Lévy–Bruhl*], 179 επ.· L. Gernet, "Note sur la notion de délit privé en droit grec", [*Mél. Lévy–Bruhl*], 393-405, κυρίως 394 σημ 2, 398 επ. (*Publications de l' Institut de droit romain de l' Université de Paris*, 17)· De Zulueta, *Institutes of Gaius*, II, 199-203· F. Horak, s.v. *Quaestio lance et licio*, *RE* 24 (1963), 788-801· Harrison, *Law of Athens*, II, κυρίως 223-224· Hansen, *Apagoge, Endeixis and Ephegesis*, κυρίως 36 επ, 48 επ.· J. G. Wolf, "Lanx und Licium. Das Ritual der Haussuchung im altrömischen Recht", [*Sympotica F. Wieacker*], Göttingen 1970, 59- 79 (βλ. και βιβλιοκρισία R. Knütel εις *SZ RA* 88 (1971), 531-532)· A. Watson, "Si adorat furto", *LABEO* 21 (1975), 193-196 (= *Studies in Roman Private Law*, London 1991, 309-312)· L. Gernet, *Anthropologie de la Grèce antique*, Paris 1976, 267-268, 320-321· P. J. Rhodes, *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, Oxford 1981, 580-581· D. Cohen, *Theft in Athenian Law*, München 1983, κυρίως 52 επ.· E. M. Harris, «"In the Act" or "Red Handed?". Apagoge to the Eleven and Furtum Manifestum», [*Symp. 1993*], 169-184· G. MacCormack, "Visus vel Deprehensus: Inst.4.1.3", [*Ἀ. Ankum*, I], 275-283· Του Ιδίου, "Ope Concilio factum", *TR* 41 (1983), 271-293· E. Metzger, *A Companion to Justinian' s Institutes*, New York 1998, 178 επ.· M. Balzarini, "Il furto manifesto tra pena pubblica e pena privata", [*Illecito e pena privata in età repubblicana. Atti del convegno internazionale di diritto romano, Copanello 4-7 giugno 1990*], Napoli 1992, 49 επ.· Kaser, *RPR*, I, §41 III.2 -5, §143 II.1-2/ II, §272 κυρίως σημ. 11, 16· Crawford, *Roman Statutes*, II, 609-619.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Ελληνικά αποσπάσματα που συμβάλλουν στην αποσαφήνιση των νομικών εννοιών.

Ι. Προλεγόμενα.

Πέραν των ανωτέρω διατάξεων που προαναφέρθηκαν (Κεφ. Α΄) πολυπληθή είναι επίσης τα ελληνόγλωσσα αποσπάσματα τα οποία δύνανται να εξετασθούν ως στοιχεία που συμβάλλουν στην αποσαφήνιση των νομικών εννοιών και, δι' αυτής, στην ευκρίνεια των νομικών ρυθμίσεων. Μέσω των ελληνικών αυτών χωρίων[235] αποκαλύπτεται ο βαθύτατα εδραιωμένος χαρακτήρας της ελληνικής ως επιστημονικής γλώσσας[236]

---

235. Άλλωστε η ευρύτατα διαδεδομένη πρακτική της ενσωματώσεως ελληνικών γλωσσικών δανείων σε λατινικά κείμενα είχε ως επακόλουθο τη δημιουργία αντίστοιχων λατινικών όρων από τους λατίνους συγγραφείς. Πρβλ. O. Weise, *Die griechischen Wörter im Latein*, Leipzig 1882· R. Moes, *Les Hellénismes de l' époque Theodosienne*, Strasbourg 1980· Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, 295 επ.· F. R. Armandos (μετ. A. V. Lecumberri-επιμ. Γ. Αναστασίου-Χ. Χαραλαμπάκη), *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας από τις απαρχές ως τις μέρες μας*, Αθήνα 2003, § §297-303.

236. Στο μεσογειακό κόσμο της αρχαιότητας η κυριαρχία της ελληνικής, ως διεθνούς πολιτισμικής και επιστημονικής γλώσσας, υπήρξε, ως γνωστόν, βαθύτατα εδραιωμένη. Εκπαίδευση, φιλοσοφία, ιστοριογραφία, εγκυκλοπαιδική γραμματεία και φυσικές επιστήμες (κυρίως η ιατρική αλλά και η αστρονομία), διατυπώνουν και διαχέουν τα διδάγματά τους υπό το ελληνικό γλωσσικό ένδυμα (Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, 47, 201 επ. 224 επ., 239 επ., 253 επ.· πρβλ. και Collinet, *Histoire de l' École de droit de Beyrouth*, 212, 217-218). Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι παρά την αρμονική συνύπαρξη ελληνικού και λατινικού εκπαιδευτικού συστήματος που διαμορφώθηκε στη Ρώμη, ήδη από το πρώτο ήμισυ του 3ου αι. π.Χ., και συνέβαλε καθοριστικά στη θεμελίωση και τον εμπλουτισμό της λατινικής γλώσσας και των επί μέρους κλάδων της λατινικής γραμματείας, στο ανατολικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους το ενδιαφέρον για τη λατινική γραμματεία θα παραμείνει, σε γενικές γραμμές, χλιαρό. Κι αυτό παρά τις προσπάθειες της ρωμαϊκής πολιτείας, από την περίοδο του Διοκλητιανού και εξής, να ενδυναμώσει τις λατινικές σπουδές με κατάλληλες νομοθετικές ρυθμίσεις (Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, 205-206). Πρβλ. τη σχετική διάταξη των αυτοκρατόρων Θεοδοσίου-Βαλεντινιανού έτους 425 μ.Χ. (*C.J.*11.19) περί ελευθερίων σπουδών της Ρώμης και Κωνσταντινουπόλεως.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κατάλληλης να υπηρετήσει την έκφραση αφηρημένων εννοιών και τη δημιουργία νέων συνθετικών δομών ήδη από την περίοδο των προσωκρατικών φιλοσόφων[237]. Άλλωστε ενδείξεις της βαθύτατης αυτής και μακρόχρονης επιρροής της ελληνικής στους τομείς της εκπαίδευσης, της ρητορικής, της γραμματικής, αλλά και της ιατρικής, αποτελούν οι ποικίλοι ελληνικοί όροι ή λόγιες εκφράσεις που απαντώνται στις νομικές αποφάνσεις των κλασσικών ρωμαίων νομομαθών οι οποίες επελέγησαν να συμπεριληφθούν στην ιουστινιάνεια κωδικοποίηση. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα ακόλουθα χωρία τα οποία, κατά το μεγαλύτερό τους μέρος, προέρχονται από τον ιουστινιάνειο *Πανδέκτη* και τις εισαγωγικές του *Constitutiones*:

Εκπαίδευση:

*C.J.*1.17.2,2 (*Imp. Caesar Flavius Iustinianus A. ad senatum et omnes populos*–533: **πρῶτα**)[238], *Const. Omnem*, 5 (**λύτας**)[239], *Const. Tanta* (**Δέδωκεν**), 21 (**κατὰ πόδα, παράτιτλα**)[240], *D.*50.13.1 (*ULPIANUS libro octavo de omnibus tribunalibus:* **ἐλευθέρια**)[241].

---

237. Το στοιχείο άλλωστε αυτό είναι εκείνο που διαφοροποιεί την ελληνική από τη λατινική εως τις σύγχρονες ευρωπαϊκές επιστημονικές γλώσσες, οι οποίες αποτελούν κατά βάση εφαρμογή και διεύρυνση της ελληνικής επιστημονικής γλώσσας (Armandos, *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, *όπ. π.*, §§197 επ., 227, 228 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές).

238. «.. Igitur prima quidem pars totius contextus, quae Graeco vocabulo *πρῶτα* nuncupatur, in quattuor libros seposita est» = *Const. Omnem*, 2: « .. in reliquam vero anni partem secundum optimam consequentiam primam legum partem eis tradi sancimus, quae Graeco vocabulo *πρῶτα* nuncupatur, qua nihil est auterius, quia quod primum est aliud ante se habere non potest» = *Const. Tanta*, 2: « Igitur prima quidem pars totius contextus, quae Graeco vocabulo *πρῶτα* nuncupatur...». Πρβλ. *και B.*2.6.20,21.

239. «Sed quia solitum est anni quarti studiosos Graeco et consuetuto quodam vocabulo *λύτας* appellari, habeant quidem, si maluerint, hoc cognomen....». Πρβλ. Collinet, *Histoire de l' école de droit de Beyrouth*, 99.

240. «..nisi tantum si velit eas in Graecam voce transformare sub eodem ordine eaque consequentia, sub qua et voces Romanae positae sunt (hoc quod Graeci *κατὰ πόδα* dicunt), et si qui forsitan per titulorum suptilitatem adnotare maluerint et ea quae *παράτιτλα* nuncupantur componere». Πρβλ. *και C.J.* 1.17.1,12/13. Επί του θέματος βλ. ενδεικτικώς A. Berger, "The Emperor Justinian' s Ban upon Commentaries to the Digest", *Quaterly Bulletin of the Polish Institute of Art and Sciences in America* 3 (1945), 656-696· Pringsheim, Justinian' s Prohibition, 390 επ.· Van der Wal, *Les commentaires grecs du Code de Justinien*, *όπ.π.*, 16-17, 64-79.

241. «Praeses provinciae de mercedibus jus dicere solet, sed praeceptoribus tantum

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ητορική:

D.35.2.88 pr. (*AFRICANUS libro quinto quaestionum*: ***τῶν ἀπόρων***, ***τοῦ ψευδομένου***)[242], *D*.50.17.65 (*IULIANUS libro quinquagensimo quarto digestorum*: ***σωρίτην***)[243]=*D*.50.16.177 (*ULPIANUS libro quadrangesimo septimo ad Sabinum*: ***σωρίτην***)[244].

studiorum liberalium. liberalia autem studia accipimus, quae Graeci *ἐλευθέρια* appellant: rhetores continebuntur, grammatici, geometrae». Η διάταξη αναφέρεται στη δυνατότητα των διδασκάλων των *studiorum liberalium*, των *ἐλευθερίων* σπουδών σύμφωνα με την ελληνική ορολογία, να προσφύγουν δια της *actio locati* κατά τη διαδικασία της *cognitio extra ordinem* προκειμένου να διεκδικήσουν την καταβολή των αμοιβών τους. Πρβλ. και *B*.54.14.1: «Τοῖς παιδευταῖς μόνον τῶν ἐλευθερίων σπουδασμάτων, οἷον ῥήτορσι καὶ γραμματικοῖς καὶ γεωμέτραις καὶ ἰατροῖς καὶ ἰατρίναις...περὶ μισθῶν ἐξτραορδιναρίως ὁ ἄρχων δικαιοδοτεῖ ».

242. «Qui quadringenta habebat, trecenta legavit: deinde funcum tibi "dignum centum aureis" sub hac condicione legavit, si legi Falcidiae in testamento suo locus non esset: quaeritur, quid juris est. dixi *τῶν ἀπόρων* hanc quaestionem esse, qui tractatus apud dialecticos *τοῦ ψευδομένου* dicitur. etemim quidquid constituerimus verum esse, falsum reperietur. namque si legatum tibi datum valere dicamus, legi Falcidiae locus erit ideoque deficiente condicione non debebitur. rursus si, quia condicio deficiat, legatum valiturum non sit, legi Falcidiae locus non erit: porro si legi locus non sit, exsistente condicione legatum tibi debebitur. cum autem voluntatem testatoris eam fuisse appareat, ut propter tuum legatum ceterorum legata minui nollet, magis est, ut statuere debeamus tui legati condicionem defecisse». Στη διάταξη αυτή ο Africanus αναφέρεται σε ειδική περίπτωση αιρέσεως τεθείσης σε κληροδοσία και συγκεκριμένα της αιρέσεως περί μη εφαρμογής του φαλκιδίου στη διαθήκη του κληροδοτούντος. Η περίπτωση αυτή, κατά τον Africanus είναι περίπλοκη και αποκαλείται από τους διαλεκτικούς περίπτωση "*τοῦ ψευδομένου*" διότι εκείνο το οποίο θέλουμε να ορίσουμε ως ορθό ανευρίσκεται τελικώς ψευδές.

243. « Ea est natura cavillationis, quam Graeci *σωρίτην* appellant, ut ab evidenter veris per brevissimas mutationes disputatio ad ea, quae evidenter falsa sunt, perducatur». Πρβλ. *B*.2.2.170: «Σωρίτης λέγεται ὁ παραλογισμὸς ἤτοι εἰρωνεία».

244. « Natura cavillationis, quam Graeci *σωρίτην* appellaverunt, haec est, ut ab evidenter veris per brevissimas mutationes disputatio ad ea, quae evidenter falsa sunt, perducatur». Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη διάταξη του *Πανδέκτη* επί της οποίας προφανείς είναι οι αριστοτελικές επιρροές, η σοφιστεία (*σωρίτης*), δηλ. συλλογισμός που ομοιάζει με σωρό, αποτελεί τεχνική με την οποία ο λόγος άγεται από τα προφανώς ορθά στα προφανώς ψευδή μέσω βραχυτάτων παραλλαγών· πρβλ. και το σχετικό σχόλιο του Bulgarus (*Ad Dig. tit. de diversis regulis juris antiqui commentarius*, έκδ. F. C. G. Bechhaus, 1856, 58) στον Stein, *Regulae juris*, 134. Κατά τον Αριστοτέλη (*Ρητ*., 2.24. 1402a, 23) η τεχνική των αντιτιθεμένων επιχειρημάτων που καλλιέργησε ο Πρωταγόρας είχε ως αποτέλεσμα το τελικό προβάδισμα του ασθενεστέρου επιχειρήματος έναντι του ισχυροτέρου. Περί του σχολιασμού της διατάξεως από τον Alciatus ο οποίος επίσης αναφέρεται στις επιρροές της αριστοτελικής μεθοδολογίας βλ. Viard, *André Alciat*, 252 σημ. 1.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ιατρική:

D.21.1.5 (*PAULUS libro undecimo ad Sabinum*: ***κακοήθεια***, ***πάθος***, ***νόσος***, ***ἀρρωστία***)[245], *D*.21.1.10,3-4 (*ULPIANUS libro primum ad edictum aedilium curulium*: ***νυκτάλωπα***)[246], *D*.21.1.1,7 (*ULPIANUS libro primo ad edictum aedilium curulium*: ***φθίσις***)[247], *D*.21.1.14,7–9 (*ULPIANUS libro primo ad edictum aedilium curulium*: ***ἀντιάδας***)[248].

Αρχαιοελληνικά γνωμικά:

D.1.16.6,3 (*ULPIANUS libro primo de officio proconsulis*: ***οὔτε πάντα***, ***οὔτε πάντοτε***, ***οὔτε παρὰ πάντων***)[249], *D*.40.5.20 (*POMPONIUS libro septimo epistu-*

---

245. Βλ. *Κεφ. Α΄, ΙΙ Β.2.*

246. «De myope quaesitum est, a sanus esset: et puto eum redhiberi posse. Sed ***νυκτάλωπα*** morbosum esse constat, id est ubi homo nequematutino tempore videt neque vespertino, quod genus morbi Graeci vocant *νυκτάλωπα*». Πρβλ. Pringsheim, *GLS*, 479 σημ. 1.

247. «Sed sciendum est morbum apud Sabinum sic definitum esse habitum cuiusque corporis contra naturam, qui usum eius ad id facit deteriorem, cuius causa natura nobis eius corporis sanitatem dedit:id autem alias in toto corpore, alias in parte accodere (namque totius corporis morbus est puta *φθίσις* febris, partis veluti caecitas». Στη συγκεκριμένη διάταξη καθορίζεται η έννοια της ασθενείας προκειμένου να προσδιορισθεί η έκταση εφαρμογής αγορανομικού διατάγματος που παρείχε τη δυνατότητα αναστροφής της πωλήσεως ανδραπόδου σε περίπτωση φυσικών ελαττωμάτων του πωληθέντος. Κατά τον Sabinus ως ασθένεια ορίζεται η κατάσταση του σώματος η οποία χειροτερεύει τη χρήση του για τους σκοπούς για τους οποίους η φύση έδωσε την υγεία του σώματος. Μπορεί δε να συμβαίνει είτε σε ολόκληρο το σώμα είτε σε τμήμα αυτού, ως παράδειγμα δε ασθενείας ολοκλήρου του σώματος αναφέρεται η *φθίσις*. Πρβλ. ομοίως και *Β*.19.10.1,7· *Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν* Α΄ 12.1. Βλ. επίσης *Πλάτ., Νόμ.*, 916Α: «ἐάν τις ἀνδράποδον ἀποδῶται κάμνον *φθόῃ* ἢ λιθῶν ἢ στραγγουριῶν ἢ τῇ καλουμένῃ ἱερᾷ νόσῳ ἢ καὶ ἑτέρῳ τινὶ ἀδήλῳ τοῖς πολλοῖς νοσήματι μακρῷ καὶ δυσίατῳ κατὰ τὸ σῶμα ἢ κατὰ τὴν διάνοιαν..... ὁ πριάμενος ..... ἀναγέτω» όπου *ἀναγωγή* παρέχεται μόνον για τις μη προφανείς στον αγοραστή μακρές και δυσίατες ψυχικές ή σωματικές ασθένειες, μεταξύ των οποίων ως πλέον βαρείες αναφέρονται η φθίσις (*φθόη*), η δυσουρία (*στραγγουρία*), η λιθίασις και η επιληψία (*ἱερά νόσος*).

248. «Mulierem ita artam, ut mulier fieri non possit, sanam non videri constat. Si quis *ἀντιάδας* habeat, an redhiberi quasi vitiosus possit, quaeritur.et si *ἀντιάδας* hae sunt quas existimo, id est inveteratas, et qui iam discuti non possint faucium tumores, qui *ἀντιάδας* habet vitiosus est. Πρβλ. *και Β*.19.10.14,9: «Ο ἔχων χοιράδας παλαιὰς ἀνιάτους ἐμπαθής ἐστι». Μόνον οι πεπαλαιωμένες και μη δυνάμενες να διαλυθούν *ἀντιάδες* (δηλ. αδένες εντός του λαιμού εκατέρωθεν της υπογλωττίδος) θεωρούνται ελάττωμα αναστρέφον την πώληση.

249. « Non vero in totum xeniis abstinere debebit proconsul, sed modum adicere, ut neque morose in totum abstineat neque avare modum xeniorum excedat, quam rem divus

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

rum: ***κἂν τὸν ἕτερον πόδα ἐν τῇ σορῷ ἔχω, προσμαθεῖν τι βουλοίμην***)[250].

Λόγιες εκφράσεις (επεξηγηματικού ή καλλωπιστικού ή ρητορικού χαρακτήρος):

*C.J.*8.41.8,1 (*Iustinianus A ad Senatum, 530*): ***ἀνοβατεύτως***)[251], *D.*2.13.7,1 (*PAULUS libro tertio ad edictum*: ***δεύτερον, πάλιν***)[252], *D.*11.3.1,3 (*ULPIANUS libro vicensimo tertio ad edictum*: ***τῶν μέσων ἐστίν***)[253], *D.*13.3.3 (*ULPIANUS libro*

Severus et imperator Antoninus elegantissime epistula sunt moderati, cuius epistulae verba haec sunt: " Quantum ad xenia pertinet, audi quid sentimus: vetus proverbium est: *οὔτε πάντα, οὔτε πάντοτε, οὔτε παρὰ πάντων*». Η συγκεκριμένη διάταξη, η οποία αποτελεί μαρτυρία συναφούς πρακτικής εδραιωμένης στις ελληνόφωνες επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, περιλαμβάνει οδηγίες των αυτοκρατόρων Severus-Antoninus προς τους ανθυπάτους των ρωμαϊκών επαρχιών. Με τις οδηγίες αυτές ορίζεται το μέτρο που θα πρέπει να τηρείται σχετικά με την αποδοχή των ποικίλων "*munerorum*" που απολαμβάνουν οι διοικητές κατά τη διάρκεια της "ξενίας" τους στις ρωμαϊκές επαρχίες. Η σχετική δε αυτοκρατορική επιστολή κάνει χρήση ελληνικού γνωμικού με το οποίο, κατά τρόπο λακωνικό και ακριβή, καθορίζονται τα όρια των επιτρεπτών δώρων της φιλοξενίας. Επί του περιεχομένου της διατάξεως, όσον αφορά ειδικότερα την έννοια των λατινικών όρων *munus* και *donum* βλ. Michel, *Gratuitè*, 486-487 Περί της αποκαταστάσεως του κειμένου από τον Angelus Politianus βλ. Viard, *André Alciat*, 128-129 σημ 2.

250. «..nam ego discendi cupiditate, quam solam vivendi rationem optimam in octavum et septuagesimum annum aetatis duxi, memor sum ejus sententiae, qui dixisse fertur: *κἂν τὸν ἕτερον πόδα ἐν τῇ σορῷ ἔχω, προσμαθεῖν τι βουλοίμην*».

251. «...Et generaliter definimus voluntate solum esse, non lege novandum, etsi non verbis exprimatur, ut sine novatione, quod solito vocabulo *ἀνοβατεύτως* dicunt, causa procedat: hoc enim naturalibus inesse rebus volumuset non verbis extrinsecus supervenire». Πρβλ. και τη σχετική σημείωση (1) του Π. Τσιτσεκλή στη μετάφρασή του σε ελληνική γλώσσα των διατάξεων του Ιουστινιανείου *Κώδικα* (Τόμος Β, Αθήναι 1912, σημ. 327).

252. «... veluti si peregre habere quod primum editum est doceat: vel minus plene editum: vel eas rationes, quas casu maiore, non vero neglegentia perdiderit nam si eo casu amisit, cui ignosci debeat, ex integro edi iubebit. Haec vox 'iterum' duas res significat: alteram, qua demonstraretur tempus secundum, quod Graeci *δεύτερον* dicunt: alteram, quae ab insequentia quoque tempora pertinet, quae Graece dicitur *πάλιν*, quod ita accipitur 'quotiens opus erit'. nam potest fieri ut bis editam sibi rationem quis perdiderit: ut verbum iterum pro saepius accipiatur.». Προκειμένου περί χορηγήσεως πραιτωρικής ειδικής αδείας για την επανέκδοση (*iterum*) απωλεσθέντων λογαριασμών στους ασκούντας την αργυροπρακτική τέχνη, ο Paulus χρησιμοποιεί τους ελληνικούς όρους *ἐκ δευτέρου* (=*δεύτερη φορά, δεύτερος χρόνος*) και *πάλιν* (=*κάθε φορά που παρουσιάζεται ανάγκη, συχνά*) για να ορίσει το ακριβές περιεχόμενο της διαταγής του πραίτορος και συγκεκριμένα της λέξεως "*iterum*". Περί της αποκαταστάσεως του υπάρχοντος, στις προηγούμενες εκδόσεις του *Πανδέκτη* κενού στη θέση των ελληνικών όρων της διατάξεως από τους G. Budaeus και Alciatus βλ. Viard, *André Alciat*, 272 σημ 6.

253. «Persuadere autem est plus quam compelli atque cogi sibi parere. sed persuadere *τῶν μέσων ἐστίν*, nam et bonum consilium quis dando potest suadere et malum: et

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

vicensimo septimo ad edictum) / *D*.22.3.28 (*LABEO libro septimo pithanon a Paulo epitomatorum*) / *D*.46.3.13 (*IULIANUS libro quinquagensimo quarto digestorum*) και *D*.46.8.12 (*ULPIANUS libro octagensimo ad edictum*) στις οποίες γίνεται χρήση της εκφράσεως ***ἐν πλάτει***[254], *D*.15.1.7.2 (*ULPIANUS libro vicensimo nono ad edictum*: ***παχυμέστερον***)[255], *D*.32.39.1 (*SCAEVOLA libro vicesimo digestorum*: ***μάλιστα***)[256], *D*.38.7.1 (*IULIANUS libro vicensimo septimo digestorum*) και *D*.42.4.2.4 (*ULPIANUS libro quinto ad edictum*) στις οποίες γίνεται χρήση του επιρρήματος ***παρατατικῶς***[257], *D*.50.16.58 pr. (*GAIUS libro vicensimo quarto ad edictum provinciale*: ***καταχρηστικῶς***)[258], *D*.48.5.6.1 (*PAPINIANUS libro primo*

---

ideo praetor adiecit "dolo malo, quo eum deteriorem faceret"...». Ο Ulpianus επεξηγεί την έννοια του ρήματος *persuadere* (καταπείθω) που χρησιμοποιείται στο πραιτωρικό ήδικτο περί χορηγήσεως αγωγής δια το διπλάσιον της αξίας του πράγματος εναντίον εκείνου ο οποίος διέφθειρε αλλότριο δούλο. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι το ρήμα *καταπείθω «τῶν μέσων (λέξεων) ἐστί»*, δηλ. ανήκει στις λέξεις που, από άποψη ηθική, έχουν και καλή και κακή έννοια (*βρίσκονται σε μέση κατάσταση*) καθώς δύναται κανείς να πείσει κάποιον προς το καλό ή το κακό.

254. Πρβλ. ενδεικτικώς τη *D*.22.3.28 (*LABEO libro septimo pithanon a Paulo epitomatorum*:«... PAULUS: immo cum in arbitrio quaeritur, memoria facti operis exstet nec ne, non hoc quaeritur, num aliquis meminerit, quo die aut quo consule factum sit, sed num hoc aliquo modo probari possit, quando id opus factum sitët hoc ita, quod Graece dici solet *ἐν πλάτει*, enim potest hoc memoria non teneri ....»· πρβλ. και Troje, *Graeca leguntur*, 13 σημ. 25-26.

255. «... alia causa est peculii liberae administrationis: nam haec specialiter concedenda est. Seire auten non utique singulas res debet, sed *παχυμέστερον*, et in hanc sententiam Pomponius inclinat». *Παχυμέστερον* υπό την έννοια του *«χονδρικῶς»*, αντίθετο του *«λεπτομερέστερον»*. Δεν απαιτείται ο κύριος να γνωρίζει λεπτομερώς τα κατ' ιδίαν πράγματα που συναποτελούν το χρημάτιον του δούλου· αρκεί να τα γνωρίζει *σε γενικές γραμμές*.

256. « ... quod vellet ei relinquere praedia quae nominasset, eaque dicta in testationem Gaium Seium redegisse etiam ipso testatore interrogato, an ea dixisset, et responso ejus tali ***μάλιστα*** inserto: quaesitum est, an praedia, quae destinata essent, ex causa fideicommissi ad Gaium Seium pertinerent.».

257. *D*.38.7.1: «Haec verba edicti "tum quem ei heredum esse oporteret, si intestatus mortuus esset" *παρατατικῶς* et cum quodam temporis spatio accipiuntur ...»· *D*.42.4.2.4: «Haec verba "defenderetur" scripta sunt, ut neque sufficiat umquam defendisse, si non duret defensio, neque obait, si nunc offeratur». Στις συγκεκριμένες διατάξεις γίνεται χρήση από τον Julianus και τον Ulpianus του ελληνικού όρου "*παρατατικῶς*", υπό την έννοια του συνεχούς, επιμηκυνομένου χρονικού διαστήματος κάποιας ενεργείας ή γεγονότος προκειμένου να επέλθουν οι προβλεπόμενες έννομες συνέπειες· πρβλ. και *LSJ*, s.v. *παρατατικῶς*. Διαφορετική ερμηνεία δίδει ο Avotins (On the Greek Vocabulary of the Digest, 272).

258. «Licet inter "gesta" et "facta" videtur quaedam esse suptilis differentia, attamen *καταχρηστικῶς* nihil inter factum et gestum interest». Αν και γενικώς θεωρείται ότι υφίσταται κάποια λεπτή διαφορά μεταξύ ενεργηθέντων και πραχθέντων, κατά τον Γάϊο, ουδεμία διαφορά υπάρχει *καταχρηστικῶς (όχι κυριολεκτικώς)*.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

e adulteriis: **καταχρηστικώτερον**)[259] *D*.44.5.1,6 (*ULPIANUS libro septuagensimo sexto ad edictum*: **ἐπαιωρούμενον**)[260], *D*.36.1.17 pr. (*ULPIANUS libro quarto fideicommissorum*: **ὑποκοριστικῶς**)[261], *D*.38.16.8 pr.–1 (*IULIANUS libro quinquagensimo nono digestorum*: **ἀναφορικῶς**)[262], *D*.36.1.83 (*PAULUS imperalium sententiarum in cognitionibus prolatarum ex libris VI libro primo seu decretorum libro II*: **μονομερῶς**)[263] *D*.45.1.97 (*CELSUS libro vicensimo sexto digestorum*: **hippocentaurum**)[264] .

Διάφοροι άλλοι ελληνικοί όροι και εκφράσεις:

Const. Deo Auctore, 8=*C.J.*1.17.1,8 *Imp. Justinianus a Triboniano viro eminentissimo quaestori sacri palatii*–530) (**antinomia**)[265], *C.J.*12.41 (**De salgamo hospi-**

---

259. «Lex stuprum et adulterium promiscuae et *καταχρηστικώτερον* appellat...». Ο νόμος χρησιμοποιεί τις λέξεις φθορά και μοιχεία ανάμικτα και μάλλον *καταχρηστικώς*, δηλ. χωρίς να κυριολεκτεί. Βλ.και *Κεφ. Α΄. ΙΙ Ζ.2β.*

260. «In summa si in continenti impositum quid si liberto, quod *ἐπαιωρούμενον* oneret eius libertatem, dicendum est exceptioni locum facere». Χρήση του όρου *ἐπαιωρούμενον* υπό την έννοια του (δυσμενούς) γεγονότος που παραμένει εκκρεμές, μετέωρο. Συγκεκριμένα η διάταξη ορίζει ότι η επαπειλουμένη επιβάρυνση της ελευθερίας απελευθέρου δύναται να αποτελέσει δικαιολογητική βάση ενστάσεως.

261. «... et si "peculium meum" testator dixerit, quia plerique "*ὑποκοριστικῶς*" patrimonium suum peculium dicunt, cogendus erit ...». Ως «χρημάτιον» καλείται από πολλούς διαθέτες *ὑποκοριστικῶς* η περιουσία τους στο σύνολό της.

262. «Item praetor edicto suo proximitatis nomine bonorum possessionem pollicetur his, qui defuncto mortis tempore cognati fuerint. nam quod in consuetudine nepotes cognati appellantur etiam eorum, post quorum mortem concepti sunt, non proprie, sed per abusionem vel potius «*ἀναφορικῶς*» accidit.»

263. «... appellatione facta, cum solus Foebus egisset *μονομερῶς*...». Ο ενάγων ηττήθηκε διότι άσκησε την έφεση *μονομερῶς* (δηλ. κατά τρόπο μονομερή, άδικο) κατά δικαστικής αποφάσεως περί εγκαταστάσεως καταπιστευματοδόχου. Βλ. και κατωτέρω *σ. 201*.

264. «Si ita stipulatus fuero:"te sisti?" nisi steteris, hippocentaurum dari? proinde erit, atque "te sisti" solummodo stipulatus essem». Άκυρος είναι η αγοραπωλησία φυσικώς ανυπάρκτου πράγματος, όπως ο *ἱπποκένταυρος*. Περί του φιλολογικού σχολιασμού της διατάξεως από τον Alciatus, με αναφορά σε σχετικό χωρίο του ρήτορα Πορφύριου βλ. Viard, *André Alciat*, 253 σημ. 8.

265. «Nulla itaque in omnibus praedicti codicis membris antinomia (sic enim a vetustate Graeco vocabulo nuncupatur) aliquem sibi vindicet locum, sed sit una concordia, una consequentia, adversario nemine constituto». Επίσης *C.J.*1.17.1.13: «ne autem per scripturam aliqua fiat in posterum dubitatio, iubemus non per siglorum captiones et compendiosa aenigmata, quae multas per se et per suum vitium antinomias induxerunt, eiusdem codicis textum conscribi ...». Οι συγκεκριμένες διατάξεις διατυπώνουν την κατευθυντήρια αρχή της εξαλείψεως των *ἀντινομιῶν* μεταξύ των διατάξεων του ιουστινιάνειου *Κώδικος* και του *Πανδέκτη*. Ως εκ τούτου απαγορεύουν την

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

tibus non praebendo)[266], *D*.47.2.43,9 (*ULPIANUS libro quadragensimo primo ad Sabinum:* ***εὕρετρα***)[267], *D*.8.2.17,2 (*ULPIANUS libro vicensimo nono ad Sabinum:* ***κατ' ἀντανάκλασιν***)[268], *D*.5.3.25,11 (*ULPIANUS libro quinto decimo ad edictum:* ***ἀντίδωρα***)[269], *D*.28.1.22,5 (*ULPIANUS libro trigesimo nono ad edictum:* ***χαρα-***

παρεμβολή "υπομνημάτων"(*commentaria*) καθώς και τη θέση "σίγλων" (*sigla*) και "συντετμημένων αινιγμάτων" (*compendiosa aenigmata*) τα οποία, εύλογα, εισάγουν αντιφάσεις μεταξύ των νομικών ρυθμίσεων. Πρβλ. επίσης και *C.J.*1.17.2 pr.· *C.J.*1.17.2,15· *C.J.*1.17.2, 22· *C.J.*1.22.6· *C.J.*1.26.2· *B.*2.6.20,21. Περί του ζητήματος αυτού και γενικότερα περί του τρόπου ενσωματώσεως των νομικών διχογνωμιών στο νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού πρβλ. Himmelschein, Studien, 417-418· Bonfante, *Histoire*, 66, 172· Chiazesse, Confronti testuali, *όπ.π.* (*σημ.* 227), 429-453· Kaser, Glaubwürdigkeit der römischen Rechtsquellen, 301-310. Κατά την άποψη του Lokin, η αυτοκρατορική επιταγή περί εξαλείψεως των *ἀντινομιῶν* από τα ανθολογηθέντα κλασσικά κείμενα απέβλεπε στην αναγωγή του *Πανδέκτη* σε υπέρτατο νόμο του κράτους, ως κύριο εκφραστή της αυτοκρατορικής νομοθετικής βουλήσεως (Epilegomena, 264).

266. Η διάταξη απαλλάσσει τους επαρχιώτες που φιλοξενούν ξένους, από την υποχρέωση παροχής *σαλγάμου* (προσκεφάλαια, ξύλο, έλαιον). Επιβάλλονται ποινές στους ηγουμένους, διοικητές και στρατιώτες που παραβαίνουν τον νόμο. *Salgamum* (= *σάλγεμμα*) εθεωρείτο ο,τιδήποτε εχρησίμευε προς παρασκευήν της τροφής, επιπλέον δε και θεραπεία του σώματος. Βλ. Du Cange, *Glossarium*, s. v. *σάλγεμμα*, 1327.

267. « Quid ergo, si *εὕρετρα* quae dicunt petat? Nec him videtur furtum facere, etsi non probe petat aliquid». Η διεκδίκηση των *εὑρέτρων* δεν συνιστά τέλεση κλοπής ακόμα και αν η απαίτηση δεν προβάλλεται με έντιμο τρόπο. Περί της αρχικής αποκαταστάσεως του ελληνικού όρου *εὕρετρα* από τον Alciatus στη θέση του όρου *μήνυτρα* που είχαν υιοθετήσει οι προηγούμενες εκδόσεις του *Πανδέκτη*, σύμφωνα με σχετική υπόδειξη του G. Budaeus βλ. Viard, *André Alciat*, 276 *σημ.* 6 .

268. «Interrdum dici potest cum quoque, qui tollit aedificium vel deprimit, luminibus efficere: si forte *κατ' ἀντανάκλασιν* vel pressura quadam lumen in eas aedes devolvatur». Παράδειγμα παρακωλύσεως του επαρκούς φωτισμού γειτονικού ακινήτου. Γίνεται χρήση του ελληνικού όρου «*κατ' ἀντανάκλασιν*» προκειμένου να διευκρινισθεί ότι η παρακώλυση δύναται να επιτευχθεί ακόμα και με κατεδάφιση ή περιορισμό του ύψους παρακείμενης οικοδομής που επιβαρύνεται με τη σχετική δουλεία. Κατά τον Viard πρώτος ο Alciatus συμπλήρωσε το υπάρχον κενό στη διάταξη αυτή με την ελληνική έκφραση"*κατ' ἀνάκλασιν*", η οποία στις μετέπειτα εκδόσεις του *Πανδέκτη* αντικαταστάθηκε από την έκφραση «*κατ' ἀντανάκλασιν*» (Viard, *André Alciat*, 265).

269. «Consuluit senatus bonae fidei possessoribus, ne in totum damno adficiantur, sed in id dumtaxat teneantur, in quo locupletiores facti sunt. quemcumque igitur sumptum fecerint ex hereditate, si quid dilapida verunt perdiderunt, dum re sua se abuti putant, non praestabunt. nec si donaverint, locupletiores facti videbuntur, quamvis ad remunerandum sibi aliquem naturaliter obligaverunt. plane si *ἀντίδωρα* acceperunt, dicendum est eatenus locupletiores factos, quatenus acceperunt: velut genus quoddam hoc esset permutationis». Πρβλ. και *C.J.*3.31.1 (*Imp. Titus Aelius Antoninus A. Augurino proconsuli Africae, a.170*)· *C.J.*10.36.1 pr.· *D.*5.3.20, 6c· *D.*11.6.1 pr.· *D.*17.1.10· *D.*17.1.12 pr.· 5.3.20, 24· *B.*42.1.25,11: *«Ὁ καλῇ πίστει νομεὺς εἰς ὃ γέγονε πλουσιώτερος ἐνέχεται, οὐ μὴν ἐὰν δαπανήσῃ ἢ σκορπίσῃ, οὔτε εἰ δωρήσεταί τι· κἂν εἰ τὰ μάλιστα δοκεῖ*

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κτῆρα)[270], *D*.30.1.53,5 (*ULPIANUS libro vicesimo quinto ad Sabinum*: **λείψα-να**)[271], *D*.33.10.7,2 (*CELSUS libro nono decimo digestorum*: **καὶ τῇ ἀνάρθρῳ φωνῇ**)[272], *D*.34.4.30,1 (*SCAEVOLA libro vicesimo digestorum*: **σύγκτησις**)[273], *D*.38.10.9 (*PAULUS libro quarto sententiarum*: **στέμματα**)[274], *D*.39.3.1,9 (*UL-*

φυσικῶς ἔχειν αὐτὸν ἐπ' ἀντιδώρῳ ὑπεύθυνον. εἰ δὲ ἔλαβεν ἀντίδωρον, δίδωσιν αὐτό δοκεῖ γὰρ εἶναι τοῦτο ἀνταλλαγή»· B.42.1.59: *«Οἱ καλῇ πίστει νεμηθέντες οὐκ ἀπαι-τοῦνται τόκον τῶν κληρονομιαίων χρημάτων πρὸ προκατάρξεως, ὥσπερ οὐδὲ καρποὺς τῶν πραγμάτων, εἰ μὴ γεγόνασι πλουσιώτεροι»* και (*σχ. 1. Θεοδώρου*): *«Ἐπὶ νεοδιτάτις πετιτίονι οὐκ ἀπαιτεῖται τόκους ὁ βοναφίδε νομεύς, οὐδὲ καρποὺς πρὸ προκατάρξεως, εἰ μὴ ἄρα πλουσιώτερος γέγονε· τοὺς γὰρ μετὰ προκάταρξιν ἀπαιτεῖται, οὐ μόνον οὓς ἔλαβεν, ἀλλὰ καὶ εἴ τι οὐκ ἐδέξατο δυνάμενος λαβεῖν»· Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν* Κ.14.75. Επί της εννοίας του *ἀντιδώρου* ως ανταλλάγματος, δηλ. αποζημιώσεως έναντι του δώρου βλ. και Ἀριστ., *Ἠθ. Νικ*., 1123a,3, 1159b,14· *Νου. (Iust.)* 7: *«Βούλεται γὰρ ἐκεί-νη (ἡ νομοθεσία) μήτε τον θεοφιλέστατον ἀρχιεπίσκοπον καὶ πατριάρχην τῆς εὐδαίμονος τοιαύτης πόλεως... μήτε οἰκονόμον πιπράσκειν ἢ δωρεῖσθαι ἢ ἄλλως ἐκποιεῖν πρᾶγμα ἀκίνητον, οἰκίαν τυχόν ἢ ἀγρόν...ἀλλὰ μηδ' ἐπ' ἀντιδώρῳ ἢ ἄλλῳ τινὶ σοφισμῷ τοιοῦτό τι πράττειν...»· Νου. (Iust.)* 120 c.11: *«Εἰ δὲ παρὰ τὰ διηγορευμένα συνάλλαγμά τι γένηται ἐπὶ τοῖς διαφέρουσι πράγμασι κινητοῖς τε καὶ ἀκινήτοις ἑνὶ τῶν εἰρημένων εὐαγῶν οἴκων ... μενέτω δὲ παρ' αὐτῇ καὶ τὸ τίμημα ἢ τὸ ἀντίδωρον...»*.

270. «Signum autem utrum anulo tantum inpressum adhibemus, an vero et si non anulo, verum alio quodam inpresso? varie enim homines signant.et magis est, ut tantum anulo quis possit signare, dum tamen habeat *χαρακτῆρα*». Αναφερόμενος στο ζήτημα της σφραγίσεως διαθηκών ο Ulpianus ορίζει ότι ως σφραγίδα θεωρείται όχι μόνον η επί-θεση χαράγματος με δακτύλιο, αλλά οποιοδήποτε άλλο χάραγμα αρκεί τούτο να έχει *χαρακτῆρα*, δηλ. διακριτικό γνώρισμα που προδίδει την ταυτότητα του σφραγίσαντος διαθέτου. Πρβλ. Cic., *Top*., XXI.83: «cum autem quid si quaeritur, notio explicanda est et proprietas et divisio et partitio. Haec enim sunt definitioni attributa; additur etiam descriptio, quam *χαρακτῆρα* Graeci vocant».

271. «Sed si noxae dedit, an teneatur, quia potest rediere? et puto teneri. Sed si animal legatur occiderit, puto teneri, non ut carnen praestet, vel cetera *λείψανα*, sed ut praestet praetium, quanti esset, si viveret». Περί χρηματικής ευθύνης του κληρονόμου έναντι του κληροδόχου για φόνο κληροδοτηθέντος ζώου, η οποία δεν αίρεται εάν παρα-δώσει σ' αυτόν το κρέας ή τα *λείψανα* του ζώου.

272. «...nisi forte et eos, qui loqui non posssunt, conato ipso et sono quodam *καὶ τῇ ἀνάρθρῳ φωνῇ* dicere existamus». Περί της διατάξεως αυτής βλ. και κατωτέρω *σ. 160 σημ. 313*. Πρβλ. και Viard, *André Alciat*, 274 σημ. 2-4.

273. «Titia testamento Seiam libertam eandemque collactaneam ex parte duodecima heredem instituerat, Pamphilo liberto suo praedia per fideicommissum dedit, in quibus et *σύγκτησιν* praediorum quae appellabatur circa Colonem». Αναφερόμενος ο Scaevola σε ειδική περίπτωση καταπιστεύματος κτημάτων αναφέρει τον ελληνικό όρο "*σύγκτησι*" για τον ακριβή προσδιορισμό του περιεχομένου του καταπιστεύματος. Πρβλ. και Avotins, On the Greek Vocabulary of the Digest, 276-277.

274. «*Στέμματα* cognationum directo limite in duas lineas separantur, quarum altera superior, altera inferior: ex superiore autem et secundo gradu transversae lineae pendent, quas omnes latiore tractatu habito in librum singularem conteximus». Περί *στεμμάτων (γραμμών)* συγγενείας (ανιούσα, κατιούσα γραμμή, συγγενείς εκ πλαγίου).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

PIANUS libro quinquagensimo tertio ad edictum: **elices**)[275], *D*.41.2.3.3 (*PAULUS libro quinquaensimo quarto ad edictum:* **thensaurum**)[276], *D*.43.17.3.7 (*ULPIANUS libro sexagesimo nono ad edictum:* **κρύπτας**)[277], *D*.45.3.13 (*ULPIANUS libro quadragensimo octavo ad Sabinum:* **ἰσάζον**)[278], *D*.47.2.52.20 (*ULPIANUS libro trigensimo septimo ad edictum:* **τῆς γονῆς χάριν**)[279], *D*.47.10.5.10 (*ULPIANUS libro quinquagensimo sexto ad edictum:* **ἐπιγράμματα**)[280], *D*.48.8.5 (*PAULUS libro secundo de officio proconsulis:* **thlibias**)[281], *D*.50.16.45 (*ULPIANUS libro*

275. «Sulcos tamen aquarios, qui elices appellantur, si quis faciat, aquae pluviae actione eum teneri ait». Περί ευθύνης με βάση την περί διακωλύσεως ύδατος αγωγή εκείνου ο οποίος κατασκευάζει αύλακες ύδατος (*ἕλικες*). Κατά τον Viard πρώτος ο Alciat συμπλήρωσε το υπάρχον κενό στη διάταξη αυτή με τον ελληνικό όρο *"ὑδραύλακες"*, ο οποίος, αν και υιοθετήθηκε αρχικά από τις πρώτες εκδόσεις του *Πανδέκτη* που επακολούθησαν (1529, 1556-1558), αντικαθίσταται στη συνέχεια από τον αντίστοιχο ελληνικό όρο *"elices"* (Viard, André Alciat, 265).

276. « ... ideoque si thensaurum in fundo meo positum sciam, continuo me possidere, simul atque possidendi affectum habuero, quia quod desit naturali possessioni, id animus implet, ceterum quod Brutus et Manilius putant eum, qui fundum "longa possessione" cepit, etiam thensaurum cepisse, quamvis nesciat in fundo esse, non est verum ...». Περί κτήσεως θησαυρού ο οποίος είναι κρυμμένος σε ιδιόκτητο αγρό εάν ο ιδιοκτήτης του έχει τη διάνοια κυρίου, ακόμα και αν δεν έχει τη φυσική κατοχή του θησαυρού.

277. «.. semper enim superficiem solo ceder, plane si cenaculum ex publico editum habeat, ait Labeo videri non ab eo aedes possideri, qui *κρύπτας* possideret, sed ab eo, cuius aedes supra *κρύπτας* essent». Εφαρμογή της αρχής *superficies solo cedit* σε περίπτωση κατά την οποία το δώμα έχει είσοδο από δημόσιο τόπο. Στην ειδική αυτή περίπτωση, όπως αναφέρει ο Labeo, ολόκληρο το οικοδόμημα ανήκει στην κυριότητα εκείνου στον οποίον ανήκει και η οικία που βρίσκεται υπεράνω της *κρύπτης*. Περί της εννοίας της *κρύπτης* βλ. και Avotins, On the Greek Vocabulary of the Digest, 264.

278. «Cum enim stipulatur domino aut extraneo servus, utrumque consistet et in domini persona stipulatio et in extranei solutio: at hic *τὸ ἰσάζον* corrumpit stipulationem et solutionem». Όταν δούλος υποβάλλει επερώτηση υπέρ του κυρίου του ή καταβάλλει υπέρ εξωτικού η έλλειψη ισότητος (μεταξύ ελευθέρων και δούλων) –το *ἰσάζον*– αποδυναμώνει και την επερώτηση και την καταβολή.

279. *ULPIANUS* libro trigensimo septimo, Si quis asinum meum coegisset et in equas suas *τῆς γονῆς* dumtaxat *χάριν* admissiset, furti non tenetur, nisi furandi quoque animum habuit. Περί ενοχής «εκ του γεγονότος» και όχι λόγω κλοπής εκείνου που αφήρεσε όνον μόνο για αναπαραγωγή (*χάριν γονῆς*) και συνεπώς δεν είχε πρόθεση κλοπής.

280. «Eadem poena ex senatus consulto tenetur etiamis, qui *ἐπιγράμματα* aliudve qiud sine scriptura in notam aliquorum produxerit: item qui emendum vendendumve curaverit». Με βάση συγκλητικό δόγμα τιμωρείται με την ποινή της ανικανότητος προς μαρτυρίαν, τόσον εκείνος ο οποίος γνωστοποίησε σε τρίτους ανάθημα (*ἐπίγραμμα*), που έχει τεθεί επί του ονόματος του δημιουργού έργου τέχνης ή του αφιερώσαντος, ή οποιοδήποτε άλλο ανώνυμο κείμενο με δυσφημιστικό σκοπό, όσο και εκείνος που αγόρασε ή επώλησε τέτοιου είδους *ἐπιγράμματα* κ.λπ.

281. « Hi quoque, qui thlibias faciunt, ex constitutione divi Hadriani ad Ninnium Hastam in eadem causa sunt, qua hi qui castrant». Ο Paulus αναφέρει επιστολή του Hadrianus σύμφωνα με την οποία εκείνοι που καθιστούν κάποιους *θλιβίας* (ευνούχους)

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

quinquagensimo octavo ad edictum: **περίστρωμμα**)[282], *D*.50.16.167 (*ULPIANUS libro vicensimo quinto ad Sabinum:* **strobili**)[283], *D*.21.1.9 (*ULPIANUS libro quadragesimo quarto ad Sabinum,* **ἀσαφῶς, ἀσήμως**)[284], *D*.12.2.13,2 (*ULPIANUS libro vicensimo secundo ad edictum:* **μονομερὴς** *condicio*)[285], *D*.28.7.20 (*LABEO libro secundo posteriorum a Iavoleno epitomatorum:* **ἀδύνατος** (*αἵρεσις=condicio*)[286] και *D*.30.104,1-2 (*JULIANUS libro primo ad Urseium Ferocem:* **ἀδύνατος** (*αἵρεσις=condicio*)[287].

Σε αρκετές περιπτώσεις η ευρύτατη χρήση ελληνικών γλωσσικών δανείων στις αποφάνσεις των ρωμαίων νομομαθών της κλασσικής κυρίως

βρίσκονται στην αυτή νομική θέση με εκείνους που αφαιρούν την ανδρική ικανότητα από ελεύθερους ή δούλους (*D*.48.8.4.2).

282. « In stratu omne vestimentum contineri quod iniciatur Labeo ait: neque enim dubium estquin stragula vestis sit omne pallium *περίστρωμμα*, in victu ergo vestem accipiemus non stragulam, in stratu omnem stragulam vestem». Κατά τον Labeo η έννοια της στρωμνής είναι ευρεία και περιλαμβάνει κάθε ένδυμα που επιρρίπτεται διότι δεν υπάρχει αμφιβολία ότι "περίστρωμμα" είναι οποιοδήποτε κάλυμμα.

283. «...de pinu autem integri strobili ligni appellatione continebuntur». Οι στρόβιλοι πίτυος περιλαμβάνονται στην έννοια του ξύλου. Περί της αποκαταστάσεως του ελληνικού όρου "*στρόβιλοι*" από τον Alciatus βλ. Viard, *André Alciat*, 216 σημ. 1.

284. «Mutum morbosum esse Sabinus ait:morbum enim esse sine voce esse apparet. sed qui graviter loquitur, morbosus non est, nec qui *ἀσαφῶς:* plane qui *ἀσήμως* loquitur, hic utique morbosum est». Διευκρινίζεται ότι ως νοσών δεν θεωρείται εκείνος ο οποίος ἀσαφῶς ομιλεί ούτε εκείνος ο οποίος ἀσήμως (ακαταλήπτως) ομιλεί παρά μόνον ο άλαλος. Πρβλ. και *D*.21.1.10,4. Επί του θέματος βλ. Pringsheim, *GLS*, 479 σημ. 1.

285. « Idem Iulianus scribit eum, qui iuravitfurtum se non fecisse, videri de toto iurasse, atque ideo neque furti neque condicticia tenetur, quia condicticia, inquit, solus fur tenetur, numquid ergo qui iuravit se furtum ne fecisse hoc solo nomine, condictione si conveniatur, exceptione utatur? ceterum si contendat qui condicit quasi cum herede se furis agere, non debet repelli et quasi *μονομερὴς* condictio ei dari debet adversus furis heredem nec pati eum iudex debet, si coeperit temptare probare furem».

286. «Mulier, quae viro suo ex dote "promissam" pecuniam debebat, virum heredem ita instituera, si eam pecuniam, quam doti "promisisset", neque petisset neque exegisset, puto, si vir denuntiasset ceteris heteribus per se non stare, quo minus acceptum faceret id quod ex dote sibi deberetur, statim eum heredem futurum, quia *ἀδύνατος* condicio pro non scripta accipienda est». Σύμφωνα με την ανωτέρω διάταξη η αδύνατος αίρεση που προστίθεται σε διαθήκη της συζύγου προς τον σύζυγο θεωρείται ως μη γεγραμμένη. Στις περιπτώσεις αυτές ο σύζυγος εγκαθίσταται ως ο μοναδικός κληρονόμος της συζύγου, υπό την προϋπόθεση ότι δε θα διεκδικήσει ούτε θα εισπράξει χρήματα υπεσχημένα εκ της προικός. Επί του ζητήματος βλ. προχείρως Regelsberger, *Γενικαὶ Ἀρχαὶ τοῦ Δικαίου τῶν Πανδεκτῶν* (μετ. Χ. Πράτσικα), ΙΙ, Ἀθῆναι 1935, 237 σημ.2· Windscheid, *Ρωμαϊκόν Δίκαιον* (μετ. Πολυγένους), ΙΙΙ, 87 σημ. 17α όπου και σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές.

287. «.....*JULIANUS notat:* si testamenti faciendi tempore tabulae nullae fuerunt, una ratione dici potest legatum Titio deberi, quod *ἀδύνατος* condicio pro non scripta habetur."

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

περιόδου αποκαλύπτει, όπως θα εκτεθεί κατωτέρω, την υιοθέτηση του ρητορικού στυλιστικού ιδεώδους της *elegantia* η οποία εθεωρείτο κατά τη ρωμαϊκή αρχαιότητα ως μία από τις βασικές αρετές του λόγου. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι ο ιθύνων νους της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης, Tribonianus, υπήρξε ένθερμος οπαδός της αντιλήψεως ότι η αποφυγή των περιττών πλατειασμών και η ευκρίνεια των νοημάτων συμβάλλει καθοριστικά στην ορθή απόδοση των νομικών εννοιών[288].

Σύμφωνα με σχετικό χωρίο της *Rhet. ad Herennium* (4.17)[289] –έργου του οποίου πρωταρχικός σκοπός ήταν να αποδώσει στη λατινική γλωσσικές θεωρίες που έως τότε διδάσκονταν στην ελληνική–[290], δύο είναι οι βασικές παράμετροι του γλωσσικού ιδεώδους της *elegantia*: α) η *latinitas*, η ορθή δηλ. χρήση της γλώσσας που συνεπάγεται την απομάκρυνση σολοικισμών και βαρβαρισμών[291] και β) η *explanatio*, δηλ. η ικανότητα του κειμένου να γίνει αντιληπτό από τον αποδέκτη του, μέσω του συνδυασμού των *usitata verba*, λέξεων που χρησιμοποιούνται στον καθημερινό λόγο, και των *propria verba*, των τεχνικών λέξεων που συνάδουν με το υπό συζήτηση θέμα[292]. Από τα δύο ανωτέρω διακριτικά γνωρίσματα, χαρακτηριστικά της κομψότητας του λόγου που επέβαλε η ρητορική και γραμματική, η *latinitas*, η οποία ενδεχομένως εισήχθη στη Ρώμη από τον στωϊκό Παναί-

---

288. Honoré, *Tribonian*, 244 σημ. 12, 246 σημ. 33, 34, 35 όπου και παράθεση σχετικών πηγών.

289. «*Elegantia est quae facit ut unum quidque pure et aperte dici videatur. haec distribuitur in Latinitatem et explanationem*» .

290. Για τους ιστορικούς λόγους που πιθανόν συνέβαλαν στη δημιουργία του έργου αυτού περί το 86-83 π.Χ., κυρίως το συγκλητικό δόγμα έτους 92, εμπνεύσεως του Crassus, που επέβαλε το κλείσιμο των ρητορικών σχολών στη Ρώμη βλ. G. Achard, *De ratione dicendi ad C. Herrenium (Rhétorique à Herennius). [Collection des Universitès de France]*, Paris 1989, ix-x.

291. «Latinitas est quae sermonem purum conseruat ab omni vitio remotum. Vitia in sermone, quo minus is Latinus sit, duo possunt esse soloecismus et barbarismus. Soloecismusest cum in verbis pluribus consequens verbum superiori non accommodatur. Barbarismus est cum verbum aliquod vitiose effetur. Haec qua ratione vitare possimus, in arte grammatica dilucide dicemus» (*Rhet. Ad Herennium*, 4.17). Κατά τον Stein η υιοθέτηση της latinitas προδίδει επίδραση των ιδεών των *ἀναλογιστῶν* καθώς αποσκοπεί στην αποδοχή συγκεκριμένων μορφών της λατινικής και στην εξάλειψη των ανωμαλιών του λόγου (*Regulae juris*, 65 σημ. 2).

292. «Explanatio est quae reddit apertam et dilucidam orationem Ea conparatur duabus rebus, usitatis verbis et propriis. usitata sunt ea quae versantur in sermone et consuetudine cottidiana; propria quae eius rei verba sunt aut esse possunt qua de loquemur» (*Rhet. Ad Herennium* 4.17)· πρβλ. και τη σχετική ρήση του Labeo, την οποία μνημονεύει ο Venuleius στη *D*.45.1.137.7 *(libro primo stipulationum)*, περί συνδυασμού των αρετών αυτού του λόγου κατά τη διατύπωση των επερωτήσεων («Si ut aliquid fiat stipulemur, et usitatius et elegantius esse Labeo ait...»).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ιο[293], έχει την προέλευσή της στον αριστοτελικό *"έλληνισμό"*· *έλληνίζειν* κατά τον Αριστοτέλη σημαίνει την ορθή–ιδιωματική χρήση της γλώσσας που αποσκοπεί στην αποτροπή των βαρβαρισμών και στην κατάκτηση της σαφήνειας, δηλ. της μεγίστης δυνατής καθαρότητας και ακρίβειας του έναρθρου λόγου[294]. Μάλιστα η επίγνωση ότι η *latinitas*, ως συνώνυμη έννοια του γλωσσικού *ἑλληνισμοῦ*, δεν αντιτίθεται στην εισαγωγή ξένων γλωσσικών στοιχείων που δύνανται να εξυπηρετήσουν την ευκρίνεια του κειμένου, και μάλιστα ελληνικών, ήταν βαθύτατα εδραιωμένη στους ανώτερους πνευματικούς κύκλους της Ρώμης. Συνεπώς και στους επιφανείς ρωμαίους νομομαθείς οι οποίοι, ως γνωστόν, ήταν βαθύτατα εξοικειωμένοι με τις διδαχές της γραμματικής «τέχνης»[295]. Για τον λόγο μάλιστα αυτό, η ενσωμάτωση αποσπασμάτων προερχομένων από έργα της ελληνικής και λατινικής γραμματείας, ιδίως σε κείμενα που ακολουθούν ρητορικούς τεχνικούς κανόνες, απετέλεσε κοινή πρακτική των ρωμαϊκών χρόνων, όπως δεικνύει ο κατάλογος σχετικών αναγνωσμάτων που προτείνει ο Quintilianus στους μέλλοντες ρήτορες, αλλά και η ευρύτατη χρήση ελληνικών αναφορών, ως καλλωπιστικών στοιχείων του λόγου, σε ρητορικά έργα της περιόδου των Αντωνίνων[296]. Μεταξύ δε των άλλων έργων της αρχαιοελληνικής γραμματείας εξέχουσα θέση κατείχε η ομηρική *Οδύσσεια*, η οποία, κατά τον Grimal, απετέλεσε τον συμβολικό "προπομπό" του ελληνισμού στην ιταλική χερσόνησο[297]. Εξάλλου η πρακτική της εντάξης ελληνικών χωρίων ή όρων σε λατινικά έργα θα συνεχισθεί ακόμα και κατά τη μεταϊουστινιάνεια περίοδο, όπως αποδεικνύει η ενσωμάτωση

---

293. Περί της αντιστοιχίας της *"latinitas"* και του *"ἑλληνισμοῦ"* βλ. Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, 295 επ., κυρίως 297, σημ. 4, 6 όπου πηγές και βιβλιογραφία.

294. Άριστ., *Ρητ.*, 3.5, 1407a *«Ἔστι δ' ἀρχὴ δὲ τῆς λέξεως τὸ ἑλληνίζειν»*. Πρβλ. Σ. Βασιλάκη, "'Ελληνισμός", στον τόμο *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, [*Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών (Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη)*], Αθήνα 2001 (ανατ. 2002), 839 επ. όπου και περαιτέρω τεκμηρίωση.

295. Stein, *Regulae juris*, 61 επ. όπου ειδικώς επί της επιδράσεως των γραμματιστών στο έργο του Labeo· Coing, Methodik der republikanischen Jurisprudenz, 372 επ.· Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, 196, 200.

296. Clarke, *Rhetoric at Rome*, 124, 131.

297. P. Grimal, *Le siècle des Scipions. Rome et Hellenisme au temps des guerres puniques*, Paris 1953, 30-31. Κατά την άποψη μάλιστα που εκφράζει ο Kaimio (*The Romans and the Greek Language*, 272-273) η μετάφραση της Οδύσσειας στα λατινικά από τον Λίβιο Ανδρόνικο (*Odyssia Latina* ή *Liber* ή *Carmina Livii*) δεν υπαγορεύθηκε από μία απλή ανάγκη κατανόησης του κειμένου από το λατινόφωνο κοινό αλλά από τις γενικότερες πολιτικές και στρατιωτικές συνθήκες της εποχής καθώς και από τις προσωπικές φιλοδοξίες του συγγραφέα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

χωρίων ειλημμένων από την αρχαιοελληνική λογοτεχνία και φιλοσοφία σε κείμενα της νομικής γραμματείας της βυζαντινής περιόδου, όπως η *Πεῖρα* ή η μονογραφία *Περὶ πεκουλίων*[298].

Τα ανωτέρω δύο συνθετικά χαρακτηριστικά της *elegantia* δύναται κανείς να διακρίνει και στο πλήθος των ελληνόγλωσσων παρεμβολών στα κείμενα του *CJC* που θα αναφερθούν ευθύς κατωτέρω. Στα κείμενα αυτά οι εμβόλιμοι ελληνικοί όροι ή χωρία αρχαίων ελλήνων συγγραφέων, ακριβώς επειδή πρόκειται για όρους καθιερωμένους στο συναλλακτικό και νομικό κόσμο της ρωμαϊκής αρχαιότητας[299], όχι μόνον καθιστούν το λατινικό κείμενο ευκρινές στους αποδέκτες του, αλλά προσδιορίζουν και τα ακριβή όρια της εφαρμογής δικαϊκών θεσμών ή ρυθμίσεων[300]. Τούτο επιτυγχάνεται με την ειδικότερη λειτουργία που επιτελούν ως "ὅροι"[301] οι οποίοι δύνανται να αποδώσουν με ακρίβεια τα κοινά χαρακτηριστικά μίας ευρύτερης ομάδας μεμονωμένων περιπτώσεων δυναμένων να υπαχθούν στο πεδίο εφαρμογής ενός ενιαίου κανόνος δικαίου. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι κατά τον Κικέρωνα (*Top.*, 6.29), ο οποίος έχει σαφώς εν προκειμένῳ δεχθεί τις επιρροές της ελληνιστικής ρητορικής, η διαμόρφωση της *definitio* προϋποθέτει σύγκριση και εξάλειψη των διαφορών μεταξύ ομοειδών αντικειμένων. Πρόκειται για εφαρμογή της διαλεκτικής μεθόδου όπου προηγείται η ανεύρεση των κοινών χαρακτηριστικών που παρουσιάζει το αντικείμενο με άλλα παρεμφερή και ακολουθεί η ανάλυση των χαρακτηριστικών αυτών έως ότου να αναδειχθεί το διακεκριμένο εκείνο γνώρισμα που δεν αρμόζει σε κανένα άλλο αντικείμενο. Εφαρμοζόμενη στο πεδίο του δικαίου η μέθοδος αυτή προϋποθέτει την παρατήρηση των ομοίων χαρακτηριστικών που παρουσιάζει μία πλειάδα μεμονωμένων νομικών ζητημάτων και την απομόνωση του κοινού χαρακτηριστικού τους. Μέσω της διεργασίας αυτής συνάγεται τελικώς η κατάλληλη *definitio*, που αποτελεί πλέον νομική πρόταση ικανή να περιγράψει, κα-

298. Βλ. σχετικά παραδείγματα στον Pieler, Νομική φιλολογία, 214 σημ. 112.

299. Βλ. και κατωτέρω *ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ*.

300. Πρβλ. N. Herzen, *Origine de l' Hypothèque romaine. Contribution a l' étude des rapports du droit romain avec les autres droits de l'antiquité*, Paris 1899, 211.

301. Σύμφωνα με την αριστοτελική αντίληψη, όπως αυτή εκφράζεται στο αριστοτελικό "Ὄργανον", οι ποικίλες συντακτικές και σημασιολογικές μορφές της γλώσσας αποτελούν την απαραίτητη υποδομή για την ενασχόληση με λογικά, μεταφυσικά και επιστημονικά ζητήματα. Ο "λόγος", ως νόμος των λέξεων, ταυτοποιεί την ιδέα και την αντικειμενική πραγματικότητα. Κατά συνέπεια ο όρος αναφέρεται σε ένα αντικείμενο (*res*) και σκοπός του είναι να αποδώσει την ουσία του πράγματος. Πρβλ. Ἀριστ., *Τοπ.*, 1. 5, 101b-102a: *«Λεκτέον δὲ τί ὅρος, τί γένος, τί συμβεβηκός. Ἔστι δ' ὅρος μὲν λόγος ὁ τὸ τί ἦν εἶναι σημαίνων. Ἀποδίδοται δὲ ἢ λόγος ἀντ' ὀνόματος ἢ λόγος ἀντὶ λόγου· δυνατὸν γὰρ καὶ τῶν ὑπὸ λόγου τινὰ σημαινομένων ὁρίσασθαι ....».*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τά τρόπο συνοπτικό και ακριβή, μια νομική κατάσταση[302]. Υπό την έννοια *μάλιστα αυτή χρησιμοποιείται ο όρος regula στη διάταξη του Πανδέκτη* 50.17.1. Στο χωρίο αυτό ο Paulus (*Lib. 16 ad Plautium*), παραπέμποντας στη σχετική άποψη του Sabinus, ορίζει ότι «regula est, quae rem quae est breviter enarrat...per regulam igitur brevis rerum narratio traditur, et, ut ait sabinus, quasi causae coniectio est, quae simul cium in aliquo vitiata est, perdit officium suum» που σημαίνει ότι *«Κανών εἶνε ὁ τὸ ἀντικείμενον συντόμως ἀναφέρων... διὰ τοῦ κανόνος λοιπόν παρέχεται σύντομος τῶν ἀντικειμένων ἀφήγησις, ... ὡσεὶ ἀναπαράστασις τῆς ὑποθέσεως, ἥτις εὐθὺς ὡς κατά τι γείνῃ πλημμελής, ἀποβάλλει τὸ κῦρος αὐτῆς»*[303].

Πράγματι μία προσεκτική παρατήρηση των ιουστινιάνειων νομοθετικών κειμένων, και κυρίως αυτών του Πανδέκτη, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ικανός αριθμός ελληνικών όρων που αναφέρονται από ύστερους κλασσικούς ρωμαίους νομοδιδασκάλους (κυρίως από τον Paulus, τον Ulpianus και τον Γάϊο), όπως λ.χ. οι όροι *παλλακίς, συνάλλαγμα, ἔργον–ἀποτέλεσμα, σωρίτης, περίστρωμμα, φάρμακον, πάροικος–ἄποικος, ἀρτέμων, ἀκρόδρυα, φάντασμα, στρόβιλοι* (strobili), *τρώξιμοι, νέασιν, παιδίον*[304], λει-

302. Πρβλ. Stein, *Regulae juris*, 36 επ. ο οποίος θεωρεί ως πρωτεργάτη της definitio τον Q. Mucius Scaevola.

303. Μετ. Η. Λιακοπούλου, *Corpus Juris Civilis. Πανδέκται*, V, Ἀθῆναι 1930, 567. Υπό την αυτή έννοια απαντάται ο *κανών* στο έργο του νεοπλατωνιστή φιλοσόφου Πορφύριου (234-περί το 305 μ.Χ.), όπως παραδίδεται μέσω των σχολίων επί της *Εἰσαγωγῆς* του Πορφύριου, του επίσης νεοπλατωνιστή Ἀμμωνίου, που υπήρξε επικεφαλής της φιλοσοφικής σχολής της Αλεξανδρείας (περί το 440-περί το 517 μ.Χ.). Για το ζήτημα βλ. αναλυτικότερα Simon, Methode, 370: *Ἀμμωνίου Ἑρμείου ἐξήγησις τῶν πέντε φωνῶν*, σ. 48, στιχ. 18-24 [= Ad. Busse (ed.), *Porpyrii Isagoge et in Aristotelis Categorias Commentarium*, (*Commentaria in Aristotelem Graeca* (*consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae*), IV, Berolini 1887]: *«Κανόνι δ' ἐνταῦθα Ἀριστοτελικῷ κέχρηται ὁ Πορφύριος. ἔστι δὲ ὁ κανὼν οὗτος· δεῖ τὸν μέλλοντα ποιήσασθαι περί τινος διδασκαλίαν ὁμωνύμου, τοῦτ' ἔστιν εἰ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ὀνόματος σημαίνονται πολλά, διελεῖν πρῶτον τὰ ὑπὸ τοῦ ὀνόματος πολλὰ σημαινόμενα, εἶθ' οὕτως εἰπεῖν περὶ ποίου των σημαινόμενων τὴν διδασκαλίαν ποιεῖται· ἡ γὰρ ὁμωνυμία εἴωθεν ἀσάφειαν καὶ πλάνην γεννᾶν τοῦ μὲν διδάσκοντος ἐπὶ ἄλλου σημαινομένου τοῦτο τὸ ὄνομα λαμβάνοντος, τοῦ δὲ διδασκομένου ἐπ' ἄλλου...»*.

304. *D*.50.16.5.1 (*PAULUS, libro primum ad edictum*), *D*.50.16.19 (*ULPIANUS libro undecimo ad edictum* με παραπομπή στον Labeo), *D*.50.16.30, 2-3 (*GAIUS libro septimo ad edictum provinciale*), *D*.50.16.38 (*ULPIANUS libro vicensimo quinto ad edictum*), *D*.50.16.45 (*ULPIANUS libro quinquagensimo octavo ad edictum*), *D*.50.16.104 (*MODESTINUS libro secundo excusationum*), *D*.50.16.144 (*PAULUS libro decimo ad legem Juliam et Papiam*), *D*.50.16.163.1 (*PAULUS libro secundo ad edictum*), *D*.50.16.167 (*ULPIANUS libro vicensimo quinto ad Sabinum*), *D*.50.16.177 (*ULPIANUS libro quadrangesimo septimo ad Sabinum*), *D*.50.16.205 (*PAULUS libro quarto epitomarum Alfeni*), *D*.50.16.233 (*GAIUS libro primo ad legem duodecim tabularum*), *D*.50.16.236 (*GAIUS libro quarto ad legem duodecim tabularum*),

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τουργούν εντός του τίτλου 50.16 του *Πανδέκτη* (*De verborum significatione*) ως "όροι". Αποτελούν δηλ. νομικές προτάσεις που βοηθούν στην κατανόηση νομικών θεσμών ή ρυθμίσεων αναφερομένων στους προηγηθέντες τίτλους του κύριου αυτού κορμού της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης. Το γεγονός εξάλλου ότι πολλοί ελληνικοί όροι αναφέρονται σε σχολιαστικά έργα ρωμαίων νομομαθών της κλασσικής περιόδου επί του πραιτωρικού ηδίκτου[305], –μεταξύ των οποίων υπερτερούν αριθμητικά τα σχόλια του Ulpianus *Ad Edictum*[306],– δύναται να συνηγορήσει υπέρ της υπόθεσης ότι τα ελληνικά χωρία και οι όροι συνέβαλαν, κατά τρόπο ουσιαστικό, στην αποσαφήνιση, ταξινόμηση ή γενίκευση αμφιλεγόμενων νομικών ζητημάτων. Τούτο παρατηρείται κυρίως στα πλαίσια της διαδικασίας των *formulae* όπου τα νομικά ζητήματα ενσωματώνονταν αρχικά σε υποθετική μορφή στη *formula* και στη συνέχεια εφέροντο προς επίλυση ενώπιον του *judex* ή των *recuperatores*[307].

D.50.16.236,1 (*GAIUS libro quarto ad legem duodecim tabularum*), *D*.50.16.239,5 (*POMPONIUS libro singulari enchiridii*) *D*.50.16.246 (*POMPONIUS libro sexto decimo epistularum*).

305. Πρβλ. *D*.47.9.3,6, *D*.5.1.19,2, *D*.14.1,12, *D*.14.3.5,8, *D*.29.1.1,1, *D*.29.1.1,1, *D*.11.3.1,3, *D*.28.1.22,5, *D*.47.10.5,10, *D*.39.3.1,9, *D*.41.2.3,3, *D*.50.16.45, *D*.10.2.20,7, *D*.4.4.7,12, *D*.12.2.13,2, *D*.2.13.7,1, *D*.3.2.4,1, *D*.47.8.4,2, *D*.43.21.1,2, *D*.4.9.1,3, *D*.4.9.7,2 κ. ά.

306. Άλλωστε το έργο αυτό, λόγω της αρτιότητάς του και του ανακεφαλαιωτικού, ως προς προηγούμενα σχόλια επί του πραιτωρικού ηδίκτου, χαρακτήρα του είχε ευρύτατη διάδοση κατά τους μετακλασσικούς χρόνους και χρησιμοποιήθηκε εκτεταμένα από τους ερανιστές της κωδικοποίησης (Schulz, *HRLS*, 196).

307. Πρβλ. και Stein, *Regulae juris*, 28-29· Ménager, Naulum et receptum rem salvam fore, *όπ.π. (σημ.233)*, 202-203.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

II. Κείμενα.

Στις διατάξεις που ακολουθούν, η ευκρίνεια των κειμένων και η αποφυγή ερμηνευτικών παραποιήσεων επιτυγχάνονται με την παράθεση ομοίων (αναλόγων ή παραλλήλων) ή αντιθέτων ελληνικών όρων[308] και χωρίων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας που προσδίδουν νοηματική διαφάνεια στο κείμενο. Ακόμα και με την επισήμανση της ετυμολογικής προελεύσεως ενός ασαφούς ή αμφιλεγόμενου λατινικού όρου από έναν ταυτόσημο εννοιολογικά ελληνικό[309]. Στις περιπτώσεις αυτές εύλογα συνάγεται το συμπέρασμα ότι η χρήση του συγκεκριμένου ελληνικού όρου ή αποσπάσματος απηχεί τη βασική φιλοσοφική αντίληψη της αρχαιότητος (Πλάτων, Αριστοτέλης, στωϊκοί) που υποστηρίζει την ύπαρξη μίας παγκόσμιας λογικής μορφής της γλώσσας υπό την οποία υποκρύπτεται η άμεση–φυσική σχέση που υφίσταται ανάμεσα στις έννοιες και στα πράγματα. Και τούτο διότι ο λόγος, σύμφωνα με τις διδαχές της στωϊκής γλωσσικής θεωρίας, αποτελεί κατά κανόνα την ενσωμάτωση (υλοποίηση) της προθέσεως[310], καθώς οι λέξεις αποδίδουν πιστά τις έννοιες των πραγμάτων, όπως ακριβώς αυτές έχουν καθιερωθεί στην κοινή χρήση. Με τη

---

308. Πρβλ. Cic., *Top.*, VIII. 35-37. «Multa etiam ex notatione sumuntur. Ea est autem, cum ex vi nominis argumentum elicitur; quam Graeci ἐτυμολογίαν appellant, id est verbum ex verbo veriloquium; nos autem novitatem verbi non satis apti fugientes genus hoc notationem appellamus, quia sunt verba rerum notae. Itaque hoc quidem Aristoteles σύμβολον appellat, quod latine est nota. Sed cum intelligitur quid significetur, minus laborandum est de nomine. Multa igitur in disputando notatione eliciunt ex verbo...» Περί της χρήσεως της ετυμολογίας από τους στωϊκούς φιλοσόφους ως μεθόδου προσεγγίσεως (*sircum scribere*) της *definitio* βλ. Coing, Methodik des republikanischen Jurisprudenz, 372-377· Villey, *Recherches*, 22 κυρίως σημ. 48, 65 επ. όπου και παράθεση σχετικών ρητορικών χωρίων του Κικέρωνα (*Partitiones oratoriae*, 41a). Ειδικώς επί της χρήσεως της ετυμολογίας και των *definitionum* από τον Ulpianus βλ. L. Ceci, *Le etimologie dei giuristi romani*, Torino 1892· Crifò, Ulpiano, 729 σημ. 132 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές. Πρβλ. και Viard, *André Alciat*, 220-221 (*Opera Omnia* II, 1246 όπου και σχόλιο του Alciatus επί της *D*.50.16.183).

309. Πρβλ. και Biondo Biondi, "Valore delle etimologie dei giuristi romani", [*Synteleia. V. Arangio-Ruiz*, II], Napoli 1964, 739-742.

310. Από την ιδιαίτερη αξία που οι στωϊκοί προσδίδουν στη γλώσσα ως οργάνου που αποδίδει την αλήθεια (*ἔτυμον*) ταυτίζοντας την έκφραση με την πρόθεση, προκύπτει και η διδασκαλία τους περί της συμβολής της ετυμολογίας στη γνώση της ουσίας των πραγμάτων. Πρβλ. Πλάτ., *Κρατύλος (ἢ Περὶ ὀνομάτων ὀρθότητος· Λογικός)*, 389· Cic., *De orat.*, 1. 42. 189· Gell., *Noct. Att.*, 10.4· Ὠριγένους, *Πρὸς τὸν ἐπιγεγραμμένον Κέλσου ἀληθῆ λόγον*, I.24. 136-137 σημ. 2 [= M. Borret (intr.-text.crit.-tr. et not.), *Origène. Contre Celse*, I. (*Sources Chrétiennes*, 132), Paris 1967]. Πρβλ. Schulz, *HRLS*, 67 και 336 (note L)· Coing, Methodik der republikanischen Jurisprudenz, 375 -377 με συγκεκριμένα παραδείγματα από τον *Πανδέκτη*· M. Markovic, *Dialectical Theory of Meaning* (tr. D. Rougé – J. Coddington – Z. Minderovic), Dordrecht-Boston-Lancaster 1984, 2, 265 επ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μεταφορά της στο ρωμαϊκό δίκαιο των προκλασσικών και κλασσικών χρόνων[311], η αρχαιοελληνική αυτή φιλοσοφική αντίληψη συνέβαλε στον ακριβέστερο προσδιορισμό της έννοιας των νομικών όρων και, κατ' επέκταση, στην ερμηνεία και την οριοθέτηση του πεδίου εφαρμογής μιας νομικής ρυθμίσεως[312]. Χαρακτηριστικός μάλιστα είναι ο τρόπος με τον οποίο εκφράζονται τα ανωτέρω σε απόσπασμα προερχόμενο από το 9ο βιβλίο των *Digestorum* του επιφανούς νομομαθούς της περιόδου της δημοκρατίας Celsus, όπως αυτό έχει ενσωματωθεί στο χωρίο του *Πανδέκτη* 33.10.7. Η συγκεκριμένη διάταξη ασχολείται με τον ακριβή εννοιολογικό προσδιορισμό του όρου «έπιπλα» (*supellex*) προκειμένου να ανευρεθεί η αληθής βούληση του διαθέτη σε περίπτωση κληροδοσίας επίπλων[313]. Σύμφωνα με τον Celsus, ο

311. Στο πεδίο του κλασσικού *jus civile* η αντίληψη αυτή θα εκφρασθεί με την ταύτιση της *voluntas* με την εξωτερική της εκδήλωση μέσω των *verba* ή της *scriptura* (*quid actum est*). Τούτο σημαίνει ότι ο εκάστοτε συμβαλλόμενος οφείλει να προσαρμόσει την ατομική του βούληση σε έναν συγκεκριμένο νομικό τύπο και να υποστεί τις απορρέουσες από αυτόν νομικές συνέπειες, ακόμα και αν δεν συμπίπτουν με τις ενδόμυχες προθέσεις του (Albertario, *Introduzione storica*, 118 σημ. 108). Πρβλ. και Pringsheim, Animus, 46.

312. Η ουσιαστική επίδραση των ελληνόγλωσσων ερμηνευτικών προσθηκών στην ερμηνεία των κειμένων είναι ιδιαίτερα εμφανής στο έργο του Alciatus, όπου η αποκατάσταση ενός ελλείποντος ελληνικού όρου οδηγεί σε ανατροπή της προηγούμενης ερμηνευτικής προσέγγισης του κειμένου. Ως παραδείγματα αναφέρονται από τον Viard οι ακόλουθες διατάξεις του *Πανδέκτη*: το χωρίο *D*.14.2.9 περί της *Lex Rhodia* όπου η σχετική αποκατάσταση του ελληνικού χωρίου από τον Alciatus οδήγησε σε διαφορετική ερμηνεία του όλου κειμένου από εκείνη των μεσαιωνικών γλωσσογράφων Accursius και Bartolus, τελικώς δε ακολουθήθηκε με ελάχιστες διαφοροποιήσεις από την έκδοση των Mommsen-Krueger του 1922, το χωρίο *D*.13.3.3 όπου αποκαταστάθηκε η ελληνική έκφραση "*ἐν πλάτει*", τα χωρία *D*. 20.1.11.1 και *D*. 13.7.33 όπου τέθηκε ο ελληνικός όρος "*ἀντίχρησις*" αντί του όρου "*ἀντίφωνα*" που περιλαμβανόταν στις προηγούμενες εκδόσεις του *Πανδέκτη*, το χωρίο *D*.45.3.13 όπου έγινε αποκατάσταση του ελληνικού όρου "*ἰσάζον*" και το χωρίο *D*.15.1.7.2 στο οποίο ο Alciatus διευκρίνησε ότι η παράλειψη του ελληνικού όρου "παχυμέστερον" συσκοτίζει την έννοια του νόμου (Viard, André Alciat, 284-287 όπου και οι σχετικές παραπομπές στα κείμενα του Alciatus).

313. *Celsus libro nono decimo digestorum*: «... Servius fatetur sententiam eius qui legaverit aspici oportere, in quam rationem ea solitus sit referre:verum si ea, de quibus non ambigeretur, quin in alieno genere essent, ut puta escarium argentum aut paenulas et togas, supellectili quis adscribere solitus sit, non id circo existimari oportere supellectili legata ea quoque contineri: non enim ex opinionibus singulorum, sed ex communi usu nomina exaudiri debere. id Tubero parum sibi linquere ait: nam quorsum nomina, inquit nisi ut demonstrarent voluntatem dicentis? equidem non arbitror quemquam dicere, quod non sentiret, ut maxime nomine usus sit, quo in appellari solet: nam vocis ministerio utimur: ceterum nemo existimandus est dixisse, quod non mente agitaverit. sed etsi magnopere me Tuberonis et ratio et auctoritas movet, non tamen a Servio dissentio non videri quemquam dixisse, cuius non suo nomine usus sit, nam etsi prior atque potentior

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

οποίος ακολουθεί στο προκείμενο ζήτημα προγενέστερη άποψη του Servius[314], η γλώσσα αποτελεί το εργαλείο εκείνο που προσδίδει στα αντικείμενα τις ονομασίες που έχουν καθιερωθεί στην κοινή χρήση με εύλογη συνέπεια η γνώση της εννοίας ενός όρου να αποτελεί συγχρόνως και γνώση της ουσίας του πράγματος. Επομένως, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, «*non videri quemquam dixisse, cuius non suo nomine usus sit. nam etsi prior atque potentior est quam vox mens dicentis, temen nemo sine voce dixisse existimatur*» *οὐδεὶς θεωρεῖται εἰπών τι, χωρὶς νὰ μεταχειρισθῇ τὸ ἁρμόζον ὄνομα· καθόσον καίτοι ἡ διάνοια τοῦ λέγοντος προηγεῖται καὶ ὑπερισχύει τῆς ἐκφράσεως, ὅμως οὐδεὶς θεωρεῖται ὁμιλήσας ἄνευ ἐκφράσεως*)[315]. Την ίδια αυτή τεχνική μέθοδο αξιοποίησης του λόγου δύναται κανείς να διακρίνει στη χρήση ελληνικών όρων που περιλαμβάνονται στις διατάξεις του λατινόγλωσσου *CJC* που ακολουθούν:

Ρητές αναφορές σε ομηρικά χωρία ή χωρία αρχαίων ελλήνων ρητόρων, νομοθετών, ιστορικών:

Const. Omnem, 11 (*Ὅμηρος*)[316], *D*.1.3.2 (*MARCIANUS libro primo institutionum*, *Δημοσθένης, Χρύσιππος*)[317], *D*.1.3.3 (*POMPONIUS libro vicensimo quinto ad Sabinum*, *Θεόφραστος*) = *D*.5.4.3 (*PAULUS libro septimo decimo ad Plautium*)[318], *D*.10.1.13 (*GAIUS libro quarto ad legem duodecim tabularum*, *Σόλων*)[319],

---

est quam vox mens dicentis, temen nemo sine voce dixisse existimatur: nisi forte et eos, qui loqui non possunt, conato ipso et sono quodam *καὶ τῇ ἀνάρθρῳ φωνῇ* dicere existimamus». Πρβλ. και *B*.44.13.7.2: «..... *Καὶ εἰς μὲν τὰ ἀμφιβαλλόμενα τῇ γνώμῃ τοῦ διαθεμένου προσέχομεν· εἰ δὲ τὸν ὁμολογουμένως ἄργυρον ἢ ἐσθῆτα ὡς οἰκοσκευὴν ληγατεύσει, οὐκ ἔρρωται· οὔτε γὰρ δοκεῖ τι λέγειν ὁ μὴ τῷ κυρίῳ χρώμενος ὀνόματι*». Επί του θέματος βλ. και Coing, Methodik der republikanischen Jurisprudenz, 372 επ.

314. Αντίθετη άποψη είχε υποστηρίξει ο Tubero κατά τον οποίο θα πρέπει να υπερισχύσει η αληθής-εξατομικευμένη βούληση του κληροδοτήσαντος που υπόκειται σε αλλαγές υπαγορευόμενες από τα ήθη της πόλεως και την χρήση των πραγμάτων.

315. *Corpus Juris Civilis*. *Πανδέκται* (μετ. Η. Λιακοπούλου), 3, Ἀθῆναι 1930, 547.

316. «Incipite igitur legum doctrinam eis dei gubernatione tradere et viam aperire quam nos invenimus, quatenus fiant optimi justitiae et rei publicae ministri et vos maximum decus in omne saeculum saequatur:quia vestris temporibus talis legum inventa est permutatio, qualem et apud Homerum patrem omnis virtutis Glaucus et Diomedess inter se faciunt dissimilia permutantes: "***χρύσεα χαλκείων, ἑκατόνβοια ἐννεαβοίων***". Επίκληση ομηρικού χωρίου προκειμένου να προβληθεί το εύρος της εναλλαγής της νομοθεσίας που επετεύχθη την περίοδο του Ιουστινιανού. Περί της αποκαταστάσεως του κειμένου από τον Angelus Politianus (*Miscell*., ch. 93) βλ. Viard, *André Alciat*, 128 σημ. 2.

317. Βλ. *Κεφ. Α΄, ΙΙ Α.2α*.

318. Βλ. *Κεφ. Α΄, ΙΙ Α.2β*.

319. Βλ. *Κεφ. Α΄, Ι Γ.3*.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Inst. (Iust.) 3.23.2 = *D.*18.1.1.1 (*PAULUS libro trigensimo tertio ad edictum, Ὅμηρος*)[320], *D.*32.65.4 (*MARCIANUS libro septimo institutionum, Ὅμηρος*)[321],

320. «Sed an sinne nummis venditio dici hodieque possit, dubitatur, veluti si ego togam dedi, ut tunicam acciperem. Sabinus et Cassius esse emptionem et venditionem putant: Nerva et Proculus permutationem, non emptionem hoc esse. Sabinus Homero teste utitur, qui exercitum Graecorum aere ferro hominibusque vinum emere refert, illis versibus: ***ἔνθεν ἄρ' οἰνίζοντο καρηκομόωντες Ἀχαιοί, ἄλλοι μὲν χαλκῷ, ἄλλοι δ' αἴθωνι σιδήρῳ, ἄλλοι δὲ ῥινοῖς, ἄλλοι δ' αὐτῇσι βόεσσι, ἄλλοι δ' ἀνδραπόδεσσιν*** (*Ἰλιάς*, 7, 472). sed hi versus permutationem significare videntur, non emptionem, sicut illi: ***ἔνθ' αὖτε Γλαύκῳ Κρονίδης φρένας ἐξέλετο Ζεύς, ὃς πρὸς Τυδείδην Διομήδεα τεύχε' ἄμειβεν*** (*Ἰλιάς*, 6, 234). magis autem pro hac sententia illud diceretur, quod alias idem poeta dicit:*πρίατο κτεάτεσσιν ἑοῖσιν* (*Ὀδύσσ.* 1, 430). sed verior est Nervae et Proculi sententia: nam ut aliud est vendere, aliud emere, alius emptor, alius venditor, sic aliud est pretium, aliud merx: quod in permutatione discerni non potest, uter emptor, uter venditor sit. Est autem emptio juris gentium, et ideo consensu peragitur et inter absentes contrahi potest et per nuntium et per litteras». Ομοίως *Gai (Inst.)* 3.141= *Inst. (Iust.)* 3.23.2· πρβλ. και *Θεοφίλου Ἰνστ.* 3.23.2: «*τῇ τῶν πραγμάτων ἐναλλαγῇ πρᾶσιν καὶ ἀγορασίαν συνίστασθαι* ***καὶ τοῦτο εἶδος τῆς πράσεως ἀρχαιότατον εἶναι καὶ μάρτυρι κέχρηνται Ὁμήρῳ τῷ ποιητῇ***...». Η διάταξη αναφέρεται στον ακριβή προσδιορισμό της νομικής εννοίας της ανταλλαγής (*permutatio*) και συγκεκριμένα στο ζήτημα εάν η δικαιοπραξία που γίνεται χωρίς νομίσματα θα πρέπει να θεωρηθεί αγοραπωλησία ή ανταλλαγή. Οι Sabinus και Cassius τάσσονται υπέρ της απόψεως ότι η εν λόγω δικαιοπραξία αποτελεί αγοραπωλησία, ακόμα και εάν το τίμημα δεν συνίσταται σε χρήματα. Για να ενισχύσουν την άποψή τους αυτή επικαλούνται χωρίο ειλημμένο από την ομηρική *Ἰλιάδα* (7, 472) από το οποίο προκύπτει ότι κατά την ελληνική αρχαιότητα η ανταλλαγή πραγμάτων εθεωρείτο μορφή αγοραπωλησίας. Παρά ταύτα η άποψη που τελικώς επικράτησε στην αυτοκρατορική νομοθεσία και στον ιουστινιάνειο *Πανδέκτη* είναι εκείνη που υπεστήριξαν οι νομομαθείς Nerva και Proculus. Σύμφωνα με τους *Προκουλιανούς* νομομαθείς η ανταλλαγή αποτελεί διακεκριμένο είδος της πωλήσεως, καθώς μόνο στη σύμβαση της πωλήσεως διακρίνεται με σαφήνεια το τίμημα από το εμπόρευμα και συνεπώς η ιδιότητα του αγοραστή από τον πωλητή. Την άποψη αυτή υποστηρίζει στο χωρίο *D.*18.1.1.1 και ο Paulus, ο οποίος επικαλείται και έτερα συναφή ομηρικά χωρία (*Ἰλιάς* 6, 234/ *Ὀδύσσ.* 1, 430). Πρβλ. Pringsheim, *GLS*, 97-99· R. A. Bauman, "The Interface of Greek and Roman Law", *RIDA* 43 (1996), σημ. 17. Βλ. όμως και Stella Maranca, Omero nelle Pandette, 47-51· M. Cagarin, *Early Greek Law*, Berkeley 1986, 10-14.

321. «Pecoribus legatis Cassius scripsit quadrupedes contineri, quae gregatim pascuntur, et sues autem pecorum appellatione continentur, quia et hi gregatim pascuntur: sic denique et Homerus in Odyssia ait: ***δήεις τόν γε σύεσσι παρήμενον· αἳ δὲ νέμονται πὰρ Κόρακος πέτρῃ ἐπί τε κρήνῃ Ἀρεθούσῃ***». Ομοίως και *Inst.(Iust.)* 4.3.1: «Quod autem non praesice de quadrupede, sed de ea tantum quae pecudum numero est cavetur, eo pertinet, ut neque de feris bestiis neque de canibus cautum esse intellegamus, sed de his tantum, quae propriae pasci dicuntur, quales sunt equi muli asini boves oves caprae, de suibus quoque idem placuit: nam et sues pecorum appellatione continentur, quia et hi gregatim pascuntur: sic denique et Homerus in Odyssea sit, "sicut Aelius Marcianus in suis institutionibus refert": *δήεις τόν γε σύεσσι παρήμενον· αἳ δὲ νέμονται πὰρ Κόρακος πέτρῃ, ἐπί τε κρήνῃ Ἀρεθούσῃ*». Η διάταξη αναφέρεται στην κληροδοσία θρεμμάτων. Προκειμένου να διευκρινίσει την έννοια των θρεμμάτων, στην οποία περιλαμβάνονται

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

D.38.10.4,6 (*MODESTINUS libro duodecimo pandectarum, Ὅμηρος*)[322], *Inst. (Iust.)* 2.7.1 = *D*.39.6.1 pr.–1 (*MARCIANUS ibro nono institutionum, Ὅμηρος*)[323],

---

ηλα τα τετράποδα τα οποία βόσκουν σε αγέλες, ο Marcianus επικαλείται συναφές ομηρικό χωρίο (*Ὀδύσσ*., 13, 407). Η έννοια της αγέλης, ως *universitas corporea* (*D*.15.2.1,8), δηλαδή ολότητα αυθύπαρκτων ομοειδών πραγμάτων (πρβλ. και την έννοια της αγέλης, κατά τον Pomponius, στη διάταξη *D*.41.3.30 pr., όπου η αγέλη εντάσσεται στην κατηγορία των πραγμάτων τα οποία είναι μεν διακεκριμένα μεταξύ τους αλλά χαρακτηρίζονται με ένα όνομα), είχε ιδιαίτερη και πολύπλευρη νομική μεταχείριση, τόσο από πλευράς ιδιωτικού (πρβλ. *Inst. (Iust.)* 4.3.1· *D*.7.1.70, 3· *D*.7.4.31 κ.ά.) όσο και από πλευράς ποινικού δικαίου (πρβλ. *D*.7.4.31· *D*.19.1.33· *D*.47.14.1.1) στην ιουστινιάνειο νομοθεσία. Από πλευράς κληρονομικού δικαίου, που κυρίως μας ενδιαφέρει εδώ, παρατηρούμε ότι ως ολότητα η αγέλη δύναται να αποτελέσει αντικείμενο κληροδοσίας καθώς, σύμφωνα με τη γνώμη που διατυπώνει ο Julianus στη διάταξη των ιουστινιάνειων *Εἰσηγήσεων* 2.20.18, προσαυξάνονται στην κληροδοσία τα ζώα που προστίθενται στην αγέλη μετά την κατάρτιση της διαθήκης, διότι ένα είναι το σώμα της αγέλης απαρτιζόμενο από διάφορες κεφαλές ("esse enim gregis unum corpus ex distantibus capitibus"). Αντιθέτως, για την εφαρμογή των διατάξεων περί φαλκιδίου, ακόμα και αν είχε επέλθει αύξηση της ποσότητος της κληρονομίας δια του γόνου των θρεμμάτων μετά τον χρόνο του θανάτου του διαθέτου, το τέταρτο που αφαιρείται από την κληροδοσία υπολογίζεται επί της αρχικής ποσότητος της κληροδοτηθείσας περιουσίας (*Inst.(Iust.)* 2.22.2). Ενδιαφέρον είναι επίσης να αναφερθεί το χωρίο των *Εἰσηγήσεων* 4.3.1 όπου, κατά τη διερεύνηση του ζητήματος εάν η νομική έννοια της αγέλης είναι καθοριστική για τη θεμελίωση της υποχρεώσεως προς αποζημίωση του παθόντος σύμφωνα με τις σχετικές διατάξεις του Ακουϊλίου Νόμου (*Lex Aquilia de damno*), γίνεται χρήση του ιδίου ακριβώς αποσπάσματος της ομηρικής *Ὀδύσσειας* που αναφέρεται στην *D*.32.65.4. Παρατηρούμε ότι ο ακριβής εννοιολογικός προσδιορισμός της εννοίας της αγέλης ήταν και στην περίπτωση αυτή απολύτως απαραίτητος. Και τούτο διότι, εάν μεν επρόκειτο για φόνο τετραπόδων ζώων συμπεριλαμβανομένων σε αγέλη, η σχετική αγωγή είχε ως νομική της βάση το πρώτο κεφάλαιο του Ακουϊλίου νόμου, σύμφωνα με το οποίο κατεδικάζετο ο φονεύς σε καταβολή της μεγίστης αξίας του ζώου κατά το ίδιο έτος (και αργότερα, δια της ερμηνείας των νομικών, στην καταβολή κάθε ζημίας εκείνου που υπέστη τη βλάβη καθώς και του διαφυγόντος κέρδους). Εάν όμως επρόκειτο για φόνο ή βλάβη (φθορά) ζώων μη εντασσομένων σε αγέλη, η αγωγή εστηρίζετο στο τρίτο κεφάλαιο του Ακουϊλίου, οπότε ο ένοχος καταδικάζετο στην μεγίστη αξία του πράγματος κατά τις τελευταίες 30 ημέρες πρό της αδικοπραξίας (*Inst.(Iust.)* 4.3.13).

322. «.. viri frater levir, is apud Graecos ***δαὴρ*** appelllatur, ut est apud Homerum (*Ἰλιάς*, 6.344) relatum: ***δᾶερ ἐμεῖο κυνὸς κακομηχάνου ὀκρυοέσσης***. sic enim helena ad Hectorem dicit: viri soro glos dicitur, apud Graecos ***γάλως***, duorum fratrum uxores ianitrices dicuntur, apud Graecos ***εἰνάτερες*** quod uno versu idem Homerus (*Ἰλιάς*, 6.378) significat: ***ἠὲ τινες γαλόων ἢ εἰνατέρων εὐπέπλων***. Ο Modestinus αναφέρεται εν προκειμένω στις αντίστοιχες λατινικές και ελληνικές ονομασίες συγγενών εξ αγχιστείας προκειμένου να διευκρινισθεί ποιοί είναι οι αθέμιτοι γάμοι μεταξύ των συγγενών αυτών, εφόσον, λόγω της αγχιστείας, επέχουν θέση γονέων και τέκνων. Για να αποσαφηνίσει δε περαιτέρω τις ελληνικές ονομασίες αναφέρει σχετικούς ομηρικούς στίχους [ανδράδελφος (=*δαήρ*), ανδραδέλφη (=*γάλως*), συννύμφαι (=*εἰνάτερες*)].

323. Βλ. *Κεφ. Α΄, ΙΙ Ε.1*.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

D.47.22.4 (*GAIUS libro quarto ad legem duodecim, Σόλων*)[324], *D*.48.5.24 pr. (*ULPIANUS libro primo de adulteriis, Σόλων και Δράκων*)[325], *D*.48.19.16,6 (*CLAUDIUS SATURNINUS libro singulari de poenis paganarum, Δημοσθένης*)[326], *D*.48.19.16,7–8 (*CLAUDIUS SATURNINUS libro singulari de poenis paganarum, Ὅμηρος*)[327], *D*.50.11.2 (*CALLISTRATUS libro tertio de cognitionibus, Πλάτων*)[328], *D*.50.16.233,2 = *Inst. (Iust.)* 4.18.5 (*GAIUS libro primo ad legem duodecim tabularum: Ξενοφῶν*)[329], *D*.50.16.236 pr. (*GAIUS libro quarto ad legem duodecim tabularum, Ὅμηρος*)[330].

---

324. Βλ. *Κεφ. Α΄, ΙΙ Β.5.*

325. Βλ. *Κεφ. Α΄, ΙΙ Ζ.2α.*

326. Βλ. *Κεφ. Α΄, ΙΙ Ζ.1α.*

327. Βλ. *Κεφ. Α΄, ΙΙ Ζ.1β.*

328. «Si quis ipsos cultores agrorum vel piscatores deferre utensilia in civitatem jusserit, ut ipsi ea distrahant, destituetur annonae praebitio, cum avocentur ab opere rustici: qui confestim ubi detulerint mercem, tradere eam et ad opera sua reverti debeant. denique summae prudentiae et auctoritatis apud Graecos Plato cum institueret, quemadmodum civitas bene beate habitare possit, in primis istos negotiatores necessarios duxit.sic enim libro secundo ***πολιτείας*** (c.11.12, 371) ait: ***δεῖ γὰρ πλειόνων ἄρα γεωργῶν τε καὶ τῶν ἄλλων δημιουργῶν καὶ τῶν ἄλλων διακόνων τῶν γε εἰσαξόντων καὶ ἐξαξόντων ἕκαστα· οὗτοι δέ εἰσιν ἔμποροι. κομίσας δὲ ὁ γεωργὸς εἰς τὴν ἀγορὰν τι ὧν ποιεῖ ἤ τις ἄλλος τῶν δημιουργῶν μὴ εἰς τὸν αὐτὸν χρόνον ἥκῃ τοῖς δεομένοις τὰ παρ᾽ αὐτοῦ ἀνταλλάξασθαι, ἀργήσει τῆς αὑτοῦ δημιουργίας καθήμενος ἐν ἀγορᾷ; οὐδαμῶς, ἦ δ᾽ ὅς, ἀλλ᾽ εἰσὶν οἳ τοῦτο ὁρῶντες ἑαυτοὺς ἐπὶ τὴν διακονίαν τάττουσι ταύτην***». Στη διάταξη αυτή ο Callistratus επικαλείται χωρίο ειλημμένο από την *Πολιτεία* του Πλάτωνος για να ενισχύσει την άποψή του ότι οι τάξεις των επαγγελματιών που ασχολούνται με την παραγωγή και την προμήθεια των σιτηρών θα πρέπει να είναι σαφώς διακεκριμένες μεταξύ τους για να διευκολυνθεί η ομαλή λειτουργία της αγοράς σιτηρών. Πρβλ. Πλάτ. *Νόμ.* VIII, 846D: «*...δύο δὲ ἐπιτηδεύματα ἢ δύο τέχνας ἀκριβῶς διαπονεῖσθαι σχεδόν οὐδεμία φύσις ἱκανὴ τῶν ἀνθρωπίνων, οὐδ᾽ αὖ τὴν μὲν αὐτὸς ἱκανὸς ἀσκεῖν, τὴν δὲ ἄλλον ἀσκοῦντα ἐπιτροπεύειν*»· Του Ιδίου, *Νόμ.*, VIII, 847A: «*... ἀλλ᾽ εἷς μίαν ἕκαστος τέχνην ἐν πόλει κεκτημένος ἀπὸ ταύτης ἅμα καὶ τὸ ζῆν κτάσθω*». Βλ. ομοίως και *C.J.*4.60 (*Imp. Valentinianus et Valens AA. ad Probum pp.*).

329. Βλ. κατωτέρω *σημ. 350.*

330. «Qui "venerum" dicit, adicere debet, utrum malum an bonum: nam et medicamenta venena sunt, "quia eo nomine omne continetur, quod adhibitum naturam eius, cui adhibitum esset, mutat". cum id quod nos venenum appellamus, Graeci ***φάρμακον*** dicunt, apud illos quoque tam medicamenta quam quae nocent, hoc nomine continentur: unde adiectione alterius nomine distinctio fit. admonet nos summus apud eos poetarum Homerus: nam sic ait: ***φάρμακα, πολλὰ μὲν ἐσθλὰ μεμιγμένα, πολλὰ δὲ λυγρά***». Στο ανωτέρω χωρίο ο Γάϊος –του οποίου η εν γένει εξοικείωση με την αρχαιοελληνική γραμματεία και την ελληνική νομική ορολογία, λόγω και της ακαδημαϊκής του δραστηριότητας, θεωρείται δεδομένη– σε σχόλιό του επί σχετικής διατάξεως του *Δωδεκαδέλτου*, μνημονεύει σχετικό ομηρικό εδάφιο [*φάρμακα, πολλὰ μὲν ἐσθλὰ μεμιγμένα, πολλὰ δὲ λυγρά* (*Ὀδύσσ.* 4, 230)] που αφορά στη διάκριση των φαρμάκων μεταξύ "καλών", υπό την έννοια των ωφελίμων για τον άνθρωπο, και "κακών", υπό την έννοια των δηλητηρίων που είναι επιβλαβή για την ανθρώπινη υγεία και ζωή. Και εδώ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

χρήση της στερεότυπης εκφράσεως "quem (quae) Graeci .... vocant (appellant, dicunt)" ή "apud Graecos" ή "Graece vocabulo" ή παράθεση του ελληνικού όρου που αντιστοιχεί στο λατινικό:

Inst.(Iust.) 3.6.3 (**πάτρως, μήτρως, θεῖος, θεία, τηθίς**)[331], *D.*11.7.42 (*FLORENTINUS libro septimo institutionum*: **κενοτάφιον**)[332], *D.*26.7.46,1 (*PAULUS*

η αναφορά του ομηρικού εδαφίου δεν έχει απλώς σκοπό να διανθίσει το κείμενο με στίχους του Έλληνα ποιητή. Αποσκοπεί στο να καταστήσει πλέον ευκρινή για τους αποδέκτες των σχετικών ρυθμίσεων τη διάκριση των φαρμάκων σε *venena* ή *medicamenta bona (non mala)* και *mala*. Και τούτο διότι η συγκεκριμένη διάκριση είχε ουσιαστικότατη σημασία στο ρωμαϊκό δίκαιο: α) για τη στοιχειοθέτηση της αντικειμενικής υποστάσεως του εγκλήματος της φαρμακείας που αποδέσμευσε την έννοια του "κακού" φαρμάκου από το *animus occidendi* (πρβλ. *Lex Cornelia de sicariis et veneficiis* έτους 81 μ.Χ.: *D.*48.8.3 pr.-1) και β) διότι απετέλεσε έναυσμα για τη διαμόρφωση του ποινικού αδικήματος της μαγείας όπου η οποιαδήποτε σχέση (κατοχή, κατασκευή, εμπορία, διακίνηση) με δηλητηριώδεις ουσίες αποτελούσε κολάσιμη ποινικώς πράξη καθώς οι θανάσιμες ή επιβλαβείς συνέπειες των "κακών" φαρμάκων αποδίδονταν, κατά τις αντιλήψεις της εποχής, στην ενέργεια υπερφυσικών δυνάμεων. Ειδικότερα η διαμορφωθείσα κατά την *Lex Cornelia de sicariis et veneficiis* νομική έννοια του "κακού" φαρμάκου είναι ταυτόσημη με την ήδη καθιερωθείσα στις πηγές της αρχαιοελληνικής γραμματείας έννοια του "κακού" (ή **ὀλεθρίου** ή **δηλητηρίου** ή **θανασίμου**) φαρμάκου η οποία, περιελάμβανε όλα αδιακρίτως τα δηλητηριώδη παρασκευάσματα που μπορούσαν, λόγω της ίδιας της χημικής ιδιοσυστασίας τους, να επιφέρουν θάνατο, σωματικές βλάβες ή και να προκαλέσουν διανοητικές διαταραχές (Ch. Lécrivain εις *DAGR*, V, s. v. *Venenum*, 714 σημ. 7-8 όπου και σχετικές πηγές). Πρβλ. και Mommsen, *Droit pénal*, II, 352-353, 356 επ. Για το βυζαντινό δίκαιο βλ. Σπ. Τρωϊάνου, *Ο "Ποινάλιος" του Εκλογάδιου*, [*Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte*, 6], Frankfurt am Main 1980, 60-64· Του Ιδίου, *Μαγεία και δίκαιο στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1997, 11, 35, 51-52.

331. «*De gradibus cognationis*. ..... Tertio supra proavus proavia, infra pronepos proneptis, ex transverso fratris sororisque filius filia et convenienter patruus est patris frater, qui Graece *πάτρως* vocatur: avunculus est matris frater, qui apud Graece proprie *μήτρως* appellatur: et promiscue *θεῖος* dicitur. amita est patris soror, matertera vero matris soror: utraque *θεία* vel abud quosdam *τηθὶς* appellatur.». Περί της αριθμήσεως του τρίτου βαθμού συγγενείας εξ αίματος. Αναφέρονται οι ελληνικές ονομασίες που αντιστοιχούν στις λατινικές προκειμένου να γίνει σαφέστερη η διάταξη.

332. «Momentum genelaliter res est memoriae causa in posterum prodita: in qua si corpus vel reliquiae inferantur, fiet sepulchrum, si vero nihil eorum inferatur, erit monumentum memoriae causa factum, quod Graeci **κενοτάφιον** appellant». *Κενοτάφιον* θεωρείται μνημείον που ανεγείρεται ένεκα μνήμης και στο οποίο δεν κατατίθεται σώμα νεκρού ή λείψανα όπως στον τάφο. Η διάκριση είχε νομική σημασία διότι ο τάφος εθεωρείτο *locus religiosus* (*D.*11.7.2,6) ενώ το μνημείο εστερείτο της ιδιότητος αυτής (*locus purus*). Η ελληνική ονομασία αναφέρεται εδώ από τον Florentinus ακριβώς για να καταστήσει ευκρινέστερη τη νομική αυτή έννοια στους αποδέκτες των σχετικών ρυθμίσεων. Πρβλ. και Dareste, *Science de droit en Grèce*, 76 σημ. 1· Ν. Εμμανουηλίδη, *Το δίκαιον της ταφής στο Βυζάντιο*, [*Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe, 3*], Αθήνα 1989, 80 σημ. 17, 260-261 σημ.12, 376 σημ. 136, σ. 451 σημ. 96, 482 σημ. 116α.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

libro non responsorum: ***ἐπιμεληταί***)[333], *D*.33.7.2,1 (*PAPINIANUS libro septimo responsorum:* ***ἐνθῆκαι***)[334], *D*.38.10.4,6–7 (*MODESTINUS libro duodecimo pandectarum,:* ***ἑκυρός, ἑκυρά, πενθερός, πενθερά, δαήρ, γάλως, εἰνάτερες***)[335], *D*.38.10.10,1 (*PAULUS libro singulari de gradibus at adfinibus et nominibus eorum:* ***συγγενεῖς***)[336], *D*.43.8.2,22 (*ULPIANUS* libro sexagensimo octavo ad edictum: ***βασιλικάς***)[337], *D*.43.12.1,2 (*ULPIANUS libro sexagensimo octavo ad edictum:* ***ἀέναος, χειμάρρους***)[338], *D*.50.16.30,2–3 (*GAIUS libro septimo ad edictum pro-*

---

333. Βλ. κατωτέρω *σημ. 381*.

334. «Dotes praediorum, quae Graeco vocabulo *ἐνθῆκαι* vocabulo appellantur, cum non instructa legantur, legatarios non praestantur». Σύμφωνα με την ανωτέρω διάταξη οι προικίσεις κτημάτων, οι οποίες καλούνται *ἐνθῆκαι* και αναφέρονται στην κληροδοσία μη εξοπλισμένων κτημάτων, δεν δίδονται στον κληροδόχο. Πρβλ. *D*.33.7.8 και *D*.33.7.12 όπου ως εξοπλισμός κτήματος εννοούνται όλα εκείνα τα οποία προσπορίσθησαν χάριν αποκτήσεως, συλλογής ή διατηρήσεως των καρπών του κτήματος καθώς και όλα τα πράγματα άνευ των οποίων δεν είναι δυνατή η άσκηση νομής. Ο όρος *ἐνθῆκαι* απαντάται και στη *Nov.(Iust.)* 128 c.8.

335. «Et quidem viri pater uxorisque socer, mater autem eorum socrus appellatur, cum apud Graecos proprie viri pater *ἑκυρός*, mater vero *ἑκυρὰ* vocitetur, uxoris autem pater *πενθερὸς* et mater *πενθερὰ* vocatur...viri frate levir, is apud Graecos *δαὴρ* appellatur viri socer glos dicitur, apud Graecos *γάλως*, duorem fratrum uxores ianitrices dicuntur, apud Graecos *εἰνάτερες*. ..... Hos itaque inter se, quod adfinitatis causa parentium liberorumque loco habentur, matrimonio copulari nefas est. Sciendium est neque cognationem neque adfinitatem esse posse, nisi nuptiae non interdictae sint, ex quibus adfinitas conjungitur. Πρβλ. J. Altmann, "Die Wiedergabe römischen Rechts in griechischer Sprache bei Modestinus «De excusationibus», *SDHJ* 21 (1955), 68 επ. Βλ. και ανωτέρω *σημ. 322*.

336. «... Nomen cognationis a Graeca voce dictum videtur: *συγγενεῖς* enim illi vocant, quos nos cognatos appellamus.». Αντιστοίχιση του λατινικού όρου *cognatos* με τον ελληνικό *συγγενεῖς*.

337. «Viarum quaedam publicae sunt, quaedam privatae, quaedam vicinales publicas vias dicimus, quas Graeci *βασιλικάς*, nostri praetorias, alli consulares vias appellant». Η διάταξη προσδιορίζει την έννοια της δημοσίας οδού προκειμένου να ορισθεί το ακριβές πεδίο εφαρμογής του πραιτωρικού ηδίκτου περί απαγορεύσεως ορισμένων ενεργειών οι οποίες δύνανται να καταστήσουν χειρότερη την κατάσταση δημοσίας οδού ή διόδου. Για τον σκοπό αυτό διευκρινίζεται ότι ο λατινικός όρος *via publica* αντιστοιχεί στον ελληνικό *βασιλική* οδός.

338. « Ait praetor: 'Ne quid in flumine publico ripave eius 'facias neve' quid in flumine ublico neve in ripa èius immittas, quo statio iterve navigio deterior sit fiat. Flumen a rivo magnitudine discernendum est aut existimatione circumcolentium. Item fluminum quaedam sunt perennia, quaedam torrentia. perenne est, quod semper fluat, *ἀέναος*, torrens *ὁ χειμάρρους*: si tamen aliqua aestate exaruerit, quod alioquin perenne fluebat, non ideo minus perenne est. Ο Ulpianus ορίζει τη διάκριση μεταξύ αενάως ρέοντος (*perenne*) ποταμού και χειμάρρου (*torrens*), προκειμένου να καθορισθεί το πεδίο εφαρμογής του πραιτωρικού διατάγματος που επιτάσσει να μην τοποθετούνται ή κατασκευάζονται πράγματα σε δημόσιους ποταμούς ή όχθες που δύνανται να παρακωλύσουν τους πλόες.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

principale: ***νέασιν***)[339], *D.*50.16.38 (*ULPIANUS libro vicensimo quinto ad edictum:* ***φαντάσματα***)[340], *D.*50.16.163,1 (*PAULUS libro secundo ad Sabinum:* ***παιδίον***)[341], *D.*50.16.177 (*ULPIANUS libro quadragensimo septimo ad Sabinum:* ***σω-***

339. «"Novalis" est terra precisa, quae anno cessavit, quam Graeci *νέασιν* vocant». Το χωρίο ορίζει ότι στον λατινικό όρο *novalis* που σημαίνει την ανανέωση της καλλιέργειας χέρσας γής που ευρίσκετο σε κατάσταση ετήσιας αγρανάπαυσης, αντιστοιχεί ο ελληνικός όρος *νέασις*. Βλ. και Avotins, On the Greek Vocabulary of the Digest, 268. Πρβλ. και *B.*2.2.28,2: « Νεατὴ δὲ γῆ ἐστιν ἡ προτιμηθεῖσα ἢ ἐπὶ ἑνιαυτὸν ἀργήσασα, ἣν οἱ Γραῖκοι νέασιν καλοῦσιν».

340. «"Ostentum" Labeo definit omne contra naturam cuiusque rei genitum factumque. duo genera autem ostentorum: unum, quotiens quid contra naturam nascitur, tribus manibus forte aut pedibus aut qua alia parte corporis, quae naturae contraria est: alterum, cum quid prodigiosum videtur, quae Graeci *φαντάσματα* vocant». Ο ακριβής προσδιορισμός της νομικής εννοίας του "τέρατος" έχει στη συγκεκριμένη διάταξη ιδιαίτερη σημασία για τον χαρακτηρισμό του τόπου ταφής ως *locus religiosus* (πρβλ. *D.*11.7.2 pr., *ULPIANUS liber XXV ad edictum*). Και τούτο διότι η έννοια αυτή είχε, σύμφωνα με τις ειδωλολατρικές αντιλήψεις, μεταφυσικές διαστάσεις καθώς με τον ενταφιασμό του νεκρού οι χθόνιοι θεοί (*Dii Manes*) κατελάμβαναν τον τάφο και ασκούσαν τα δικαιώματά τους πάνω σ' αυτόν. Για τον λόγο αυτό σε σχόλιό του στο πραιτωρικό ήδικτο (*Liber XXV de religiosis et sumptibus funeribus*) ο Ulpianus προχωρεί σε μια περαιτέρω εξειδίκευση της κατά Labeo εννοίας του "*ostentum*". Κατ' αυτόν, υπάρχουν δύο διακεκριμένες κατηγορίες τεράτων: στο πρώτο είδος υπάγεται ο,τιδήποτε γεννιέται παρά φύσιν (*contra naturam*), ενώ στο δεύτερο είδος (*quid prodigiosum videtur*) υπάγονται τα υπερφυσικά όντα (ή φαινόμενα), τα οποία οι Έλληνες αποκαλούν *φαντάσματα*. Παρατηρούμε ότι η αναφερόμενη από τον Ulpianus διάκριση μεταξύ των εννοιών του "παρά φύσιν" όντος και του *prodigiosum* (*φαντάσματος*) είναι η ετυμολογική διάκριση που ίσχυε στην αρχαιότητα όπου, ως *monstrum*, προσδιορίζετο το "παρά φύσιν" όν, ενώ, ως *prodigium*, εθεωρείτο το αλλόκοτο (ασυνήθιστο, παράδοξο) συμβάν που απευθύνετο σε κάποιο σύνολο ανθρώπων και δεν αποτελούσε απαραίτητα "παρά φύσιν" φαινόμενο (A. Bouché-Leclerq, *εις DAGR*, III.2, s. v. *Monstrum*, 667 και *DAGR*, IV.1 s. v. *Prodigium*, 1994· Του Ιδίου, *Histoire de la divinité*, IV, 74-79· L. Gernet, *Ανθρωπολογία της Αρχαίας Ελλάδας*, (μετ. Α. Μαθενίτη-Α. Στεφανή), Αθήνα 2000, 181-182). Πρβλ. και *D.*50.16.135 όπου κατά τον ίδιο νομικό, σε σχόλιό του επί της lex *Juliam et Papiam*, παρά φύσιν όν θεωρείται κάθε όν *portentosum vel monstrosum vel debilem* όπου υπερτερούν τα ζωώδη από τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά ή τις ανθρώπινες λειτουργίες.

341. «Pueri appellatione etiam puella significatur: mam et feminas puerperas appelant recentes ex partu et Graece *παιδίον* communiter appellatur». Κατά τον Paulus, η λατινική λέξη pueri περιλαμβάνει τόσο τα άρρενα όσο και τα θήλεα τέκνα, όπως αντιστοίχως η ελληνική λέξη *παιδίον* είναι κοινή ονομασία για άρρενα και θήλεα. Πρβλ. όμως και *D.* 50.16.204 όπου ο ίδιος διευκρινίζει περαιτέρω ότι η λέξη *pueri* χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει άλλοτε τους δούλους, άλλοτε το άρρεν σε αντίθεση με το θήλυ, και άλλοτε την παιδική ηλικία καθώς και *D.*50.16.122 όπου, κατά τον Pomponius, η έννοια του όρου *filii* περιλαμβάνει και τα θήλεα. Περί του φιλολογικού σχολιασμού της διατάξεως από τον Alciatus, με αναφορά στον Priscianus βλ. Viard, *André Alciat*, 250 σημ. 2.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ρίτην)[342], *D*.50.16.205 (*PAULUS libro quarto epitomarum Alfeni:* ***τρωξίμους***)[343], *D*.50.16.236 pr. (*GAIUS libro quarto ad legem duodecim tabularum:* ***φάρμακον***)[344], *D*.50.16.236,1 (*GAIUS libro quarto ad legem duodecim tabularum:* ***ἀκρόδρυα***)[345].

Ετυμολογική προέλευση λατινικού όρου από ελληνικό:

Inst. (Iust.) 1.10.12 (***σποράδην***)[346], *D*.39.6.35 pr.–1 (*PAULUS libro sexto ad legem Iuliam et Papiam*, donatio: ***δῶρον καὶ δωρεῖσθαι***)[347], *D*.43.21.1,2 (*UL-*

342. « Ea est natura cavillationis, quam Graeci *σωρίτην* appellant». Βλ. *ανωτέρω σημ. 243-244*.

343. «Qui fundum vendidit, "pomum" recepit: nuces et ficos et uvas dumtaxat duracinas et purpureas et quae eius generis essent, quas non vini causa haberemus, quas Graeci *τρωξίμους* appellarent, recepta videri"». Περί της αρχικής αποκαταστάσεως του ελληνικού αυτού όρου από τον Ang. Polizianus βλ. Viard, *André Alciat*, 257.

344. «... cum id quod nos venenum appellamus, Graeci *φάρμακον* dicunt». Βλ. *ανωτέρω σημ. 330*.

345. «'Glandis' appellatione omnis fructus continetur, ut Iavolenus ait, exemplo Graeci sermonis, apud quos omnes arborum species *ἀκρόδρυα* appellantur». Στη συγκεκριμένη διάταξη προσδιορίζεται εννοιολογικά ο όρος (φυσικός) *καρπός* ο οποίος έχει νομικό ενδιαφέρον για την επίλυση του ζητήματος της κυριότητας επί των καρπών (ως συστατικών του κυρίου πράγματος), της αποδόσεως αυτών καθώς και των υποχρεώσεων των καλοπίστων και κακοπίστων κατόχων. Κατά τον Gaius, ο όρος *glandis* (βάλανος) περιλαμβάνει, συμφώνως και με σχετική ρήση του Iavolenus, όλων των ειδών τους φυσικούς καρπούς που παράγονται σε τακτικές περιόδους από τα δένδρα και γενικότερα από το έδαφος, καθ' υπόδειγμα του ελληνικού λόγου, όπου όλα αδιακρίτως τα είδη δένδρων ονομάζονται *ἀκρόδρυα*.

346. «Si adversus ea quae diximus aliqui coierint, nec vir nec uxor nec nuptiae nec matrimonium nec dos intellegitur, itaque ii, qui ex eo coitu nascuntur, in potestate patris non sunt, sed tales sunt, quantum ad patriam potestatem pertinet, quales sunt ii, quos mater vulgo concepit, nam nec hi patrem habere intelleguntur, cum is etiam incertus est: unde solent filii spurii appellari, vel a Graeca voce quasi *σποράδην* concepti vel quasi sine patre filii, sequitur ergo, ut ex dissoluto tali coitu nec dotis exactioni locus sit ...». Εξομοίωση των τέκνων που γεννήθηκαν από μη νομίμους γάμους (αιμομικτικούς κ.ά) με τα πορνογέννητα τέκνα (*συνειλημμένα σποράδην-spurii*).

347. « Senatus censuit placere mortis causa donationes factas in eos, quos lex prohibet capere, in eadem causa haberi, in qua essent, quae testamento his legata essent, quibus capere per legem non liceret, ex hoc senatus consulto multae variaeque quaestiones agitantur, de quibus pauca referamus. Donatio dicta est a dono quasi dono datum, rapta a Graeco: nam hi dicunt *δῶρον καὶ δωρεῖσθαι*». Η διάταξη αναφέρεται στην εφαρμογή του συγκλητικού δόγματος [περιόδου Βεσπασιανού (69-79)-Αδριανού (117-138)] περί επεκτάσεως της ισχύος των απαγορευτικών διατάξεων της *Lex Julia et Pappia Poppaea* επί των δωρεών αιτία θανάτου, κατ' αναλογία με τα ισχύσαντα επί κληροδοσιών. Προκειμένου να προσδιορισθεί η νομική φύση της αιτία θανάτου δωρεάς, ο Paulus διευκρινίζει ότι η λατινική λέξη *donatio* προέρχεται από την ελληνική *δῶρον*, που σημαίνει την αναπόδοτο δωρεά. Πρβλ. Michel, *Gratuité*, 475.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

IANUS libro septuangensimo ad edictum, **ἀπὸ τοῦ ῥεῖν**)[348], *D.47.8.4,2 ULPIANUS libro quinquagensimo sexto ad edictum:* **ἀπὸ τοῦ θορυβεῖν**)[349], *D.50.16.233,2 (GAIUS libro primo ad legem duodecim tabularum:* **ἀπὸ τοῦ τηλοῦ, ἀπὸ τοῦ βάλλεσθαι**)[350].

348. «Ait ergo praetor "rivum specus", rivus est locus per longitudinem depressus, quo aqua decurrat, cui nomen est *ἀπὸ τοῦ ῥεῖν*». Ως *rivum specus* (ρεῖθρον) ορίζεται τόπος βαθύς κατά μήκος δια του οποίου διέρχεται το νερό, όπως δηλώνει και η ετυμολογική ρίζα της λέξεως η οποία προέρχεται *ἀπὸ τοῦ ῥεῖν*. Ο σαφής εννοιολογικός προσδιορισμός της εννοίας του *ρείθρου* είναι απαραίτητος για τον καθορισμό του εύρους εφαρμογής του πραιτωρικού διατάγματος περί μη παρακωλύσεως του καθαρισμού ή επισκευής ρείθρου, υπονόμου και περιφράγματος. Περί της αρχικής αποκαταστάσεως των ελληνικών της διατάξεως με τον όρο *ρύας* από τον Alciatus, βλ. Viard, *André Alciat*, 266.

349. «Turbam autem appellatam Labeo ait ex genere tumultus idque verbum ex Graeco tractum *ἀπὸ τοῦ θορυβεῖν*». Στη διάταξη αυτή του *Πανδέκτη* επιχειρείται ο ακριβής προσδιορισμός της εννοίας του *θορύβου* προκειμένου να θεμελιωθεί η πραιτωρική αγωγή κατ' εκείνου ο οποίος προκάλεσε ζημία *in turba* (*ἐν θορύβῳ*). Προς τον σκοπό αυτό ο Labeo διευκρινίζει ότι η λατινική λέξη *turba* προήλθε από το *tumultus* που επίσης προέρχεται από την ελληνική έκφραση «*ἀπὸ τοῦ θορυβεῖν*», ενώ ευθύς αμέσως (*D.47.8.4,3*) σπεύδει να διευκρινήσει τη διαφορά που υπάρχει μεταξύ έριδος και θορύβου. Πρβλ. και *B.60.17.4* (*σχ. 16*): «*Τοῦτο τὸ ἔδικτον περὶ ἐκείνης ζημίας πρόκειται τῆς ἐν θορύβῳ συμβαινούσης. Ἐκλήθη δὲ τούρβα ἀπὸ τοῦ γένους τῆς ταραχῆς ἤτοι τοῦ πλάτους· τοῦτο δὲ τὸ ὄνομα οἱ Ῥωμαῖοι ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ εἵλκυσαν ἐκ τοῦ θορυβεῖν*». Κατά τον Honoré η συγκεκριμένη διάταξη εντάσσεται στις γνήσιες διατάξεις του Ulpianus (*Ulpian*, 54 σημ. 67, 63, σημ. 225, 66, σημ.291, 81, σημ. 75).

350. =*Inst. (Iust.)* 4.18.5: «.... ita sequitur, ut et lapis et lignum et ferrum hoc nomine contineatur· dictumque ab eo, quod in longinquum mittitur, Graeca voce figuratum *ἀπὸ τοῦ τηλοῦ*, et hanc significationem invenire possumus et in Graeco nomine: nam quod nos telus appellamus, illi **βέλος ἀπὸ τοῦ βάλλεσθαι**, admonet nos Xenophon, nam ita scribit: **καὶ τὰ βέλη ὁμόσε ἐφέρετο, λόγχαι, τοξεύματα, σφενδόναι, πλεῖστοι δὲ καὶ λίθοι**, et id, quod ad arcu mittitur, apud Graecos quidem proprio nomine **τόξευμα** vocatur, apud nos autem communi nomine telum appellatur. Κατά τον Gaius η λατινική λέξη telum προέρχεται από την ελληνική έκφραση *ἀπὸ τοῦ τηλοῦ* και σημαίνει γενικώς ο,τιδήποτε ρίπτεται σε απόσταση, όπως ακριβώς απαντάται η έκφραση αυτή στους Έλληνες. Στη συνέχεια ο Ulpianus διευκρινίζει ότι αντίστοιχη της λατινικής λέξεως telum είναι η ελληνική "*βέλος*", προερχόμενη "*ἀπὸ τοῦ βάλλεσθαι*", όπως ακριβώς μας παραδίδεται η έννοια της λέξεως σε σχετικό χωρίο του Ξενοφώντος (*Κύρου Ἀνάβασις*, 5.2.14). Διευκρινίζεται επίσης ότι κατά την ελληνική ορολογία ο,τιδήποτε ρίπτεται ειδικώς από τόξο λέγεται "*τόξευμα*" ενώ στη λατινική γλώσσα χρησιμοποιείται και πάλι ο κοινός όρος *telum*. Πρβλ. *Δωδεκάδελτος*, 8.13· Cic., *Top.*, 64· *D.47.2.55.2* (*GAIUS libro tertio decimo ad edictum provinciale*, ... teli autem appellatione et ferrum et lapis et denique omne, quod nocendi causa habetur significatur)· *B.2.2.224* («Ἀκόντιον λέγεται οὐ μόνον τὸ ἀπὸ τόξου, ἀλλὰ καὶ τὸ ὁπωσοῦν βαλλόμενον»). Ο ακριβής προσδιορισμός της εννοίας του *φονικού όπλου*, στην οποία δεν περιλαμβάνεται μόνον ό,τι ρίπτεται από βέλος αλλά και ό,τι ρίπτεται δια χειρός (λίθος, ξύλο, σίδηρος κ.λπ.), είχε κρίσιμη σημασία για την εφαρμογή των διατάξεων του Κορνηλίου Νόμου περί δολοφόνων που επέβαλαν την

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Από τις διατάξεις που αναφέρθηκαν αμέσως ανωτέρω, αλλά και αρκετές άλλες όπου γίνεται χρήση ελληνικών όρων (λ.χ. *D*.50.16.242: διάκριση μεταξύ ιστού–*αρτέμωνος*[351], *D*.14.1.12: διάκριση μεταξύ φορτηγών–*ἐπιβατηγῶν* πλοίων[352], *D*.5.1.19.2: *παραπλέων*[353] κ. ά.), προκύπτει ότι η χρήση της ελληνικής ορολογίας στα κείμενα του λατινόγλωσσου *CJC*, σε παράλληλη θέση ή όχι, με αντίστοιχους εννοιολογικά λατινικούς όρους, αποσκοπεί στο να προβάλλει τη βαθύτερη νοητική σύλληψη που υποκρύπτεται μέσα στον λατινικό λόγο και συνεπώς να αποσαφηνίσει το ειδικότερο περιεχόμενο ενός θεσμού. Παρά το γεγονός ότι οι αναφερόμενοι αρχαιοελληνικοί όροι ή χωρία επιδέχονται συχνότατα πολλαπλές νομικές ερμηνείες (όπως π.χ. η έννοια της *ὕβρεως* στην *Inst. (Iust.)* 4.4 pr.)[354] ή δεν έχουν προέλθει από νομικές διεργασίες που θα τις καθιστούσαν τεχνικούς νομικούς όρους υπό την σύγχρονη έννοια[355], έχουν σαφέστατα νομική χροιά και συμβάλλουν στη διαμόρφωση των επιμέρους παραμέτρων μιας νομικής ρυθμίσεως. Ο ελληνικός λόγος δεν αποσκοπεί, όπου χρησιμοποιείται, στο να παγιώσει τις έννοιες των λέξεων μέσω μιας άκαμπτης ορολογίας αποξενωμένης από τον κοινό λόγο. Αντιθέτως, συμφιλιώνοντας κατά τη στωϊκή αντίληψη τη λέξη και την υποκρυπτόμενη *ἰδέα*, συμβάλλει στην αποσαφήνιση του νοητικού περιεχομένου μιας διατάξεως επιτρέποντας ταυτόχρονα στους θεσμούς του δικαίου να παραμείνουν «ανοικτοί» κι επομένως προσαρμόσιμοι στις εκάστοτε αλλαγές των συνθηκών[356].

δια ξίφους τιμωρία σε εκείνους που περιέρχονταν ένοπλοι για να προβούν σε ανθροποκτονία. Κι αυτό διότι, από την ιδιότητα του όπλου που εξαπολύετο, συνήγετο η δολία πρόθεσις του δράστη, ο οποίος εχαρακτηρίζετο ως ένοχος τετελεσμένης πράξεως ακόμα και αν δεν είχε επιτευχθεί το επιδιωκόμενο εγκληματικό αποτέλεσμα. Βλ. Mommsen, *Droit pénal*, II, 342· Μ. Τουρτόγλου, *Τὸ φονικὸν καὶ ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος. Βυζάντιον-Τουρκοκρατία-μετεπαναστατικοί χρόνοι μέχρι καὶ τοῦ Καποδιστρίου*, [*Συμβολαὶ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου ὡς καὶ τῶν ἄλλων Δικαίων τῆς Ἀρχαιότητος*, 11], Ἀθῆναι 1960, 19 σημ. 1 όπου και άλλες συναφείς πηγές· Crawford, *Roman Statutes*, II, 692-694.

351. Βλ. *σημ. 367*.

352. Βλ. *σημ. 363*.

353. Βλ. *σημ. 362*.

354. Βλ. *Κεφ. Α΄, ΙΙ Β.7*.

355. Βλ. τις σχετικές απόψεις που εκφράζει ο S. C. Todd ("The Language of Law in Classical Athens", στον τόμο που εξεδόθη από τον *P. Coss. The Moral World of the Law*, Cambridge University Press 2000, 17-36) σύμφωνα με τον οποίο τεχνικός νομικός όρος είναι μόνον ο όρος ο οποίος επιδέχεται συγκεκριμένη ερμηνεία αυστηρά διακεκριμένη από τη συνήθη, καθημερινή χρήση της λέξεως, ή αποτελεί απόρροια τυπικών νομικών διεργασιών μέσω των οποίων προσδιορίζεται η αυθεντική έννοια του όρου για τον νομικό κόσμο (Todd, *όπ. π.*, 26 επ.).

356. Πρβλ. και H. L.A. Hart, *The Concept of Law*, Oxford 1961, 121 επ.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΧΡΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΣΤΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΝΟΜΙΚΗ ΠΡΑΚΤΙΚΗ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Α. *Προλεγόμενα.*

Η διαπραγμάτευση των ελληνόγλωσσων αποσπασμάτων και όρων θα ήταν ελλιπής αν δεν περιελάμβανε και μία, έστω συνοπτική, αναφορά στα πολυπληθή εκείνα χωρία τα οποία αποτελούν τεκμήρια της προνομιακής θέσης που εξασφάλισε σταδιακά η ελληνική γλώσσα στον τομέα της νομοθεσίας και της νομικής πρακτικής, χωρίς όμως να υποδηλώνουν απαραίτητα ελληνικές επιδράσεις στη διαμόρφωση και στον μετασχηματισμό του ρωμαιοβυζαντινού δικαίου. Η εξέλιξη αυτή, φυσικό επακόλουθο της ανάδειξης της ελληνικής ως διεθνούς γλώσσας της συναλλακτικής και δημόσιας ζωής της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, αποδίδεται στην απουσία μιας ενιαίας και συνειδητής επίσημης πολιτικής που να τέμνει καθοριστικά το γλωσσικό ζήτημα καθώς και σε πλειάδα άλλων οικονομικών και κοινωνικών παραγόντων[357]. Από την πληθώρα των ελληνικών όρων και χωρίων που συμπεριελήφθησαν από τους συμπιλητές στα λατινόφωνα μέρη της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης και δεικνύουν την εκτεταμένη χρήση της ελληνικής γλώσσας στους τομείς της ναυτιλίας, του εμπορίου, της βιοτεχνίας, αλλά και γενικότερα στον δημόσιο βίο του ρωμαϊκού imperium κρίνουμε σκόπιμο να αναφέρουμε εδώ ως χαρακτηριστικό δείγμα τις ακόλουθες διατάξεις:

Ναυτιλία:

*D.*1.16.4.5 (*ULPIANUS libro primo de officio proconsulis*: ***ἐπιδημίας***, ***κατάπλουν***)[358], *D.*4.9.1.2 / D.4.9.4 pr.-1 / *D.*14.1.1.2 / *D.*14.2.10 / *D.*19.2.31 /

---

357. Όπως λ.χ. η ανάγκη διευκόλυνσης των εμπορικών και ναυτιλιακών συναλλαγών, οι διαθέσεις της ρωμαϊκής αριστοκρατίας, το επαγγελματικό–κοινωνικό status των ελληνόγλωσσων υπηκόων της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας κ.ά. (Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, κυρίως 267 επ., 269-270, 300 σημ. 16-17, 322-323 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές). Πάντως η χρήση των σύγχρονων όρων "επίσημη" ή "διοικητική" γλώσσα δε θεωρείται δόκιμη για τη ρωμαϊκή αρχαιότητα (*όπ.π.*, 111 όπου και η σχετική τεκμηρίωση).

358. «Ingressum etiam hoc eum observare oportet, ur per eam partem provinciam ingrediatur, per quam ingredi moris est, et quas Graeci *ἐπιδημίας* appelant sive *κατά-*

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

D.9.4.19,2 / *D*.14.2.2,6-7 / *D*.47.5.1,1(***nauta***), *D*.4.9.1,3 (*ULPIANUS libro quarto decimo ad edictum*: ***diaetarii***, ***ναυφύλακες***, ***χειρέμβολον***)[359], *D*.4.9.7,2 (*ULPIANUS libro octavo decimo ad edictum*: ***ναυτεπιβάτας***)[360], *D*.32,55,5 (*ULPIANUS libro vicesimoquinto ad Sabinum*: ***ξύλον***, ***ξυληγά***, ***ἀπὸ τῶν ἑλῶν***)[361], *D*.5.1.19,2 (*ULPIANUS libro sexagensimo ad edictum*: ***παραπλεῖ***, ***παραπλέοντος***)[362], *D*.14.1,12 (*ULPIANUS libro sexagensimo ad edictum*: ***ἐπιβατηγοί***)[363], *D*.39.4.11,2 (*PAULUS libro quinto sententiarum*: ***proreta***)[364],

---

πλουν observare, in quam primum civitatem veniat vel applicet ...». Η διάταξη επιτάσσει την τήρηση του διοικητικού έθους της ελληνικά καλουμένης *ἐπιδημίας* (δηλ. αφίξεως) ή *κατάπλου*, σύμφωνα με την οποία οι ανθύπατοι των ρωμαϊκών επαρχιών και οι νόμιμοι αντιπρόσωποί τους όφειλαν να εισέρχονται στις επαρχίες μέσω εκείνης της πόλεως η οποία έχει εθιμικά καθιερωθεί ως τόπος εισόδου του εκάστοτε διοικητή στη συγκεκριμένη επαρχία. Πρβλ. και Veuve, *Identité grecque*, *όπ.π.* (*σημ.11*), 544-545 σημ. 179.

359. Βλ. *ανωτέρω Κεφ. Α΄, ΙΙ ΣΤ*.

360. Βλ. *ανωτέρω Κεφ. Α΄, ΙΙ ΣΤ*.

361. «Lignorum appellatione in quibusdam regionibus, ut in Aegypto, ubi harundine pro ligno utuntur, et harundines et papyrum comburitur et herbulae quaedam vel spinae vel vepres continebuntur, quid mirur? quod *ξύλον* hoc et naves *ξυληγά* appellant, quae *haec ἀπὸ τῶν ἑλῶν* deducunt». Σε μερικές περιοχές, όπως στην Αίγυπτο, όπου χρησιμοποιούν καλάμια αντί για ξύλο, στην ονομασία του *ξύλου* περιλαμβάνονται και καλάμια και πάπυρος και ορισμένα βότανα ή αγκάθια ή βάτοι. Για τον λόγο αυτό και τα πλοία τα οποία τα ανασύρουν από τα έλη, ονομάζονται *ξυληγά*.

362. «Proinde et si merces vendidit certo loci ut defenderet convenit, ibidem se defendere, numquid dicimus eum, qui a mercatore quid comparavit advena, vel ei vendidit quem scit inde confestim profecturum, non oportet ibi bona possideri, sed domicilium sequi eius? at si quis ab eo qui tabernam vel officinam certo loci conductam habuit, in ea causa est ut illic conveniatur: quod magis habet rationem, nam ubi sic venit, ut confestim discedat, quasi a viatore emptis, vel eo qui transvehebatur, vel eo qui emit: *παραπλεῖ* durissimum est, quotquot locis quis navigans vel iter faciens delatus est, tot locis se defendi». Στη συγκεκριμένη διάταξη η αναφορά της ελληνικής λέξεως *παραπλέων*, υπό την ειδικότερη σημασία που έχει προσλάβει η λέξη αυτή στη ναυτιλιακή πρακτική, συμβάλλει στον ακριβή καθορισμό της εννοίας του τόπου μονίμου κατοικίας ή διαμονής για να προσδιορισθεί στη συνέχεια η δωσιδικία του εναγομένου.

363. «...sed et si ut certis mercibus eam locet, praepositus est, puta legumini, cannabae, ille marmoribus vel alia materia locavit, dicendum erit non teneri, quaedam enim naves onerariae, quaedam (ut ipsi dicunt) *ἐπιβατηγοί* sunt ...». Ο *ναύκληρος* δεν ευθύνεται ένεκα αντισυμβατικής συμπεριφοράς του πλοιάρχου και συγκεκριμένα λόγω εκμισθώσεως του πλοίου προς μεταφορά άλλου είδους εμπορευμάτων από τα συμφωνηθέντα, ανεξαρτήτως εάν πρόκειται για *φορτηγά* ή *επιβατηγά* πλοία.

364. «Dominus navis si illicite aliquid in nave vel ipse vel gubernatore aut proreta nautave aliquo id factum sit, ipsi quidem capite puniuntur commissis mercibus, navis autem domino restituitur». Περί ευθύνης του πλοιάρχου, του πηδαλιούχου, του πρωρέως (δηλ. του βοηθού κυβερνήτη) ή του ναύτου για παράνομη φόρτωση εμπορευμάτων όταν απουσιάζει ο κύριος του πλοίου. Πρβλ. Δ. Γκόφα, *Θάλασσα και συναλλαγές στην αρχαία Ελλά-*

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

*D.*47.9.3,6 (*ULPIANUS libro quinquagensimo sexto ad edictum:* ***ἐξεβράσθη***)[365], *D.*47.10.13,7 (*ULPIANUS libro quinquangesimo septimo ad edictum:* ***σαγήνη***)[366], *D.*50.16.242 pr. (*IAVOLENUS libro secundo ex posterioribus Labeonis:* ***artemo***)[367].

Διάφορες επαγγελματικές δραστηριότητες:

C.J..8.10.11 (*Honorius et Theodosius* -423: ***ἐξώστας***)[368], *C.J.*8.11.14 (*Arcadius et Honorius*-398: ***parapessia***)[369], *C.J.*10.66.1-2 (*Constantinus A*-337: ***λιθοθή-***

δα. [Ελληνική Ένωση Ναυτικού Δικαίου. Δημοσιεύματα 2]. Αθήνα–Κομοτηνή 1994. 39 σημ. 125. 41 σημ. 13: Ξενοφ., *Οἰκονομικός*. 8.14.

365. «Qui eiecta nave quid rapuit, hoc edicto tenetur. 'eiecta' hoc est quod Graeci aiunt *ἐξεβράσθη*». Περί ευθύνης εκ του πραιτωρικού παραγγέλματος "De incendio, ruina, naufragio rate nava expugnata" εκείνου ο οποίος προέβη σε αρπαγές από πλοίο το οποίο *ἐξεβράσθη*, κατά την ελληνική ορολογία. Πρβλ. και *D.*47.9.3, 6 (*ULPIANUS*).

366. «Quae iure potestatis a magistratu fiunt, ad iniuriarum actionem non pertinent. Si quis me prohibeat in mari piscari vel everrriculum (quod Graeci *σαγήνη* dicitur) ducere, an iniuriarum iudicio possim eum convenire?». Ο Ulpianus θέτει το ερώτημα εάν δύναται να ασκηθεί αγωγή εξ αδικήματος στην περίπτωση κατά την οποία εμποδίζεται κάποιος να αλιεύει στη θάλασσα ή να ρίπτει τη *σαγήνη*, δηλ. αλιευτικό δίχτυ. Περί της αρχικής αποκαταστάσεως του ελληνικού όρου *σαγήνη* από τον Alciatus βλ. Viard, *André Alciat*, 276 σημ 7-9.

367. «Malum navis esse partem, artemonem autem non esse Labeo ait, quia pleraeque navis sine malo inutiles essent, ideoque pars navis habetur: artemo autem magis adiectamento quam pars navis est». Προκειμένου να καθορισθεί επακριβώς τι αποτελεί συστατικό μέρος του πλοίου και τι όχι, ο Labeo αναφέρεται στη διάκριση μεταξύ ιστού και *ἀρτέμωνος*. Ιστός ορίζεται το ουσιώδες εκείνο μέρος του πλοίου άνευ του οποίου το πλοίο δε δύναται να υπάρξει ως αυθύπαρκτη μονάδα. Επομένως ο ιστός αποτελεί συστατικό του πλοίου, δεν έχει νομική αυθυπαρξία και συνεπώς ακολουθεί, σε περίπτωση λ.χ. πωλήσεως, κληροδοτήσεως κ.λπ., την τύχη του πλοίου. Αντιθέτως ως *ἀρτέμων* χαρακτηρίζεται οποιοδήποτε άλλο τμήμα που αποτελεί απλή προσθήκη.

368. «Maeniana, quae Graece *ἐξώστας* appellant, sive olim constructa sive in posterum in provinciis construend, nisi spatium inter se per decem pedes liberi aeris habuerint, modis omnibus detruncentur...»» Περί κατεδαφίσεως των προεξεχόντων τμημάτων των οικοδομημάτων των επαρχιών, τα οποία στην ελληνική γλώσσα καλούνται *ἐξῶσται*, εάν δεν έχουν τηρήσει ορισμένη απόσταση μεταξύ τους. Η διάταξη ορίζει επιπλέον ότι η μη τήρηση του καθορισμένου διαστήματος επιφέρει όχι μόνον την κατεδάφιση του παρανόμου κατασκευάσματος αλλά και την προσκύρωσή του στο *fiscus* (*C.J.* 8.10.11,2).

369. «Aedificia, quae vulgo *parapessia* nuncupatur vel si qua alia opera moenibus vel publicis operibus societa cohaerent, ut ex his incendium vel insidias vicinitas reformidet aut angustentur spatia platearum vel minuatur porticibus latitudo, dirui ac prosterni praecipimus» Περί κατεδαφίσεως των οικοδομημάτων τα οποία στην "κοινή" γλώσσα καλούνται *parapessia* (*παραπίσσια*), εάν λόγω της κατασκευής τους, είναι επικίνδυνα για τα γειτονικά ακίνητα ή εάν περιορίζουν τα διαστήματα των πλατειών ή το εύρος των στοών. Πρβλ. Du Cange, *Glossarium*, s.v. *πινσοί*, 1171.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κτας, **κονιάτας**, **κεραμεῖς**, *mechanicos*, *geometras*, *architectos*)[370], *C.J.*12.50.4 (*Iulianus*-362: ***parhippum***)[371], *D.*14.3.5,8 (*ULPIANUS libro vicensimo octavo ad edictu:* **νεκροθάπτας**)[372], *D.*3.2.4 pr.-1 (*ULPIANUS libro sexto ad edictum:* ***athletas***, ***thymelici***, ***xystici***, **βραβευτάς**)[373], *D.*32.70 pr.-1 (*ULPIANUS libro vicesimo secundo ad Sabinum:* **αὐτοφυές**)[374] και *D.*32.70,9-10 (**ἐριόξυλον**)[375], *D.*32.100,3 (*IAVOLENUS libro secundo ex posterioribus Labeonis:*

370. «Et est notitia ista: architecti medici mulomedici pictores statuarii marmorarii lectarii seu laccarii clavicarii quadrigarii quadratarii (quos Graeco vocabulo *λιθοθήκτας* appellant) structores (id est aedificatores) sculptores ligni musarii deauratores albini (quos Graeci *κονιάτας* appellant) argentarii barbaricarii diadretarii aerarii fusores signarii fabricarii aquae libratores figuli (qui Graece *κεραμεῖς* dicuntur) aurifices vitrearii plumarii specularii eborarii pelliones fullones carpentarii sculptores dealbatores cusores linarii tignarii blattearii (id est *πεταλουργοί*)». Περί εξαιρέσεως τεχνιτών, διαφόρων ειδικοτήτων, από όλες τις δημόσιες λειτουργίες.

371. «Parhippum eum videri et habendum esse, si quis usurpato uno vel duobus veredis, quos solos evectio continebit, alterum tertiumve extra ordinem commoveat...». *Πάριππος* θεωρείται εκείνος ο οποίος επιχειρεί να διέλθει δια δημοσίας οδού χρησιμοποιών περισσότερους ίππους από εκείνους που έχουν δηλωθεί στο "σύνθημα", την ειδική άδεια διελεύσεως διά δημοσίας οδού.

372. «Idem ait, si libitinarius (adscripsit F2: quos Graecos *νεκροθάπτας* vocant) servum pollinctorem haabuerit isque mortuum spoliaverit, dandam in eum quasi institoriam actionem». Περί χορηγήσεως της αγωγής κατά του προστήσαντος στους κληρονόμους του νεκρού εάν *νεκροθάπτης* χρησιμοποιεί ως βοηθητικό πρόσωπο δούλο ενταφιαστή ο οποίος εσύλησε νεκρό.

373. «Athletas autem Sabinus et Cassius responderuntomnino artem ludicramnon facere: virtutis enim gratia hoc facere.et generaliter ita omnes opinantur et utile videtur, ut neque thymelici neque xystici neque agitatores nec qui aquam equis spargunt ceteraque eorum ministeria, qui certaminibus sacris deserviunt, ignominiosi habeantur. Designatores autem, quos Graeci *βραβευτὰς* appellant, artem ludicram non facere Celsus probat, quia ministerium, non artem ludicram exerceant, et sane locus iste hodie a principe non pro modico beneficio datur. Δε θεωρούνται άτιμοι οι *ἀθλητές*, οι *ξυστικοί*, όσοι ραίνουν τους ίππους και γενικότερα όσοι εκτελούν παρόμοιες λειτουργίες σε ιερούς αγώνες. Ομοίως δε οι designatores, τους οποίους οι Έλληνες αποκαλούν *βραβευτάς*, δε μετέρχονται παιγνική τέχνη, όπως φρονεί και ο Celsus, και συνεπώς δεν θεωρούνται άτιμοι και έχουν την ικανότητα προς το δικολογείν. Περί των *θυμελικῶν* πρβλ. και *C.J.*11.41.7.

374. «*id legatum videtur quod tinctum non est*, sed *αὐτοφυές*: *Sive autem facta est sive infecta, lanae appellatione continetur*». Στο προοίμιο της διατάξεως διευκρινίζεται ότι η κληροδοσία ερίου αφορά όχι στο βαμμένο αλλά στο φυσικό έριο δηλ. το *αὐτοφυές*.

375. «Lana legata etiam leporinam lanam et anserinam et caprinam credo contineri et de ligno, quam *ἐριόξυλον* appelant». Ορίζεται ότι στην έννοια του ερίου περιλαμβάνεται όχι μόνον το λαγώο, χήνειο και αίγειο έριο αλλά και το ἐριόξυλον. Περί της αρχικής αποκαταστάσεως της ελληνικής λέξεως *ἐριόξυλον* από τον Alciatus βλ. Viard, *André Alciat*, 275 σημ. 2-4.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἐνβάσεις, βάσεις)[376], *D*.50.14.3 (*ULPIANUS libro octavo de omnibus tribunalibus:* ***proxenetico, ἑρμηνευτικόν***)[377].

Δημόσιο δίκαιο:

C.J.11.28.1 (*Impp. Honorius et Theodosius*-412: ***crithologia et zygostasii***)[378], *D*.1.8.8 (*MARCIANUS liber quarto regularum:* ***cerycia***)[379], *D*.10.2.20,7 (*ULPIA-*

376. «Cui Corinthia vasa legata essent, *ἐνβάσεις* quoque eorum vasorum collocandorum causa paratas deberi Trebatius respondit. Labeo autem id non probat, si eas *βάσεις* testato numero vasorum habuit. Proculus vero recte ait, si seneae quidem sint, non autem Corinthiae, non deberi. Cui testudinea legata essent, ei lectos testudineos pedibus inargentatos deberi Labeo Trebatius responderunt, quod verum est. Προκειμένου να καθορισθεί το ακριβές περιεχόμενο της κληροδοσίας κορινθιακών αγγείων, ο μεν Trebatius αποφαίνεται ότι στην κληροδοσία περιλαμβάνονται και οι *ἐνβάσεις* δηλ. οι χάλκινες βάσεις όπου τοποθετούνται τα κορινθιακά αγγεία, ενώ ο Labeo θεωρεί ότι για να συμπεριληφθούν θα πρέπει να έχει ορίσει ειδικώς ο διαθέτης ότι οι χάλκινες *βάσεις* συμπεριλαμβάνονται στην κληροδοσία των αγγείων. Κατά τον Proculus, με τον οποίο συμφωνεί και ο Iavolenus, εάν οι βάσεις είναι μεν χάλκινες, αλλά όχι κορινθιακές, δεν οφείλονται.

377. «De proxenetico, quod et sordidum, solent praesides cognoscere: sic tamen, ut et in his modus esse debeat et quantitatis et negotii, in quo operula ista defuncti sunt et ministerium qualequale accomodaverunt, facilius quod Graeci *ἑρμηνευτικὸν* appellant, peti apud eos poterit, si quis forte condicionis vel amicitiae vel adsessurae vel cuius atterius huiuscemodi proxeneta fuit...». Πρβλ. και Mommsen, *Droit pénal*, II 427 σημ. 1. Η διάταξη αναφέρεται στην "όχι και τόσο αποδοκιμαστέα," όπως αναφέρει ο Ulpianus, συνήθεια να διαμεσολαβεί η τάξη των προξενητών κατά την κατάρτιση αγοραπωλησιών, εμπορικών πράξεων, θεμιτών συμβολαίων κ.ά. Δύσκολο είναι να απαιτηθεί το καλούμενον από τους Έλληνες *ἑρμηνευτικόν* εάν κάποιος ιδιώτης έγινε προξενητής σε αρραβώνα ή φιλία ή παρεδρεία κ.ο.κ. Και τούτο διότι για τις ενέργειες αυτές υπάρχουν ειδικά γραφεία στις διάφορες πόλεις. Περί του σχολιασμού της διατάξεως από τον Alciatus με αναφορά σε παράλληλο χωρίο του Αριστοφάνη όπου γίνεται μνεία προξενητικού βλ. Viard, *André Alciat*, 253 σημ. 1. Περί της γνησιότητος της διατάξεως πρβλ. Honoré, *Ulpian*, 74 σημ. 484.

378. «In aestimatione frumenti, quod ad civitatem Alexandrinam convehitur, quidquid de crithologia et zygostasii munere et pro naucleriorum tuenda substantia eminentia tua disposuit, roboramus». Περί του λειτουργήματος της κριθολογίας και ζυγοστασίου.

379. «Sanctum est quod ab iniuria hominum defensum atque munitum est. Sanctum autem dictum est a sagminibus: sunt autem sagmina quaedam herbe, quas legati populi romani ferre solent, ne quis eos violaret, sicut legati Gracorum ferunt ea quae vocantur cerycia...». Η διάταξη αποτελεί απόσπασμα ειλημμένο από το τέταρτο βιβλίο των *Libri regularum* του Marcianus και κατά τον Stein αποτελεί ένδειξη της ακαδημαϊκής προσέγγισης του δικαίου, η οποία διακρίνει το έργο του νομομαθούς αυτού (*Regulae juris*, 87). Προσδιορίζει τη νομική έννοια της λέξεως sanctum (άγιον πράγμα), που αποτελεί πράγμα ελευθερωμένο και διασφαλισμένο από την "ύβρι" των ανθρώπων (*injuria hominum*). Ως οπαδός της συστηματοποίησης του δικαίου, ο Marcianus αναφέρεται ειδικώς στην ετυμολογική προέλευση της λέξεως *sanctum* από τα *sagmina*, τα διακριτικά που

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

NUS libro nono decimo ad edictum: **ἀγωνοθεσίαν**)[380], *D*.26.7.46,1 (*PAULUS libro nono responsorum*: **ἐπιμελητaί**)[381], *D*.50.4.1,2 (*HERMOGENIANUS libro primo epitomarum*: **καμηλασία**)[382] και *D*.50.4.18,11 (*ARCADIUS CHARISIUS libro singulari de muneribus civilibus*: **camelasia**)[383], *D*.50.4.18,5 (*ARCADIUS CHARISIUS libro singulari de muneribus civilibus*: **σιτώνας**, **ἐλαιώνας**)[384] και *D*.50.

έφεραν οι πρεσβευτές του ρωμαϊκού λαού για να τους διασφαλίζουν από κάθε εκδήλωση δημόσιας βίας, και στη συνέχεια μνημονεύει την απώτερη προέλευση του τελετουργικού αυτού από την ανάλογη πρακτική που τηρούσαν οι πρεσβευτές των ελλήνων οι οποίοι ως αντίστοιχα διακριτικά έφεραν τα *cerycia (κηρύκια)* . Πρβλ. *Inst. (Iust.)*. 2.1.10.

380. «Neratius autem respondit:eum, qui plures filios haberet, unum ex filiis *ἀγωνοθεσίαν* suscepturum professum esse et priusquam honore fungeretur, mortuum esse omnibus filiis heredibus institutis ...». Η διάταξη αναφέρεται στο ζήτημα εάν δύναται υιός ο οποίος ανέλαβε *ἀγωνοθεσία* να επιτύχει με την αγωγή περί διανομής κληρονομίας την καταβολή των δαπανών του.

381. «Sempronii, qui ex pollicitatione debitor patriae suae exstiterat, bona res publica iussu praesidis possedit: quorum bonorum magistratus rei publicae tres curatores constituerunt, qui apud Graecos *ἐπιμελητaί* vocantur, qui postea inter se sine consensu rei publicae administrationem bonorum Sempronii diviserunt: ex quibus quidam, cum reliqua traherent, idonei in ipso tempore administrationis esse desierunt: postea pupillus heres Sempronii, qui absentus erat, ab imperatore impetravit, ut bona paterna ei restituerentur: quaero, an ex bonis eorum, qui idonei sunt, indemnitati pupilli prospici debeat, cum individuum his officium curae a magistratibus iniunctum sit. Paulus respondit, si pupillo in curatores bonorum actiones decerni placuerit, pro eius portione, qui idoneus non sit, magistratus conveniri oportere: alia enim causa est tutorum, alia eorum, qui rei publicae negotia administrant». Η διάταξη αναφέρεται στην ειδική περίπτωση διορισμού υπό του δημοσίου τριών *ἐπιμελητῶν* (*curatorum*), ως κηδεμόνων κατασχεθείσης περιουσίας οφειλέτου του δημοσίου από επαγγελία (*pollicitatio*). Προκειμένου δε να καταστεί πλέον κατανοητός ο λατινικός όρος *curatores* ο οποίος προσδιορίζει τους άρχοντες που έχουν διορισθεί ως κηδεμόνες περιουσίας καταδικασθέντος οφειλέτου του δημοσίου, γίνεται χρήση και του αντίστοιχου ελληνικού όρου *ἐπιμελητaί*. Διερευνάται ειδικότερα το ζήτημα της ευθύνης εκ της διαχειρίσεως των επιμελητών –οι οποίοι άνευ συναινέσεως της πολιτείας, διήρεσαν μεταξύ τους την διοίκηση της περιουσίας –έναντι του ανήβου κληρονόμου του οφειλέτου, σε περίπτωση μη φερεγγυότητος ορισμένων εξ αυτών.

382. «Munerum civilium quaedam sunt patrimonii, alia personarum. patrimonii sunt munera rei vehicularis, item navicularis: decemprimatus: ab istis enim periculo ipsorum exactiones sollemnium celebrantur. Personalia civilia sunt munera defensio civitatis, id est ut syndicus fiat: legatio ad census accipiendum vel patrimonium: scribatus: *καμηλασία*: annonae ad similium cura.....». Διευκρινίζεται ότι η *καμηλασία* περιλαμβάνεται μεταξύ των προσωπικών αστικών λειτουργιών.

383. «Camelasia quoque similiter personale munus est». Η καμηλασία περιλαμβάνεται μεταξύ των προσωπικών αστικών λειτουργιών διότι, μετά την αφαίρεση των διαπανών για διατροφή και των εξόδων των καμηλών, ορισμένα χρήματα δίδονται στους καμηλοκόμους εφόσον αυτοί υπόκεινται μόνο σε σωματική υπηρεσία.

384. «Cura quoque emendi frumenti olei (nam harum specierum curatores, quos *σιτώνας* et *ἐλαιώνας* appellant, creari moris est) inter personalia munera in quibusdam civitatibus numerantur». Η φροντίδα της αγοράς σίτου και ελαίου σε ορισμένες πολιτείες περιλαμ-

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

1.2 pr. (*ULPIANUS libro tertio opinionum*: ***munus sitoniae***)[385] *D*.50.4.18,10 (*ARCADIUS CHARISIUS libro singulari de muneribus*: ***xenoparochi***)[386], *D*.50.4.18,13 (*ARCADIUS CHARISIUS libro singulari de muneribus civilibus:* ***syndicos***)[387], D50.4.18,17 (*ARCADIUS CHARISIUS libro singulari de muneribus civilibus:* ***mastigophori***, ***agonothetae***)[388], *D*.50.4.18,19 (*ARCADIUS CHARISIUS libro singulari de muneribus civilibus:* ***elemporia***)[389] και *D*.50.8.12,3 (*PAPIRIUS JUSTUS libro secundo de constitutionibus*: ***sitonas***)[390] και *D*.27.1.6,8 (*MODESTINUS libro secundo excusationum*: ***σιτωνίας***, ***ἐλαιωνίας***)[391], *D*.50. 16.239,2/4-5 (*POMPONIUS libro singulari enchiridii*: ***πάροικον***, ***ἄποικον***)[392].

βάνεται μεταξύ των προσωπικών αστικών λειτουργιών. Οι δε φροντιστές οι οποίοι καλούνται με το ελληνικό όνομα *σιτῶναι* και *ἐλαιῶναι* εκλέγονται σύμφωνα με το τοπικό έθος.

385. «Sextum decimum aetatis annum agentem ad munus sitoniae vocari non oportet:...». Δεν καλείται να ασκήσει το λειτούργημα του *σιτώνου* εκείνος που διάγει το 16ο έτος της ηλικίας του, εκτός εάν στη συγκεκριμένη επαρχία τηρείται διαφορετική εθιμική πρακτική.

386. «Hi quoque, qui custodes aedium vel archeotaevel logographi vel tabularii vel xenoparochi (ut in quibusdam civitatibus) vel limenarchae vel curatores ad extruenda vel reficienda aedificia publica sive palatia sive nacvalia vel mansiones destinantur... muneribus personalibus adstringuntur». Περί της προσωπικής αστικής λειτουργίας των *ξενοπαρόχων* που απαντάται σε ορισμένες μόνον πόλεις.

387. «Munerum civilium triplex divisio est: nam quaedam munera personalia sunt, quaedam patrimoniorum dicuntur, alia mixta. Personalia sunt, quae animi provisione et corporalis laboris intentione sine aliquo gerentis detrimento perpetrantur, veluti tutela vel cura, Kalendarii quoque curatio. .... Defensores quoque, quos Graeci syndicos appellant, et qui ad certam causam agendam vel defendendam eliguntur, laborem personalis numeris adgrediuntur». Περί των ασκούντων την προσωπική αστική λειτουργία της διεξαγωγής και υπερασπίσεως ορισμένης υποθέσεως, τους οποίους οι Έλληνες αποκαλούν *συνδίκους*. Πρβλ. προχείρως E. Alberario, "Syndicus", *BIDR* 27 (1915), 87-92.

388. «Mastigophori quoque, qui agonothetae in certaminibus comitantur, etr scribae magistratus personali muneri serviunt..». Οι *μαστιγοφόροι*, δηλ. εκείνοι που μεριμνούν για την αστυνόμευση των αγώνων συνοδεύοντες τους αγωνισθέντες κατά τους αγώνες, ασκούν προσωπική αστική λειτουργία.

389. «Elemporia et pratura apud Alexandrinos patrimonii munus existimatur». Η *ἐλαιεμπορία* και η πρακτωρία θεωρούνται από τους Αλεξανδρινούς αστικές λειτουργίες περιουσίας. Κατά τον Ch. Lécrivain (*DAGR*, III.2, s. v. *Munera patrimonii*, 2043) η λειτουργία αυτή εμφανίζει αναλογία με την υποχρέωση που είχαν οι ιδιοκτήτες γής στην αρχαία Αθήνα να αποδίδουν στην τιμή της αγοράς το τρίτο ή το τέταρτο του ελαιολάδου στους συγκομιστές.

390. «Item (εννοούνται οι αυτοκράτορες Antoninus et Verus) rescripserunt sitonas indemnes esse oportere, qui non segniter officio suo functi sunt, secundum litteras Hadriani». Αναφέρονται αποκρίσεις των αυτοκρατόρων Antoninus–Verus περί αποζημιώσεως των *σιτωνών* οι οποίοι δεν άσκησαν αμελώς τη λειτουργία τους, σύμφωνα και με σχετικές επιστολές του Hadrianus.

391. Περί απαλλαγής από δημόσιες λειτουργίες (*σιτωνίας*, *ελαιωνίας* κ.λπ.) των φιλοσόφων, ρητόρων, γραμματικών, ιατρών. Πρβλ. και τη *D*.27.1.6,2 κατωτέρω *σημ. 491*.

392. «"Incola" est, qui aliqua regione domicilium suum contulit: quem Graeci *πάροι-*

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ελληνικοί όροι οι οποίοι έχουν και ποινικά επακολουθήματα:

D.32.1,2 (*ULPIANUS libro primo fideicommissorum:* **ἀπόλιδες**)[393] και *D*.48.19.17 pr.-1 (*MARCIANUS libro pimo institutionum:* **ἀπόλιδες**)[394], *D*.47.11.9 (*ULPIANUS libro nono de officio proconsulis:* **σκοπελισμὸν**)[395].

κον appellant. nec tantum hi, qui in oppido morantur, incolae sunt, sed etiam qui alicuius oppidi finibus ita agrum habent, ut in eum se quasi in aliquam sedem recipiant... "Advena" est, quem Graeci *ἄποικον* appellant». Πάροικοι δεν είναι μόνον εκείνοι οι οποίοι διαμένουν εντός της πόλεως αλλά και όσοι διατηρούν ακίνητο στα όριά της, ώστε να δύναται να θεωρηθεί ότι έχουν την έδρα τους σ' αυτή την περιοχή. Η λατινική λέξη *incola* αντιστοιχεί στην ελληνική *πάροικος*, ενώ ο λατινικός όρος *advena* στον ελληνικό *ἄποικος*. Πρβλ. και *D*.50.1.35 (*MODESTINUS libro primo excusationum: Εἰδέναι χρή, ὅτι ὁ ἐν ἀγρῷ καταμένων ἰνκόλας οὐ νομίζεται· ὁ γὰρ ἐκείνης τῆς πόλεως ἐξαιρέτοις μὴ χρώμενος οὕτως οὐ νομίζεται εἶναι ἰνκόλας*).

393. «Hi, quibus aqua et igni interdictum est, item deportati fideicommissum relinquere non possunt, quia nec testamenti faciendi ius habent, cum sint *ἀπόλιδες*. Deportatos autem eos accipere debemus, quibus princeps insulas adnotavit vel de quibus deportandis scripsit .....» Οι εξόριστοι και εκείνοι στους οποίους έχει επιβληθεί απαγόρευση από ύδατος και πυρός δε δύνανται να αφήσουν καταπίστευμα ή να συντάξουν διαθήκη διότι είναι *ἀπόλιδες*. Περί της παρεπόμενης αυτής ποινής βλ. ενδεικτικώς É. Cuq, εις *DAGR*, IV.1 s. v. *Origo*, 237-238· Mommsen, *Droit pénal*, III, 300-303· E. Volterra, "Gli ἀπόλιδες in diritto Romano", [*Studi in onore di F. Messineo*], Milano 1957, 6-7.

394. «Hem quidam *ἀπόλιδες* sunt, hos est cive civitate: ut sunt in opus publicum perpetuo dati et in insulam deportati, utea quidem quae iuris civilis sunt, non habeant, quae vero iuris gentium sunt, habeant». Οι *ἀπόλιδες*, δηλ. εκείνοι οι οποίοι είναι άνευ πόλεως, όπως λ.χ. οι καταδικασθέντες σε δημόσια έργα ή οι εξορισθέντες σε νησί, δεν έχουν τα δικαιώματα που απορρέουν από το *jus civile*. Διατηρούν όμως τα δικαιώματα εκ του *jus gentium*.

395. «Sunt quaedam, quae more provinciarum coercitionem solent admittere: ut puta in provincia Arabia crimen *σκοπελισμὸν* appellant, cuius rei admissum tale est: plerique inimicorum solent praedium inimici *σκοπελίζειν*, id est lapides ponere indicio futuros, quod, si quis eum agrum coluisset, malo leto peritulus esset insidiis eorum, qui scopulos posuissent.». Ο *σκοπελισμός* είναι (έκτακτο) αδίκημα που τιμωρείται σύμφωνα με το έθιμο της επαρχίας της Αραβίας. Συνίσταται στην τοποθέτηση λίθων στο κτήμα κάποιου προκειμένου να δειχθεί ότι φοβερός θάνατος επαπειλείται εναντίον εκείνου ο οποίος θα τολμήσει να καλλιεργήσει τη γή αυτή. Το αδίκημα τιμωρείται με την ποινή του θανάτου με την οποία εκφοβίζουν τα θύματά τους οι αδικούντες. Πρβλ. και *B*.60.22.9. Κατά τον Μ. Τουρτόγλου πρόκειται για περίπτωση όπου το έθιμο επαυξάνει το αξιόποινο, σε αντίθεση με την ισχύουσα στα σύγχρονα δίκαια αρχή *nullum crimen nulla poena sine lege*, της οποίας επακόλουθο είναι ότι πηγή δικαίου προς θεμελίωση ή επαύξηση του αξιόποινου είναι μόνον ο νόμος, δηλ. το γραπτό δίκαιο (Ἐπιεικεῖς καὶ φιλάνθρωπες διατάξεις τοῦ βυζαντινοῦ ποινικοῦ δικαίου, *όπ. π.* (*σημ.* 2), 157).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Γ. Κείμενα (Νομοθεσία–συναλλαγές–δικαστηριακή πρακτική).

Ο οιονεί διεθνικός χαρακτήρας που προσλαμβάνει η ελληνική γλώσσα κατά τη ρωμαϊκή αρχαιότητα θα ενισχυθεί, όπως προαναφέρθηκε, από τη συνταδιακή της διείσδυση στους τομείς της νομοθεσίας και της νομικής πρακτικής (συναλλαγές–δικαστηριακή πρακτική), τα έσχατα σταθερά προπύργια της λατινικής έως την κατάρτιση των *Νεαρῶν* του Ιουστινιανού[396].

Στον νομοθετικό τομέα ειδικότερα άφθονες είναι οι ενδείξεις της διχοτόμησης της κρατικής μηχανής, με βάση τη γλωσσική διαφοροποίηση ανατολικού–δυτικού τμήματος[397]. Ποικίλοι τύποι νομοθετικών εγγράφων (*senatus consulta, edicta, rescripta, epistolae*), κυρίως δε τα έγγραφα αλληλογραφίας των αυτοκρατόρων με ελληνικές ή ελληνόφωνες πόλεις, συμπολιτείες ή κοινότητες και όσα περιέχουν απαντήσεις σε ελληνόγλωσσα αιτήματα ιδιωτών, εκδίδονται μεν στη λατινική αλλά μεταφράζονται και αποστέλλονται στο ανατολικό τμήμα στην ελληνική[398] ή αποτελούν, ήδη από της εκδόσεώς τους, δίγλωσσα κείμενα, περιλαμβάνουν δηλαδή ταυτόχρονα ελληνικά και λατινικά μέρη[399]. Το φαινόμενο αυτό, το οποίο ο Kaimio χαρακτηρίζει ως «διμερή μονογλωττισμό» θα οδηγήσει, είτε επί

---

396. Οι λίγες λατινόγλωσσες *Νεαρές* του Ιουστινιανού αναφέρονται κυρίως στο δημόσιο δίκαιο ή στη ρύθμιση ζητημάτων τοπικών εκκλησιών, γεγονός που δικαιολογεί και την έκδοση των κειμένων αυτών στη λατινική. Πρβλ. *Nov. (Iust.)*. 9, 11, 35, 36, 37, 62, 65, 104.

397. Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs*, 148-149, 175, 348· Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, 117: Philostratus, *Apollonius vita*, 5.36, «*τί λοιπὸν ἀλλ' ἢ περὶ τῶν ἡγεμόνων εἰπεῖν... φημὶ δεῖν πέμπειν, ὡς ὁ κλῆρος, ἑλληνίζοντας μὲν Ἑλληνικῶν ἄρχειν, ῥωμαΐζοντας δὲ ὁμογλώττων και ξυμφώνων. ὅθεν δὲ τοῦτ' ἐνεθυμήθην, λέξω· κατὰ τοὺς χρόνους, οὓς ἐν Πελοποννήσῳ διήτωμην, ἡγεῖτο τῆς Ἑλλάδος ἄνθρωπος οὐκ εἰδὼς τὰ Ἑλλήνων, καὶ οὐδ' οἱ Ἕλληνές τι ἐκείνου ξυνίεσαν. ἔσφηλεν οὖν καὶ ἐσφάλη τὰ πλεῖστα, οἱ γὰρ ξύνεδροί τε καὶ κοινωνοὶ τῆς ἐν τοῖς δικαστηρίοις γνώμης ἐκαπήλευον τὰς δίκας διαλαβόντες τὸν ἡγεμόνα, ὥσπερ ἀνδράποδον*».

398. Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, 75 επ., 108-109, 110 επ., 319. Δείγματα της διαδεδομένης πρακτικής να εκδίδονται ελληνόγλωσσα αντίτυπα των αυτοκρατορικών ηδίκτων και επιστολών που απευθύνονταν στις ανατολικές ελληνόφωνες επαρχίες, αποτελούν το ελληνόγλωσσο αντίτυπο του εκδοθέντος στην Αντιόχεια ή την Αλεξάνδρεια *Ηδίκτου Περί τῶν τιμῶν* του Διοκλητιανού (περί το 301 μ.Χ.: Giacchero, 1974/Feissel, 1995a, 43-45/Reynolds, 1995) που απευθύνεται στην επαρχία της Αχαΐας, το ελληνόγλωσσο αντίτυπο του Ηδίκτου των αυτοκρατόρων Constantius–Galerius που αφορά τους οφειλέτες φόρων και απευθύνεται στην Αθήνα (*IG* II–III2 1121· επανέκδοση Feissel (1996, 278-281)=*AE* 1996.1403), η επιστολή του Κωνσταντίνου, έτους 324, προς τις ανατολικές επαρχίες. Περί αυτών βλ. αναλυτικότερα Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs*, 231-231, 245-246, 296, 348.

399. Κατά τον Kaimio στο σημείο αυτό μπορεί κανείς να διακρίνει κάποια αντιστοιχία με τη χρήση ελληνικών παρεμβολών από λατίνους συγγραφείς (*The Romans and the Greek Language*, 77, 203).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

της βασιλείας του Claudius[400], είτε, κατ' άλλη εκδοχή, από την περίοδο των αυτοκρατόρων Marcus Aurelius–L. Verus[401], στην επίσημη διχοτόμηση της αυτοκρατορικής γραμματείας σε *ab epistulis Craecis–Latinis* αλλά και στην ενσωμάτωση των ελληνόγλωσσων κειμένων σε νομικά ιδιωτικά έργα[402] ή επίσημες συλλογές κωδικοποιητικού χαρακτήρα[403]. Η πρακτική αυτή, της οποίας πρώτα τεκμήρια εμφανίζονται στον *Θεοδοσιανό Κώδικα*[404], εκδηλώνεται σε μεγάλη πλέον έκταση στον *Ιουστινιάνειο Κώδικα* και στον *Πανδέκτη*. Πράγματι το πλήθος των ελληνόγλωσσων αυτοκρατορικών διατάξεων, επιστολών, αποκρίσεων που έχουν ενταχθεί στην ιουστινιάνεια κωδικοποίηση «*διὰ τῷ πλήθει κατάλληλον*»[405] είναι εντυπωσιακό:

Κώδιξ

*C.J.*1.1.3 (*Θεοδόσιος και Οὐαλεντινιανός*-448)· *C.J.*1.1.5 (*Ἰουστινιανός*-527;)· *C.J.*1.1.6 (*Ἰουστινιανός*-533)· *C.J.*1.2.15 (*Ζήνων Α΄*)· *C.J.*1.2.17 (*Ἀναστάσιος Α΄*)· *C.J.*1.2.18 (*Ἀναστάσιος Α΄*)· *C.J.*1.2.20 (*Ἰουστινιανός*)[406].

---

400. Αν και θετικά στοιχεία υπέρ της διχοτομήσεως των γραφείων ανευρίσκονται από την περίοδο του Nero και εξής (Kaimio, *The Romans and the Greel Language*, 117 σημ. 92 όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές).

401. Δ. Καραμπούλα, "Consilium principis–Consistorium principis", *ΕΚΕΙΕΔ* 38 (2004), 98 σημ. 204 όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

402. *Ex lege Rhodia*–L. Volusius Maecianus *D.*14.2.3, 9=*B.*58.8) / *De excusationibus (Παραίτησις ἀπὸ ἐπιτροπῆς καὶ κουρατορίας)*–H. Modestinus (*D.*19.2.49· *D.*26.5.21· *D.*26.3.1-3· *D.*26.5.22· *D.*26.6.2· *D.*27.1.1· D.27.1.2· *D.*27.1.4· *D.*27.1.6· *D.*27.1.8· *D.*27.1.10· *D.*27.1.12· *D.*27.1.13· *D.*27.1.14· *D.*27.1.15· *D.*50.16.104) / *Ἀστυνομικός*–Papinianus (*D.*43.10) / *Περὶ δισαποστάτων*–Iulius Paulus] τα οποία έχουν συνταχθεί στην ελληνική γλώσσα. Ορισμένα πάντως από αυτά, όπως ο *Ἀστυνομικός* του Παπινιανού θεωρούνται ύποπτα ως ψευδεπίγραφα (Schulz, *HRLS*, 247).

403. Κατά μία μάλιστα εκδοχή, η πρακτική της εντάξεως ελληνικών κειμένων σε κωδικοποιητικού χαρακτήρος έργα ενδέχεται να υποδηλώνει ότι το λατινικό πρωτότυπο δεν ήταν διαθέσιμο και ίσως να μην είχε ουδέποτε εκδοθεί (J. Stroux–L. Wenger, *Die Augustus–Inschrift auf dem Marktplatz von Kyrene*, [*Abh. d. bayer.Ak.d.Wiss., Phil–hist. Kl.* 34.2], München 1928, 18-25· Kaimio *The Romans and the Greek Language*, 76, 120 σημ. 110 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές). Πρβλ. όμως και τις απόψεις του Zilliacus (*Kampf der Weltsprachen*, 70 επ.) κατά τον οποίο η διγλωσσία στις αυτοκρατορικές διατάξεις απαντάται με διακυμάνσεις από την περίοδο του Θεοδοσίου Β΄ και εξής, ενώ οι προγενέστεροι ελληνόγλωσσοι νόμοι ελέγχονται ως μη αυθεντικοί.

404. C.*Th.* 16.5.66. Zilliacus, *Kampf der Weltsprachen*, 71.

405. *C.J.* 8.10.12· *Nov.* (*Iust.*) 66c.1.2. Πρβλ. και Zilliacus, *Kampf der Weltsprachen*, 72· Σπ. Τρωϊάνου, *Η ελληνική νομική γλώσσα*, Αθήνα 2000, 17, 19. Τον αυτό σκοπό, δηλ. την πληρέστερη κατανόηση των νομικών κειμένων από το ευρύ ελληνόφωνο κοινό των ανατολικών επαρχιών, εξυπηρετούν και τα μεμονωμένα έργα της νομικής γραμματείας τα οποία έχουν συνταχθεί στην ελληνική γλώσσα (βλ. *ανωτέρω σημ. 402*).

406. =*B.*1.5.9.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

*C.J.*1.2.24 (*Ἰουστινιανός*)· *C.J.*1.2.25 (*Ἰουστινιανός*-530)· *C.J.*1.3.29 (*Λέων καὶ Ἀνθέμιος*-471)· *C.J.*1.3.35 (*Ζήνων Α΄*)· *C.J.*1.3.38· *C.J.*1.3.39· *C.J.*1.3.41 (*Ἰουστινιανός*-528)· *C.J.*1.3.43 (*Ἰουστινιανός*-529)· *C.J.*1.3.44 (*Ἰουστινιανός*-530)· *C.J.*1.3.45 (*Ἰουστινιανός*-530)· *C.J.*1.3.46 (*Ἰουστινιανός*-530)· *C.J.*1.3.47 (*Ἰουστινιανός*-531)· *C.J.*1.3.52 (*Ἰουστινιανός*-531)· *C.J.*1.3.55 (*Ἰουστινιανός*-534)· *C.J.*1.4.14 (*Λέων Α΄*)[407]· *C.J.*1.4.17 (*Ἀναστάσιος Α΄*-491-505)· *C.J.*1.4.18 (*Ἀναστάσιος Α΄*-491-505)· *C.J.*1.4.20 (*Ἰουστινιανός*)· *C.J.*1.4.22 (*Ἰουστινιανός*-529)· *C.J.*1.4.23 (*Ἰουστινιανός*-529)· *C.J.*1.4.25 (*Ἰουστινιανός*-529)· *C.J.*1.4.26 (*Ἰουστινιανός*-530)· C.J.1.4.29 (*Ἰουστινιανός*-530)· *C.J.*1.4.30 (*Ἰουστινιανός*-531)· *C.J.*1.4.32 (*Ἰουστινιανός*)· *C.J.*1.4.33 (*Ἰουστινιανός*-534)· *C.J.*1.4.34 (*Ἰουστινιανός*-534)· *C.J.*1.5.9 (*Λέων Α΄*-457)· *C.J.*1.5.11(487 ἢ 510)· *C.J.*1.5.12 (*Ἰουστῖνος καὶ Ἰουστινιανός Α΄*-527)· *C.J.*1.5.13· *C.J.*1.5.14· *C.J.*1.5.15[408]· *C.J.*1.5.16[409]· *C.J.*1.5.17· *C.J.*1.5.18· *C.J.*1.5.20 (*Ἰουστινιανός*-530)[410]· *C.J.*1.8.2· *C.J.*1.10.2 (*Ἰουστινιανός*)· *C.J.*1.11.9[411]· *C.J.*1.11.10[412]· *C.J.*1.12.3 (*Θεοδόσιος καὶ Οὐαλεντινιανός*-431)[413]· *C.J.*1.12.7· *C.J.*1.12.8[414]· *C.J.*1.14.10 (*Λέων καὶ Ἀνθέμιος*-468)[415]· *C.J.*1.15.2 (*Ἰουστῖνος καὶ Ἰουστινιανός Α΄*-527)· *C.J.*1.33.4[416]· *C.J.*1.33.5[417]· *C.J.*1.34.1 (*Ἀναστάσιος Α΄*)[418]· *C.J.*1.34.2 (*Ἀναστάσιος Α΄*)[419]· *C.J.*1.34.3[420]· *C.J.*1.40.13[421]· *C.J.*1.40.16[422]· *C.J.*1.40.17[423]· *C.J.*1.41.1[424]· *C.J.*1.42.1[425]· *C.J.*1.42.2· *C.J.*1.44.1[426]· *C.J.*1.44.2 (532)[427]· *C.J.*1.51.13 (*Ζήνων*-487 *–περί απαγορεύσεως προκατάρξεως δίκης και απαγγελίας δικαστικής αποφάσεως από τους παρέδρους των δικαστηρίων*

---

407. =*B.*11.41.7.
408. =*B.*1.1.31.
409. =*B.*1.1.32.
410. =*B.*1.1.33.
411. =B.1.1.19.
412. =B.1.1.20.
413. =*C.Th.*9.45.4.
414. =*B.*5.1.16.
415. =*B.*2.6.15.
416. =*B.*6.1.108.
417. =*B.*6.1.109.
418. =*B* 6.1.102.
419. =*B.*6.1.103.
420. =*B.*6.1.104.
421. =*B.*6.1.85.
422. =*B.*6.1.88.
423. =*B.*6.1.89.
424. =*B.*6.1.90.
425. =*B.*6.1.110.
426. =*B.*6.1.99.
427. =*B.*6.1.100.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ερήμην των δικαστών)[428]· *C.J.*1.51.15 (*ελληνική διάταξη του Ἰουστινιανοῦ απωλεσθείσα*)· *C.J.*2.2.4[429]· *C.J.*2.5.2 (*ελληνόγλωσση διάταξη απωλεσθείσα*)· *C.J.*2.7.18 (*μόνον ο έπαρχος πραιτωρίων επιτιμά τους εν τη τάξει δικολόγους*)[430]· *C.J.*2.7.19 (486 –*περί μη αναβολής της δίκης από δύο συνηγόρους επί τη προφάσει της απουσίας τρίτου δικολόγου*)[431]· *C.J.*2.7.28 (*ελληνική διάταξη του Ιουστίνου απωλεσθείσα*)· *C.J.*2.12.27 (*απαγορεύεται να εκτελούν χρέη εντολέως ενώπιον των δικαιοδοτούντων αρχόντων και των διαιτητών τα ίδια πρόσωπα κ.λπ.*)· *C.J.*2.12.28 (*περί προβολής ετέρου προσώπου υπό του εγγυητού του εντολέως εντός προθεσμίας κ ημερών σε περίπτωση θανάτου ή αφανείας του εντολέως*)[432]· *C.J.*3.1.11 (*οι διοικητές των επαρχιών δικαιοδοτούν κατά την κρίση τους χωρίς να υπόκεινται στην αυτοκρατορική βούληση*)· *C.J.*3.1.12 (527;–*σύντομη περαίωση των δικών–αντικατάσταση παραιτουμένου δικαστή πρό της κατάρξεως της δίκης–παραπομπή της υποθέσεως σε άλλο δικαστή αν ο ίδιος θεωρεί ότι είναι αναρμόδιος κ.λπ.*)[433]· *C.J.*3.2.2 (*Ἰουστινιανός*) και *C.J.*3.2.4-5 (*Ἰουστινιανός*, 530-*περί συνηθειών δώρων και δαπανών σε διάφορες δίκες και περί εκβιβαστών των δικών*)· *C.J.*3.2.6 (*τρεις ελληνικές διατάξεις απωλεσθείσες κατά την πιστοποίηση του Charondas*-533)· *C.J.*3.3.6 (*ελληνική διάταξη του Ζήνωνος απωλεσθείσα*-486 ή 487)· *C.J.*3.10.1 (*Ζήνων Α΄*– 486 ή 487) και *C.J.*3.10.2 (*Ἰουστινιανός–Περί των υπεραπαιτήσεων*)·*C.J.*3.43.1 (*Ἰουστινιανός*-529)[434]· *C.J.*3.44.15 (*απαγόρευση τελών υπέρ των διακομιζομένων νεκρών σωμάτων*)[435]· *C.J.*4.20.1 (*έγγραφος μαρτυρία δεν προσφέρεται κατ' εγγράφου μαρτυρίας*)[436]· *C.J.*4.20.13 (*ψευδομαρτυρία–ποινές*)[437]· *C.J.*4.20.15[438] (*περί της δικαιοδοσίας των διαιτητών να κολάζουν τους ψευδομαρτυρήσαντες*)· *C.J.*4.20.16 (*ο όρκος είναι υποχρεωτικός και στις εγκληματικές και στις χρηματικές δίκες*)[439]· *C.J.*4.21.16 (*ποινές σε περίπτωση*

---

428. =*B.*6.1.71· *B.*7.1.1.

429. =*B.*7.8.29.

430. =*B.*8.1.29.

431. =*B.*8.1.30.2 (*σχ.*).

432. =*Ῥοπ.* 10.5 [=*Αἱ Ῥοπαί* ed. Zachariae, Lipsiae 1836 = F. Sitzia, *Le Rhopai* (pubblicato con i fondi dell' Istituto di Storia del Diritto Romano e Storia del Diritto), [*Università di Cagliari. Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza. Ser. 1 (Giuridica)*, 30], Napoli 1984, 106).

433. =*B.*7.6.12.

434. Από το ελληνικό κείμενο σώζεται μόνον η αρχή: «*Ἡ τῶν κύβων...*» (Paratitla 3&4). Βλ. και *B.*60.8.5.

435. =*B.*59.3.15.

436. =*B.*21.1.25.

437. =*B.*21.1.37.

438. =*B.*21.1.39.

439. =*B.*21.1.39.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

όπου κατά τη γραμματολογική εξέταση αποδειχθούν τα αντίθετα από όσα σχυρίζεται ο ενάγων ή ο εναγόμενος)[440]· *C.J.*4.21.22 (*Ἰουστινιανός*)[441]· *C.J.*4.24.1 (*Severus–Antoninus* (*Caracalla*), 207 μ.Χ.–*περί συμψηφισμού των καρπών του ενεχύρου με το χρέος*)[442]· *C.J.*4.33.1 (*ελληνική διάταξη περί ναυτικού δανείου απωλεσθείσα*)· *C.J.*4.35.24 (*Ἰουστινιανός*, 531-534 –*εκχώρηση αγωγών περί αποδόσεως χρημάτων με βάση διάταξη του Αναστασίου–επέκταση της διατάξεως του Αναστασίου και επί των υπεξηρημένων προσώπων–ισχύει και επί μη εικονικών δωρεών οι οποίες δεν έγιναν προς περιγραφή του νόμου*)[443]· *C.J.*4.59.1 (*Λέων Α΄*, 473)· *C.J.*4.65.34 (*λύσις της ετησίας μισθώσεως*)[444]· *C.J.*4.66.4 (*Ἰουστινιανός*, 531-534· *δικαίωμα του εμφυτευτή να καταθέσει τον εμφυτευτικό κανόνα εάν ο δεσπότης αρνείται να τον παραλάβει επί τριετία*)[445]· *C.J.*5.1.6 (*περί αμοιβής του προξενητή γάμου–ποσοστά*)[446]· *C.J.*5.4.29 (*Ἰουστινιανός–περί καταναγκασμού γυναικών να μετέλθουν ή να συνεχίσουν να μετέρχονται τη σκηνική τέχνη, ποινές–στοῦπρον*)[447]· *C.J.*5.17.12 (*Ἰουστινιανός*, 534–*δολία διάλυση γάμου από τα τέκνα χωρίς τη συναίνεση των γονέων προκειμένου να εισπράξουν την προίκα ή την πρόγαμο δωρεά*)· *C.J.*6.4.4 (*Ἰουστινιανός*, 531-*περί του πατρωνικού δικαίου*)· *C.J.*6.23.32 (*ελληνική διάταξη περί συστάσεως διαθηκών απωλεσθείσα*)· *C.J.*6.25.6 (*Ἰουστινιανός–διαθήκη υπό την αίρεση ότι η θυγατέρα του διαθέτου θα τεκνοποιήσει από τον τωρινό της σύζυγο–ισχυρά η διαθήκη και εάν τεκνοποιήσει από άλλον*)[448]· *C.J.*6.34.4 (*Ζήνων Α΄*, 479-*παρακώλυση συντάξεως διαθήκης, ποινή*)[449]· *C.J.*6.48.1 (*Ἰουστινιανός*, 528-529-*περί αδήλων προσώπων*)[450]· *C.J.*7.45.15 (*Ἰουστινιανός–ο δικαστής δεν υποχρεούται να εκδώσει μία απόφαση επί όλων των κεφαλαίων της δίκης*)[451]· *C.J.*7.51.5 (*Ζήνων Α΄*, 487-*περί επιδικάσεως δικαστικών δαπανών από τους δικαστές ή διαιτητές*)[452]· *C.J.*7.62.35 (*περί εκκλήτου κατά της αποφάσεως επάρχου και αναψηλαφήσεως*)[453]· *C.J.*7.62.36

---

440. =*B.*22.1.75.
441. =*B.*22.1.80.
442. =*B.*25.1.43.
443. =*B.*14.1.86.
444. =*B.*20.1.95.
445. =*B* 20.2.4.
446. =*B.*54.15.4.
447. =*Nomoc*. 13.21 [= Nomocanon XIV titulorum: cf. Pitra juris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta II, 433 επ.= P.– Π., I, ΙΓ΄. ΚΑ΄, 322-327].
448. =*B.*35.12.34.
449. =*B.*35.4.7.
450. =*B.*44.18.29.
451. =*B.*9.1.81.
452. =*B.*9.3.69.
453. =*B.*9.1.125.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

(περί επιδόσεως εκκλήτου)[454]· *C.J.*8.10.12 (Ζήνων, 532–οικοδομικός κανονισμός)· *C.J.*8.11.3 (Ἰουλιανός Α΄, 362–περί της ιδιοκτησίας οικοδομήματος που κτίζεται με δαπάνες ιδιώτη σε τόπο της πόλεως)· *C.J.*8.11.23 (ελληνική διάταξη απωλεσθείσα)· *C.J.*8.40.29 (περί εγγυήσεως διδομένης επί τόκων)[455]· *C.J.*9.4.6 (Ἰουστινιανός, 529–προϋποθέσεις και διαδικασία φυλακίσεως για χρηματικές αιτίες, φόνους ή άλλα εγκλήματα, απόλυσις επί εγγυήσει)[456]· *C.J.*9.5.2 (Ἰουστινιανός, 529–απαγόρευση συστάσεως ιδιωτικών φυλακών, ποινή)[457]· *C.J.*9.6.1 (λύσις του εγκλήματος της λιποταξίας με τον θάνατο του λιποτακτήσαντος στρατιώτη)· *C.J.*9.36.1 (περί κολασμού εκείνων οι οποίοι αναγιγνώσκουν λίβελλο σφραγισμένο ή ασφράγιστο, ποινή)[458]· *C.J.*9.47.26 (Ἰουστινιανός, 529-περί μη φυλακίσεως των καταδικασθέντων εις εξορίαν στον τόπο της εξορίας κ.λπ.)[459]· *C.J.*9.49.11 (περί της υποχρεώσεως αποδόσεως των δημευθέντων πραγμάτων εκείνων που έχουν κατηγορηθεί για το αδίκημα της τυραννίδος υπό τρίτων κατόχων εντός ορισμένων προθεσμιών)· *C.J.*10.1.11 (κάθε δημοσία δίκη πρέπει να περαιούται εντός 6 μηνών από την προκάταρξη–εξαιρέσεις)[460]· *C.J.*10.3.7 (Ζήνων–ισχυρή η αγορά δημευθέντων πραγμάτων από τον επιστάτη της ιδιωτικής αυτοκρατορικής περιουσίας, τους αυτοκρατορικούς υπαλλήλους και τον συνήγορο του δημοσίου)[461]· *C.J.*10.11.7 (απαγόρευση καταμηνύσεων για πράξεις που δεν επισύρουν την ποινή του θανάτου ή της δημεύσεως περιουσίας, ποινές)[462]· *C.J.*10.11.8 (καταμηνύσεις–πότε και υπό ποιές προϋποθέσεις επιτρέπονται, διαδικασία)[463]· *C.J.*10.16.1 (τα συνεπεία θανάτου σχολάζοντα σιτηρέσια και δόσεις διεκδικώνται υπέρ του δημοσίου)[464]· *C.J.*10.16.13 (Ἀναστάσιος, 496–αιτήσεις πόλεων ή επαρχιών για απαλλαγή από φορολογικές εισφορές ή αποστολή επόπτου ή εξισωτού κ.λπ.)[465]· *C.J.*10.19.9 (Ἀναστάσιος, 498–ρύθμιση του τρόπου καταβολής των φορολογικών δόσεων κ.λπ.)[466] *C.J.*10.19.10 (Ἀναστάσιος, 498–απαγόρευση κα-

454. =*B.*9.1.126.
455. =*B.*26.1.93.
456. =*B.*60.35.22.3-5.
457. Πλήν της εισαγωγικής προτάσεως η υπόλοιπη διάταξη έχει αποκατασταθεί με βάση τη διάταξη *B.*60.55.2.
458. =*B.*60.63.1.
459. =*B.*60.51.63.
460. =*B.*56.2.55.
461. =*B.*56.6.7.
462. =*B.*56.7.7.
463. =*B.*56.7.8.
464. =*B.*56.8.1.
465. =*B.*56.8.13.
466. =*B.*56.8.24.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

*καταβολής εισφορών στους εν φυγή τελούντες ταξεώτες ή πολιτευομένους)· C.J.*10.22.4 *(επιβολή προστίμου σε όποιον δεν προσθέτει στις αποδείξεις το ποσόν των αρότρων)· C.J.*10.27.2 *(περί της λειτουργίας της σιτωνίας, προϋποθέσεις, απαλλαγές, εξαίρεση λόγω ειδικών συνθηκών της επαρχίας της Θράκης)*[467]· *C.J.*10.27.3 *(Ἀναστάσιος,* 491-505*–εκλογή σιτώνου)*[468]· *C.J.*10.27.4 *(διεξαγωγή της σιτωνίας από τους ταξεώτες)· C.J.*10.30.4 *(Ἰουστινιανός,* 530*-περί λογοθέτου)· C.J.*10.31 *(λείπει ολόκληρος ο τίτλος που είχε καταρτισθεί στην ελληνική)· C.J.*10.32.65 *(ελληνική διάταξη του Ζήνωνος απωλεσθείσα)· C.J.*10.32.68 *(ελληνική διάταξη του Ιουστινιανού απωλεσθείσα)· C.J.*10.34.4-5 *(απωλεσθείσες ελληνικές διατάξεις του Ἰουστινιανοῦ)· C.J.*10.35.4 *(Ἰουστινιανός,* 528-531*–ελλείπουσα ελληνική διάταξη) C.J.*10.35.5 *(ελλείπουσα ελληνική διάταξη του Ἰουστινιανοῦ)· C.J.*10.56 *(περί απαλλαγής από ορισμένες λειτουργίες εκείνων που πλήρωσαν στρατεία ή συνηγορία, χορήγηση προνομίων)*[469]· *C.J.*11.1 *(Ἀναστάσιος Α΄–περί άρσεως της εισφοράς πενταετηρικού χρυσού)*[470]· *C.J.*11.8.16 *(προϋποθέσεις εγγραφής μέλους σε δημόσιο σωματείο–ποινές)*[471]· *C.J.*11.41.7 *(Λέων,* 457-467*-απαγόρευση πορνοβοσκίας (και στους θυμελικούς), ποινές)*[472]· *C.J.*11.48.19 *(Ἀναστάσιος Α΄–διάκριση των γεωργών σε εναπογράφους και ελευθέρους)*[473]· *C.J.*11.54.2 *(απαγόρευση παροχής προστασίας σε αγρότας κωμών ή γεωργούς, ποινές)*[474]· *C.J.*12.8.3 *(ελληνική διάταξη απωλεσθείσα)· C.J.*12.17.5 *(Ἰουστινιανός–επέκταση προνομίου δοθέντος στον δευτερεύοντα των ιππέων και στον δευτερεύοντα των πεζών)*[475]· *C.J.*12.33.8 *(ελληνική διάταξη του Ἰουστινιανοῦ διασωθείσα μετά πολλών χασμάτων–απαγόρευση ασκήσεως διπλής υπηρεσίας ή αξιώματος και υπηρεσίας συγχρόνως)· C.J.*12.37.18 *(Ἀναστάσιος,* 491-505*-περί στρατιωτικών διανομών)*[476]· *C.J.*12.37.19 *(Ἀναστάσιος–περί πωλήσεως σιτηρεσίων από τους στρατιώτες)*[477]· *C.J.*12.40.12 *(Ἰουστινιανός,* 530*-κανένας άρχων όταν περιοδεύει δεν επιτρέπεται να ζητεί χρυσίον υπό το πρόσχημα επιδημητικών ή αφοπλισμού, ποινές)*[478]· *C.J.*12.47.3 *(πότε και σε ποιά*

---

467. =*B.*56.9.5.
468. =*B.*56.9.6.
469. =*B.*54.7.33.
470. =*B.*56.12.1.
471. =*B.*54.16.16.
472. =*B.*60.38.1.
473. =*B.*55.1.18.
474. =*B.*56.13.2.
475. =*B.*6.25.6.
476. =*B.*57.4.18.
477. =*B.*57.4.19.
478. =*B.*57.5.12.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

θέση υπεισέρχεται ο υιός στην θέση στρατευμένου πατρός που έχει αποβιώσει στον πόλεμο)[479]· *C.J.*12.49.13 (*περί παραμυθιών των ταβουλαρίων (γραμματοφυλάκων) στα σκρίνια της Ανατολικής και Ποντικής διοικήσεως)*[480]· *C.J.*12.60.7 (*περί εκβιβασμών, εξέταση της πλαστότητος)*[481]· *C.J.*12.63.2 (*Ιουστινιανός-530-περί της επιτρεπτής αμοιβής για αναγγελίες προαγωγών ή διατάξεων αυτοκρατορικών ή ανακοινώσεων ή γραμμάτων ή καθιδρύσεως αυτοκρατορικών ανδριάντων κ.λπ.).*

Εισηγήσεις

Inst. (Iust.) 3.7.3 [διάταξη περί διαδοχής των απελευθέρων η οποία προκειμένου να γνωστοποιηθεί ευρύτερα (*quam pro omnium natione Graeca lingua compendioso tractatu habito composuimus*) συντάχθηκε στην ελληνική γλώσσα].

Πανδέκτης

*D.*1.16.6,3 (*ULPIANUS libro primo ole officio proconsulis*)[482], *D.*5.1.37 (*CALLISTRATUS libro primo cognitionum*)[483], *D.*5.1.48 (*PAULUS libro secundo responsorum*)[484], *D.*8.3.16 (*CALLISTRATUS libro tertio de cognitionibus*)[485], *D.*12.2.13,6 (*ULPIANUS libro vicensimo secundo ad edictum*)[486], *D.*14.2.3,9

---

479. =*B.*57.7.3.

480. =*B.*6.35.13.

481. =*B.*56.17.58.

482. Ulpianus, αναφορά σε επιστολές Septimius Severus–Antoninus. Βλ. ανωτέρω *σημ. 249*.

483. Ο Callistratus αναφέρει απόκριση (rescriptum) του αυτοκράτορος Hadrianus προς την κοινότητα των Θεσσαλών με την οποία ορίζεται ότι σε περίπτωση εγέρσεως διεκδικητικής αγωγής πρέπει να εξετάζεται προδικαστικά το ζήτημα της βιαίας αφαιρέσεως της νομής του πράγματος και κατόπιν το ζήτημα της κυριότητος του πράγματος. Η απόκριση αυτή είχε πιθανότατα πρωτοτύπως εκδοθεί στην ελληνική («... quam depropritate rei divus Hadrianus τῷ κοινῷ τῶν Θεσσαλῶν Graece rescripsit»· πρβλ. ομοίως και Volterra, Il problema del Testo, 956). Πρβλ. και *D.*48.6.5.1 όπου ο Marcianus αναφέρει rescriptum του Antoninus Pius προς το κοινόν των Θεσσαλών με το ίδιο ακριβώς περιεχόμενο.

484. Ο Paulus αναφέρει μέρος επιστολής του Hadrianus που είναι γραμμένη στα ελληνικά. Η επιστολή ορίζει ότι οι ενιαύσιοι άρχοντες κατά τη διάρκεια της θητείας τους δε δύνανται να εισάγονται σε δίκη, ούτε να ενάγουν οι ίδιοι, αλλά ούτε και να παρίστανται ως εκπρόσωποι εκείνων των οποίων είναι επίτροποι ή κηδεμόνες.

485. Ο Callistratus αναφέρει απόκριση του Antoninus Pius προς τους ιξευτές με την οποία απαγορεύεται να ιξεύουν χωρίς τη θέληση του δεσπότου τους σε ξένα εδάφη. Η απόκριση αυτή είχε πιθανότατα πρωτοτύπως εκδοθεί στην ελληνική («Divus Pius aucupibus ita rescripsit:... (ακολουθεί το ελληνικά συνταχθέν κείμενο της αποκρίσεως)».

486. «Si quis iuraverit in re pecuniaria per genium principis dare se non oportere et peieraverit vel dati sibi oportere, vel intra certum tempus iuraverit se soluturum nec solvit: imperator noster cum patre rescripsit fustibus eum castigandum dimittere et ita ei superdici: ***προπετῶς μὴ ὄμνυε***». Ο Ulpianus αναφέρεται σε αυτοκρατορική απόκριση

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

VOLUSIUS MAECIANUS ex lege Rhodia)[487], *D*.16.1.2,3 (*ULPIANUS librio vicencimo nono ad edictum*)[488], *D*.19.2.49 (*MODESTINUS libro sexto de excusationibus*)[489], *D*.26.5.21 (*MODESTINUS libro primo de excusationibus*)[490], *D*.27.1.6,2 (*MODESTINUS libro secundo de excusationibus*)[491], *D*.27.1.6,8 (*MODESTINUS de excusationibus*)[492], *D*.48.3.3 (*ULPIANUS libro septimo de officio*

των Antoninus Caracalla–Septimius Severus (πρβλ. Honoré, *Ulpian*, 135 σημ. 27) με την οποία ορίζεται ότι, επί χρηματικών υποθέσεων και σε περίπτωση επορκίας «*per genium principis*» («*εἰς τὸ δαιμόνιον τοῦ αὐτοκράτορος*»), επιβάλλεται στον επιορκήσαντα διάδικο η ποινή του ραβδισμού και επιτιμάται αυτός με την ελληνική έκφραση «*προπετῶς μὴ ὄμνυε*», δηλ. να μην ορκίζεται εις το πρόσωπον του αυτοκράτορος με άκαιρο και άλογο σπουδή και θρασύτητα. Περί του ιστορικού της αποκαταστάσεως της ελληνικής αυτής φράσεως από τον Alciatus και τον σχολιασμό της με παράθεση χωρίου του Suetonius βλ. Viard, *André Alciat*, 250 σημ. 3.

487. Βλ. κατωτέρω *σημ. 505*.

488. Ο Ulpianus αναφέρεται σε απόκριση του Septimius Severus που ορίζει τη μη ισχύ του Βελλήϊανείου συγκλητικού δόγματος (που αφορά στην απαγόρευση της αναδοχής χρέους από γυναίκα), εάν αυτή ενήργησε με δολιότητα. Και τούτο διότι η ελαφρότητα των γυναικών και όχι η δολιότητα είναι άξια συνδρομής. Η συγκεκριμένη απόκριση θα πρέπει, όπως προκύπτει από τη διατύπωση του χωρίου, να είχε πρωτοτύπως εκδοθεί στην ελληνική από τον Severus («nam deceptis non decipientibus opitulatur et est et Graecum Severi tale rescriptum: *Ταῖς ἀπατώσαις γυναιξὶν τὸ δόγμα τῆς συγκλήτου βουλῆς οὐ βοηθεῖ*»· πρβλ. ομοίως και Volterra, Il problema del Testo, 956). Βλ. επίσης και Honoré, *Emperors and Lawyers*, 51 σημ. 105, κατά τον οποίο πρόκειται μάλλον για επιστολή παρότι ο Ulpianus αναφέρεται σε απόκριση· ομοίως Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs*, 46 σημ. 20.

489. Ο Modestinus αναφέρει διάταξη του Severus με την οποία απαγορεύεται η εκμίσθωση κτημάτων της αυτοκρατορικής περιουσίας σε επιτρόπους ή κηδεμόνες πριν την απόδοση λογαριασμού περί της επιτροπείας ή κηδεμονίας. Ο επίτροπος ο οποίος θα αποκρύψει το κρίσιμο αυτό γεγονός τιμωρείται επί παραποιήσει.

490. Αναφορά του Modestinus σε ελληνόγλωσση διάταξη του Severus που αφορά στην απαγόρευση κηδεμονίας των ανηλίκων τέκνων από τον πατέρα, εάν την έχει ρητώς απαγορεύσει η μητέρα με σχετικό όρο της διαθήκης της. Η διάταξη είχε πιθανότατα πρωτοτύπως εκδοθεί στην ελληνική από τον αυτοκράτορα («*καὶ τοῦτο οὕτως ὑπὸ τοῦ θείου Σεβήρου νενομοθέτηται*»).

491. Ο Modestinus αναφέρει απόκριση του Antoninus Pius που απευθύνεται μεν προς το κοινόν της Ασίας αλλά «*παντὶ τῷ κόσμῳ διαφερούσης*». Το περιεχόμενό της καθορίζει τον επιτρεπτό αριθμό γραμματικών, σοφιστών, ρητόρων και ιατρών ανά πόλη προκειμένου να απαλλαγούν αυτοί από τη δημόσια λειτουργία της επιτροπείας και κηδεμονίας. Κατά τους ορισμούς της αποκρίσεως ο αριθμός αυτός ορίζεται σε συνάρτηση με το μέγεθος της πόλεως (προηγούνται οι μητροπόλεις των εθνών, έπονται οι πόλεις που διαθέτουν έδρα δικαστική και ακολουθούν οι υπόλοιπες πόλεις).

492. Ο Modestinus αναφέρει ελληνόγλωσση επιστολή του Antoninus Pius η οποία είχε συμπεριληφθεί και σε αυτοκρατορικές διατάξεις του Commodus. Η επιστολή αυτή, η οποία αφορά στο ζήτημα της απαλλαγής από διάφορες δημόσιες λειτουργίες των φιλοσόφων, είχε πιθανότατα πρωτοτύπως εκδοθεί στην ελληνική γλώσσα («*ἔστιν δὲ τὰ ῥήματα ταῦτα· ὁμοίως δὲ τούτοις ἅπασιν..*»).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

proconsulis)[493], *D*.48.3.6,1 (*MARCIANUS libro secundo de judiciis publicis*)[494], *D*.48.6.5,1 (*MARCIANUS libro quarto decimo institutionum*)[495], *D*.49.1.1 (*ULPIANUS libro primo de appellationibus*)[496], *D*.49.1.25 (*PAULUS libro vicensimo responsorum*)[497], *D*.50.6.6,2 (*CALLISTRATUS libro primo de cognitioni-*

493. Ο Ulpianus μνημονεύει απόκριση του Antoninus Pius προς τους Αντιοχείς με την οποία ορίζεται ότι δεν υποβάλλεται στην ποινή της ειρκτής εκείνος που είναι πρόθυμος να παράσχει εγγυητές, εκτός εάν περιέπεσε σε βαρύτατο αδίκημα. Πιθανόν το πρωτότυπο κείμενο της αποκρίσεως αυτής να είχε εκδοθεί στην ελληνική («*Divus Pius ad epistulam Antiochensium Graece rescripsit…*»).

494. «Sed et caput mandatorum exstat, quod divus Pius, cum provinciae Asiae praeerat, sub edicto proposuit, ut irenarchae, cum adprehenderit latrones, interrogent eos de sociis et receptatoribus et interrogationes litteris inclusas atque obsignatas ad cognitionem magistatus mittant. igitur qui cum elogio mittuntur, ex integro audiendi sunt,. etsi per litteras missi fuerint vel etiam per irenarchas perducti. sic et divus Pius et alii principes rescripserunt, ut etiam de his, qui requirendi adnotati sunt, non quasi pro damnatis, sed quasi re integra quaeratur, si quis erit qui eum arguat. et ideo cum quis ***ἀνάκρισιν*** faceret, juberi oportet venire irenarchen et quod scripserit, exsequi: et si diligenter ac fideliter hoc fecerit, conlaudandum eum: si parum prudenter non exquisitis argumentis, simpliciter denotare irenarchen minus rettulisse: sed si quid maligne interogasse aut non dicta retulisse pro dictis eum compererit, ut vindicet in exemplum, ne quid et aliud posteatale facere moliatur». Ο Marcianus εκθέτει εν προκειμένω το περιεχόμενο διατάγματος που εξεδόθη από τον αυτοκράτορα Antoninus Pius όταν ως ανθύπατος προΐστατο της επαρχίας της Ασίας δηλ. περί το 135/136 μ.Χ. Το συγκεκριμένο διάταγμα, εναρμονιζόμενο με το περιεχόμενο και άλλων αυτοκρατορικών αποκρίσεων (πρβλ. προγενέστερο rescriptum του Hadrianus στη *D*.48.3.6 pr.), περιελάμβανε ειδικό κεφάλαιο εντολών προς τους *ειρηνάρχες* της περιοχής αυτής. Συγκεκριμένα αναφέρεται στον καθορισμό των αρμοδιοτήτων των ειρηναρχών οι οποίοι στο εξής περιορίζονται στη νομότυπη σύνταξη του πορίσματος της προκαταρκτικής εξετάσεως και στην αποστολή των συλληφθέντων εγκλημάτιών (latrones) στους αρμόδιους άρχοντες για τη διεξαγωγή της *ανακρίσεως*.

495. Ο Marcianus αναφέρει απόκριση του Antoninus Pius προς το κοινόν των Θεσσαλών που αναφέρεται στο ζήτημα της προδικαστικής διαγνώσεως του ζητήματος της βία αφαιρέσεως ή της κυριότητος του πράγματος. Η διάταξη είχε μάλλον εκδοθεί πρωτοτύπως στην ελληνική («*divus Pius … Graece rescripsit*»). Βλ. και ανωτέρω *σημ. 483*.

496. Στο ερώτημα ιδιώτη εάν είναι επιτρεπτή έφεση κατά αυτοκρατορικού rescriptum το οποίο εξεδόθη κατόπιν ερωτήματος διοικητού επαρχίας ο Ulpianus αποφαίνεται σύμφωνα με το περιεχόμενο rescriptum του Antoninus Pius που απευθύνετο προς το κοινόν των Θρακών. Κατά τους ορισμούς αυτού είναι επιτρεπτή η έφεση κατά αυτοκρατορικής αποκρίσεως εάν οι εφεσιβάλλοντες αποδείξουν ότι τα πραγματικά γεγονότα που ετέθησαν υπόψη του αυτοκράτορος προκειμένου να εκδώσει την απόκριση αυτή ήταν αναληθή. Είναι πιθανόν ότι το πρωτότυπο κείμενο της αποκρίσεως αυτής είχε εκδοθεί στην ελληνική· πρβλ. «verba rescripti ita se habent… (ακολουθεί το ελληνικό κείμενο)». Πρβλ. και Honoré, *Ulpian*, 238 σημ. 360 κατά τον οποίο ο Ulpianus παραπέμπει στο πρωτότυπο κείμενο μιας αυτοκρατορικής διατάξεως που προέρχεται, είτε από επίσημο αντίγραφο καταχωρισμένο στο *Liber libellorum rescriptorum*, είτε από συλλογή αυτοκρατορικών διατάξεων που περιελάμβανε τα πρωτότυπα κείμενα (όπως λ. χ. η συλλογή του Papirius Justus).

497. Επιστολή του αυτοκράτορος Alexander Severus προς το κοινόν των Ελλήνων

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

nus)[498], *D*.50.6.6,6 (*CALLISTRATUS libro primo de cognitionibus*)[499], *D*.50.9.6 (*SCAEVOLA, libro primo digestorum*)[500].

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία του ανωτέρω πίνακα, οι περισσότερες ελληνικές αυτοκρατορικές διατάξεις[501] περιλαμβάνονται στο πρώτο βιβλίο του *Κώδικος* (Τίτλοι I–LVII) που ασχολείται με ζητήματα εκκλησιαστικού και δημοσίου δικαίου (δικαιοδοσία δημοσίων αρχόντων). Οι υπόλοιπες κατανέμονται στα λοιπά βιβλία του *Κώδικος* και αναφέρονται σε ποικιλία νομικών ζητημάτων, κυρίως διοικητικού, φορολογικού, ποινικού και δικονομικού χαρακτήρος. Από αριθμητική άποψη σαφέστατα υπερτερούν οι διατάξεις που έχουν εκδοθεί από τον Ιουστινιανό (άνω των 50) έναντι εκείνων άλλων αυτοκρατόρων [*Severus–Antoninus*: 1, *Ἰουλιανός Α΄*: 1, *Θεοδόσιος και Βαλεντινιανός*: 2, *Λέων Α΄*: 4, *Λέων και Ἀνθέμιος*: 2, *Ζήνων*: 11 ή 12, *Ἀναστάσιος Α΄*: 15, *Ἰουστῖνος*: 4 (από τις οποίες οι 2 μετά του *Ἰουστινιανού*)]. Ασφαλές πάντως συμπέρασμα δεν μπορεί να συναχθεί λόγω της υπάρξεως μεγάλου αριθμού ελληνικών διατάξεων που έχουν απωλεσθεί[502] αλλά και του πλήθους εκείνων που είναι ανώνυμες και αχρονολόγητες[503]. Παλαιότερες ελληνόγλωσσες νομοθετικές διατάξεις εί-

---

της Βιθυνίας σχετικά με το ζήτημα της παρεμποδίσεως της υποβολής εφέσεων. Κατά τους ορισμούς της επιστολής αυτής απαγορεύεται αυστηρά σε επιτρόπους και διοικητές επαρχιών να χρησιμοποιούν οποιαδήποτε ύβρι και βία προς τους εκκαλούντες προκειμένου να τους παρεμποδίσουν να ασκήσουν έφεση ενώπιον του αυτοκράτορος. Ο αυτοκράτωρ τονίζει ότι μεριμνά για την εύνοια, την πειθώ και την ελευθερία των υπηκόων του.

498. Ο Callistratus αναφέρει απόκριση του Pertinax περί απαλλαγής των πολυτέκνων από τις πολιτικές λειτουργίες η οποία πιθανότατα είχε εκδοθεί πρωτοτύπως στην ελληνική («.. namque Silvio Candido in haec verba rescripsit: *Εἰ καὶ μὴ πασῶν λειτουργιῶν..*»). Ο Corcoran την θεωρεί ιδιωτικής φύσεως απόκριση που εκδόθηκε πιθανόν σε απάντηση αιτήματος ιδιώτη (*The Empires of the Tetrarchs*, 46 σημ. 20).

499. Ο Callistratus μνημονεύει απόκριση των «θείων αδελφών» Marcus Aurelius και Verus. Με την απόκριση αυτή απαγορεύεται η χορήγηση στους ναυκλήρους, οι οποίοι βοηθούν στη μεταφορά του σίτου πόλεως, του απονεμηθέντος προνομίου της ατελείας από τις δημόσιες λειτουργίες λόγω θαλασσίων πλοίων, εάν δεν είναι ιδιοκτήτες πλοίου ή δεν συγκεντρώνουν όλες τις προϋποθέσεις που απαιτούν οι αυτοκρατορικές διατάξεις που χορηγούν το προνόμιο. Το κείμενο της ανωτέρω αποκρίσεως είχε πιθανότατα εκδοθεί πρωτοτύπως στην ελληνική («idque et divi fratres rescripserunt in haec verba: *Ἦσαν καὶ ἄλλοι τινὲς ἐπὶ προφάσει...*»).

500. Βλ. κατωτέρω *σημ. 504*.

501. 67 σε συνολικό αριθμό ελληνόγλωσσων διατάξεων άνω των 154.

502. Οι απωλεσθείσες και ανώνυμες διατάξεις είναι άνω των 7, ενώ ο τίτλος *C.J.*10.31 ο οποίος περιελάμβανε ελληνόγλωσσες διατάξεις λείπει εξ ολοκλήρου. Στις απωλεσθείσες, αλλά επώνυμες, ελληνόγλωσσες διατάξεις περιλαμβάνεται μία διάταξη του Ιουστίνου, δύο του Ζήνωνος και άγνωστος αριθμός διατάξεων του Ιουστινιανού.

503. Σώζεται το κείμενο περίπου 48 ελληνόγλωσσων διατάξεων που είναι ανώνυμες και αχρονολόγητες.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ναι η απόκριση των αυτοκρατόρων Septimius Severus–Caracalla προς τον Μητρόδωρο, έτους 207 μ.Χ, που αναφέρεται στο ζήτημα του συμψηφισμού των καρπών του ενεχύρου με το χρέος (*C.J.*4.24.1=*B.* 25.1.43) και του Ιουλιανού, έτους 362 μ.Χ., που ρυθμίζει το ζήτημα ανεγέρσεως οικοδομής που κτίζεται με δαπάνες ιδιώτου σε δημόσιο χώρο (*C.J.*8.11.3). Ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσες είναι η διάταξη *D.*50.9.6 όπου ο Scaevola αναφέρει ελληνόγλωσσο δημοτικό νόμο ο οποίος επιβάλλει την ποινή του αποκλεισμού από το *συνέδριο* (*δημοτικό συμβούλιο*) και της επιβολής προστίμου σε μέλος του συμβουλίου που εδίκασε εκτός *συνεδρίου* εάν εγνώριζε το περιεχόμενο της απαγορευτικής αυτής διατάξεως[504], καθώς και η *D.*14.2.3,9 (*VOLUSIUS MAECIANUS ex lege Rhodia*) όπου περιλαμβάνεται απόσπασμα από το ελληνόγλωσσο έργο *Ex Lege Rhodia* του νομικού L. Volusius Maecianus. Στο συγκεκριμένο χωρίο αναφέρεται επιστολή του αυτοκράτορος Antoninus ορίζουσα την εφαρμογή των διατάξεων του Νόμου Ροδίων «*ἐν οἷς μήτις τῶν ἡμετέρων αὐτῷ νόμος ἐναντιοῦται*»[505]. Ικανός είναι επίσης, όπως προκύπτει από τα ανωτέρω εκτεθέντα, ο αριθμός ελληνόγλωσσων αυτοκρατορικών *αποκρίσεων* και *επιστολών* που έχουν συμπεριληφθεί κυρίως στον *Πανδέκτη*[506]. Πρόκειται για αποκρίσεις

---

504. *SCAEVOLA libro primo digestorum*, «*Municipii lege ita cautum erat:* ***ἐάν τις ἔξω τοῦ συνεδρίου δικάσηται, τοῦ τε συνεδρίου εἰργέσθω καὶ προσαποτιννύτω δραχμὰς χιλίας***. *quaesitum est, an poenam sustinere debeat, qui ignorans adversus decretum fecit, respondit et huiusmodi poenas adversus scientes paratas esse*». Για το θέμα βλ. B. Kuebler, "Griechische Tatbestände in den Werken der kasuistischen Literatur", *SZ RA* 29 (1908), 224-225.

505. Κατά τον Berger [*RE* 9.1(1914), s. v. *Jactus*, 550] η συγκεκριμένη περίπτωση στην οποία αναφέρεται ο Volusius Maecianus δεν έχει σχέση με την εκβολή· πρβλ. «*Ἀξίωσις Εὐδαίμονος Νικομήδεως πρὸς Ἀντωνῖνον βασιλέα· Κύριε βασιλεῦ Ἀντωνῖνε, ναυφράγιον ποιήσαντες ἐν τῇ Ἰταλίᾳ (Ἰκαρίᾳ Iac. Gothofredus) διηρπάγημεν ὑπὸ τῶν δημοσίων τῶν τὰς Κυκλάδας νήσους οἰκούντων*». Κατά συνέπεια ο *Lex Rhodia* θα πρέπει να ήταν γενικότερος νόμος που περιελάμβανε και άλλες διατάξεις πέραν της συνεισφοράς σε περίπτωση βιαίας εκβολής εμπορευμάτων προς ελάφρυνσιν πλοίου· πρβλ. και *D.*14.2.2,3 όπου ρυθμίζεται το ζήτημα της συνεισφοράς σε περίπτωση εξαγοράς πλοίου υπό πειρατών. Περί του *Νόμου Ροδίων* βλ. ενδεικτικώς W. Kunkel, *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*, 174-176· D. Letsios, *Νόμος Ῥοδίων Ναυτικός*, [*Ινστιτούτο Αιγαίου του Δικαίου της Θάλασσας και του Ναυτικού Δικαίου*], Ρόδος 1996· Volterra, Il problema del Testo, 856-859· M. Amelotti, "Leggi greche in diritto romano", *Minima Epigraphica et Papyrologica*, an. IV, fasc. 6 (2001), 18-19, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

506. Έχει πάντως υποστηριχθεί ότι ειδικώς οι αυτοκρατορικές αποκρίσεις (rescripta), – παρά τον ικανό αριθμό ελληνόγλωσσων rescriptum που αναφέρονται στις διατάξεις του *Πανδέκτη*, σε ιστορικές μαρτυρίες (Εὐσεβίου, *Ἐκκλησιαστική ἱστορία*, 4.13) και σε γραμματειακές πηγές (Suetonius, *Divus Augustus*, 89)–, εκδίδονταν κατά κανόνα στη λατινική, ενδεχομένως και σε λατινοποιημένα ελληνικά, αν και η ελληνική εκδοχή είχε ισχύ αυθεντικού εγγράφου ενώπιον των δικαστηρίων (F. Pringsheim, "Some Sugge-

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

των αυτοκρατόρων Hadrianus, Marcus Aurelius–Verus, Pertinax, Septimius και Alexander Severus, κυρίως όμως του Antoninus Pius[507] οι οποίες απευθύνονται σε ιδιώτες, ελληνόφωνες κοινότητες (τα «κοινά» Θρακών, Θεσσαλών, Βιθυνίας, Αντιόχειας) ή κατηγορίες επαγγελματιών (ιξευτές, ναύκληροι) και ρυθμίζουν ποικίλα ζητήματα κυρίως ιδιωτικού, ποινικού, δικονομικού αλλά και δημοσίου δικαίου (δικαιώματα και υποχρεώσεις δημοτίων αρχόντων)[508]. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι, αν και τα ελληνόγλωσσα *escripta-epistolae* απευθύνονται κατά κανόνα στην ανατολή, ενίοτε τονίζεται ότι το περιεχόμενό τους θα έχει καθολική εφαρμογή[509]. Τέλος το πλήθος των ελληνικών διοικητικών ή φορολογικών όρων που κατά κανόνα απαντώνται με λατινικούς χαρακτήρες στα κείμενα του *Κώδικος* και του *Πανδέκτη* συνηγορεί υπέρ της σταδιακής διείσδυσης της ελληνικής στην κρατική μηχανή του ανατολικού τμήματος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ενδεικτικά δύνανται να αναφερθούν τα ακόλουθα χωρία:
*C.J.*11.56.1 (*Leo et Anthemius-468:* ***metrocomiae***)[510], *C.J.*10.71.1 (*Constantius A-*

---

stions on P. Col. 123 (Apokrimata)", *Eos* 48.1 *(Symbolae Taubenschlag)*, Varsaviae 1956, 239 επ.· Zilliacus, *Kampf der Weltsprachen*, 68 επ.· Honoré, *Emperors and Lawyers*, 51 σημ. 104· Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs*, 46 σημ. 20 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές). Βλ. όμως και Volterra, Il problema del Testo, 956· Honoré, *Ulpian*, 238 και τα εδώ αναφερθέντα στις *σημ. 483, 485, 488, 490, 492, 493, 495, 496* όπου η διατύπωση των συγκεκριμένων χωρίων συνηγορεί υπέρ της πρωτότυπης εκδόσεως των εν λόγω αυτοκρατορικών αποκρίσεων στην ελληνική γλώσσα.

507. Συχνότατες είναι οι αναφορές του Modestinus στο σύγγραμμά του *Παραίτησις ἀπὸ ἐπιτροπῆς καὶ κουρατορίας* σε διατάξεις του Severus και του Antoninus Pius των οποίων το περιεχόμενο μνημονεύεται στην ελληνική [*D.*19.2.49 (Severus)· *D.*26.5.21 (Severus)· *D.*27.1.1.4=*C.J.* 5.66.1 (Severus)· *D.*27.1.1.6· *D.*27.1.4 (Severus–Antoninus Pius)· *D.*26.6.2.6· *D.*27.1.6.1 (Antoninus Pius)· *D.*27.1.6.8 (Antoninus Pius)]. Στα συγκεκριμένα χωρία πιθανολογούμε ότι ο Modestinus δε μεταφράζει απλώς το πρωτότυπο κείμενο αλλά το παραπέμπει όπως ακριβώς είχε εκδοθεί, δηλ. σε ελληνική γλώσσα. Άλλωστε στη *D.*27.1.1.2 επισημαίνει ότι προτίθεται να παραθέσει τις διατάξεις κατά λέξη έτσι ώστε από τον συνδυασμό των ρηθέντων και των αναγνωσθέντων να προκύψει η μεγίστη δυνατή ωφέλεια για τους αποδέκτες των σχετικών ρυθμίσεων («*Προσθέτω δὲ τῇ τῶν λεγομένων διηγήσει* ***αὐτὰ τὰ τῶν νόμων ῥήματα*** *παρασχώμεθα...*»). Η ανωτέρω υπόθεση ενισχύεται, εξ αντιδιαστολής, και από το γεγονός ότι σε άλλα χωρία του συγγράμματός του παραθέτει στη λατινική γλώσσα το κείμενο αυτοκρατορικών διατάξεων των Hadrianus και Severus–Antoninus (*D.*27.1.15.17· *D.*27.1.10.4) και νομικών αποφάνσεων ρωμαίων νομομαθών (Ulpianus–*D.*27.1.6, 13, Paulus–*D.*26.6.2· *D.*27.1.6.19).

508. Πρβλ. ανωτέρω το περιεχόμενο των αποκρίσεων που αναφέρονται στις *D.*1.16.6.3· *D.*5.1.48, *D.*49.1.25.

509. Όπως στη *D.*27.1.6.2 όπου ο Modestinus επισημαίνει ότι η μνημονευόμενη εκεί επιστολή του Antoninus Pius απευθύνεται μεν προς το κοινόν της Ασίας, αλλά αφορά γενικότερα όλη τη ρωμαϊκή επικράτεια. Βλ. ανωτέρω *σημ. 491*.

510. «In illis, quae metrocomiae communi vocabulo nuncupatur....». Περί απαγο-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

341: ***logographis***)[511], *C.J.*10.71.4 (*Theodosius et Valentinianus*, 440-441: ***Boëthos logistarum, demogrammateos, logographos, diastoleos***)[512], *C.J.*10.77.1 (*Honorius et Theodosius*-409: ***irenarchae***)[513], *C.J.*10.73.2 (*Iulianus*-363)[514] και *C.J.*11.28.1 (*Honorius et Theodosius*-412: ***ζυγοστάτης***)[515], *C.J.*11.2.4 (*Honorius et Theodosius*-409: ***φιλικόν***)[516], *C.J.*11.2.6 (*Honorius et Theodosius*-410: ***dioeceseos***)[517],

ρεύσεως εγκαταστάσεως εξωτικών σε κώμες, οι οποίες φέρουν το "κοινόν" όνομα της *μητροκωμίας*.

511. «Nullus omnino ex tabulariis vel scribis vel logographis eorumque filiis in quocumque officio militet sed ex omnibus officiis, nec non et si intra nostrum palatium militant, nedum impleto quinquennio reperti et retracti protinus officiis municipalibus reddantur». Περί μη διορισμού γραμματοφυλάκων, γραφέων, λογογράφων και των υιών τους σε δημόσιες υπηρεσίες.

512. «Boëthos logistarum demogrammateos logographos, diastoleos, quae vocabula publicis dicuntur subiacere necessitatibus, sive quolibet alio nomine nuncupentur, non honore aut alicuius privilegii colore subnixos pro definitione legum inexorabilium suam fortunam subire compelli, quatenus nec publicis quicquam noceatur aut minuatur utilitatibus, et suis corporibus illi reddantur, quos vel patris vel maiorum obligatio vel sua constringit». Περί υποχρεώσεων των βοηθών λογιστών, δημογραμματέων, λογογράφων, διαστολέων ώστε να μη βλάπτονται τα συμφέροντα του δημοσίου.

513. «Irenarchae, qui ad provinciarum tutelam quietis ac pacis per singula territoria faciunt stare concordiam, a decurionibus iudicio praesidum provinciarum idonei nominentur». Το χωρίο ορίζει ποιοί δύνανται να εκλεγούν στο αξίωμα του ειρηνάρχου. Πρβλ.ενδεικτικώς R. Cagnat, s. v. *Irenarcha*, *DAGR*, III , 573 a· D. Magie, *Ronan Law in Asia Minor to the end of the 3rd c. after Christ*, Priceton–New Jersey 1950, I, 647· R. MacMullen, *Enemies of the Roman Order. Treason, Unrest, and Alienation in the Empire, Appendix B. Brigandage*, Harvard University Press 1967, 257 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

514. «Quotiens de qualitate solidorum orta fuerit dubitatio, placet quem sermo Graecus appellat per singulas civitates constitutum *zygostaten*, qui pro sua fide atque industria neque fallat neque fallatur, contentionem dirimere». Ο τοπικός "ζυγοστάτης" αίρει τις διαμάχες σχετικά με την ποιότητα των χρυσών τα οποία εισφέρονται από τους φορολογούμενους. Πρβλ. *C.J.* 11.28.1.

515. «In aestimationem frumenti, quod ad civitatem Alexandrinam convehitur, quidquid de crithologia et zygostasii munere et pro naucleriorum tuenda substantia eminentia tua disposuit, roboramus...».

516. «Orientales nauarchos ex Alexandrinae civitatis conditis consueverat ad sacratissimam urbem transferri, in suam fidem susceptum ad eadem augustissimae urbis horrea comportarent, solaciis pro mercedula praestitis ex tributariae pensitationis immunitate vel ex eo, quod vocatur *φιλικόν*, nec non etiam aliis, quae tuae cognitionis limavit examen». Ο Ανθέμιος, έπαρχος πραιτωρίων, απαλλάσσει τους ναυκλήρους του Αλεξανδρινού και Καρπαθίου στόλου και άλλους από φορολογικές καταβολές ή από το λεγόμενο *φιλικόν* προκειμένου να μεταφερθούν εγκαίρως οι σιτικές προμήθειες στην Κωνσταντινούπολη. Είχε προηγηθεί ο αποκλεισμός του ανεφοδιασμού της πόλεως σε σιτηρά από τους πλοιάρχους της Ανατολής οι οποίοι, κατ' έθιμον, μετέφεραν τα σιτηρά στην Κωνσταντινούπολη.

517. «Iudices, qui in portibus dioeceseos suae onusta navigia, cum posterius flatus invitat...». Οι διοικητές οι οποίοι θα επιτρέπουν να παραμένουν φορτωμένα πλοία σε

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

*C.J.*12.40 (*De metatis et* ***epidemeticis***)[518], *C.J.*12.13.1 (*Honorius et Theodosius*-413) και *C.J.*12.40.8 (*Theodosius et Valentinianus*-427: ***archiatros***), *D.*29.1.1,1 *ULPIANUS libro quadragesimo quinto ad edictum*: ***τάγμα***, ***χιλίαρχος***)[519].

Επιπροσθέτως στα ιδιωτικά έγγραφα που αφορούν κυρίως κληρονομικές ή ενοχικές σχέσεις μη ρωμαίων πολιτών είναι εμφανής η χρήση της ελληνικής γλώσσας. Τούτο καταρχήν προκύπτει από ικανό αριθμό χωρίων της ιουστινιάνειας νομοθεσίας, όπου αναφέρονται ελληνόγλωσσα αποσπάσματα προερχόμενα από διατάξεις τελευταίας βουλήσεως και συγκεκριμένα κληροδοσίες, διατάξεις διαθηκών, κωδικέλλων κ.λπ., κυρίως όμως καταπιστεύματα, λόγω της λειτουργίας τους ως τρόπου παραχωρήσεως περιουσιακών στοιχείων ρωμαίων πολιτών σε απελεύθερους[520]. Στις διατάξεις του ιουστινιάνειου *Πανδέκτη*[521], όπου κυρίως απαντώνται οι περικοπές αυτές, τα ελληνικά χωρία χρησιμοποιούνται εντέχνως από τους ρωμαίους νομομαθείς ως χαρακτηριστικές ειδικές περιπτώσεις για τη θεμελίωση της νομικής τους γνωματεύσεως επί του συζητουμένου θέματος. Ενδεικτικώς δύνανται εδώ να αναφερθούν οι ακόλουθες διατάξεις:

*D.*28.1.29,1 (*PAULUS libro quaro decimo responsorum*), *D.*31.34,1 και 7 (*MODESTINUS libro decimo responsorum*), *D.*31.88.15 (*SCAEVOLA libro tertio res-*

λιμάνια της διοικήσεώς τους, ενώ πνέει ευνοικός άνεμος, θα υφίστανται περιουσιακές ποινές, ενώ οι ναύκληροι υπόκεινται και στην ποινή της εξορίας.

518. *Επιδημητικά* εθεωρούντο τα χρήματα που καταβάλλονταν για την απαλλαγή από το βάρος των καταλυμάτων. Βλ. και *Nov. (Iust.)* 134 c.1· *B.*57.5.

519. «Miles autem appellatur vel a militia, id est duritia, quam pro nobis sustinent, aut a multitudine, aut a malo, quod arcere milites solent, aut a numero mille hominum, ductum a Graeco verbo, tractum a tagmate: nam Graeci mille hominum multitudinem *τάγμα* appellant, quasi millensimum quemque dictum: unde ipsum ducem *χιλίαρχον* appellant. exercitus autem nomen ab exercitatione traxit». Καθορίζεται η έννοια του στρατιώτου για την εφαρμογή των διατάξεων που ρυθμίζουν ζητήματα στρατιωτικών διαθηκών.

520. Πρβλ. *D.*34.1.4· *D.*27.1.10, 6· *D.* 40.4.60· *D.*40.5.46,3. Βλ. επίσης και τη *D.*32.1.11 όπου ο Ulpianus αναφέρεται στη δυνατότητα συντάξεως των καταπιστευμάτων σε οποιαδήποτε γλώσσα, όχι μόνο λατινική και ελληνική, αλλά και φοινικική ή γαλατική ή στη γλώσσα οποιουδήποτε άλλου έθνους. Η διάταξη με την οποία επετράπη η σύνταξη των καταπιστευμάτων σε οποιαδήποτε γλώσσα, αποδίδεται στον Septimius Severus ως απηχούσα τη γενικότερη πολιτική του να θέσει τις επαρχίες στο ίδιο επίπεδο με τη Ρώμη και πιθανόν την φιλο–ανατολική πολιτική και πολιτισμική επιρροή της συζύγου του, Julia Domna (Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, 140, σημ. 68)

521. Ας σημειωθεί ότι ο μεγαλύτερος αριθμός ελληνικών διατάξεων τελευταίας βουλήσεως, όπως προκύπτει από την απαρίθμηση που ακολουθεί αμέσως κατωτέρω, απαντάται σε χωρία προερχόμενα από τα *Digesta* ή τα *Responsa* του Scaevola.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ponsorum)[522], *D*.32.37.5 (*SCAEVOLA libro octavo decimo digestorum*), *D*.32.101 (*SCAEVOLA libro sexto decimo digestorum*)· *D*.33.8.23,2 (SCAEVOLA *libro quinto decimo digestorum*), *D*.33.4.14 (*SCAEVOLA libro quinto decimo digestorum*), *D*.34.1.4 pr. (*MODESTINUS libro decimo responsorum*), *D*.34.1.16,1 (*SCAEVOLA libro septimo decimo digestorum*), *D*.36.1.76 pr. (*PAULUS libro secundo decretum*), *D*.40.4.60 (*SCAEVOLA libro vicensimo quarto digestorum*), *D*.40.5.41,4 (*SCAEVOLA libro quarto responsorum*), *D*.40.5.46,3 (*ULPIANUS libro sexto disputationum*), *D*.46.1.8 pr. (*ULPIANUS libro quadragensimo septimo ad Sabinum*–εγγύηση)[523].

Άλλωστε, ήδη μεταξύ των ετών 224-235 μ.Χ., με διάταξη του αυτοκράτορος Severus Alexander[524], που υπήρξε καλός γνώστης της ελληνικής[525], το περιεχόμενο της οποίας επιβεβαιώνεται από τους αιγυπτιακούς παπύρους, είχε επισήμως αναγνωρισθεί η δυνατότητα συντάξεως διαθηκών από ρωμαίους πολίτες στα ελληνικά προφανώς διότι η πρακτική που ακολουθείτο ήδη στις ανατολικές επαρχίες ήταν αντίθετη με την απαγόρευση συντάξεως διαθηκών στην ελληνική[526]. Παρατηρούμε επίσης ότι κατά το έτος 439 μ.Χ., με *Νεαρά* των αυτοκρατόρων Θεοδοσίου και Βαλεντινιανού, το περιεχόμενο της οποίας θα συμπεριληφθεί, επιμεριζόμενο στα επιμέρους ειδικά ζητήματα που αναφέρει η διάταξη, σε τρεις διατάξεις του Ιουστινιάνειου *Κώδικα* [*Nov.*(*Th.*) 16.8 =*C.J.*5.28.8, «**Tutores etiam graecis verbis licet in testamentis relinquere**, ut ita tutores dari videantur.ac si legitimis verbis eos testator dedisset» – *C.J.*6.23.21,6, "Illud etiam huic legi perspeximus inserendum, **ut etiam Graece omnibus liceat testari**", – *C.J.*7.2.14, "**Directas libertates Graecis verbis liceat in testamentis relinquere**, ut ita libertates directae datae videantur, ac si legitimis verbis testator dari jussiset"], αναγνωρίζεται η δυνατότητα συστάσεως

---

522. Στη διάταξη αυτή αναφέρεται μία ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσα περίπτωση οικογενειακού καταπιστεύματος με δικαίωμα προτιμήσεως των συγκληρονόμων σε περίπτωση εκποιήσεως ή επιβαρύνσεως με δάνειο του κληρονομικού μεριδίου ενός των εγκαταστάτων («*μένειν αὐτὸς ἀκεραίας (τῆς οἰκίας) αὐτοῖς καὶ υἱοῖς καὶ ἐκγόνοις εἰς τὸν ἅπαντα χρόνον, ἐὰν δέ τις βουληθῇ αὐτῶν πωλῆσαι τὸ μέρος αὐτοῦ ἢ δανείσασθαι κατ' αὐτοῦ, ἐξουσίαν ἐχέτω πωλῆσαι τῷ συγκληρόμῳ αὐτοῦ καὶ δανείζεσθαι παρ' αὐτοῦ. ἐὰν δέ τις παρὰ ταῦτα ποιήσῃ, ἔσται τὸ χρηματιζόμενον ἄχρηστον καὶ ἄκυρον*»).

523. = *Inst. (Iust.)* 3.20.7.

524. *SB* 5294: Meyer, *Jur. Pap.*, αρ. 25, 66· Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, 149 σημ. 29 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

525. Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, 140-141.

526. Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, 123 σημ. 133, 141, 149 σημ. 27-28 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές. Περί της δυνατότητος συντάξεως στρατιωτικών διαθηκών στην ελληνική, η οποία προετοιμάσθηκε από τους αυτοκράτορες J. Caesar, Titus, Domitianus, Nerva, για να αναγνωρισθεί τελικώς με διάταξη του Trajanus· πρβλ. *D*.29.1.1· M. Amelotti, *Il testamento romano*, Firenze 1966, 81 επ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κληροδοτημάτων, απελευθερώσεων, ακόμα και ορισμού επιτρόπων με διαθήκη εφόσον, όπως ειδικώς αναφέρει η *Nov.* (*Th.*) 16.8, έχει ήδη παραχωρηθεί το δικαίωμα καταρτίσεως διαθήκης σε ελληνική γλώσσα («Illud etiam huic legi perspicimus inserendum, **ut, quoniam Graece iam testari concessum est...**»)[527].

Στον τομέα των συναλλαγών εκτεταμένη χρήση της ελληνικής παραμηρείται επίσης σε δηλώσεις ιδιωτικής βουλήσεως συστατικές ενοχών, ακόμα και μεταξύ ρωμαίων πολιτών, στοιχείο που πιθανόν υποδηλώνει και την ουσιαστική επίδραση συναφών ελληνιστικών πρακτικών στην εξέλιξη των συγκεκριμένων συμφώνων (λ.χ. *παρακαταθήκη*)[528]. Τεκμήρια των ανωτέρω αποτελούν τα χωρία που ακολουθούν:

*C.J.*8.17.11 pr. (*Imp. Leo A Erythio pp.*-472 μ.Χ.)[529], *C.J.*8.40.12 (*Imp. Antoninus*-230 μ.Χ./παροχή εγγυήσεως)[530], *D.*16.3.26,1 (*PAULUS libro quarto responsorum*–παρακαταθήκη), *D.*17.1.60,4 (*SCAEVOLA libro primo responsorum*–ορισμός διαχειριστού περιουσίας), *D.*20.1.34 (*SCAEVOLA libro vicensimo septimo digestorum*–σύναψη δανείου, παροχή εγγυήσεως), *D.*26.7.47 pr. (*SCAEVOLA libro secundo responsorum*–παραχώρηση πληρεξουσιότητας, *D.*32.37,5 (*SCAEVOLA libro octavo decimo digestorum*–παρακαταθήκη), *D.*40.5.39,1 (*PAULUS libro tertio decimo responsorum*–προφορική υπόσχεση), *D.*44.7.61 pr. (*SCAEVOLA libro vicensimo octavo digestorum*–επιστολή πληρεξουσίου προς αργυρηλάτη περί αναγνωρίσεως ενοχικών υποχρεώσεων), *D.*45.1.1,6 (*ULPIANUS libro quadragensimo octavo ad Sabinum*–stipulatio/acceptilatio), *D.*50.12.10 (*MODESTINUS libro primo responsorum*–επαγγελία ιδιώτου περί καθιερώσεως αγώνος για τον οποίο θα καταβάλλει τους τόκους του κεφαλαίου ως βραβεία), *D.*46.4.8,4 (*ULPIANUS libro quadragensimo octavo ad Sabinum*–acceptilatio).

---

527. Πρβλ. και Kaser, *RPR*, II, §283 σημ. 23 όπου σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

528. Kuebler, Ἑλληνική ἐπίδρασις, *όπ. π.*, 10-11, κυρίως σημ. 36· Του Ιδίου, "Griechische Tatbestände in den Werken der kasuistischen Literatur", *όπ.π.*, 183-226· Collinet, *Études Historiques*, I, 115 σημ. 6, 116 σημ. 2, 122 σημ. 1 (διάκριση του συμφώνου της ανώμαλης παρακαταθήκης (*depositum irregulare*) από το καταναλωτικό δάνειο mutuum)· P. Frezza, "Παρακαταθήκη", *Eos* 48.1 (=*Symb. Taubenschlag*), 139-172· A. Ehrhardt, "Parakatatheke", *SZ RA* 75(1958), 32-90· Monier, *Manuel élémentaire*, II, 93, 12.

529. «Scripturas, quae saepe adsolent quibusdam secrete fieri, intervenientibus amicis nec ne, trasigendi vel paciscendi seu fenerandi vel societatis coeundae gratia seu de aliis quibuscumque causis vel contractibus conficiuntur, quae **idiochira** Graece appelantur, sive tota series eorum manu contrahentium vel notarii aut alterius cuiuslibet scripta fuerit, ipsorum tamen habeant subscriptiones...». Περί της δημοσίας ισχύος των *ἰδιοχείρων* εγγράφων με τα οποία καταρτίζεται οιαδήποτε ενοχική συμφωνία. Πρβλ. *B.*25.3.29.

530. *Imp. Antoninus a Theodoto* (230 μ.Χ.): «Blanditus tibi est, qui non teneri te persuasit,

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Επιπλέον όμως, η εδραίωση της ελληνικής ως διεθνούς γλώσσας των συναλλαγών στον μεσογειακό κόσμο της ρωμαϊκής αρχαιότητας, αποκαλύπτεται και από τη ρητή αναγνώριση της χρήσεώς της, ακόμα και μεταξύ ρωμαίων πολιτών, επί τυπικών *stricti juris* προφορικών συμφώνων, όπως η stipulatio–acceptilatio, αρκεί αυτοί να κατανοούν την ελληνική γλώσσα [*Gai (Inst.)* III.93 = *Inst. (Iust.)* 3.15.1, *Inst. (Iust.)* 3.29.1][531], ώστε να γίνονται αντιληπτές οι εκατέρωθεν ενοχικές υποχρεώσεις. Ενδιαφέρουσα είναι εν προκειμένω και η σχετική διάταξη του αυτοκράτορος Ιουστινιανού ο οποίος κατά το έτος 531 μ.Χ. ορίζει ότι η παροχή «cautionis vel ***ἀσφαλείας***» δεν ερμηνεύεται ως παροχή εγγυήσεως παρά μόνον εάν το σχετικό έγγραφο έχει συνταχθεί στην ελληνική ή λατινική γλώσσα (*C.J.*6.38.3, *Iustinianus A. Iuliano pp*, «Sancimus cautionis nomine vel ***ἀσφαλείας*** non esse fideiussoris dationem interpretendam, nisi hoc specialiter vel in Graecis vel in Latinis verbis scriptum fuerit.....»)[532].

Πέραν των ανωτέρω, εκτεταμένη χρήση της ελληνικής παρατηρείται και στον τομέα της απονομής της δικαιοσύνης καθώς, ήδη από την αρχή της περιόδου της ηγεμονίας, οι μαρτυρικές καταθέσεις αλλά και η όλη διαδικασία που εκτυλίσσεται ενώπιον των ρωμαϊκών δικαστηρίων στην ανατολή δύναται να διεξαχθεί στην ελληνική[533]. Ενδεικτική εν προκειμένω είναι η διάταξη του *Πανδέκτη* 14.3.11,3, όπου κατά τον Ulpianus η αρχική πράξη αναγκαστικής εκτελέσεως κατά της περιουσίας του οφειλέτη κατά τη διαδικασία της *missio in bona rei servandae causa*, δηλ. η αναγγελία της κατασχέσεως (*proscriptio bonorum*), είναι έγκυρη ακόμα και εάν έχει συνταχθεί σε ελληνική γλώσσα, εφόσον η κατάσταση του τόπου το επιτρέπει, έτσι ώστε να μη δύναται κάποιος να επικαλεσθεί άγνοια της γλώσσας[534]. Επίσης

---

quod, cum pro alio intervenires, *ἐγγυῶμαι* dixisti, cum et his verbis obligationem verborum contrahi pridem receptum est.

531. «... etiam hae tamen **inter cives Romanos valent, si modo graecis sermonis intellectum habeant**». Ενδεικτικό για την ευρύτατη χρήση της ελληνικής γλώσσας επί επερωτήσεων αποτελεί το χωρίο όπου ως ιδιάζουσα μάλλον περίπτωση εγκύρου συστάσεως ενοχής με επερώτηση (*stipulatio*) αναφέρεται η περίπτωση συστάσεως ενοχής υπό ελλήνων στα λατινικά («**quin etiam duo Graeci latina lingua obligationem contrahere possunt**»). Βλ. επίσης *Inst. (Iust.)* 3.29.1· *D.*46.4.7· *D.*46.4.8,4 όπου θεωρείται έγκυρη η απόσβεση της ενοχής (acceptilatio) στην ελληνική αρκεί να ακολουθηθεί ο λατινικός τύπος της acceptilatio («.. sed et Graece potest acceptum fieri, dummodo sic fiat, ut Latinis verbis solet: ***ἔχεις λαβὼν δηνάρια τόσα; ἔχω λαβών***»).

532. Πρβλ. και Kaser, *RPR*, II, §150 σημ. 3, 274 σημ. 32.

533. Wenger, *Institutes* §7 σημ. 22· M. Kaser, *Das römische Zivilprozessrecht*, München 1966, 466· Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, 143 επ. όπου περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

534. *ULPIANUS libro vicensimo octavo ad edictum:* «Proscribere palam sic accipimus

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

χαρακτηριστικές είναι και οι αυτοκρατορικές διατάξεις του Gordianus των ετών 240 και 242 μ.Χ. (*C.J.*2.11.16 και 17). Οι διατάξεις αυτές κατά τη ρύθμιση του ζητήματος των αιτιών οι οποίες δύνανται να επάγουν ατιμία, αναφέρουν σχετικές ελληνόγλωσσες δηλώσεις του κήρυκος και του δικαστού που έγιναν κατά τη διάρκεια δίκης[535]. Εξάλλου η γνωστή ρήση του Tryphoninus η αναφερόμενη στη διάταξη του *Πανδέκτη* 42.1.48[536] περί υποχρεωτικής εκδόσεως στη λατινική των πραιτωρικών διαταγμάτων έχει ήδη ελεγχθεί ως επισφαλής. Και τούτο διότι πάπυροι και επιγραφικό υλικό, προερχόμενο κυρίως από τη ρωμαϊκή Αίγυπτο, αλλά και από άλλες περιοχές της Ανατ. Μεσογείου[537], παρέχουν σαφείς πληροφορίες ότι, όχι μόνον οι λόγοι και καταθέσεις προεδρεύοντος δικαστού και διαδίκων μερών, αλλά και οι δικαστικές αποφάσεις και τα έγγραφα των δικαστικών αναφορών επί της υποθέσεως (όπου περιλαμβάνεται η χρονολογία, τα ονόματα των διαδίκων και οι εισαγωγές των λόγων) εδύναντο να συνταχθούν στην ελληνική παρά τη γενική απαγόρευση που προαναφέρθηκε[538]. Οι ανωτέρω πληροφο-

---

claris litteris... **litteris utrum graecis an latinis? puto secundum locis conditionem, ne quis causari possit ignorantiam litterarum»**.

535. *C.J.*2.11.16 (*Imp. Gordianus A. Domitiano*. «Fustibus caesum, cui per praeconem ita dictum est: "***κατηγορίαν ἄνευ τινὸς δικαίας ὑποστάσεως οὕτως ἀγενὴς ὑπάρχων μὴ ἐνίστασο***" ut calumniatorem videri notatum ideoque esse famosum manifestum est.») και *C.J.*2.11.17 (*Idem A Magno*, «Verbum precibus insertum potius verecundiam onerare quam ullam existimationis maculam videtur adspergere. etenim cum non causa cognita dictum est "***συκοφαντεῖς***", sed ad postulatum patroni interlocutione iudicis responsum sit, nequaquam hoc infamiam inrogat»).

536. *TRYPHONINUS libro secundo disputationum*. «**Decreta a praetoribus latini interponi debent**»· Ιω. Λυδ., *De magistratibus*, 3.68. «***νόμος ἀρχαῖος ἦν***, *πάντα μὲν οὖν τὰ ὁπωσοῦν πραττόμενα παρὰ τοῖς ἐπάρχοις, τάχα δὲ καὶ ταῖς ἄλλαις τῶν ἀρχῶν,* ***τοῖς Ἰταλῶν ἐκφωνεῖσθαι ῥήμασιν***».

537. Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, 120 σημ. 106, 143 σημ. 2.

538. Βλ. τις σχετικές ενδείξεις στον Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, 127-128, 146 επ. όπου αναφέρονται: α) επιστολή του Μάρκου Αυρηλίου προς Αθηναίους περί το 169-176 μ.Χ. όπου ο αυτοκράτωρ αναφέρεται σε δικαστικές του αποφάσεις συνταχθείσες στην ελληνική (Oliver, Plaque E, II.94-95), β) Αντιόχεια-216 μ.Χ: Η διαδικασία διεξάγεται ενώπιον του Καρακάλλα. Οι αγορεύσεις των δαδίκων μερών έχουν καταγραφεί στην ελληνική ενώ η αναφορά περί της υποθέσεως καταχωρείται στη λατινική γλώσσα (*AÉ* 1947, 182=*SEG* XVII 759), γ) Φρυγία, 213 και 237 μ.Χ.: Η επιγραφή περιλαμβάνει αποσπάσματα αναφορών επί δικαστικής διαμάχης δύο φρυγικών πόλεων. Αν και οι αναφορές έχουν καταγραφεί στη λατινική, οι αγορεύσεις των διαδίκων και η απόφαση είναι ελληνόγλωσσες (*JRS* 46/1956, 46=*SEG* XIII 625 κ.ά. Βλ. επίσης και παλαιότερες πληροφορίες σχετικά με τη χρήση της ελληνικής σε έγγραφα δικαστικών αποφάσεων που χρονολογούνται ήδη από τον 2ο αι π.Χ., στον Ιδιο, *όπ..π.* 111, 144: α) Val. Max. 8.7.6· Quint., 11.2.50 απ' όπου πληροφορούμεθα ότι ο ύπατος στην επαρχία της M. Ασίας L. Licinius Crassus Dives Mucianus κατά τη διάρκεια της στάσης του Αριστονίκου (131 π.Χ) απήγγελλε τις δικαστικές του αποφάσεις όχι μόνο στην

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ρίες επιβεβαιώνονται και από την εκδοθείσα κατά το έτος 397 μ.Χ. διάταξη των αυτοκρατόρων Αρκαδίου και Ονωρίου (*C.J.*7.45.12=*B.*9.1.78) με την οποία σαφώς επιτρέπεται πλέον η έκδοση των δικαστικών αποφάσεων στην ελληνική ή λατινική γλώσσα (“**Judices tam Latina quam Graeca lingua sententias proferre possunt**”)[539], πιθανόν σε αναγνώριση της εδραιωμένης πλέον στις ανατολικές επαρχίες δικαστηριακής πρακτικής.

Ενδιαφέρουσα για την πρακτική που ακολουθείτο οι περιπτώσεις αιρετοκρισίας είναι η διάταξη του αυτοκράτορος Ιουστινιανού που εκδίδεται κατά το έτος 529 μ.Χ. (*C.J.*2.55.4,6-7). Στη συγκεκριμένη διάταξη ορίζεται ότι τυχόν ελληνόγλωσση ενυπόγραφη δήλωση των διαδίκων του τύπου «***ἐμμένειν***» ή «***στοιχεῖν***» ή «***πάντα ποιεῖν***» ή «***διδόναι***» που τίθεται ακριβώς κάτωθεν της αποφάσεως, ισχύει ως σιωπηρά αποδοχή του περιεχομένου της. Όπως δε αναφέρεται, η σχετική βεβαίωση με την οποία δηλώνεται η συναίνεση των διαδίκων για την εκδοθείσα διαιτητική απόφαση, παρατίθεται στην ελληνική γλώσσα διότι «Graecis enim vocabulis haec enarrare propter consuetudinem utilius visum est» (“*ὠφελιμώτερον ἐφάνη ἕνεκεν τῆς συνηθείας ἵνα δι' ἑλληνικῶν λέξεων ἀναφέρωμεν ταῦτα*”)[540]. Αλλά ενδεικτικό της πρακτικής να εκδίδονται δικαστικές αποφάσεις και στην ελληνική γλώσσα είναι και το χωρίο *D.*48.19.9,8-9 όπου ο Ulpianus, αναφερόμενος στην επιβολή της ποινής από τους διοικητές των επαρχιών να μην ασκεί κάποιος καθήκοντα συνηγόρου σε δημόσιες υποθέσεις, παραθέτει το περιεχόμενο της σχετικής δικαστικής αποφάνσεως στην ελληνική γλώσσα («***δημο-***

ελληνική αλλά και στην τοπική διάλεκτο των διαδίκων που αφορούσε η υπόθεση, β) Cicer., *Philippics*, 5.5.12-13 όπου ο Κικέρων καταδικάζει την πολιτική του Αντωνίου να διορίζει έλληνες δικαστές που αγνοούν τη λατινική γλώσσα και τους ρωμαϊκούς νόμους και έθιμα. Πρβλ. και *C.Th.*11.39.5 όπου αναφέρεται τμήμα διαδικασίας που εκτυλίσσεται στην ελληνική ενώπιον του αυτοκράτορος Ιουλιανού.

539. Πρβλ. ωστόσο και Zilliacus, *Kampf der Weltsprachen*, 77 που αμφισβητεί την εφαρμογή της διατάξεως στην πρακτική επικαλούμενος σχετική μαρτυρία του Ιω. Λυδού (*De magistratibus*, 3.42).

540. Π. Τσιτσεκλῆ (μετ.), *Corpus Juris Civilis. Κῶδιξ Ἰουστινιανοῦ*, Α΄, Ἀθῆναι 1912. Το κείμενο της διατάξεως έχει ως ακολούθως: *Imp. Justinianus A. Demostheni*, «Si quis autem post arbitri definitionem subscripserit ***ἐμμένειν*** vel ***στοιχεῖν*** vel ***στοιχεῖν*** vel ***πάντα ποιεῖν*** vel ***διδόναι*** (Graecis enim vocabulis haec enarrare propter consuetudinem utilius visum est), etsi non adjecerit ***ὁμολογῶ***, et sic omnimodo per actionem in factum eum compelli ea facere quibus consensit. qualis enim differentia est, si huiusmodi verbis etiam ***ὁμολογῶ*** adiciatur vel huiusmodi vocabulum transmittatur? Si enim verba consueta stipulationum et subtilis, immo magis supervacua observatio ab aula consessa est, nos, qui nuper legibus a nobis scriptis multa vitia stipulationum multasque ambages scrupulososque circuitus correximus, cur non et in huiusmodi scriptura totam formidinem veteris iuris amputamus, ut, si quis haec scripserit vel unum ex his, adquiescere eis compellatur et ea ad effectum omnimodo perducere? cum non est verisimile haec propter hoc scripsisse, ut tantum non contradicat, sed ut etiam ea impleat, adversus quae obviam ire non potest».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σίων ἀπέχεσθαι»)[541]. Επιπροσθέτως η διάταξη *D*.36.1.83 (*PAULUS imperalium sententiarum in cognitionibus prolatarum ex libris VI libro primo seu decretorum libro II*) όπου ο Paulus μνημονεύει δικαστική απόφαση του Αυρηλίου Προκούλου, ανθυπάτου της επαρχίας της Αχαΐας, με την οποία επιβάλλεται η εγκατάσταση ως καταπιστευματοδόχου ενός ετεροθαλούς αδελφού (Πολυκράτους) της διαθέτριας (Ηρακλείας), ενδέχεται να υποδηλώνει τη χρήση της ελληνικής στη δικαστηριακή πρακτική. Συγκεκριμένα, όπως αναφέρεται, η έφεση κατά της αποφάσεως αυτής η οποία υπεβλήθη από τον αμφιθαλή αδελφό της κληρονομουμένης, τον Φοίβο, απορρίφθηκε διότι αυτός άσκησε την έφεση «***μονομερῶς***», δηλαδή προέβαλε το δικαίωμά του κατά τρόπο μονομερή και, συνεπώς, άδικο[542]. Και τούτο διότι σύμφωνα με δεσμευτικό όρο της προγενέστερης πατρικής διαθήκης, σε περίπτωση θανάτου ενός εκ των αδελφών ατέκνου, η περιουσία του αποβιώσαντος πατρός έπρεπε να περιέλθει στους λοιπούς αδελφούς, αδιακρίτως αμφιθαλείς ή ετεροθαλείς, με εξαίρεση τη μητρικής προελεύσεως περιουσία του η οποία περιέρχεται αποκλειστικώς στους κληρονόμους της μητέρας[543]. Το γεγονός ότι εντός του λατινικού κειμένου ο λόγος απόρριψης της εφέσεως αναφέρεται στην ελληνική γλώσσα δημιουργεί και εδώ την υπόνοια ότι η δικαστική απόφαση που απέρριψε την έφεση είχε εξ ολοκλήρου εκδοθεί στην ελληνική. Τέλος η χρήση ελληνικών δικονομικών όρων στα χωρία *D*.4.4.7.12 (*ULPIANUS libro undecimo ad edictum*)[544], όπου αντιμετωπίζεται η περίπτωση ***ἐρημοδικίας*** ανηλίκου, αλλά και στη διάταξη *D*.48.3.6,1 (*MARCIANUS libro secundo de judiciis publicis*), όπου γίνεται χρήση του όρου ***ἀνάκρισις***[545], ενδέχεται να υποδηλώνει τη διεξαγωγή της διαδικασίας ή την έκδοση δικαστικής αποφάσεως στην ελληνική, ενώ δεν αποκλείεται ακόμα και η συμβολή αρχαιοελληνικών δικαϊκών επιδράσεων στη διαμόρφωση των συναφών ρωμαϊκών δικονομικών θεσμών[546].

541. *ULPIANUS libro decimo de officio proconsulis*: «Erit et illa poena, ne quis negotiis publicis interveniat: hic enim privatis quiden interesse poterit, publicis prohibetur, ut solent quibus sententia praecipitur *δημοσίων ἀπέχεσθαι*».

542. «... appellatione facta, cum solus Foebus egisset *μονομερῶς*...».

543. Η διάταξη αποτελεί κατά τον Γ. Πετρόπουλο σαφή ένδειξη της επιβιώσεως στο ελληνιστικό δίκαιο της Αιγύπτου των ρυθμίσεων του δικαίου της Γόρτυνος περί υποχρεωτικής μεταβάσεως των *μητρώων* στους κληρονόμους της μητέρας μετά την αποβίωσή της. Βλ. Πετροπούλου, *Εἰσηγήσεις*, 1137 σημ. 20.

544. «Item et in eremodiciis ei subvenitur, constat autem omnis aetatis hominibus restaurationem eremodicii praestari, si se doceant ex justa causa afuisse». Περί αποκαταστάσεως ανηλίκου λόγω ερημοδικίας.

545. Βλ. *ανωτέρω σημ. 494*.

546. Πρβλ. Dareste, *Science du droit en Grèce*, 153 σημ. 2.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Από τα όσα εξετέθησαν προηγουμένως και την παράθεση στοιχείων από την αρχαία ελληνική γραμματεία, ενταγμένων στα κείμενα του *CJC*, θεωρούμε ότι καταδεικνύεται η εμφανής επίδραση την οποία ήσκησε η ελληνική σκέψη στη διαμόρφωση επιμέρους ρυθμίσεων του ρωμαϊκού δικαίου, όπως αυτά κωδικοποιήθηκαν στην ιουστινιάνεια νομοθεσία. Τα ελληνικά αποσπάσματα τα οποία ενετάχθησαν στα ιουστινιάνεια νομοθετικά κείμενα, και κυρίως στον *Πανδέκτη*, αποτελούν καταλυτικά τεκμήρια των επιδράσεων της ελληνικής διανόησης στη διαμόρφωση θεσμών του ρωμαϊκού δικαίου. Η εκτεταμένη δε χρήση ελληνικών περικοπών ειλημμένων από αρχαιοελληνικές γραμματειακές πηγές στα λατινόγλωσσα κείμενα του *CJC* καθιστά σαφή την ευρύτητα των επιδράσεων αυτών στους κατ' ιδίαν ρωμαϊκούς θεσμούς. Επιπροσθέτως, από την επισκόπηση των πηγών, προκύπτει ότι η παράλληλη χρήση λατινικής–ελληνικής ορολογίας συμβάλλει στην ευκρίνεια των κειμένων και, δι' αυτής, στον ακριβή προσδιορισμό των ορίων εφαρμογής των νομικών ρυθμίσεων. Οι σχετικές ελληνόγλωσσες ερμηνευτικές περικοπές αναδεικνύουν την κοινή συνισταμένη μιας πλειάδας νομικών ζητημάτων υπαγομένων σε έναν ενιαίο κανόνα δικαίου και αποτελούν, ως εκ τούτου, «όρους» κατ' εφαρμογή της ελληνικής διαλεκτικής μεθόδου. Με τα δεδομένα αυτά εύλογα δύναται να υποστηριχθεί ότι τα ελληνικά αποσπάσματα της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης, που συνέβαλαν στην ουσιαστική διαμόρφωση των θεσμών ή στην αποσαφήνιση των νομικών εννοιών, συγκαταλέγονται μεταξύ των ποικίλων άλλων ενδείξεων οι οποίες συνηγορούν για την «μη καθαρή ρωμαϊκότητα» του ιουστινιάνειου δικαίου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

I. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΠΗΓΩΝ

1. *Νομικά κείμενα*[*]

Ἀρμενόπουλος

Ἀρμεν. 1.1: 60
2.1.1: 91
2.1.2: 91

Ἀτταλειώτης

Ἀτταλ., Ποίημα Νομικόν, Δ.α΄: 71
— ΛΓ΄.κα΄: 96
— ΛΕ΄.σγ΄: 125
— ΛΕ΄.ριγ΄: 127
— ΛΕ΄.ρθ΄: 130
— ΛΕ.ρε΄: 109
— ΛΕ.λε΄: 85

Βασιλικά (κείμενο και σχόλια)

B. 2.1.13-14 (*σχ. 1*): 64
2.1.15 *και* (*σχ. 2*): 65, 66
2.1.16: 66
2.1.17 *και* (*σχ. 1*): 66
2.1.21 *και* (*σχ. 1. Στεφάνου*): 66
2.1.39: 67
2.1.40: 67
2.1.41 *και* (*σχ.*): 60
2.1.42 *και* (*σχ.*): 60
2.1.43: 60
2.1.44 (*σχ. 1*): 60
2.1.45: 60
2.1.46: 60
B. 2.1.48: 60
2.1.51: 60
2.1.52: 60
2.2.5.1 *και* (*σχ. 3*): 77
2.2.12: 130
2.2.17 *και* (*σχ.1*): 70
2.2.28.2: 167 σημ. 339
2.2.98: 130
2.2.139: 108
2.6.20.21: 144 σημ. 238
7.14.15: 97
9.1.78: 200
11.1.7 *και* (*σχ.6,13*): 71
11.1.7.2 [*σχ.1,2 (Κυρίλλου), 3 (Ἀνωνύμου)*]: 71
11.2.8 (*σχ.28*): 67
11.2.8.20: 67
12.1.50.6 *και* (*σχ.26 Στεφάνου*): 82
14.1.5: 71
14.1.5.2 (*σχ.6*): 71
19.1.9: 68
19.1.10-14: 68
19.10.4, 6: 73
19.10.10: 73
20.1.25.6 *και* (*σχ.11*): 76
20.2.1: 96
20.2.2: 97
20.2.3: 98

---

[*] Ακολουθείται αλφαβητική σειρά: *Ἀρμενόπουλος/ Ἀτταλειώτης/ Βασιλικά (κείμενο και σχόλια)/ Codex Iustinianus/ Codex Theodosianus/ Digesta Iustiniani/ Δωδεκάδελτος/ Ἐκλογή/ Ἐπαναγωγή τοῦ Νόμου (Εἰσαγωγή)/ Επιτομὴ νόμων/ Gai Epitome/ Gai Institutiones/ Ηὐξημένη Ἐκλογή/ Ηὐξημένη Ἐπαναγωγή (Εἰσαγωγή)/ Institutiones Iustiniani/ Ἰνστιτοῦτα Θεοφίλου/ Κῶδιξ Γόρτυνος/ Lexicon Μαγκίπιουν/ Lexicon zur Hexabiblos aucta/ Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν/ Mosaicarum et Romanarum Legum Collatio/ Μικρά Σύνοψις Βασιλικῶν/ Νεαρά LXVI Μ. Κομνηνοῦ, ς΄/ Νομοκ. Τίτλ. ΙΔ΄ (σχ. Βαλσαμῶνος)/ Novellae (Iustiniani)/ Pauli Sententiae/ Πεῖρα/ Πρόχειρος Νόμος/ Ῥωμαϊκαὶ ἀγωγαί / Σύνταγμα Βλαστάρεως.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

B.20.2.4: 98
20.2.5: 99
22.2.1,2 (*σχ.6*): 71
23.3.65: 106
25.1.9,2: 100
25.1.32: 106
25.1.33: 106
25.2.5 και (*σχ.1*): 101
25.2.11 και (*σχ.1, 2*): 106
25.2.15,2: 102
25.3.8: 106
25.5.18: 102
28.3: 113
28.14.1 και (*σχ.14 Εὐσταθίου μαγίστρου τοῦ Ῥωμαίου*): 113
29.1.5, 3 και (*σχ.5, 6 Κυρίλλου*): 111, 112
29.5.38: 112
29.5.40: 112
38.9.3,4: 97
38.9.54: 95
42.2.3: 66
42.2.4: 66
44.13.7,2: 161 σημ. 313
45.1.42,2 και (*σχ.5 Θαλελαίου*): 108
47.1.30 και (*σχ.2 Ἐναντίου*): 130
47.3.1: 116
47.3.35 και (*σχ.1*): 116-117
47.3.45 [*σχ.1 (Θεοδώρου), 2 (Ἰσιδώρου)*]: 116
50.2.1,1: 91
50.2.2,3: 91
50.3.29: 89
50.5.2,1: 91
52.1.5,6: 119
53.1.1: 119
53.1.2: 119
53.1.7: 119
56.14.30: 96
58.9.13: 93
60.12.1 και (*σχ.1*): 136
60.12.2 (*σχ.1*): 139
60.12.2-5: 139
60.12.6: 139
60.12.33: 136
60.12.40: 136
60.12.44: 136
60.12.46: 136
60.12.52,19 (*σχ.45-46*): 136
B.60.12.54 (*σχ.1, 10*): 136
60.12.55: 136
60.17.4 (*σχ.16*): 169 σημ. 349
60.17.7, 9-10 και (*σχ.90*): 91
60.21.1 και (*σχ.1*): 85
60.32.1 (*σχ.5*): 79
60.32.3: 79
60.32.4 και (*σχ.1*): 79
60.37.2 και (*σχ.1*): 108
60.37.8 και (*σχ.1, 6*): 130
60.37.14,1-5: 132
60.37.21 και (*σχ.1, 3*): 127
60.37.22 (*σχ.1-6*): 127
60.37.23 (*σχ.1-9*): 127
60.37.24 (*σχ.1-5*): 127
60.37.24 (*σχ.9*): 132
60.37.32 (*σχ.1*): 127
60.37.34 (*σχ.1, 3*): 130
60.51.11: 122
60.51.15 (*σχ.19*): 123
60.51.15,1 και (*σχ.1*): 122
60.51.15,6 και (*σχ.6, 7*): 122, 123
60.51.15,8-9 και (*σχ.9, 18, 20, 23*): 124-125

Codex Iustinianus

C.J.1.3.5: 129
1.17.2,2: 144 σημ. 238
2.11.16-17: 199 σημ. 535
2.55.4,6-7: 200
3.39: 93
4.24.1: 106, 192
4.52: 82
4.60: 164 σημ. 328
4.66.1: 96
4.66.2,1: 97
4.66.3 pr.: 98
4.66.3,5: 98
4.66.4: 98
5.3.18: 113
5.3.20,2: 113
5.3.20,5-6: 113
5.5: 132
5.14.8: 111, 112
5.14.9,1: 113
5.14.10: 112, 113
5.14.11 pr.-1: 111
5.26: 108

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

*C.J.*5.27.3,2: 108
5.27.10: 108
5.27.11: 108
5.28.8: 196
5.71.13: 94-95
6.2: 136
6.4.4,3: 108
6.23.21,6: 196
6.38.3: 198
7.2.14: 196
7.39.3 pr.: 100
8.11.3: 192
8.17.11,1: 100
8.24.2: 106
8.25.10: 100
8.52.2: 60
8.52.3: 60
8.56.1: 116
9.9.7: 129
9.9.9: 127
9.9.22: 129
9.9.28: 129
9.9.29: 132
9.35: 85
11.28.1: 177 σημ. 378
11.59.2: 95
11.62.1: 95
11.62.7-8: 95
11.62.12: 95, 96
11.63.2: 95
11.66.4: 97
14.5: 67

Codex Theodosianus

*C.Th.*5.12.3: 96
5.15.15: 97
9.8.1: 129
11.1.4: 95
11.16.2: 97
11.16.9: 97
11.16.17: 97

Digesta Iustiniani

Const. Omnem, 2: 144 σημ. 238
Const. Omnem, 5: 144 σημ. 239
Const. Omnem, 11: 161 σημ. 316
Const. Tanta, 2: 144 σημ. 238
Const. Tanta, 21: 144 σημ. 240

*D.*1.1.6 pr.: 60
1.3.1: 63
1.3.2: 63, 161 σημ. 317
1.3.3: 65, 161
1.3.4: 66
1.3.6: 65, 66
1.3.10: 66
1.3.29: 67
1.3.30: 66, 67
1.3.32: 60
1.3.33: 60
1.3.34: 60
1.3.35: 60
1.3.36: 60
1.3.37: 60
1.3.40: 60
1.16.4,5: 173 σημ. 358
2.8.15: 97
2.14.7,2-3: 70, 71
2.15.8,20: 67
4.4.7,12: 201 σημ. 544
4.9.1,3: 119
4.9.7,2: 119
5.1.19,2: 174 σημ. 362
5.1.76: 89
5.3.25,11: 150
5.4.3: 65, 66, 161
5.4.4: 66
6.1.23,5: 89
7.45.12: 200
9.2: 85
10.1.2 pr.: 93
10.1.4,10: 93
10.1.13: 93, 161
10.2.20,7: 177-178 σημ. 380
10.2.39,3: 82
10.3.2: 82
10.4.3,3: 100
11.7.42: 165 σημ. 332
12.2.13,2: 163 σημ. 285
13.7.9,2: 100
13.7.33: 105, 106
13.7.34: 106
14.1.1, 15-16: 119
14.2.3,9: 192 σημ. 505
14.2.9: 119
14.3.11,3: 198 σημ. 534
17.1.5: 71

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

D.17.2.3,1: 82
17.2.52,6: 82
17.2.63 pr.: 82
18.1.1,1: 161
18.1.9,2: 68
18.1.10-14: 68
18.1.81 pr.: 100
19.2.25,6: 75, 76
20.1.5 pr.-1: 101
20.1.11,1: 105, 106
20.1.11,3: 100
20.1.15,2: 102
20.1.16,1: 100
20.2.8: 106
20.4.1 pr.: 100
20.4.12 pr./10: 100
20.4.20: 102, 103
20.5.7 pr.: 100
20.6.11: 100
21.1.1,7: 146 σημ. 247
21.1.4: 73
21.1.5: 73, 146
21.1.9: 153 σημ. 284
21.1.10: 73
21.1.10, 3-4: 146 σημ. 246
21.1.14,7-9: 146 σημ. 248
22.1.33,1: 100
23.2: 132
23.2.24: 108
23.2.41,1: 108
23.2.43: 108
23.3.9, 2-3: 110
25.7.1: 132
25.7.3: 108
26.7.46,1: 165-166 σημ. 233, 178 σημ. 381
27.1.6,8: 179 σημ. 391
27.1.13, 2: 66
27.1.31,4: 82
27.9.3,4: 97
28.7.20: 153 σημ. 286
30.71.5-6: 96
30.104.1,2: 153 σημ. 287
32.1,2: 180 σημ. 393
32.38 pr.: 100
32.65, 4: 162 σημ. 321
32.73,2: 100
32.87: 116
D.33.7.2,1: 166 σημ. 334
33.10.7: 160 σημ. 313
34.4.30,1: 151 σημ. 273
35.2.88 pr.: 145
36.1.83: 149 σημ. 263, 201
36.4.5,21: 106
38.10.4,6: 162-162 σημ. 322
38.10.9: 151 σημ. 274
39.5.31: 130
39.6.1 pr.-1: 116, 163
39.6.35 pr.-1: 116, 168 σημ. 347
41.2.1: 91
41.2.3: 91
41.3.30 pr.: 89
41.5.2,1: 91
42.1.16: 82
42.1.48: 199 σημ.536
42.6.1,3: 100
43.8.2,22: 166 σημ. 337
43.12.1,2: 166 σημ. 338
43.16.1,9: 91
43.21.1,2: 168-169 σημ. 348
44.4.4,30: 100
44.5.1,6: 149 σημ. 260
44.7.5.6: 119
45.1.122,1: 100
47.2.1 pr.-2: 135, 136
47.2.2: 138
47.2.2-5: 139
47.2.3: 139
47.2.6: 139
47.2.7: 139
47.2.33: 136
47.2.40: 136
47.2.43,9: 150 σημ. 267
47.2.44: 136
47.2.45-46,1-9: 136
47.2.52,7: 136
47.2.52,19: 136
47.2.52,20: 152 σημ. 279
47.2.54: 136
47.2.55: 136
47.2.55,2: 139
47.2.66: 136
47.2.72 pr.: 136
47.2.77: 136
47.2.81,3: 139
47.2.82: 136

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

D.47.5.1: 119
47.8.4.2: 169 σημ. 349
47.9.3.6: 175 σημ. 365
47.10.1: 85
47.10.15.15: 129. 132
47.11.9: 180 σημ. 395
47.22.1-3: 79
47.22.4: 79, 163-164
48.3.6.1: 190 σημ. 494, 201
48.5.6 pr./1: 129, 130, 148
48.5.7: 129
48.5.11 pr.: 129, 132
48.5.14, pr.-1: 108, 132
48.5.14.3/4/6/8: 129
48.5.21-22: 127
48.5.23: 127
48.5.24 pr.: 127
48.5.25: 127
48.5.30.1: 129
48.5.33: 127
48.5.35: 130
48.19.9.8-9: 200-201 σημ. 541
48.19.11: 122
48.19.16.1: 122
48.19.16.6: 122, 164
48.19.16.7-8: 124, 164
48.19.17 pr.-1: 180 σημ. 394
50.1.37.2: 132
50.4.1.2: 178 σημ. 382
50.4.18.5: 178 σημ. 384
50.4.18.10: 179 σημ. 386
50.4.18.11: 178 σημ. 383
50.4.18.13: 179 σημ. 387
50.4.18.17: 179 σημ. 388
50.4.18.19: 179 σημ. 389
50.5.2 pr.: 179 σημ. 385
50.8.12.3: 179 σημ. 390
50.9.6: 192 σημ. 504
50.11.2: 164 σημ. 328
50.13.1: 144 σημ. 241
50.16.5, 1: 77
50.16.13: 130
50.16.19: 70
50.16.30.2-3: 166 σημ. 339
50.16.38: 167 σημ. 340
50.16.46.1: 129, 132
50.16.101 pr.: 130
50.16.144: 108
D.50.16.163.1: 167 σημ. 341
50.16.177: 145 σημ. 243-244, 167
50.16.233.2: 164 σημ. 329, 169 σημ. 350
50.16.236 pr.: 164 σημ. 330, 168
50.16.236.1: 168
50.16.239.2/4-5: 179 σημ. 392
50.16.242 pr.: 175 σημ. 367
50.17.1: 157
50.17.65: 145

Δωδεκάδελτος

Δωδεκάδελτος I.1.10: 139
VII, 2: 93
VIII.27: 79

Ἐκλογή

E.10.1.1./2: 106

Ἐπαναγωγή τοῦ Νόμου (Εἰσαγωγή)

Ἐπαναγωγή (Εἰσαγ.) 1.1: 64
2.10-12: 60
10.2: 97
24.19 *και (σχ.g)*: 75
28.2: 106

Ἐπιτομὴ νόμων

Ἐπιτομὴ νόμων 23, λβ΄: 108
23, λη΄: 108

Gai Epitome

Gai Epitome 2.9.18: 82

Gai Institutiones

*Gai. (Inst.)*I.55-65/76/89: 132
III.93: 198
III.145: 96
III.151: 82
III.154a-b: 82
III.183-185, 189-190, 192-194: 139
III.186-187/195-196/198: 136
III.220-221: 85
IV.17a: 82

Ἡὐξημένη Ἐκλογή

Ἡὐξημένη Ἐκλογή Τίτλος 13: 97

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ηὐξημένη Ἐπαναγωγή (Εἰσαγωγή)
ΚΑ΄ 35: 73
ΚΑ΄ 39-40: 73

Institutiones Iustiniani
Inst. (Iust.) 1.2.3: 60
1.10 pr.-1: 132
1.10.12: 168 σημ. 346
2.7.1: 116, 163
2.7.3: 113
2.20.18: 89
3.15.1: 198
3.23.2: 162 σημ. 320
3.24.3: 96
3.25 pr.: 82
3.29.1: 198
4.1.1-6/8/18: 136
4.1.2: 136
4.1.3: 139
4.1.4/5: 139
4.3.1: 162 σημ. 321
4.4 pr.: 84
4.6.7: 100
4.18.4: 130
4.18.5: 164, 169 σημ. 350

Ἰνστιτοῦτα Θεοφίλου
*Θεοφίλου Ἰνστ.*1.1: 63
2.1.27: 89
2.9.4: 91
3.13.2: 70
3.23.2: 162 σημ. 320
3.29.2: 91
4.1.1-2: 136
4.1.3: 139
4.6.7: 100

Κῶδιξ Γόρτυνος
Κῶδιξ Γόρτυνος Col. II.20-28: 131

Lexicon Μαγκίπιουν
Lexicon Μαγκίπιουν Π.4: 112

Lexicon zur Hexabiblos aucta
Lexicon zur Hexabiblos aucta A.91: 106
E.4: 101
K.38: 136
K 122: 82
Lexicon zur Hexabiblos aucta N 12: 91
Π. 31: 109
Σ 36: 71
Φ.2: 136-137
Φ. 10: 130

Μεγάλη Σύνοψις Βασιλικῶν
Α.3.3 και (*σχ.c, d*): 68
Α. 12.1 και (*σχ.i*): 73
Δ.41.20: 116
Δ.41.25: 117
Ε.11.8: 99
Ε.21.1: 96
Ε.21.2: 97
Ε.24.3: 100
Ε.24.4: 106
Ε.29.1: 112
Κ.19.12: 139
Κ.9.33 (*σχ.g*): 93
Μ.16.3: 130
Ν.1.3: 119
Ν.6.1: 64
Ν.6.21-22 και (*σχ.k Στεφάνου*): 60
Ν.6.3.14,19: 66
Π.Ι.2: 108
Σ.8.5: 71
Σ. 12.2: 80
Υ.1.1: 85
Φ 3.1 *σχ.(a)*: 108

Mosaicarum et Romanarum Legum Collatio
Collatio 2.5.1: 82
4.1: 129
4.2.3-7: 127
4.5.1: 132
4.6.1: 132
7.5.2: 136
7.5.3: 139
10.7.5: 136

Μικρά Σύνοψις Βασιλικῶν
Μικρά Σύνοψις Βασιλικῶν Ν.13: 91
Ν.14: 91
Ν.45: 64
Σ.2: 71

Νεαρά LXVI Μ. Κομνηνοῦ, ς΄
Νεαρά Μ. Κομνηνοῦ, ς΄ (1166 μ.Χ): 67, 106

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Νομοκ. Τίτλ. ΙΔ΄ (σχ.Βαλσαμῶνος)
Α΄.Γ΄, 39-42: 60
Θ΄.ΛΖ΄, 228-229: 85
ΙΓ΄.Ε΄, 307: 109

Novellae (Iustiniani)
Nov. (Iust.) 7 c.3 §2: 98,99
18 c.5: 108
22 c.22-25: 113
44: 71
Nov. (Iust.) 72 c.5,1: 67
74 προοίμιον / c.4-5: 132
74 c.5: 108
78 c.3: 132
87 pr.: 67
97: 113
97 c.5: 111
117 c.3-5: 132
120: 97

Pauli Sententiae
Paul. Sent. 2.5.1: 101
2.19.2: 132
2.26: 129
2.26.1-3: 127
Paul. Sent. 2.31.1: 136
2.31.2: 139
5.26.4: 101

Πεῖρα
Πεῖρα 49.20: 112
49.24: 109

Πρόχειρος Νόμος
Πρόχειρος Νόμος 15.5: 97
16.14: 106
17.19: 75

Ῥωμαϊκαὶ ἀγωγαί
Ῥωμαϊκαὶ ἀγωγαί 1.2: 71
2.11.2: 100
5.3.4: 96
5.3.5: 99
5.4.1: 82
5.15.4: 109
7.1.1: 127, 130
7.73.1: 139

Σύνταγμα Βλαστάρεως
Σύνταγμα Βλαστάρεως, σ.475: 106

2. *Αρχαίοι έλληνες και λατίνοι συγγραφείς. Λεξικά.*

Αἰσχίνης
Αἰσχίν., *Κατὰ Τιμάρχου (1)*, 15: 123
— 91: 140
— 91,183: 128
— 102: 82
Κατά Κτησιφῶντος (3), 104: 101
— 146: 137

Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεύς
Ἀλεξ. Ἀφρ., *Ὑπόμνημα εἰς τὸ μεῖζον Α τῶν μετὰ τὰ Φυσικὰ Ἀριστοτέλους*, Η 3 (Arist., 1043 b4): 68-69

Ἀμμώνειος Ἑρμεῖος
Ἀμμωνίου Ἑρμείου ἐξήγησις τῶν πέντε φωνῶν, σ.48, στιχ. 18-24: 157 σημ. 303

Ἀναξιμένης
Ἀναξιμένους(;), *Ῥητ. πρὸς Ἀλέξανδρον*, 4,8-10: 85

Ἀνδοκίδης
Ἀνδ., *Περὶ τῶν μυστηρίων (1)*, 94: 125

Ἄρειος Δίδυμος
Ἀρείου Διδ., *Ἀπ. Φυσ.*, 3: 68

Ἀριστοτέλης
Ἀριστ., *Ἀθ. Πολ.*, 47.4: 99
— 52.1: 128, 140
— 57.3: 128
Ἀπ. 1. Διάλογοι, XIII. *Περὶ δικαιοσύνης*, αριθ. 84: 140
Ἠθ. Νικ., 5. 2 (1130b-1131a): 71
— 5.14 (1137b, 20-25): 67

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἀριστ., *Ἠθ. Νικ.*, 5.8 (1135b, 11-24): 86
— 8.9 (1160a, 18-24): 80
Μετὰ τὰ Φυσικά, 8.5, 1044b: 68
Οἰκον., II, 2, 1346b: 99
Πολιτ., 2.8.19 (1268b, 38-41): 113
— 2.8.24 (1269a, 19-24): 60
— 3.9.8 (1280b, 10-11): 64
— 5.9.5 (1313a, 40-1313b, 7): 80
Ῥητ., 1.10 (1368b, 7-9): 60
— 1.13 (1373b, 4-6): 61
— 1.13 (1374a, 9-16): 137
— 1.13 (1374a, 11-15): 123
— 1.13 (1374a, 13-15): 86
— 1.13 (1374b, 1-10): 86
— 1.13 (1374b, 10-16): 67
— 1.13 (1374b, 9-16): 137
— 1.15 (1376b, 7-14): 71
— 2.2 (1378b, 23-28): 86
— 2.2 (1378b, 23-35): 123
— 2.24, 1402a, 23 145 σημ. 244
— 3.5, 1407a: 155 σημ. 294
Τοπ., 1. 5, 101b-102a: 156 σημ. 301

Ἀριστοφάνης

Ἀριστοφ., Πλοῦτος (αρχαίο σχόλιο), αρ. 455: 140
Σφῆκες, 1418: 123
Ὄρνιθες, 1046: 123

Ἀρχύτας

Ἀρχύτου, *Ἀπ.*, 3: 72

Γαληνός

Γαλην., *Θεραπευτικῆς μεθόδου*, Β 91: 74

Δημοσθένης

Δημ., *Πρὸς Λεπτίνην (20)*, 118: 61
Κατὰ Μειδίου (21), 43: 125
—, 72: 86
Κατ' Ἀριστοκράτους (23), 37 επ., κυρίως 39-40, 44, 51, 72: 125
—, 53-54: 109, 128, 130, 133
Κατὰ Τιμοκράτους (24), 113: 140
Κατ' Ἀριστογείτονος Α (25), 774: 63 (σημ.)
Κατ' Ἀφόβου Α (27), 9, 24, 26: 106
—, 27, 47-48, 68: 137
Δημ., *Κατ' Ἀφόβου Β (28)*, 18: 103
Κατ' Ὀνήτορος ἐξούλης Β (31), 6-7: 103
Πρὸς Ζηνόθεμιν (32), 4-5: 101
Πρὸς Ἀπατούριον (33), 10: 103
—, 12: 71
Πρὸς τὴν Λακρίτου παραγραφήν (35), 9, 39, 42: 137
—, 10-12: 101
—, 12: 103
—, 21-22: 102
—, 52: 102
Ὑπὲρ Φορμίωνος (36), 8: 83
Πρὸς Πανταίνετον (37), 5 επ.: 106
—, 58-59: 125
Πρὸς Σπουδίαν (41), 5: 106
Πρὸς Λεωχάρη (44), 10: 83
—, 18: 83
Κατὰ Στεφάνου Α (45), 81: 140
—, κυρίως 80-81: 137
—, 28: 112
—, 3-4: 123
Κατὰ Εὐέργου καὶ Μνησιβούλου (47), 34: 83
Πρὸς Τιμόθεον (49), 35: 104
Πρὸς Κάλλιππον (52), 23-24: 117
Κατὰ Κόνωνος αἰκείας (54), 1, 24: 123
Πρὸς Καλλικλέα (55), 12-14: 93
Κατὰ Νεαίρας (59), 67: 130, 133

Διογένης Λαέρτιος

Διογ. Λαερτ., 2.93 (*Ἀρίστιππος*): 61
3.86 (*Πλάτων*): 61
5.53 (*Θεόφραστος*): 83
9.61 (*Πύρρων*): 61

Δίων Κάσσιος

Δίων. Κασσ. 38.13: 80

Δίων Χρυσόστομος

Δίων Χρυσ., *Oratio* 76.1 (*Περὶ ἔθους*): 61

Εὐριπίδης

Εὐριπ., Αὐγή, Ἀπ. 272b(265N^2.): 85

Ἡράκλειτος

Ἡρακλ., Ἀπ. 23: 64

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἡσύχιος

Ἡσύχιος, Ι.63, σ. 77: 113
Ι.73 σ. 140: 140

Θεμίστιος

Θεμιστίου, *Λόγοι πολιτικοί. (1) Περί φιλανθρωπίας ἢ Κωνστάντιος*, 15c-d: 86
Λόγοι πολιτικοί. (7) Περὶ τῶν ἠτυχηκότων ἐπὶ Οὐάλεντος, 93b: 86
Λόγοι πολιτικοί. (9) Προτρεπτικὸς Οὐαλεντινιανῷ νέῳ, 123a: 86

Θεόφραστος

Θεοφράστου, *Χαρακτῆρες. Αἰσχροκερδείας (30)* στ. 19-20: 114

Θέων Σοφιστής

Θεωνός Σοφιστοῦ, *Προγυμν.*, 8: 113

Ἰσαῖος

Ἰσαίου, *Περὶ τοῦ Μενεκλέους κλήρου (2)*, 9: 112
Περὶ τοῦ Πύρρου κλήρου (3), 39: 109
Περὶ τοῦ Νικοστράτου κλήρου (4), 28: 141
Πρὸς Ξεναίνετον περὶ τοῦ Ἀριστάρχου κλήρου (10), 10: 112

Ἰσοκράτης

Ἰσοκρ., *Νικοκλῆς (14)*, 54: 80

Λουκιανός

Λουκ., *Εὐν.*, 10: 128

Λυσίας

Λυσ., *Ὑπέρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου (1)*, 31: 133
Πρὸς Σίμωνα (3), 42: 125
Κατ' Ἀνδοκίδου ἀσεβείας (6), 10: 60
Ἀρεοπαγιτικός (7), 42: 140
Κατὰ Ἀγοράτου (13), 68: 130
— 85-87: 140
Κατὰ Φιλοκράτους (29), 11-14: 137

Μένανδρος

Μενάνδρου, *Fab. Inc.*, 10 επ.: 131

Ξενοφῶν

Ξεν., *Ἀπομν.*, 4.4.19: 64
— 1.2.62: 141
Κύρου Ἀνάβασις, 5.2.14: 161 σημ. 350
Οἰκον., 14.4-5: 140-141

Ὅμηρος

Ὁμήρ., *Ἰλιάς*, 6, 234: 162 σημ. 320
— 6, 344: 163 σημ. 322
— 6, 378: 163 σημ. 322
— 7, 472: 162 σημ. 320
— 9, 340-341: 132 (σημ.)
— 23, 118-120: 125
Ὀδύσσ., 1, 430: 162 σημ. 320
— 4, 230: 164 σημ. 330
— 13, 407: 162 σημ. 321
— 14, 199-204: 109, 133
— 14, 380: 125
— 17, 78-83: 116 (σημ.)
— 23, 118-120: 125

Πίνδαρος

Πινδ., *Ἀπ.*, 169a (151): 64

Πλάτων

Πλάτ., *Θεαίτητος (ἢ Περὶ Ἐπιστήμης, Πειραστικός)*, 197b: 91
Κρατύλος (ἢ Περὶ ὀνομάτων ὀρθότητος Λογικός), 389: 159 σημ. 310
Νόμ., VIII, 843E: 93
— VIII, 846D: 164 σημ. 328
— VIII, 847A: 164 σημ. 328
— IX, 864C: 125
— IX, 874B: 140
— IX, 954 A-B: 140
— XI, 916A: 73, 146 σημ. 247
— XI, 921A: 77
Πολιτεία, *c.* 11.12, 371: 164 σημ. 328

Πλούταρχος

Πλουτ., 26. *Περὶ τῶν ἐκλελοιπότων χρηστηρίων*, 29, 426A: 89
Αἴτια ἑλληνικά, 53, 303b: 137
Γαμικὰ παραγγέλματα, 34: 90
Περικλῆς, 13, 7, 160a: 78
Σόλων, 20, 6, 89d: 112
— 23.1, 90f: 128, 131
— 23, 7-8, 91d: 93-94

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Σοφοκλῆς
Σοφ., *Ἀντιγ.*, 454: 60
Οἰδ. τύρ., 863 επ.: 64
Τραχίνιαι, 1181: 119
Φιλοκτήτης, 811-814: 119

Ὑπερείδης
Ὑπερείδ., *Ἀπολογία ὑπὲρ Λυκόφρονος*, ἀπ. 4.5-6, 4.12: 130-131
Κατ' Ἀθηνογένους, 14-15: 74

Χρύσιππος
Χρυσίππ., *Ἀπ.*, 471: 90

Ὠριγένης
Ὠριγένους, *Πρὸς τον ἐπιγεγραμμένον Κέλσου ἀληθῆ λόγον*, I.24: 159 σημ. 310

◆

Cicero
Cic., *Ad familiares*, 13.56.2: 100
De leg., 1.21.55: 93
De orat., 1. 42, 189: 159 σημ. 310
Top., 6.29: 156
—, 8.35-37: 159 σημ. 308

A. Gellius
Gell, *Noct. Att.*, 1.9.12: 82
— 1.18.3-5: 136
— 4.3.3: 108
— 10.4: 159 σημ. 310
— 11.18.9-16: 139
— 11.18.20-21: 136
— 11.18.23: 136
— 16.10.8: 139

Plautus
Plautus, *Aulularia*, 737 επ.: 129
Miles gloriosus, 437: 85

Quintilianus
Quint., *Inst. Orat.*, 9.2.90: 129

De ratione dicendi ad Herennium
Rhet. ad Herennium 4.17: 154 σημ. 289

Seneca
Seneca, *Contr.*, II.3: 129

◆

Ἁρποκρατίων
Ἁρποκρ., I, 31: 113
I, 74-75: 125

Πολυδεύκης
Πολυδεύκης II.59: 113
II, 84: 104
III, 35-36: 113
VIII, 69: 141
VIII, 142: 102

Σοῦδα
Σοῦδα, II, 334: 139

Φώτιος (Λεξικόν)
Φώτιος, 243: 139

◆◆

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΙΙ. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΝΟΜΙΚΩΝ ΟΡΩΝ*

ἀγέλη, ἡ: 89
ἄγνοια, ἡ: 85 βλ. και πράττω (βλαβερόν τι δι' ἄγνοιαν)
ἀγνωμοσύνη, ἡ: 99
ἀγορά, ἡ, ἀγορασία, ἡ: 70, 71, 101, 135, σημ. 320
ἀγοραστής (ἐμπονημάτων), ὁ: 98
ἀγρογείτων, ὁ: 93
ἀγρός, ὁ: 96
–ἐνεχυριασθείς: 106
–ἐμφυτευτικός: 95
ἄγω (ἰδίαν γνώμην): 71
ἀγωγή, ἡ: 71
–ἀναστρέφουσα τὸ πραθέν: 73
–ἐπὶ τῇ προικί: 111
–περὶ ἀπαιτήσεως πραγμάτων: 111
–περὶ ἀποκρυβέντων πραγμάτων: 111
–περὶ ἐνεχύρου: 106
–περὶ ἐντολῆς: 111
–περὶ παραθήκης: 111
–περὶ τοῦ πράγματος: 106
ἀγωνοθεσία, ἡ: 178 σημ. 380
ἀγωνοθέτης (agonotheta), ὁ: 179 σημ. 388
ἀδελφός, ἡ: 109, 128, 130, 133
–ἐπὶ κοινωνίᾳ: 82
ἀδιαίρετος, ον: 82
ἀδιαφόρως (χρῶμαι τῷ λόγῳ): 132
ἀδίκημα, τό, ἀδικία, ἡ: 84, 85, 87
–ἑκούσιον: 85
ἄδικος, ἄδικον: 63, 84 βλ. και κατάληψις (ἀδίκου)
ἀδικῶ: 63, 64, 85, 86, 123, 137
–τὰ μέγιστα: 141
ἀδύνατος (αἵρεσις), ἡ: 153 σημ. 286, 287
ἀειφυγία, ἡ: 125
ἀέναος, ον: 166 σημ. 338
ἀθέμιτος: 76, 79 βλ. και σύστημα, σωματεῖον
αἰδέομαι (αἴδομαι): 126
αἴδεσις, ἡ: 125
αἱμασιά, αἱμασία, ἡ: 93
αἵρεσις, ἡ
–στωϊκή: 90
–ὑπὲρ γενομένου συναλλάγματος: 101
–ὑπὲρ μελλούσης ἐνοχῆς: 101
–ὑπὲρ μέρους καταβολῆς: 101
ὑπὸ -ιν: 101
χωρὶς -εως: 101
αἱρέω-ῶ: 140
αἰσχροκέρδεια, ἡ: 141
αἰσχύνη, ἡ: 86
–τῷ πάσχοντι: 123
αἰτία, ἡ: 82, 111, 122, 123
–εὔλογος: 71
–μὴ παρακολουθήσασα: 117
αἴτιον, τό
–ἐμποδίζον τῇ χρήσει ἢ ὑπουργίᾳ τοῦ σώματος: 73
–τῆς ἡδονῆς (τοῖς ὑβρίζουσιν) 86
ἀκούσιος, ία, ον βλ. φόνος
ἀκουσίως: βλ. ἀποκτείνω
ἀκρόδρυα, τά: 168
ἄκυρος, ον: 72
ἀλήθεια, ἡ: 145
ἁλίσκομαι
–ἐπ' ἀκουσίῳ φόνῳ: 126
–ἐπ' αὐτοφώρῳ: 125, 140, 141
–ἐπ' αὐτῷ τῷ κλέμματι: 139

---

* Πλην των ελληνικών περιελήφθησαν και οι λατινοποιημένοι ελληνικοί όροι. Αντιθέτως, παρελείφθησαν οι αποδοθέντες στην ελληνική λατινικοί όροι.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

–τὸν μοιχόν: 128, 131
ἀλλότριον (πρᾶγμα), τό: 137
ἄλοχος, ἡ: 112, 132, 133
ἀλυσιτελής, ές: 141 βλ. και ποιῶ (ἀλυσιτελῆ τὴν αἰσχροκέρδειαν)
ἁμαρτάνω, ομαι: 119, 124, 132
–αἱ κλοπαὶ ἐν νυκτί: 137
–αἱ κλοπαὶ λαθραίως καὶ ἀμαυρῶς: 136
–ἀκινδύνως: 132
–ἀπὸ προνοίας: 122
–ἐξ ὁρμῆς: 122
–κατὰ τύχην: 122, 14, 125
–μοιχείαν (δοκεῖ μοιχείαν περὶ αὐτὴν ἁμαρτάνειν): 108
–πορνείαν (στροῦπτον): 130
–τὸ κλέπτειν, τὴν κλοπήν: 108, 139
ἁμάρτημα, τό: 85, 86, 87, 119, 136 βλ. και διαίρεσις, ἐνέχομαι (ὡσανεὶ) ἀπὸ ἁμαρτήματος
–ἀκούσιον: 63
–βαρύτερον: 122
–ἑκούσιον: 63
–ἐλαφρόν: 122
–μετ' ἀγνοίας: 85
ἁμαρτία, ἡ: 85
ἀμαυρῶς: 139
ἀμελῶ: 140
–τῶν γεγραμμένων τῇ συγγραφῇ 102
ἀμυδρῶς: 136
ἀμφιβάλλομαι, ἀμφιβαλλόμενον, τό σημ.: 313
ἀμφισβητῶ: 140
ἀναβάλλομαι: 98
ἀναγράφω (ἐν γραμματείοις λελευκωμένοις): 99
ἀνάγομαι (ἀνάγεται ἡ προγαμιαία δωρεὰ ἐν προικί παρὰ τῆς γυναικός) 114
ἀνάγω, ἀναγωγή: 74
ἀναδέχομαι (τὴν φυλακὴν τῶν ἐξωπροίκων): 114
ἀναδίδομαι: 117
ἀνάεδνος: 114
ἀναζητῶ (τὰ δ΄ γένη τῶν ἁμαρτημάτων κατὰ ἑπτὰ τρόπους): 122
ἀναιρῶ, οῦμαι: 131
ἀναιρεῖται ἡ χρεία τῶν ἀνθρώπων: 72
–νόμον, συνθήκην: 72
–τὰς συγγραφάς: 72
–χρῆσιν: 73
ἀνακαλυπτήρια, τά: 114
ἀνακαλύπτομαι (ἀνακαλύπτονται αἱ νύμφαι ὥστε ὁραθῆναι τοῖς ἀνδράσι) 114
ἀνακαλοῦμαι (τὴν δωρεὰν ἐπὶ τῷ μηδέποτε ἀνακληθῆναι): 117
ἀνάκρισις, ἡ: 190 σημ. 494, 201 σημ. 545
ἀναλαμβάνεται τί (ὡς προίξ παρὰ τοῦ ἀνδρός): 114
ἀναλαμβάνω:
–δωρεά: 117
–τὸν μοιχόν: 131
ἀνάληψις, ἡ: 106
ἀνανεώνω, ομαι (τὰ ἑταιρικά): 80
ἀναμεμιγμένως (καλῶ): 130
ἀναστρέφω, ἀγωγὴ ἀναστρέφουσα: 73
ἀνατρέπω (τὴν πρᾶσιν): 106
ἀνατρέχει (ἡ δωρεὰ προτελευτῶντος τοῦ ἑνὸς εἰς τὸν ἄλλον): 116
ἀναφύεται (ζήτησις): 117
ἀνδραποδίζομαι: 141
ἀνδραποδιστής, ὁ: 139, 140
ἀνδροφόνος, ὁ: 125, 141
ἀνέμητος (οὐσία), ἡ: 82, 83
ἀνήρ, ὁ
–πρᾶος: 124
–μὴ στασιώδης: 124
ἄνθρωπος
–ἐλεύθερος: 108
–πρᾶος: 124
ἀντιάδες, οἱ: 146 σημ. 248
ἀντίδωρον, τό: 150 σημ. 269
ἀντιλέγω: 139
ἀντινομία (antinomia), ἡ: 149 σημ. 265
ἀντιπαρέκτασις σωμάτων, ἡ: 90
ἀντιποιῶ: 123
ἀντίφερνα (antipherna), τά: 113
ἀντίχρησις, ἡ: 67, 105, 106 βλ. και δίκαιον τῆς -εως
ἀξιῶ (νομοθετῆσαι περὶ τοῦ ἅπαξ ἢ δὶς συμβαίνοντος): 66
ἀπάγομαι
–ἐπ' αὐτοφώρῳ: 140, 141
ἀπαγορεύω: 79, 80
ἀπάγω
– κλέπτην: 137
–τὸ κλοπιμαῖον πρᾶγμα: 139
–τοῖς ἕνδεκα: 140

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀπαγωγή, ἡ: 140
ἀπαιτῶ, οῦμαι
–κουστώδιαν: 112
–τὰ ἐξώπροικα κατὰ νόμους: 111
–τὸ διαφέρον: 76
–πλέον τοῦ ὁρισθέντος μισθώματος: 76
ἀπαλλάττω ἀλλήλους: 72
ἀπαρίθμησις, ἡ: 70
ἀπατεών, ὁ: 137
ἀπάτη, ἡ: 136, 137
ἀπατηλή (ψηλάφησις), ἡ: 136
ἀπέχω: 94
ἁπλοῦν, τό: βλ. ὑπόκειμαι ὡς κλέπτης εἰς τὸ -
ἀποβάλλω, ομαι (τῆς ἐμφυτεύσεως): 97, 99
ἀποβολή (τοῦ ἐμφυτευτοῦ, ἐμφυτευσαμένου), ἡ: 97
ἀποδίδομαι:
–ἀεννάως: 99
–διὰ χρόνον τινά: 99
–τὸ ἀργύριον ἐντελές: 102
–τὸ ἐνέχυρον: 106
ἀπόδοσις (ἐμπονήματος), ἡ: 99
ἀπόδυσις, ἡ: 122
ἀποδύω (βιαίως): 122
ἀποθέτω (τὸ κλοπιμαῖον πρᾶγμα): 139
ἄποικος, ὁ: 179 σημ. 392
ἀποκλέπτω (ἐπὶ τῷ ἀποκλέψαι): 111
ἀποκρύπτω (τὸ δεπόζιτον ἐπὶ τῷ ἀποστερῆσαι τὸν δεσπότην): 136
ἀποκτείνω, ἀποκτίννυμι, ἀποκτιννύω: 128, 130, 133, 140
–ἀκουσίως: 125
–δημοσίᾳ: 141
–ἐκ προνοίας: 125
ἀπολείπω
–μέτρον: 93
–πόδα: 93
ἄπολις, ὁ, ἡ: 180 σημ. 393-394
ἀποπειρῶμαι (τῆς σωφροσύνης τινός) 85
ἀποστερῶ, οῦμαι: 103, 136, 137
–ἐπὶ τῷ -ῆσαι τὸν δεσπότην: 136
ἀποτέλεσμα, τό: 77, 122, 124
–φάκτου, ῥήματος, γραφομένου, συμβουλῆς: 122
ἀποτίμημα, τό: 102
ἀποτιμῶμαι: 102, 107
ἀποφαίνομαι (ἀδίκως): 85
ἀποφεύγω: 93, 140
ἀποχή δημοσίων, ἡ: 97
ἀρέσκεια, ἡ
–κοινή: 70
ἄρθρα ἐν ἄρθροις: 128
ἁρπάζω
–γυναῖκαν ἐλευθέραν: 131
–τοῖς δανειζομένοις τὸ ἀργύριον: 137
ἄρρην, ὁ: 130
ἀρρώστημα, τό, ἀρρωστία, ἡ: 73, 74, 146
ἀρτέμων, ὁ: 175 σημ. 367
ἀρχή, ἡ: 68
–ἑκούσιος τῶν συναλλαγμάτων: 71
ἄρχων, ὁ: 95
ἀσάφεια, ἡ: σημ. 303
ἀσαφῶς: 153 σημ. 284
ἀσέλγεια, ἡ: 108
ἀσήμως: 153 σημ. 284
ἀσθένεια, ἡ: 74
ἀστράγαλοι, οἱ: 124
ἀτιμία, ἡ: 122
ἀτιμῶ: 86, 123
ἀτοπία, ἡ: 128
ἀτύχημα, τό, ἀτυχία, ἡ: 85, 86
ἀτυχῶ: 85, 86
ἀφαιροῦμαι: 136, 137
–τὴν παρθενίαν: 114

βάθος, τό: 93
βαλαντιοτομῶ: 141
βάλλομαι (ἀπὸ τοῦ βάλλεσθαι): 169 σημ. 390
βασιλεία (Ζήνωνος), ἡ: 96
βασιλεύς: βλ. ἐμφυτευτικάριος, εἰσφέρω, ἐπανορθῶ, νόμος, οἰκήτωρ, οἰκτείρω, τιμωρῶ
βασιλική (ὁδός), ἡ: 166 σημ. 337
βέλος, τό: σημ. 350
βία, ἡ: 122
–θεοῦ βία: 75
βιάζω: 131
βλάβη, ἡ: 85
–ἄμετρος, ἀφόρητος: 75, 76
–κατὰ παντὸς τοῦ πράγματος: 96
–μερική: 96
–μετρία: 75, 76
–τοῦ νόμου: 67
ἐπὶ -ῃ: 137
εἰς -ην: 67

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

βλάπτομαι
–ἀφορήτως: 76
βλάπτεται ὁ γείτων ἐκ τοῦ καινοῦ ἔργου: 93
βόθρος, ὁ: 93
βολή (τόξου), ἡ: 93
βούλευμα, τό: 71 βλ. και μίγμα-των
βουλεύω: 125
βούλησις (κοινή), ἡ: 82

γάλως (γαλόως), ἡ: 166 σημ. 335
γαμετή, ἡ: 108, 109, 130, 133 βλ. και γυνή
γάμος, ὁ: 108
–ἀθέμιτος: 132
–ἀσύστατος: 132
–μὴ νόμιμος: 108
γεγονός (τοῦ ἁμαρτήματος): 122
–κουφότερον: 122
–τραχύτερον: 122
γείτων, ὁ: 93
γένος, τό: 109, 133
–η ἁμαρτημάτων: 122
–η κλοπῆς: 139
γίγνομαι (ὑπεύθυνος): 141
τὸ -όμενον μετὰ σκότους καὶ ἀπάτης: 125
γνώμη, ἡ
–δικαιοτάτη: 61 βλ. και κρίνω
–ἐπιτρόπου τοῦ ἀνήβου: 97
–κοινὴ τῶν χρωμένων: 61
–τοῦ δεσπότου: 98
–τοῦ διαθεμένου: σημ. 313
–τοῦ νομοθέτου: 67
γνωρίζεται τῷ νόμῳ τὸ τῆς παλλακίδος ὄνομα: 108
γνῶσις δικαίου, ἡ: 63
γονεύς, ὁ: 82, 130
γονή, ἡ
διὰ -ήν: 136
χάριν -ῆς: 152 σημ. 279
γράμμα δημόσιον, τό: 79
γραμματεῖον, τό: 101
λελευκωμένον, τό: 99
γραφή, ἡ: 136
–ὕβρεως: 123
γυνή, ἡ 112
–ἀπελεύθερος: 109
–ἄσημος: 109
–γαμετή: 130, 133
–γεγαμημένη: 130, 132
–ἐλευθέρα: 131
–εὐγενής: 108, 109,130
–μοιχευομένη: 130
–παρθένος: 130
–σεμνή: 108, 109, 130
–ὕπανδρος: 10
–χήρα: 130, 132

δαήρ, ὁ: 166 σημ. 335
δάμαρ, ἡ: 109, 128, 130, 133
δανείζω, δανείζομαι: 72, 101
–ἐπ' ἐλευθέροις τοῖς χρήμασιν: 102
δάνειον, τό: 101
δανεισμός, ὁ: 71
δανειστής, ὁ: 101
δαπάνημα, τό: 99
δεσμωτήριον, τό: 140, 141
δεσπόζω, ομαι: 89
δεσποτεία, ἡ: 91
–τελεία: 91
–χρονίας νομῆς: 89 βλ. και διακοπή, διακόπτω
–ψιλή: 97
δεσπότης, ὁ
–τοῦ ἀγροῦ: 98
–τοῦ πράγματος: 91, 96
–(ὁ ἀνὴρ) τῶν παραφέρνων: 112
δήμευσις, ἡ: 125
δημιουργός, ὁ, δημιουργῶ: σημ. 328
δῆμος, ὁ: 80, 89
δημοσίων ἀπέχεσθαι: 201 σημ. 541
δημότης, ὁ: 80
διαβαίνω (καὶ εἰς κληρονόμους): 96
διαγίγνεται (φόνου ἕνεκα μετ' ἀκοντίου): 124-125
διαγωγή (τῶν προσώπων), ἡ: 109
διάθεσις, ἡ: 71
–γαμική: 108
–μόνη: 136
–τοῦ ἁμαρτάνοντος: 136
διαίρεσις, ἡ
–ἀπὸ ἁμαρτήματος: 71
–ἀπὸ συναλλάγματος: 71
–νόμου: 61
–ὡσανεί ἀπὸ ἁμαρτήματος: 71
–ὡσανεί ἀπὸ συναλλάγματος: 71

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

διαιροῦμαι (διείλοντο κληρονομίας): 82
διαιρῶ τὰ ὑπὸ τοῦ ὀνόματος σημαινόμενα: σημ. 303
διαιτάριος (diaetarius), ὁ: 119
διακάτοχος, ὁ: 97
διακονία, ἡ: σημ. 328
διακοπή, διακόπτω (δεσποτείαν χρονίας νομῆς), ἡ: 89
διακρίνει (ὁ δικαστὴς) ἐκ τῆς διαγωγῆς, τῆς σεμνότητος καὶ τῆς εὐγενείας: 109
διαλύομαι (διαλύονται τα παράνομα συστήματα): 79
διαμαρτυρία, ἡ: 98, 108
διάνοια, ἡ: βλ. ῥητὸν ἀπὸ διανοίας
–νομοθέτου: 67
διαπαρθένια, τά: 114
διαπονοῦμαι (ἀκριβῶς δύο ἐπιτηδεύματα ἢ τέχνας): σημ. 328
διαρπάζω: 137
διάταξις, ἡ: 97, 112
–εὐσεβής: 63
–Ζήνωνος: 96
διατίθημι (διαθῶνται πρὸς ἀλλήλους): 79, 80
διαφέρον, τό: 76
διαφέρω
–ἀτύχημα καὶ ἁμάρτημα καὶ ἀδίκημα: 86-87
–ἐνέχυρον τῆς ὑποθήκης: 101
–μορτισκαῦσα δωρεὰ τῆς ἁπλῆς: 117
–παράθεσιν, μῖξιν, κρᾶσιν, σύγχυσιν: 90
–φθορὰ τῆς μοιχείας: 130
διαφεύγω: 127
διαφθείρω: 130
διαχωρίζεται (ποιότητι)
–ἡ φανερὰ κλοπὴ τῆς ἀφανοῦς: 122
–κλοπαὶ τῶν ἀποδύσεων: 122
–ψιλὴ μάχη τῆς ἐφόδου καὶ τῆς καταπτοήσεως: 122
διδασκαλία, ἡ
–ὁμωνύμου: σημ. 303
–τῆς δικαιοσύνης: 141
δίδωμι, ἀναδίδωμι: 112, 200 σημ. 540
–δίκην: 125, 128, 141
–δωρεὰν ἐπὶ τῷ μηδέποτε ἀναδοθῆναι: 116
–εἰς ὑποθήκην: 102
–ἑκουσίως: 71
–ἵνα μοι ἄλλο δῷς ἢ ποιήσῃς: 71
–καρπὸν ἀντὶ τόκων: 106
–τὰ ἐξώπροικα τῷ ἀνδρὶ ἐπὶ τούτῳ: 111
–τὸ κινητὸν ἐν τῇ χειρὶ τῷ δανειστῇ: 101
διεστός (σῶμα), τό: 89, 90
δικάζω: 85, 128
δίκαιος, α, δίκαιον, τό: 63, 71, 83, 84, 127, 133
–ἀνδρός: 132
–ἀντιχρήσεως: 67
–ἀρέσκον πᾶσιν: 61
–διορθωτικὸν ἐν τοῖς συναλλάγμασι: 71
–ἔθει: 61
–ἑκούσιον: 61
–ἐμβατευτικόν: 97
–ἐμφυτευτικόν: 96, 97, 98 βλ. και μεταφέρω
–ἐξωτικοῦ: 132 βλ. και κινεῖται τό μοιχικόν
–κοινωνίας: 75-76
–νόμιμον: 108
–νόμῳ: 61
–τῆς προτιμήσεως: 67, 106
–τοῦ φονεύειν: 127
–φύσει: 61
δικαιοσύνη, ἡ: 71, 85, 140, 141 βλ. και διδασκαλία τῆς -ης, ἐμβιβάζω εἰς τὴν -
–κατὰ μέρος: 71
δικαστήριον, τό: 140, 141
δικαστής, ὁ: 109, 122
διομολογοῦμαι (πρότερον περὶ τῶν δοθησομένων τῇ παλλακῇ): 109
διορίζομαι: 67
διπλάσιον, τό: βλ. ὑπόκειμαι ὡς κλέπτης εἰς τὸ -
διχονοῶ
–περὶ τὸ πρᾶγμα: 68
–περὶ τὴν ὕλην: 68
διώκω: 140
δόγμα, τό
–ἀνθρώπων φρονίμων: 63
–συγκλήτου: 66
–συγκλήτου (ἀπαγορεῦον τὰ ἰουλίκιτα κολλέγια): 79
δόλος, ὁ: 136
δοῦμαι: 140

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δράω-ῶ κακῶς: 123
δυσίατος
–κατὰ τὴν διάνοιαν: 74
–κατὰ τὸ σῶμα: 74
δωρεά, ἡ: 82, 106, 117
–αἰτία θανάτου: 116, 117
–ἁπλῆ: 116
–ἁπλῆ καὶ ἀληθής: 117
–προγαμιαία: 111, 114
δῶρον, τό: 114, 117, 168 σημ. 347
δῶρα διδόμενα παρὰ τοῦ πρῶτον ἰδόντος τὴν νύμφην νυμφίου: 114
δωροῦμαι: 117, 168 σημ. 347
–πρὸ τοῦ γάμου: 113

ἐάω-ῶ (ἐᾶσαι ἀδιαίρετα τὰ πράγματα τῆς κληρονομίας): 82
ἔγγραφον, τό:
–πλαστόν: 122
–φαμόσον: 122
ἐγγύη (δίδω), ἡ: 71, 97
ἔγκλημα, τό: 108, 126
ἐγχειρῶ: 141
ἔδνον, τό, ἔδνα, τά: 114
ἔθος, τό: 60
–ἐν τοῖς γάμοις: 113
–παρὰ Κνωσσίοις: 137
εἶδος, τό:
–δικαίου,: 71
–ἐκποιήσεως: 96
–μισθώσεως: 96
–πράσεως: σημ. 320
εἰμὶ καθαρός: 140
εἰνάτερες, οἱ: 166 σημ. 335
εἰσάγω, ομαι
–εἰς νομήν: 106
–εἰς τὸ δικαστήριον: 140
–κοινωνίαν: 82
–τὴν ἀναστρέφουσαν τὸ πραθὲν ἀγωγήν: 73
–τὸ δικαιον τῆς προτιμήσεως ἐπὶ τῆς ἀντιχρήσεως: 106
εἰσάγεται δίκαιον, νόμος: 67, 140
εἰσάγονται τὰ ἐξώπροικα ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ ἀνδρός: 111
εἰσφέρω (εἰσφέρει ὁ βασιλεύς μίσθωσιν τεμένους): 99
ἐκ προνοίας: βλ. ἀποκτείνω
ἐκ τῶν εἰκότων (εὑρίσκεται ἡ ἀλήθεια): 141
ἐκβάλλω, ομαι: 91, 102
–τὸν ἐμφυτευτήν: 97
ἐκβολή, ἡ: 102
ἐκβράζομαι (ἐξεβράσθη): 175 σημ. 365
ἔκδεια, ἡ: 103
ἐκδίδομαι (τὴν θυγατέρα): 114
ἐκκαλύπτω (τὴν νύμφην): 114
ἐκκλησία, ἡ: 90
ἐκμαρτύριον, τό: 108, 130 βλ. και ποιῶ κατάδηλον ἐν ἐκμαρτυρίῳ
ἐκμίσθωσις, ἡ: 70, 71
ἐκπίπτω
–ἀπὸ τῆς ἐμφυτεύσεως, τοῦ ἐμφυτεύματος: 98
–ἀπὸ τῆς νομῆς: 106
–ἀπὸ τῶν ἰδίων ἐμπονημάτων: 99
ἐκποίησις, ἡ
–ἐμπονημάτων: 98
ἐκποιῶ, οῦμαι
–ἐμφυτευτικὸν ἀγρόν: 95, 98
–ἐμφυτευτικὸν ἢ ἐμβατικὸν δίκαιον: 97
ἔκπτωσις, ἡ
–ἀπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἢ πτωχικῆς ἐμφυτεύσεως: 98-99
ἐκυρός, ἐκυρά, ὁ, ἡ: 166 σημ. 335
ἐκφεύγω κίνδυνον: 102
ἐλαιεμπορία (elemporia), ἡ: 179 σημ. 389
ἐλαιώνης, ὁ: 178 σημ. 384
ἐλαιωνία, ἡ: 179 σημ. 391
ἐλευθέρια (studia), τά: 144 σημ. 241
ἐλεύθερος: 108, 122
ἐλλείπω, ἐλλεῖπον, τό: 103
ἑλληνίζω (ἑλληνίζειν): σημ. 294
ἐλπὶς τῆς ἀναλήψεως (χαρίζομαι ἐλπίδι τῆς ἀναλήψεως): 117
ἐμβάλλω
–μενεῖν: 119
–χεῖραν δεξιάν: 119
–χειρὸς πίστιν: 119
ἐμβατευτικός, ἐμβατικός: 97
ἐμβιβάζω εἰς τὴν δικαιοσύνην: 140
ἐμμένω (ἐμμένειν): 200 σημ. 540
ἐμπόνημα (emponema), τό: 97, 98, 99 βλ. και ἀγοραστής, ἀπόδοσις, ἐπιβελτίωσις, ἐκποίησις, πρᾶσις
ἐμφύτευμα, τό: 99

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἐμφύτευσις (emphyteusis), ἡ: 97
–ἐκκλησιαστική: 99
–πτωχική: 99 βλ. και ἐκπίπτω, ἔκπτωσις, κεφάλαιον, φύσις ἰδιάζουσα τῆς -εως
ἐμφυτευτά (emphyteuta), τά: 98
ἐμφυτευτής, ὁ: 96, 97, 98, 99
–καινός 98 βλ. και ἀποβολή, ἐκβάλλω
ἐμφυτευτικάριος, ον (emphyteuticarius, um): 95, 96
–δίκαιον (emphyteuticarium jus): 96, 98
–τοῦ βασιλέως, ὁ: 96
ἐμφυτευτικός, όν (emphyteuticus, um): 94, 95, 97
ἐμφυτεύω, ομαι: 99
ἐν ἔργῳ: 127
ἐνάγομαι: 111, 119
ἐναλλαγή (πραγμάτων), ἡ: σημ. 320
ἐναντιώνομαι (τοῖς ῥήμασι τοῦ νόμου): 67
ἐναντίωσις νόμου, ἡ: 67
ἔνδεκα, οἱ: 140, 141
ἐνέχομαι
ἐνέχεται ἡ ὑποθήκη: 101
ὡσανεί ἀπὸ ἁμαρτήματος: 119
ἐνέχυρον, τό: 100, 101
–κυρίως ενέχυρον: 100
–μὴ παραδοθὲν ἀλλὰ συμφωνηθέν: 102
ἐνθήκη, ἡ: 166 σημ. 334
ἐνθυμοῦμαι ποιήσειν κλοπήν (αὐτὸ μόνον τὸ ἐνθυμηθῆναι): 140
ἐνοχὴ, ἡ: 71
–αἱρετική: 101
–ἀλλοτρία: 101
–ἐκ τῶν συναλλαγμάτων: 70
–ἐξ ἑκατέρου 70
–μέλλουσα: 101
–πολιτική: 101
–πραιτωρία: 101
–ἰδία: 101
–φυσική: 101
ἔνοχος τοῖς βιαίοις, ὁ: 137
ἐξαμαρτάνω: 85
ἐξαπατῶ: 102
ἔξαρνος (εἰμί ἡ γίγνομαι), ον: 141
ἐξέρχομαι ἐπὶ φόνῳ: 124
ἐξορία, ἡ: 124
ἐξουσία, ἡ:
–τοῦ φονεύειν τὸν μοιχεύσαντα τὴν θυγατέραν αὐτοῦ: 127
ἐξωθῶ (τῆς ἐμφυτεύσεως): 98
ἐξώπροικον, τό: 111, 112 βλ. και παρακρατῶ -α
ἐξωτικός, ὁ: 135
ἐπ' αὐτοφανέσιν: 141
ἐπ' αὐτοφώρῳ: 137, 139, 141 βλ. και λαμβάνω, λαμβάνομαι
ἐπαίρω: 136
ἐπαιωρούμενον: 149 σημ. 260
ἐπανέρχομαι (εἰς τὴν ὕλην): 68
ἐπανορθῶ (ὁ βασιλεὺς τὸ ἁμάρτημα): 87
ἐπαύλια, τά: 114
ἐπερώτησις, ἡ, ἐπερωτῶ: 70
ἐπὶ τὸ πλεῖστον (συμβαῖνον): 65, 66
ἐπιβατηγός, όν: 174 σημ. 363
ἐπιβελτίωσις (ἐμπονημάτων), ἡ: 97
ἐπιβουλεύομαι: 125, 126
ἐπιβουλή, ἡ: 126
ἐπιγινώσκω: 75, 76, 96
ἐπιδανείζω, ομαι: 101, 102
ἐπιδεικνύω μὴ καθαρόν: 126
ἐπιδημία, ἡ: 174 σημ. 358
ἐπιδίδωμι (προῖκαν, λόγω προικός, ὡς εἰς προῖκαν): 111, 112, 113
ἐπιεικής, ές: 84, 86
ἐπιζήμιος (τῷ μισθωσαμένῳ): 76
ἐπιμελητής, ὁ: 116 σημ. 333, 178 σημ. 381
ἐπιμελοῦμαι: 140
ἐπινοῶ (φύσιν ἰδάζουσαν): 96
ἐπιστήμη (θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων), ἡ: 63 βλ. και νόμος
ἐπιτίθημι
–δίκην: 133
–τίμημα: 123
ἐπιτρέπω: 96
ἐπιφέρω, ομαι
–ἐξορίαν: 124
–τιμωρίαν: 122
ἐπιχειρῶ (μοιχεύειν καὶ διαφθείρειν γυναῖκας ἐλευθέρας): 130
ἐπωβελία, ἡ: 103

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἐργαστήριον, τό: 130, 133 βλ. καὶ κάθομαι ἐπ -ου
ἐργολάβος, ὁ: 77
ἐργολαβῶ: 78
ἔργον, τό: 78
ἐρημοδικία (eremodicium), ἡ: 201 σημ. 544
ἑρμηνευτικόν, τό: 177 σημ. 377
ἐσθλός, ἡ, όν: βλ. φάρμακον
ἑταῖρα, ἡ: 131
ἑταιρεία, ἡ:
–θεμιτή: 80
–ἐγνωσμένη τοῖς νόμοις: 80
ἑταιρικόν, τό: 79
ἐτυμολογία, ἡ: 136, σημ. 301
εὐαγής (οἶκος), ὁ: 99
εὖρετρα, τά: 150 σημ. 267
εὑρίσκομαι (ἐπ' αὐτῷ τῷ κλέμματι): 141
ἔφοδος, ἡ: 122

ζημία, ἡ 76, 130, 131, 141
–ἄδικος: 85
–ἐλαχίστη: 76
–κοινή: 82
ζημιῶ, ζημιοῦμαι: 76, 85, 97, 141
–θανάτῳ: 140
–θανάτῳ παραχρῆμα: 128
–θανάτῳ καὶ ἀειφυγίᾳ καὶ δημεύσει τῶν ὑπαρχόντων: 125
ζήτησις, ἡ: 117 βλ. καὶ ἀναφύεται -
ζυγοστάσιον (zygostasium), τό: 177 σημ. 378
ζυγοστάτης, ὁ: 194 σημ. 515
ζωή, ἡ
–σεμνή: 108

ἥδομαι (ἡσθῇ, ἡσθῆναι): 86, 123
ἡμέρα, ἡ:
–ἡ αὐτὴ τῆς κλοπῆς: 139
–ἐν ᾗ ἐκκαλύπτει τὴν νύμφην: 114
ἡνωμένον (σῶμα), τό: 89, 90

θάνατος, ὁ: 125,130, 139, 141
θανατώνω: 140, 141
θαυμάζομαι (παρ' Ἕλλησι): 64
θεοῦ βία: 75
θεο(υ)μηνία: 75, 76
θεσμοθέτης, ὁ: 123
θεώρετρα, τά: 114
θιασώτης, ὁ: 79, 80
θορυβῶ (ἀπὸ τοῦ θορυβεῖν): 169 σημ. 349
θρησκεία, ἡ: 79 βλ. καὶ σύνειμι (συνιέναι ἕνεκεν -ας)
θυγάτηρ, ἡ: 109, 128, 130, 133
–ἀδελφῆς ὡς παλλακή: 109
–πορνογενής: 132
–ὑπεξουσία: 127
θύω: 126

ἱεροσυλῶ: 141
ἱκάνωσις χρέους, ἡ: 101
ἰσχύς (νόμου), ἡ: 61

καθαίρομαι: 126
κάθομαι ἐπ' ἐργαστηρίου 130, 133
κακοήθεια, ἡ: 73, 146
κακοτροπία, ἡ: 67
κακουργία (κατὰ τοῦ νόμου), ἡ: 67
καλεῖ ὁ νόμος ἀναμεμιγμένως καὶ καταχρηστικῶς καὶ τὸ στροῦπτον καὶ τὴν μοιχείαν: 130
καμηλασία (camelasia), ἡ: 178 σημ. 382, 383
κανών, ὁ: 157 σημ. 303
–ἀπαγορευτικός: βλ. νόμος
–Ἀριστοτελικός: σημ. 303
–δικαίων καὶ ἀδίκων βλ. νόμος
–ἐμφυτευτικός: 97, 98 βλ. καὶ καταθέτω, προσφέρω
–προστατευτικός: βλ. νόμος
–φύσει πολιτικῶν ζῴων βλ. νόμος
–ὡραῖος: 136
καρπός, ὁ: 75
–ἐκ τοῦ ἐνεχύρου: 106
κατὰ πόδα: 144 σημ. 240
κατὰ φύσιν (νόμος): βλ. νόμος
καταβάλλω (τὸν κανόνα τῆς ἐμφυτεύσεως): 98
κατάθεσις, ἡ, καταθέτω
–τὸν ἐμφυτευτικὸν κανόνα: 98
κατακτείνω: 124
καταλαμβάνομαι (καταλαμβάνεται ὁ κλέπτης):
–ἐν αὐτῷ τῷ τόπῳ: 139
–ἐν τῷ ἔργῳ τῆς μοιχείας: 127
–φανερῶς: 141

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κατάληψις ἀδίκου, ἡ: 63
καταλύω, ομαι (τὰ ἑταιρικά): 80
κατάπλους, ὁ: 173 σημ. 358
καταπτόησις, ἡ: 122
κατασκευάζω (θάνατον): 126
(κατα)σοφίζομαι (τὸν νόμον διὰ τῆς ἑμαυτοῦ κακουργίας): 67
κατάστασις σωματική, ἡ:
–παρὰ φύσιν: 73
καταφρονοῦμαι (CONTouMΕλίαν ἀπὸ τοῦ καταφρονεῖσθαι): 85
καταφωράω-ῶ, καταφωρῶμαι (κατεφωράθη): 141
καταχρηστικῶς: 148 σημ. 258
καταχρηστικώτερον (καλῶ): 129, 149 σημ. 259
κατεγγυάω-ῶ (κατήγγυησα τοὺς παῖδας): 103
κατέχω:
–τὸ κλέμμα: 141
–φυσικῶς: 91
–ψυχῇ δεσπόζοντος: 91
κατοχή, ἡ: 91
–φυσική: 91
κελεύω
–ἀπέχειν πέντε πόδας τοῦ γείτονος: 93
–ει ἡ διάταξις: 97
–ὀρύσσειν: 94
κενοτάφιον, τό 165 σημ. 332
κερδαίνω (ἐπὶ τῷ κερδᾶναι τὸ πρᾶγμα ἢ τὴν χρῆσιν ἢ τὴν νομὴν αὐτοῦ): 136
κέρδος, τό: 76
–κοινόν: 82
ψηλάφησις ἕνεκεν -ους: 137
κεφάλαιον, τό 101, 106
–ἐμφυτεύσεως: 97
κηρύκια (cerycia), τά 177 σημ.379
κινδυνεύω, εται: 96
κινητόν, τό: 100, 101
κινῶ, οῦμαι (κινεῖται)
–ἀγωγὴν ἐπὶ τῇ ἀπαιτήσει τῆς προικὸς ἐκστιπουλάτου: 112
–ἀγωγὴν περὶ ἐνεχύρου: 106
–τό μοιχικόν δικαίῳ ἀνδρός, ἐξωτικοῦ: 132
κλέμμα, τό: 141
ἐπ' αὐτῷ τῷ -τι: 139
κλέπτης, ὁ: 136, 137, 140, 141
κλέπτω:
–λαθραίως: 122
κλεψιμαῖος, ον: 89
κληρονομία, ἡ: 82
κληρονόμος, ὁ: 91, 96
–ἴδιος: 116
κληρωτός, ὁ: 140
κλοπή, ἡ 122, 123, 136, 137, 140
–ἀλλοτρίου πράγματος: 137
–ἀφανής: 122
–ῆς γένη: 139
–φανερά: 122, 136
κλοπιμαῖος: 136, 139
κοινοποιῶ (τὰ ἔξωθεν κτηθέντα): 82
κοινοπραξία, ἡ: 82
κοινωνία, ἡ: 70, 71, 76, 82
–δι' ἡδονήν: 80
κοινωνός, ὁ, κοινωνῶ: 76
κολάζομαι: 124, 137
κολάζεται ἡ συμβουλή: 122
κολάζω: 63
–θανάτῳ 139
–μετὰ νόμου τὸν ἀδικοῦντα καὶ πράττοντα τὰ δικαίῳ μὴ ῥυθμίζοντα: 64
–τὰ γραφόμενα: 122
–τὰ ῥήματα: 122
–τὰ φάκτα: 122
–τὴν προαίρεσιν: 124
–τὸ ἀποτέλεσμα: 124
κρᾶσις, ἡ: 90
κρατῶ: 91
–ἀνέπαφον τὴν ὑποθήκην: 102
–τὸ σύμφωνον: 98
κριθολογία (crithologia), ἡ: 177 σημ. 378
κρίνομαι: 141
κρίνω (γνώμῃ τῇ δικαιοτάτῃ): 61
κρίσις, ἡ: 139
κτείνω 109, 128, 130, 133, 140
κτῆμα, τό
–ἐκκλησιαστικόν: 99
–μισθωθέν: 96
κύριον (εἶναι): 79
κωλύω , ομαι
–ρητῶς: 67, 76
–συνιέναι ἕνεκεν θρησκείας: 79
–τῷ φυσικῷ νόμῳ: 136

λάθρᾳ: 123, 137

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λαθραίως: 136
λαμβάνω
–εἰς ὑποθήκην: 102
–ἐπ' αὐτοφώρῳ: 137, 140
–ἐπὶ βλάβῃ καὶ σφετερισμῷ: 123, 137
–λάθρᾳ: 123
–μοιχόν: 128
–τιμωρίαν μεγίστην: 85
λεγεών, ἡ: 89
ληστής, ὁ 122
λίθος, ὁ: 79
λογισμός (κλοπιμαῖος), ὁ: 136
λόγος, ὁ: 136, σημ. 301
λυγρός, ά, όν: βλ. φάρμακον
λύσις, ἡ: 106, 129
λύτης, ὁ, λύται, οἱ: 144 σημ. 239
λύω, ομαι
λύεται
–ἡ ἀγωγή: 106
–ὁ γάμος: 111
–τὸ συνάλλαγμα: 71
λωποδύτης, ὁ: 139, 140, 141

μάρτυς, ὁ: 72, 124, 140
μαστιγοφόρος (mastigophorus), ὁ: 179 σημ. 388
μάχη, ἡ
–ψιλή: 122
μείγνυμι: 89
–φάρμακον: σημ. 330
μέλας, αν: 136
μερίζομαι
–καρπούς: 75
–κέρδος καὶ ζημίαν: 76
–κοινὰ χρήματα: 79
μεταφέρομαι (μετενεχθῆναι ἐκ τῶν παρὰ Σόλωνος νομοθετηθέντων) 80
μεταφέρω (τὸ δίκαιον τῆς ἐμφυτεύσεως), μεταφορά τῆς ἐμφυτεύσεως, ἡ: 98
μετέρχομαι (εἰς ἰδικὸν συνάλλαγμα): 71
μέτρον, τό: 93
μήνυσις, ἡ: 122
μηνυτής (ἱερῶν ὀργίων), ὁ: 80
μήτηρ, ἡ: 109, 128, 130, 133
–συναλλαγμάτων: 71
–ὠνητή: 109, 133
μητρῷος, ον: 108 βλ. και πράγματα
μήτρως, ὁ: 165 σημ. 331
μηχανή (μηχανάς τῶν ἐν κακίᾳ σοφῶν): 67
μίγμα (βουλευμάτων), τό: 71
μῖξις, ἡ: 69, 89, 90
μισθός, ὁ 76
μισθόω-ῶ
–ἐν ἀργυρίοις: 76
–ἐπὶ χρήμασι: 75, 76
–πρᾶγμα δημόσιον κοινῶς: 82
μίσθωμα, τό: 76
μίσθωσις, ἡ: 70, 71, 91, 96, 99, 101, 102, 106
–διηνεκής: 96
–ἔργου: 77
–ἔργου πληρώσεως: 77
–τεμένους: 99
νομὴ κατὰ -ιν: 91
μισθωτής, ὁ: 91
μισθωτικῶς: 91
μισθωτός, ὁ: 75
μνηστή, ἡ: 132
μοιχεία, ἡ: 108, 130, 132
μοιχεύομαι: 130
μοιχικόν, τό: 132 βλ. και κινεῖται τὸ -
μοιχός, ὁ, μοιχαλίς, ἡ: 127, 128, 130, 133, 141
μοναρχία, ἡ: 80
μονομερής (condicio), ἡ: 153 σημ. 285
μονομερῶς: 149 σημ. 263, 201 σημ. 542
μοχθηρία, ἡ: 86, 123, 137

ναύκληρος, ὁ: 102, 119
ναῦς, ἡ: 90
ναυτεπιβάτης, ὁ: 119
ναύτης (nauta), ὁ: 79, 173-174
ναυφύλαξ, ὁ: 119
νέασις, ἡ: 167 σημ. 339
νέμομαι: 91, 97, 112
–ἑκάτερον εἰς ὁλόκληρον: 89
–μισθωτικῶς: 91
–πολιτικῶς: 91
–φυσικῶς: 91
–ψυχῇ: 91
νομή, ἡ: 91, 106, 136
–κατὰ δεσποτείαν τελείαν: 91
–κατὰ ψυχήν, ψυχῇ: 91
–μισθωτική, κατὰ μίσθωσιν: 91
–πολιτική: 91
–πολυχρόνιος: 91

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

–φυσική: 91
–χρονία: 89
νομικός, ὁ: 67, 139
νόμιμον, τό: 85
–ἰδικόν: 96
–α θεῶν (ἄγραπτα κἀσφαλῆ): 60
νομοθεσία (Ζήνωνος), ἡ: 96
νομοθέτης, ὁ: 65, 67, 133
νομοθετῶ, οῦμαι: 67, 80, 117
νόμος, ὁ: 63, 64, 71, 78, 80, 85, 93, 108, 124, 126, 131, 133, 140, 141: βλ. και εἰσάγω νόμον, προοιμιάζω περὶ νόμου, ὁρίζω
–ἄγραφος: 60, 61, 64
–ἀνθρώπειος: 64
–ἀπαγορευτικὸς ὧν οὐ ποιητέον: 63
–ἁπλός: 114
–ἀρχαῖος: 114
–βαρβαρικός: 114
–βασιλεὺς θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων (θνατῶν τε καὶ ἀθανάτων): 63, 64
–γινόμενος κατὰ ἔθη 61
–δημόσιος: 79
–δικαίων καὶ ἀδίκων: 63
–δόγμα ἀνθρώπων φρονίμων: 63
–ἔγγραφος (γεγραμμένος): 60, 61
–ἐγγυητὴς ἀλλήλοις τῶν δικαίων: 64
–ἔθνους: 61
–ἐκ τῶν Δράκοντος, ἐκ τῶν Σόλωνος: 140
–ἐπανόρθωμα ἑκουσίων καὶ ἀκουσίων ἁμαρτημάτων: 63
–ἐπὶ διδασκαλίᾳ τῆς τοιαύτης δικαιοσύνης: 144
–εὕρε(η)μα ἀνθρώπων οὐδενός, ἀλλὰ βίου καὶ χρόνου: 61, 63
–καὶ δῶρον θεοῦ: 63
–ἡγεμὼν τῶν καλῶν καὶ τῶν αἰσχρῶν: 64
–θεῖος: 64
–ἴδιος: 60
–κατὰ ἔθη: 57
–κατὰ φύσιν: 61
–κοινός (ἁπάντων τῶν ἀνθρώπων): 60, 61
–περὶ μοιχείας: 130
–περὶ τῶν γυναικῶν τῷ Σόλωνι: 128
–πόλεως: 61
–προστακτικὸς ὧν ποιητέον: 63
–προστάτης τῶν καλῶν καὶ τῶν αἰσχρῶν: 63, 64
–σοφία [ἐπιστήμη] θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων
–συνθήκη κοινὴ πόλεως: 63, 64
–συνθήκη κοινὴ χυδαίου δήμου: 64
–τῆς ὕβρεως: 123
–τραχύτατος: 125
–τῶν φύσει πολιτικῶν ζῴων: 63
–φονικός: 125
–φύλαξ τῶν ἡμετέρων παίδων: 123
–φυσικός: 136
νόσος, ἡ, νόσημα, τό: 73, 74, 146
–ἄδηλον τοῖς πολλοῖς: 74
–δυσίατον: 74
–ἱερά: 74, 146 σημ. 247
–μακρόν: 74
νυκτάλωψ, ὁ: 146 σημ. 246
νύκτωρ, ὁ: 140
νύμφη, ἡ: 114
νυμφίος (πρῶτος ἰδὼν τὴν νύμφην), ὁ: 114
νύξ, ἡ: 137

ξενοπάροχος (xenoparochus), ὁ: 179 σημ. 386

ὁδός, ἡ
–βασιλική: 166 σημ. 237
οἰκεῖος, ὁ: 114
οἰκέτης, ὁ: 140
οἴκημα, τό: 93
οἰκήτωρ (τοῦ βασιλέως), ὁ: 96
οἰκία, ἡ: 90
οἰκτείρω (οἰκτείρει ὁ βασιλεὺς τὸ ἀτύχημα): 87
οἰνίζομαι: 162 σημ. 320
οἴομαι (ὑπερέχειν μᾶλλον) 123
οἴχομαι
–εἰς ἐμπορίαν: 79, 80
–ἐπὶ λείαν: 79, 80
ὀλιγωρῶ: 123
ὁμολογῶ: 70, 128, 140, 141, 200 σημ. 540
–ἀλλήλοις: 74
–τὴν φυλακὴν τῶν ἐξωπροίκων: 111
ὁμόταφος: 80

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὁμωνυμία, ἡ, ὁμώνυμον, τό: 157 σημ. 303 βλ. και διδασκαλία (ὁμωνύμου)
ὄνομα, τό
–ἐγκλήματος: 126
–ἰατρικόν: 74
–κύριον σημ. 313
–παλλακίδος: 108
ὀπτήρια, τά: 114
ὄργια ἱερά: 79, 80
ὀργυιά, ἡ: 93
ὁρίζω τὸν νόμον: 64
ὅρος, ὁ: 93, σημ. 301
ὀρύττω, ὀρύσσω: 93
οὐσία (πλάνη περὶ τὴν οὐσίαν), ἡ: 68
οὐσία, ἡ (=περιουσία)
–ἀνέμητος: 82, 83
–ἰδία: 108
–κοινή: 83
ὀφείλω: 78, 102

πάθος, τό: 73, 74, 86, 146
παιδεία, ἡ: 80
παιδίον, τό: 167 σημ. 341
παῖς, ὁ, ἡ: 127
–γνήσιος ἐξ ἀλόχου: 109
–ἐλεύθερος: 109, 133
–νόμιμος: 108
παλαιοί, οἱ: 74, 96, 136
παλλακεύομαι: 109, 130
παλλακή, παλλακίς: 108, 109, 133
–ἐλάττονος ἀξίας: 133
–ἐλευθέρας τύχης: 108
–ἣν ἔχει ἐπ' ἐλευθέροις παισίν: 109, 128, 130, 133
παλλακισμός, ὁ: 108
πάππος, ὁ: 127
παλλακή -ου: 109
παραβαίνω
–ὅρον: 93
–τὴν ἔννοια τοῦ νόμου: 67
–(ὡς νομοθέτης) το ἅπαξ ἢ δίς (συμβαῖνον): 65
παράβασις νόμου ἀπὸ τοῦ δυναμένου συμβῆναι ἐνὶ θέματι, ἡ: 66
παραγραφή, ἡ: 71
παράθεσις, ἡ: 90
παραθηκάριος: 91
παραιτοῦμαι: 108, 130
παρα(κατα)θήκη, ἡ: 71, 136
παρακολουθεῖ ψηλάφησις: 136
παρακρατῶ (ἐξώπροικα): 111, 112
παράλογον, τό: 86
παρανομία, ἡ: 86
παράνομον (τό), τὸ γινόμενον παρὰ τὸν νόμον: 85
παραπλέω: 174 σημ. 362
παράτιτλα, τά: 144 σημ. 240
παράφερνα (parapherna), τά: 110, 111
παραφθείρω (δημόσιον νόμον): 80
παραφυλακή, ἡ: 119
παραχρῆμα (ζημιῶ θανάτῳ): 145
παρθενία, ἡ: 114
παρθένος, ἡ: 130, 132
πάροικος, ὁ: 179 σημ. 392
πατήρ, ὁ:
–μὴ ὢν ἑτέρου ὑπεξούσιος: 127
παλλακὴ πατρός: 109
πάτρως, ὁ: 165 σημ. 331
πείθομαι (τῷ νόμῳ διὰ πολλά): 63
πενθερός, πενθερά, ὁ, ἡ: 166 σημ. 335
περιαρθρῶ (περιαρθροῦσα ἡ βασιλεία τὰς κακοτροπίας): 67
περιγραφή (τῆς διανοίας) τοῦ νόμου, ἡ: 67
περιγράφω, -ομαι
–τὰ τῆς νεαρᾶς νομοθεσίας: 67
–τὴν διάνοιαν φυλαττομένων τῶν ῥημάτων: 67
περιέρχομαι
–περιέρχεται ἀδιαιρέτως: 82
–ἔνοπλος ἐπὶ τῷ φονεῦσαι: 124
περιόν, τό, περιόντα, τά: 103
περιουσία, ἡ: 82
περιστάσεις τῶν νόμων, οἱ: 123
περιττεῦον, τό: 102, 106
περιφρόνησις, ἡ: 85
πιπράσκω: 74, 91
πλάνη, ἡ: σημ. 303
πληγή, ἡ: 122
πλημμελῶ, πλημμελοῦμαι: 130
–ἀθέμιτον ἔγκλημα: 109
–ἀσέλγειαν: 108
–ἡ φθορὰ εἰς τὴν χήραν, ἡ μοιχεία εἰς τὴν γεγαμημένην: 130
–στοῦπτρον: 130
ποιόν (τοῦ ἁμαρτήματος), τό: 123
ποιότης (τοῦ ἁμαρτήματος), ἡ: 122

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

–συμφυής: 90
ποιῶ, οῦμαι
–ἀλυσιτελῆ τὴν αἰσχροκέρδειαν: 141
–γυναῖκας ἀγάμους: 131
–διδασκαλία περὶ τῶν σημαινομένων: σημ. 313
–κακὸν ἐκ προνοίας: 85
–κατάδηλον ἐν ἐκμαρτυρίῳ: 108, 130
πάντα ποιεῖν: 200 σημ. 540
–παράνομόν τι δι' ὕβρεως εἰς παῖδα, γυναῖκα, ἄνδρα, ἐλεύθερον ἢ δοῦλον: 123
–τὸ πρᾶγμα χεῖρον: 99
–ὑπεύθυνον: 71
πόλις, ἡ: 63
πολιτεία, ἡ: 80
πολίτης, ὁ: 60
πολιτική, ἡ: 80
πονηρία, ἡ: 86
πορνεία, ἡ: 108
πόρνη, ἡ: 132
πόρος, ὁ
–οἱ ἄσεμνοι, ἀθέμιτοι, παράνομοι: 82
ποιῶ πόρον ἐκ τοῦ σώματος: 108
ποσόν (τοῦ ἁμαρτήματος), τό: 122
ποσότης (τοῦ ἁμαρτήματος), ἡ: 125
ποῦς, ὁ: 93, 94 βλ. καὶ ἀπολείπω
πρᾶγμα, τό
–ἀλλότριον: 137
–δημόσιον: 82
–κλοπιμαῖον: 139
–τα μητρῷα: 108
πραγματεύομαι (κοινῶς): 82
πρᾶξις, ἡ: 67, 70, 71
βιαία, ξυμφανής: 125
πρᾶσις, ἡ: 70, 71, 96, 101, σημ. 320
–ἐμπονημάτων: 98
πράττω
–βλαβερόν τι δι' ἄγνοιαν: 85
–λάθρᾳ: 141
–νόμῳ καὶ ἔθει: 61
προαγωγεύω: 131
προαίρεσις, ἡ: 67, 123, 124, 137
–τοῦ ἁμαρτήματος: 124
προβάλλομαι εἰς παραφυλακήν: 119
προγαμιαία δωρεά, ἡ: 111
προδιαμαρτύρομαι (προδιαμαρτύρεται ὅτι λαμβάνει παλλακή): 108
προεστώς, ὁ
–πλοίου, ἐργαστηρίου, πανδοχείου: 119
–τοῦ εὐαγοῦς οἴκου: 99
προίξ, ἡ: 101, 102, 106, 111, 113, 114
προλέγω: 74
πρόνοια, ἡ: 85 βλ. καὶ ποιῶ κακόν ἐκ -ας
προξενητικόν, τό: 177 σημ. 377
προοιμιάζω (περὶ νόμου): 64
προορίζω μεῖναι μετὰ τοῦ κλαπέντος πράγματος ἐν αὐτῇ τῇ ἡμέρᾳ: 139
προπέμψω προσφοράν: 114
προπέτεια, ἡ: 122
προπηλακίζομαι: 122, 123
προσαγορεύεται (ὑποθήκη): 100
προσάγω
–ἐμφύτευμα, τέλος ἐμφυτευτικόν: 99
προσῆκον, τό: 83
προστάτης (τῶν καλῶν καὶ τῶν αἰσχρῶν), ὁ: βλ. νόμος
προσφθεγκτήρια, τά: 114
προσφορά, ἡ: 114
πρόσωπον (που διαπράττει ἁμάρτημα διὰ φάκτου, ῥήματος, γραφομένου, συμβουλῆς), τό: 122, 123
προτιμῶμαι: 103
προὐνοῶ: 125
πρυτανεία, ἡ: 99
πρῶτα, τά: 144 σημ. 238
πταῖσμα, τό: 86
πωλοῦμαι (ἀπο)πεφασμένως: 130, 131, 133
πωλῶ (τῷ δανειστῇ τὸ ἐνέχυρον): 106

ῥέω (ἀπὸ τοῦ ῥεῖν): 169 σημ. 348
ῥῆμα, τό
–τοῦ νόμου: 64, 122
ῥημάτων γεγονός: 70
ῥητόν, τό
–ἀπὸ διανοίας: 66
–τοῦ νόμου: 67
ῥήτωρ, ὁ: 64
ῥυθμίζω δικαίῳ: 63-64

σέβομαι (τὸ θεῖον): 63
σεμνότης, ἡ: 109

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σημαίνω, σημαίνων, σημαινόμενον: σημ. 301
σημεῖον, τό: 141
σιτώνης (sitona), ὁ: 178 σημ. 384
σιτωνία (sitonia), ἡ: 179 σημ. 385, 390, 391
σκοπελισμός, ὁ: 180 σημ. 395
σκοπῶ (πρὸς τὴν διάνοιαν τοῦ νομοθέτου καὶ μὴ πρὸς τὸν λόγον): 67
σκότος, τό: 136
σοφιστής, ὁ: 64
σποράδην (συνειλημμένοι): 168 σημ. 346
σπουδάζω (κλοπήν): 136
στέμματα (συγγενείας), τά: 151 σημ. 274
στεροῦμαι (στερεῖται ἡ ὕβρις νομίμου παντὸς καὶ δικαιοσύνης): 85
στοιχεῖον, τό: 69 βλ. καὶ σύνθεσις
στοιχέω-ῶ (στοιχεῖν): 200 σημ. 540
στόλος, ὁ: 90
στραγγουρία, ἡ: 74
στράτευμα, τό: 96
στρατόπεδον, τό: 90
Στοϊκός, παρὰ τοῦς Στοϊκοῖς: 64
συγγένεια, ἡ: 109
συγγενής, ὁ: 116 σημ. 336
συγγνώμη, ἡ: 86
συγγραφή, ἡ: 72, 102, 103
συγκείμενον (σῶμα εἰς ἓν ὄνομα): 89
σύγκλητος, ἡ: 117 βλ. καὶ δόγμα -ου
σύγκτησις, ἡ: 151 σημ. 273
σύγχυσις, ἡ: 90
συζῶ (ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ ἀνδρός νομίμως χωρίς γάμου): 108
συλλαβή, ἡ: 69
συλλαμβάνομαι
–ἐν αὐτῷ τῷ ἁμαρτάνειν τὴν κλοπήν: 139
–μετὰ τοῦ κλαπέντος πράγματος: 139
συλλαμβάνω τὴν μοιχευομένην γυναῖκα: 130
συλλέγονται χρήματα: 99
σύλλογος, ὁ: 80
συμβαίνω, συμβεβηκός, τό: σημ.301
συμβαίνει ἐπὶ τὸ πλεῖστον: 65, 66
συμβαίνει ἐνὶ θέματι: 65, 66
συμβάλλω: 71, 74
συμβόλαιον, τό: 71,106, 109
συμβολή, ἡ: 71
σύμβολον, τό: 141
συμβουλεύω
–γενέσθαι μοιχείαν: 132
–κλοπήν: 136
συμβουλή, ἡ: 122
συμμείγνυμι: 71
συμμερίζομαι (τῷ δεσπότῃ): 76
συμμετρία καλοθελής, ἡ: 122
συμφυές (σῶμα), τό: 90
συμφωνία, ἡ: 71
σύμφωνον, τό: 80, 98
–ἰδικόν: 96
–περὶ κεφαλαίων ἐμφυτεύσεως: 97
–φυσικόν: 71
–ψιλὸν δίχα traditionos: 100
συμφωνῶ: 71, 80, 82, 96, 98, 101
συναίνεσις, ἡ: 71
–ἐπὶ τῷ συστήσασθαι ἐνοχὴν καὶ τὸν ἕτερον τῷ ἑτέρῳ ποιῆσαι ὑπεύθυνον: 66
–πολιτῶν: 60
συναινῶ: 71
συνάλλαγμα, τό: 70, 71, 72, 89, 117: βλ. καὶ διαίρεσις ὡσανεὶ ἀπὸ συναλλάγματος, φύσις
–ἀκούσιον: 71
–ἑκούσιον: 72
–ἰδικόν: 71
συναλλάττω, συναλλάττομαι: 70, 96
συναπτόμενον (σῶμα), τό: 89, 90
σύνδικος (syndicus), ὁ: 179 σημ. 387
συνέδριον, τό: 192 σημ. 504
σύνειμι (συνιέναι ἕνεκεν θρησκείας): 79
συνεισφέρω (ἐκ πάσης αἰτίας): 82
συνέλευσις, ἡ
–ἐθελούσιος: 71
συνηγορῶ (κατὰ προδοσίαν ἀπίστως): 122
συνήθεια, ἡ
–θεμιτή: 108
– μακρά: 60
συνημμένον (σῶμα), τό: 89
σύνθεσις (στοιχείων), ἡ: 69
συνθήκη, ἡ: 72, 106
–κοινὴ πόλεως: 63
–σιωπηρά πολιτῶν: 60
συνίστημι
–συνάλλαγμα: 71
–σῶμα ἐκ διστώτων σωμάτων: 89
–σωματεῖον (ἀπὸ νόμου ἢ βασιλέως): 79

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σύνοδος, ἡ: 71, 80
–ἐπὶ τῷ συστήσασθαι ἐνοχὴν καὶ τὸν ἕτερον τῷ ἑτέρῳ ποιῆσαι ὑπεύθυνον: 66
συνοικῶ: 131
–εὐπορωτέρῳ ἀνδρὶ: 111
συνορῶ λησταῖς: 122
σύνταγμα (ἔγγραφον), τό: 71
συνωμοσία, ἡ: 122
συσκευάζω, ομαι (συνεσκευάσατο ἀδίκημα μετ' ἐκείνου): 101
συσσίτιον, τό: 80
σύσσιτος, ὁ: 80
σύστασις, ἡ: 80
σύστημα, τό
–ἀθέμιτον: 79
–παράνομον: 79
σφετερισμός, ὁ: 137
σχολαστικός: 80
σχολή, ἡ: 80
σῶμα, τό: βλ. και ἀντιπαρέκτασις -ων
–διεστός: 89, 90
–ἡνωμένον: 89, 90
–συγκείμενον: 89
–συναπτόμενον: 90
–συνημμένον: 89
–συμφυές: 90
σωματεῖον (ἀθέμιτον), τό: 79
σωρίτης, ὁ: 145 σημ. 243, 244, 167-168

τάξις (ἐνεχύρου), ἡ: 106
τάττει ὁ νόμος ζημίαν: 131
τάφ(ρ)ος, ὁ: 93
τειχίον, τό: 93
τεκμήριον, τό: 140, 141
τέλος, τό
–ἐμφυτευτικόν: 99
τέμενος δημόσιον, τό: 99
τηθίς, ἡ: 165 σημ. 331
τηλός, ὁ (ἀπὸ τοῦ τηλοῦ): 169 σημ. 350
τίθημι νόμον: 144
–φύλακα τῶν ἡμετέρων παίδων: 123
τίκτω, ομαι: 108
τίκτεται ἀγωγή: 71
τίκτεται ἐνοχή: 71
τιμή (τῶν ἔργων), ἡ: 78
τιμωρία, ἡ: 125, 133
–ἀπένταρος τῶν ἀτυχημάτων: 125
–μεγίστη: 85
–νόμου: 108
τιμωροῦμαι: 87, 123
ἐτιμωρεῖτο καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησι τὰ κατὰ τύχην ἁμαρτήματα: 124
τιμωρῶ
–ὁ βασιλεὺς τὸ ἀδίκημα: 87
–τὸ ἐνόπλως περιέναι: 124
τιμῶ
–ἴσον ἰθαιγενέεσσιν: 133
–τὸν ἀσπαζόμενον τὸ δίκαιον: 63, 64
τιτρώσκω: 140
τοιχωρυχῶ: 141
τόκος, ὁ: 101, 103, 106
τόξευμα, τό: 169 σημ 350
τόπος, ὁ
–ἀποθέσεως τοῦ κλοπιμαίου πράγματος: 139
–ἀφωρισμένος ὑπὸ τοῦ κλέπτου: 139
–δημόσιος: 139
–ἰδιωτικός: 139
–τοῦ ἁμαρτήματος: 122-123
τοῦ ψευδομένου (ζήτημα = quaestio): 145 σημ. 242
τραυματίζομαι: 127
τρώξιμος, ον: 168 σημ. 343
τύπτομαι, τὸ τύπτεσθαι ἐφ' ὕβρει: 123
τυραννίς, ἡ: 80
τύχη, ἡ: 85
–κατὰ τύχην ἁμάρτημα: 124, 125
τυχηρά, τά: 76
τυχηρῶς: 127
τῶν ἀπόρων (ζήτημα = quaestio): 145 σημ. 242

ὑβρίζω: 86, 123
ὕβρις, ἡ: 84, 85, 86, 122, 123, 137 βλ. και νόμος τῆς ὕβρεως, τύπτεσθαι ἐφ' -ει
–διὰ λόγων: 122
–ἔργῳ: 85
–εἰς ἀξίαν: 85
–εἰς ἀτιμίαν: 85
–εἰς σῶμα: 85
–λόγῳ: 85
ὑγιαίνω: 117
ὑγιεία, ἡ: 73
ὕλη, ἡ: 68 βλ. και ἐπανέρχομαι εἰς τὴν -ην

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὕπαρξις (πατρώα): 114
ὑπεξούσιος, ὁ, ὑπεξουσία, ἡ: 127
ὑπερήμερος, ὁ: 103
ὑπέροχα (hyperocha), τά: 102
ὑπεύθυνος: 141
ὑποδέχομαι: 119
ὑποθήκη (hypotheca), ἡ: 100, 101, 102
  βλ. και κρατῶ ἀνέπαφον τὴν -ην
ὑπόκειμαι: 104
  ὑφέξει δίκην τῷ θεῷ: 78
  –τοῖς δανείσασιν: 103
  –τῷ νόμῳ: 132
  –τῷ Κορνελίῳ νόμῳ: 127
  –ὡς κλέπτης εἰς τὸ διπλάσιον, εἰς τὸ ἁπλοῦν: 136
ὑπόμνημα (μεταξὺ τῶν συμβαλλόντων): 71
ὑπόνοια, ἐξ ὑπονοίας: 141
ὑποπτεύομαι: 141
ὑποτίθημι, ὑποτίθεμαι: 100, 101, 102, 103
  –ἐλεύθερον: 102
  –ὑπὲρ ἀλλοτρίας ἐνοχῆς: 101
  –ὑπὲρ ἰδίας ἐνοχῆς: 101
  –ὑπὲρ μελλούσης ἐνοχῆς: 101
  –ὑπὲρ μόνως φυσικῆς ἐνοχῆς: 101
  –ὑπὲρ πάσης ἐνοχῆς (πολιτικῆς καὶ πραιτωρίας): 101
  –ὑπὲρ συναλλάγματος: 101
  –ψιλῷ συμφώνῳ: 102
ὑπουργέω-ῶ: 119
ὑπουργία, ἡ: 73
ὑποψία, ἐξ ὑποψίας: 141

φανερός, φανερῶς: 141
φάντασμα, τό: 167 σημ. 340
φάρμακον, τό
  –ἐσθλόν: 164 σημ. 330, 168
  –λυγρόν: 164 σημ. 330, 168
φερνή, ἡ: 114
φέρω, φέρειν τὸ πρᾶγμα: 135, 136, 137, 139
φεύγω (κτείνω ἕνεκα μὴ φεύγειν): 109
φθείρω, ομαι: 96
φθόη, ἡ, φθίσις, ἡ: 74, 146 σημ. 247
φθορά, ἡ: 129, 130, 132
  –κατὰ συμβεβηκός: 68
  –παρθένου ἢ χήρας: 130, 132
φιλανθρωπία, ἡ: 125
φίλος, η: 114
  –η τιμιωτέρα: 108
φιλόσοφος, ὁ: 64
φιλικόν, τό: 194 σημ. 516
φοιτῶ ἐμφανῶς: 131
φονεύς, ὁ: 124
φονεύω: 124, 127
φόνος, ὁ
  –ἀκούσιος: 124
φράτωρ, ὁ: 79, 80
φρέαρ, τό: 93
φυγή, ἡ: 128
  –έκουσία: 128
φυλακή ἐξωπροίκων, ἡ: 111
φυλάττω, -ομαι: 80, 93, 114
  –δημοσίᾳ: 140
  φυλάττεται ἡ προγαμιαία δωρεά ὡς πατρώα ὕπαρξις: 116
  φυλάττεται τὸ μέτρον: 93
  φυλάττονται τάχα τὰ ῥήματα τοῦ νόμου: 67
φυλέτης, ὁ: 80
φύσει δίκαιον βλ. δίκαιον
φύσις, ἡ
  –ἰδιάζουσα (τῆς ἐμφυτεύσεως): 96
  παρὰ τὴν -ιν (σωματικὴ κατάστασις): 73
  –συναλλάγματος: 97
φυτεία, ἡ: 93
φυτεύω (ἐπὶ τῷ ἀλλοτρίῳ χωρίῳ): 93
φώρ, φούρ, ὁ: 135, 136, 137, 141
φωρά, ἡ: 135, 136, 140, 141

χαρίζομαι: 117
χείμαρρος, ὁ: 166 σημ. 338
χειρέμβολον, τό: 119
χειρίζομαι: 70
χειρισμός, ὁ: 70
χορός, ὁ: 90
χρέος, τό: 106
χρεώστης, ὁ: 101, 106
χρῆμα, τό:
  –τα κοινά: 82
  –στρατιωτικόν: 137
χρῆσις, ἡ: 71, 136
χρόνος, ὁ
  –τοῦ ἁμαρτήματος: 122, 123

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

χρῶμαι: 89, 91
χρῆται ὁ περὶ μοιχείας νόμος ἀδιαφόρως τῷ λόγῳ περὶ μοιχείας ἢ φθορᾶς: 130
χωρίον (ἀλλότριον), τό: 93

ψηλάφησις, ἡ
–ἀπατηλὴ τοῦ πράγματος: 136
–κατὰ δόλον: 136
–ἕνεκεν κέρδους: 137 βλ. και κέρδος
ψηλαφῶ (τὸ κλοπιμαῖον πρᾶγμα): 139
ψηφίζονται οἱ καρποὶ εἰς τὸ χρέος: 106
ψυχὴ δεσπόζοντος, ἡ: 91

ὠνή, ἡ: 71
ὠνητός βλ. μήτηρ
ὠνοῦμαι (ἐωνοῦντο τὰς γυναῖκας παρ' ἀλλήλων): 114

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΤΟ ΕΒΔΟΜΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΤΟΥ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΥ ΕΝΑΤΟΥ ΤΟΜΟΥ
ΤΗΣ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ
ΣΕ 600 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΤΟΝ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 2006
ΑΠΟ ΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
«Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΕ»
ΣΕ ΧΑΡΤΙ CHÂMOIS

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Τὸ *Κέντρο Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἱδρύθηκε τὸ 1929 μὲ πρωτοβουλία τοῦ Δημήτριου Παππούλια καὶ ἔφερε μέχρι τό 1966 τὴν ἐπωνυμία *Ἀρχεῖον τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*. Ἀπὸ τὸ 1948 ἄρχισε ἡ ἔκδοση τοῦ ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ *Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὸ τεῦχος 10/11 καὶ ἐφεξῆς μετονομάζεται σὲ *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* (= *Ε.ΚΕ.ΙΕ.Δ.*). Περιοδικὴ ἔκδοση ποὺ ἀριθμεῖ μέχρι σήμερα 39 τόμους, ἡ Ἐπετηρὶς δημοσιεύει ἐργασίες ποὺ ἀφοροῦν ὅλες τὶς περιόδους τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου. Ἀπὸ τὸν 34° τόμο ἐγκαινιάσθηκε καὶ ἡ παράλληλη ἔκδοση Παραρτημάτων, ἑλληνικῶν καὶ ξενόγλωσσων, μὲ μονογραφίες ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ